

QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

**Qo'qon DPI.
ILMIY XABARLAR.
2020- yildan nashr etiladi.
Yilda 4 marta chiqadi.**

**4 (4)-2021
Dekabr**

**НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.
Кокандский ГПИ**

**издаётся с 2020 года
Выходит 4 раз в год**

УЎҚ 5/9(08)
КБК 72я5
Қ 99

MUASSIS:

QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

Qo'qon DPI.
ILMIY XABARLAR-
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.
Кокандский ГПИ.

Jurnal bir yilda to'rt marta
chop etiladi.

O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti
Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va
ommaviy kommunikatsiya
agentligida 2020- yil
9 - iyulda 1085 raqam bilan
ro'yxatga olingan.

Jurnaldan maqola ko'chirib
bosilganda, manba
ko'rsatilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi:

2021- yil 5 -may
Qog'oz bichimi: 60x84 1/8
Ofset bosma, Ofset
qog'ozi.

Adadi: 100 nusxa
Buyurma № 149

Nashr uchun mas'ul:
V.Karimova, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD)

Muqova dizayni va original
maket Qo'qon DPI
tahririyat - nashriyot
bo'limida tayyorlangan.
"Poliraf Super Servis"
MCHJ bosxonasida chop
etiladi.

Manzil: Farg'ona shahar,
Aviasozlar ko'chasi 2-uy.

"Qo'qon DPI. Ilmiy
xabarlar" ilmiy jurnali OAK
Rayosatining 2021- yil
31- martdagi qarori bilan
OAK ilmiy nashrlar
ro'yxatiga kimyo,
biologiya, filologiya, tarix
fan tarmoqlari bo'yicha
milliy nashrlar sifatida
kiritilgan.

Tahririyat manzili: 150700,
Qo'qon shahar, Turon
ko'chasi, 23-uy.
Tel.: (0373) 542-38-38.
Сайт: www. kspi. uz
journal.kspi.uz

ISBN: 978-9943-7182-7-2

"CLASSIC"
nashriyoti 2021

BOSH MUHARRIR:

D. Sh. Xodjayeveva- filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Mas'ul muharrir:

O.To'xtasinova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Tahrir kengashi:

ANIQ VA TABIIY FANLAR:

Sh.Farmonov
Sh.Namozov
S.Rashidova
I.Asqarov
V.Xo'jayev
Sh.Abdullayev
I.Abdug'ofurov
S.Aripova
D.Altiboyeva
I.Eshmetov
A.Ibragimov
N.Vohidova
G'.Ochilov
R.Rasulov
B.Samatov
D.Akbarov
M.Rahmatullayev
V.Isaqov
B.Kamolov
G'.Abdullayev
A.Batashov
H.Xonboboev

B.Nazarov
N.Karimov
A.S.Sagdullayev
O.Akimova
V.Borisova
I.Artyushkov
N.Mahmudov
M.Rasulova
Sh.Iskandarova
A.Qosimov
A.Sabirdinov
D.Nabiyeva
O.Bozorov
N.Uluqov
H.Usmanova
M.Umarxo'jayev
D.Quronov
A.Ziyayev
D.Jamolitdinova
Z.Qobilova
M.Rasulova
S.Mo'minov
O.Bozorov
G.Kislov
G.Abdullayev
T.Fayzullayev
A.Rasulov
R.Shamsiddonov
Z.Isomiddinov
X.Yunusova
O.Komilov
I.Yo'ldashev
T.Haydarov
N.Babayeva
Y.Dorjkin
N.Erkaboyeva
O'.Asqarova
Z.Azimova
V.Qodirov
A.Abdurashidov
A.Tolibjonov
N.Jo'rayev
M.Temirboyev
J.Azamov

O'zR FA akademigi
O'zR FA akademigi
O'zR FA akademigi
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor (Qirgizston)
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori, professor
kimyo fanlari doktori (DSc)
kimyo fanlari nomzodi, dotsent
fizika-matematika fanlari doktori, professor
fizika-matematika fanlari doktori, professor
fizika-matematika fanlari doktori
fizika-matematika fanlari doktori
biologiya fanlari doktori, professor
geografiya fanlari doktori, professor
biologiya fanlari doktori
biologiya fanlari doktori
texnika fanlari nomzodi, dosent

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLAR:

O'zR FA akademigi
O'zR FA akademigi
O'zR FA akademigi
filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori, professor
filologiya fanlari doktori (DSc)
filologiya fanlari doktori (DSc)
filologiya fanlari doktori (DSc)
filologiya fanlari doktori (DSc)
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
filologiya fanlari nomzodi
filologiya fanlari nomzodi
falsafa fanlari doktori, professor (Rossiya)
falsafa fanlari doktori, professor
siyosat fanlari doktori, professor
tarix fanlari doktori, professor
tarix fanlari doktori, professor
tarix fanlari doktori, professor
tarix fanlari doktori, dotsent
tarix fanlari nomzodi
iqtisod fanlari doktori, professor
iqtisod fanlari nomzodi, dotsent
pedagogika fanlari doktori, professor (Rossiya)
pedagogika fanlari doktori, dotsent
pedagogika fanlari doktori, dotsent
pedagogika fanlari doktori, dotsent
pedagogika fanlari doktori, dotsent
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
psixologiya fanlari nomzodi, dotsent
falsafa fanlari nomzodi
yuridika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

MUNDARIJA

ANIQ VA TABIIY FANLAR

KIMYO, BIOLOGIYA

1. Ш.Б.БУХАРОВ, Г.ДЖУМАЕВА, М.И.ПАЙГАМОВА, Р.М.УСМАНОВ,
А.Б.АБДИКАМАЛОВА, И.Д.ЭШМЕТОВ
Анализ предполагаемых механизмов адсорбции флотореагентов
на поверхности сильвинитовых минералов 6
2. U.V.MUQIMJONOVA, M.Yu. ISAQOV
Ayrim dukkakli o'simliklardagi makro- va mikroelementlar miqdorining
taxlili 16
3. F.Z.BURXIYEV, H.H.QO'SHIYEV, T.A.DJURAEV
Og'ir piroliz moyi tarkibidan polisiklik moddalarni ajratish 20
4. S.A.MAJIDOV, H.A.EGAMQULOVA, S.O'GAPPAROV,
U.K.ABDURAXMANOVA
Indigoni olinish usullari va spektroskopik taxlili 25

IJTIMOIIY - GUMANITAR FANLAR

TARIX

5. X.XURRAMOV
Hind sivilizatsiyasining oksga ta'siri muammosiga doir ayrim
mulohazalar 31
6. U. Alibekov
Jahon xalqlari tarixida bo'ri bilan bog'liq ramzlar va belgilar 36
7. O.O.BOZOROV
O'zbekistonda sanoat taraqqiyoti va muammolari (1980-1995 yy,
Farg'ona vodiysi misolida) 40
8. G'R.MIRZAEV
Maslahat uchrashuvi - o'zbekistonning markaziy osiyo mamlakatlari
bilan hamkorligida yangi bosqich 44
9. I.I.IKROMOV
Andijonlik ziyolilar taqdiridan 50
10. B.M. Baratbaev
O'zbekistonda badiiy kulolchilikning rivojlanish tarixi 56

ADABIYOTSHUNOSLIK

11. T.O NOROV
Alisher Navoiy ontologi qarashlarida nomoddiy olam tahlili 61
12. S.S.SHODIYEVA
Xiromiy – Qashqa vohasi ijodkori 65
13. A.X. PAXMANOVA
«Демон» Лермонтова в рецепции мифологемы коранического
понимания судьбы 70

TILSHUNOSLIK

14. D.M.Jamoliddinova, N.Z.Raxmonqulova
Terminlar lingvopoetik xususiyatini matn qurshovida o'rganish 75
15. Y.Z.ISAQOVA
Emotsional leksik birliklarning badiiy-estetik vazifasi 81
16. M.G'.NAJMIDDINOV
Atamalarni izohlashning leksikografik usul va vositalari 85
17. Z. QURBONOV 89

	“Burgut” leksemasi asosida shakllangan o'zbek xalq paremalarining semantik tahlili	
18.	G.ROZIQOVA «Девону луғотит турк» асарида биоморф код асосида воқеланган метафоралар	93
19.	D.A.GANIEVA Турли тизимга мансуб тилларда полифункционаллик	97
20.	D.MADRAHIMOVA, H. AHMEDOVA Tursunoy Sodiqova lingvopublitsistikasida nutq odobi, nutq madaniyati masalalari talqini	102
21.	H.H.KAXAROVA Семантическая структура тематической группы “Семья” в русском и узбекском языках	106
22.	B.R.Mamatkulova Oykonimik materialni lingvistik-madaniy tadqiq qilish metodologiyasi	110
	PEDAGOGIKA	
23.	H.A.SUYUNOVA O'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini o'stirishning integrative yondashuvlari	113
24.	F.O.Dadaboeva, R.X.Ibragimova, K.A.Rahimov Ta'limni gumanitarlashtirish – muhim pedagogik muammo sifatida o'rganilishi	117
25.	I.KARIMOV O'quvchi-yoshlarda ijodkorlik faoliyatini tashkil etishga oid ayrim qarashlar tahlili	127
26.	M.Y. SOBIROVA Insonparvarlik tarbiyasini berish jarayonida pragmatik kompetensiyani rivojlantirish	134
27.	N.F.Abdullaeva, M.B.Durdibaev New models for effective teaching and learning: blended and flipped	139
	EKOLOGIYA	
28.	D.R.NORQO'ZIEV Farg'ona vodiysi shaharlarida ekologik holat	143
	ILMIY AXBOROT	
ANIQ VA TABIIY FANLAR		
	KIMYO, BIOLOGIYA	
29.	A.DJ.KURBANOVA, K.U.KOMILOV, J.ALLAYEV Umumiy va anorganik kimyo mashg'ulotlarida axborot-kommunikatsion texnologiyalar elementlaridan foydalanish	147
IJTIMOIY – GUMANITAR FANLAR		
	TARIX	
30.	K.S. KARIMOV Turkistonda tarixan shakllangan qozilik mahkamalari faoliyatiga kiritilgan o'zgarishlar	150
31.	M.F.RASULOV Farg'ona shahridagi “Kirgil ota mozar” ziyoratgohi haqida ayrim mulohazalar	154

32. I. Yo'ldashev, Z.Y.Esonov	156
Farg'ona vodiysining naslli ot yetishtirish markazlari tarixidan	
33. Z.Y.ESONOV	
Farg'ona vodiysi hunarmandchilik an'alarini saqlanishida etnik xususiyatlarning o'rni (XIX asr oxiri–XX asr boshlarida).	
ADABIYOTSHUNOSLIK	
34. A.KURBONOV	162
Turkiyada Alisher Navoiy asarlarini o'rganish masalasi (XXI asr)	
35. H.MUHAMMEDOVA	164
Ingliz adabiyotida muallima haqidagi roman xususiyatlari	
36. Z.A.RAHIMOV	167
Ijtimoiy muhit va xarakterning dialektik birligi	
37. S.M. ESHPULATOVA	170
Bezovta qalb tug'yoni	
38. P. КАЗАКОВА	173
Виллер Тэкстон - переводчик «Бабур – наме» (Перевод имен, титулов и географических названий)	
TILSHUNOSLIK	
39. N.N.ALIYEVA	177
Evfemizmlarning lingvokulturologik jihatdan o'rganishning ilmiy asoslari	
40. G.R. BEKTASHEVA	180
Jadidshunos olimlar talqinida til birligi masalasi	
41. G.A. NAZAROVA	183
O'zlashma so'zlarning lingvokulturologik jihatlari	
42. G.ISOMOVA	185
Bahodir Iso she'rlarida milliy-madaniy birliklarning ifodalanishi	
43. F. HUSAINOVA	188
O'zbek she'riyatida xalqchillikni ifodalovchi ayrim lisoniy vositalar (Oydin Hojjeva she'riyati misolidpa)	
44. O.B.Шевцова	191
Функционирование производных слов с семей “количество”	
45. F.D. SHARIPOVA	194
Presuppozisiyaning matn mazmunidagi xususiyatlari va turlari	
46. M.RAHIMOVA	197
Lisoniy ong	
47. D.S.SATIVOLDIYEVA, Sh.D.KARIMOV	199
O'zbek tili onomastik tizimida konversiya	
48. Ш.М. ИСКАНДАРОВА, Г.М. МАМАДЖАНОВА	202
Изучение общественно-политических лингвокультурем в современных медиатекстах	
49. M.SHARIPOVA	205
Ingliz va o'zbek tillarida taqlidiy so'zlarning ifodalanishi	
PEDAGOGIKA	
50. T.ATAXOJAYEV, Y. USMONOV	208
Ingliz tiliga o'qitishda fonetik interferensiya	

АНАЛИЗ ПРЕДПОЛАГАЕМЫХ МЕХАНИЗМОВ АДсорбции флотореагентов НА ПОВЕРХНОСТИ Сильвинитовых минералов

ANALYSIS OF THE PROPOSED MECHANISMS OF ADSORPTION OF FLOTATION REAGENTS ON THE SURFACE OF SYLVINITE MINERALS

SILVINIT MINERALLARI YUZASIDA FLOTATION REAGENTLARINI ADSORBSIYALANISH MEKANIZMLARINI TAHLIL QILISH

Ш.Б.Бухаров-к.х.н., доцент Ташкентского
химико-технологического института;

Г.Джумаева-студентка Ташкентского
химико-технологического института;

М.И.Пайгамова –стажёр Кокандского государственного педагогического института;

Р.М.Усманов-PhD, доцент Ургенчского государственного университета;

А.Б.Абдикамалова-ведущий научный сотрудник,
д.х.н. Институт общей и неорганической химии АН РУз;

И.Д.Эшметов- д.т.н., проф., зав.лаб. Коллоидной химии
Института общей и неорганической химии АН РУз

Аннотация: Проанализированы существующие механизмы взаимодействия реагентов собирателей и сильвинитовых руд. Изучены процессы флотации основного компонента и примесей из модельных растворов с использованием синтезированного амина и разработанного жидкого парафина на основе местных отходов и вторичного сырья. Результаты исследований показали, что наличие в маточном растворе примесей приводит к изменению характеристик взаимодействия флотореагентов с поверхностью основного компонента. Увеличение нерастворимого осадка в питании флотации негативно влияет на выход и чистоту концентрата при использовании алифатических аминов. Для обеспечения максимального извлечения сильвина из руды необходимо полное удаление нерастворимых примесей до процессов флотации основного компонента либо механическим, либо химическим способом.

Ключевые слова: флотация, флотореагент, сильвин, нерастворимый осадок, алифатический амин, жидкий парафин.

Annotasiya: Yig'uvchilar va silvinit rudalarining reagentlari o'zaro ta'sirining mavjud mehanizmlari tahlil qilinadi. Mahalliy chiqindilar va ikkilamchi xom ashyolar asosida sintezlangan amin va ishlab chiqilgan suyuq parafin yordamida model eritmalaridan asosiy komponent va aralashmalarni flotatsiyalash jarayonlari o'rganildi. Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatdiki, ona suyuklikda aralashmalar bo'lishi flotatsiya reagentlarining asosiy komponent yuzasi bilan o'zaro ta'sir xususiyatlarining o'zgarishiga olib keladi. Flotasion ozuqa tarkibida yerimaydigan cho'kmaning ko'payishi alifatik aminlardan foydalanilganda konsentrat hosildorligiga va tozaligiga salbiy ta'sir yetadi. Rudadan silvinni maksimal olinishini ta'minlash uchun asosiy komponentni flotatsiyalashdan oldin yerimaydigan aralashmalarni mexanik yoki kimyoviy yo'l bilan butunlay yo'qotish kerak.

Kalit so'zlar: flotatsiya, flotatsiya agenti, silvin, yerimaydigan cho'kma, alifatik amin, suyuq parafin.

Annotation: The existing mechanisms of interaction of reagents of collectors and silvinit ores are analyzed. The processes of flotation of the main component and impurities from model solutions using synthesized amine and developed liquid paraffin based on local waste and secondary raw materials have been studied. The results of the studies showed that the presence of impurities in the mother liquor leads to a change in the characteristics of the interaction of flotation reagents with the surface of the main component. An increase in insoluble sediment in the flotation feed negatively affects the yield and purity of the

concentrate when using aliphatic amines. To ensure maximum extraction of silvin from the ore, it is necessary to completely remove insoluble impurities before the flotation of the main component, either by mechanical or chemical means.

Key words: flotation, flotation agent, silvin, insoluble precipitate, aliphatic Amine, liquid paraffin.

Исследование механизма адсорбции флотационных реагентов связано с принципами естественной флотационной способности и гидратации природных руд. При меньшей взаимосвязи молекул одной фазы по сравнению с взаимосвязью молекул между разными фазами происходит естественная гидратация поверхности твердого минерала. Как правило, молекулы воздуха будут насаживаться на более гидрофобных частицах. Данный процесс определяется межфазными энергиями между твердой, жидкой и газовой фазами [1].

На сегодняшний день, используя возможности современного программирования, можно адекватно смоделировать скорости столкновения мелких частиц (менее 0,08 мм), однако нет теории, которая точно моделирует столкновение пузырьков с частицами размером до 300 мкм, которые обычно используются в процессах флотации [1, 2].

Существует множество факторов, которые влияют на эффективность физической или химической адсорбции. В число таких факторов начинается с поверхностной энергии и полярности и заканчивается на форме, размере и шероховатости частицы. При пенной флотации адсорбция является следствием свободной поверхностной энергии, поскольку мелко дисперсные частицы, имея высокое отношение площади поверхности к размеру, образуют притяжения с адсорбатами. Пузырьки воздуха должны избирательно прилипать к необходимым частицам для поднятия их на поверхность суспензии, смачивая частицы другого минерала и оставляя их в водной среде системы [3, 4].

Пены, применяемые при флотационном обогащении руд, должны

обладать дисперсностью, для которой характерны пузырьки воздуха (дисперсная фаза), имеющие размеры в пределах 0,6-1,2 мм. [5, 6]. Именно дисперсность в указанном диапазоне придают пенам подъемные способности, обеспечивающие всплывания мелкодисперсных частиц с ценными компонентами в поверхностный пенный слой.

Связь структуры и свойств адсорбционных пенных пленок с устойчивостью их рассмотрена в [7]. В отличие от НМ ПАВ, их высокомолярные разновидности, создают адсорбционные слои, имеющие относительно более высокую вязкость и прочность, обеспечивающие действие структурно-механического фактора устойчивости [8-13].

Природа и состояние минеральной составляющей в пульпе влияет на характер взаимодействия реагентов-собирателей с ними и на природу адсорбции. Гереополярным частицам сильвинитовых минералов характерны и химическая и физическая сорбция реагентов на их поверхности, что протекает за счет адсорбции как заряженных ионов, так и электронейтральных молекул [14]. Однако, в реальных процессах невозможно четко определить границу между физической сорбцией и хемосорбцией.

В настоящее время создана теория, вероятно вполне адекватно описывающая процессы гидрофобизации и флотации минеральных руд [15-16]. Согласно данному предположению, для повышения эффективности работоспособности флотореагентов и процессов флотации минералов, характеризующихся в некоторой степени гидрофильностью поверхности, необходимо иметь на поверхности как

химически закрепившихся, так и физически сорбированных молекул собирателя. Отсутствие одной из форм сорбции собирателя на поверхности приведет к депрессии флотации минерала.

Экспериментальная часть

В данной работе приводятся результаты исследования условий, влияющих на флотацию хлорида калия из приготовленных модельных растворов и суспензий минеральных руд с использованием ранее синтезированного амина [17-19] и разработанного жидкого парафина [20, 21].

Приготовлены 3 модельных растворов с различными концентрациями, в которых массовые соотношения NaCl и KCl составляют: 1:1 (P1); 1:0,5 (P2) и 1:0,25 (P3), при этом общее содержание солей в растворе не превышали 50 %.

Для приготовления растворов, соли, высушенные до постоянной массы при температуре 120°C, количественно переносились в мерные колбы вместимостью 1000 см³, растворялись в Таблица 1.

Результаты флотации модельных растворов при 22±1°C с использованием синтезированного амина

Показатель	Модельные растворы		
	P1	P2	P3
Выход, %:			
Концентрат	41,2	30,5	19,6
хвост	58,8	69,5	80,4
Массовая доля KCl, %:			
Концентрат	97,2	91,3	90,8
хвост	17,0	7,8	4,3
Извлечение KCl, %:			
Концентрат	80	83,6	89
хвост	20	16,4	11

Общеизвестно, что на флотируемость хлорида калия из сильвинитовой руды ключевым фактором повлияет температура раствора. Увеличение температуры больше повлияет на растворимость хлорида калия, нежели хлорида натрия.

дистиллированной воде доводя объем раствора до метки. Лабораторные эксперименты проводились на флотомашине марки ФМЛ 240. Расход СА для всех флотационных процессов вне зависимости от содержания основного компонента составлял 10 мг на кг смеси солей.

Результаты и их обсуждение

Как показывает данные табл. 1, уменьшение концентрации хлорида калия в составе смеси приводит к увеличению выхода его извлечения из этой смеси. Вероятно, более низкий коэффициент извлечения P1 связано с нехваткой количеств амина для адсорбции его молекулы на всей поверхности флотируемого материала. Под воздействием амина P3 более полно флотируется, что показывает достаточность количеств собирателя. Следовательно, для флотации сильвинитовых руд с массовым содержанием основного компонента более 20% необходимое количество данного амина составляет более 10 г на тонну руды.

Следовательно, увеличение температуры благоприятствует повышению выхода процессов флотации. На рис. 1 иллюстрированы кривые, характеризующие влияние температуры на извлечения хлорида калия из смеси.

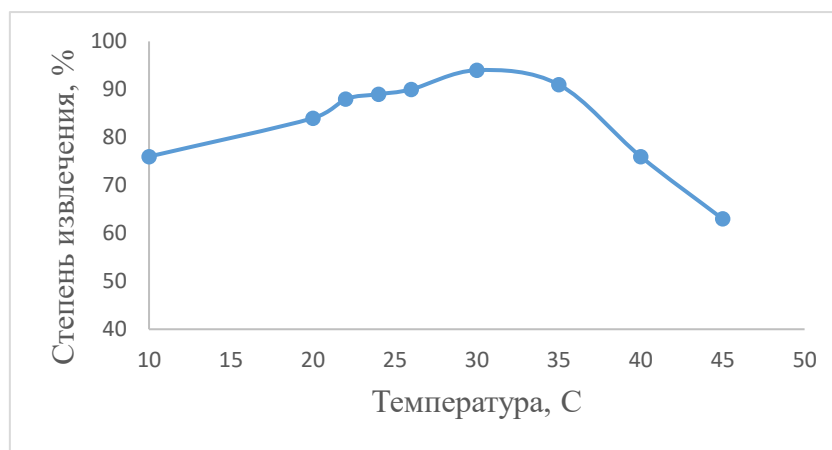

Рис. 1. Влияние температуры на степень извлечения KCl из P3.

Как показывает кривая, в результате увеличения температуры раствора от 20 до 30°C наблюдается повышение извлечения KCl из P3 на 20 %. Снижение данного показателя при дальнейшем увеличении температуры связано с структурными особенностями ПАВ и повышением доли десорбции его частиц из поверхности раздела фаз.

Как показали результаты исследований, оптимальная температура извлечения KCl из модельных растворов с использованием разработанного амина колеблется в диапазоне температур $22 < 35^{\circ}\text{C}$.

Долгая промышленная практика показала уменьшение извлечения основного компонента в концентрат за счет отрицательного влияния нерастворимых примесей (н.о.) на флотируемость сальвина. Данное негативное влияние намного повышается с увеличением общего содержания силикатных минералов в н.о. Под силикатной минеральной составляющей подразумевается глинистые (каолин, гидрослюда) и неглинистые минералы (кварц, полевой шпат), существенно различающиеся по значениям

сорбционных характеристик. Наличие следов глинистых минералов приводит к перерасходу реагентов собирателей, в нашем случае, амина, т.к. минералы подобные структурам глин являются превосходными сорбентами по отношению к ПАВ. Данная ситуация приводит к ухудшению качества концентрата и усилению отрицательного влияния водонерастворимых примесей на весь процесс флотации KCl.

Сорбционная активность всех компонентов примесей повышается с увеличением температуры, тем самым ухудшая флотируемость сальвина. Так н.о., состоящий только из глинистых и только из неглинистых минералов в количестве 1% в составе смеси P3 вызывает понижения степени извлечения KCl на 64 и 17%, соответственно. Эти данные получены при температуре маточного раствора $20 \pm 1^{\circ}\text{C}$. Увеличение температуры до 35°C приводит к экстремальному снижению извлечения необходимого компонента. На рис. 2 приводятся результаты исследований влияния количества и состава н.о. на флотируемость KCl из модельных растворов.

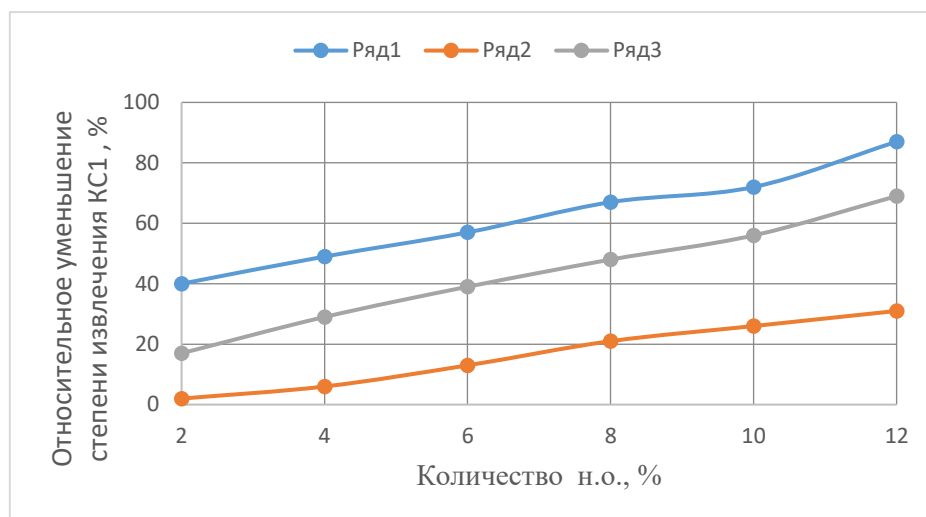

Рис. 2. Влияние количеств н.о. в составе модельного раствора Р3 на относительное уменьшение степени извлечения КС1 ($20 \pm 1^\circ\text{C}$): 1) глинистые примеси; 2) неглинистые примеси; 3) глинистые примеси:неглинистые примеси в 1:1.

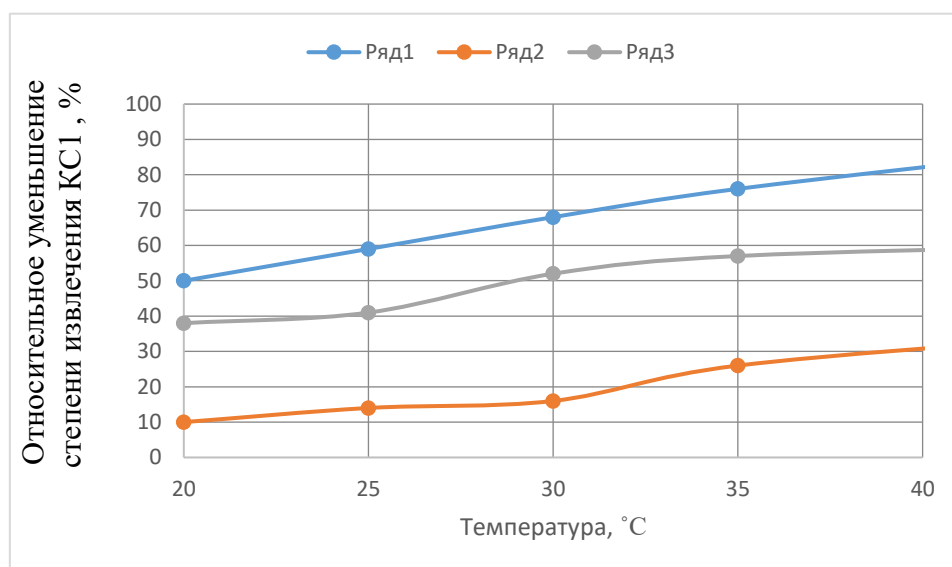

Рис. 3. Влияние температуры раствора и состава н.о. в количестве 5 % от массы солей на относительное уменьшение степени извлечения КС1: 1) глинистые примеси; 2) неглинистые примеси; 3) глинистые примеси : неглинистые примеси в 1:1.

Увеличение температуры от 20 до 40°C сильно повлияет в случае содержания в н.о. глинистых минералов и меньшей степени неглинистых примесей. В этом и ином случае наличие н.о. негативно повлияет на степень обогащения минеральных руд.

Были исследованы возможности нейтрализации или смягчения негативных действий н.о. с изменением количеств вводимого собирателя. В

результате установлено, что количество нерастворимых примесей способствует определению расходов реагентов-собирателей. Зависимость извлечения н.о. в пенный продукт флотации от расхода флокулянта показана на рис. 4. Установлено, что повышение расхода собирателя увеличивает выход сильвина в концентрат, однако, данное изменение расхода собирателя в отличие от характера влияния на флотируемость основного компонента приводит к усилению флотации шламов н.о. до определенной границы, после чего увеличение расхода собирателя не вызывает резких изменений извлечения н.о. в концентрат.

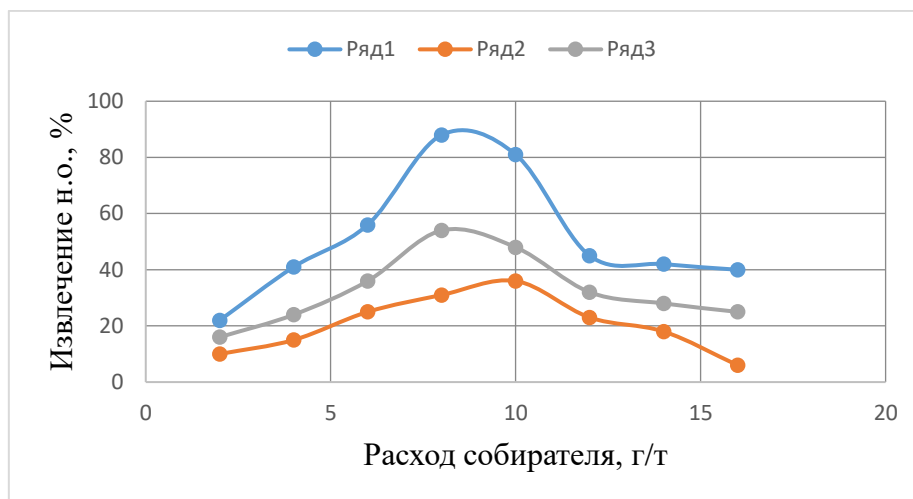

Рис. 4. Влияние расхода собирателя на извлечение н.о. в концентрат (содержание н.о. 5% от массы смеси, температура раствора 22 ± 1 °C: 1) глинистые примеси; 2) неглинистые примеси; 3) глинистые примеси : неглинистые примеси в 1:1.

Как показывают кривые диаграммы зависимость извлечения нерастворимого остатка в концентрат от расхода собирателя имеет экстремальный характер. Особенно, это подтверждается при условиях наличия глинистых минералов в составе н.о. Увеличение расходов собирателя до 16 г/т не дает желаемых результатов обогащения, т.к. возможная степень извлечения глинистых примесей в концентрат составляет не менее 40 %. Экстремум на степени извлечения совпадает с 8 г/т расходом собирателя. Диапазон экстремума степени извлечения неглинистых веществ соответствует сравнительно большим расходам собирателя (10 г/т). Однако степень извлечения неглинистых примесей в концентрат составляет около 38 % от общего содержания н.о. Повышение температуры вызывает заметное смещение экстремума извлечения глинистых веществ к более высоким значениям расхода собирателя, а неглинистых веществ наоборот в обратную сторону значений в горизонтальной оси.

Таким образом, результаты показывают, что увеличение н.о. в питании флотации негативно влияет на выход и чистоту концентрата.

Регулированием количества вводимого собирателя невозможно предотвратить негативные влияния примесей. Поэтому, для обеспечения максимального извлечения сальвина из руды необходимо полное удаление нерастворимых примесей до процессов флотации основного компонента либо механическим, либо химическим способом.

Жидкие парафины (ЖП), полученные на основе отхода газохимического комплекса СП ООО «Uz-KorGasChemical» изучен в качестве аполярного собирателя, для чего были использованы те же растворы (Р1; Р2; Р3), которые использовались для установления эффективности собирателя – амина. В качестве объекта сравнения использовался импортный аналог (ИС), который в настоящее время используется для обогащения сальвинитовой руды на АО «Дехканабадский калийный завод».

Из данных табл. 2 видно, что превосходящие ИС эффекты по извлечению хлорида калия получены для растворов, содержащих сравнительно большее количества основного компонента. Если сравнивать эффективность этих аполярных собирателей по параметрам выхода концентрата и содержанию в ней KCl, то можно наблюдать при одинаковых

расходах импортного и разработанного собирателей, выход концентрата под воздействием первого больше на 3,2% по сравнению с ЖП. Однако, под воздействием ЖП количественное содержание KCl в концентрате больше на 0,9%, что свидетельствует в пользу селективности ЖП и более высоком качестве получаемого продукта. Данный результат является важным с практической точки зрения и указывает на

высокие селективные способности аполярного ЖП на основе местного отхода. Изменение массового соотношения исходных солей в модельных растворах вызывает заметное изменение степени выхода концентрата, однако, как и выше отмеченном случае чистота концентрата имеет сравнительно высокие значения под воздействием ЖП.

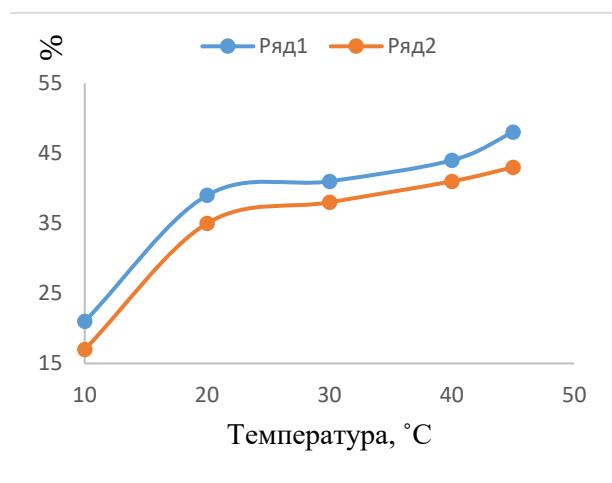
Таблица 2.

Результаты флотации модельных растворов при $22 \pm 1^\circ\text{C}$ с использованием ЖП

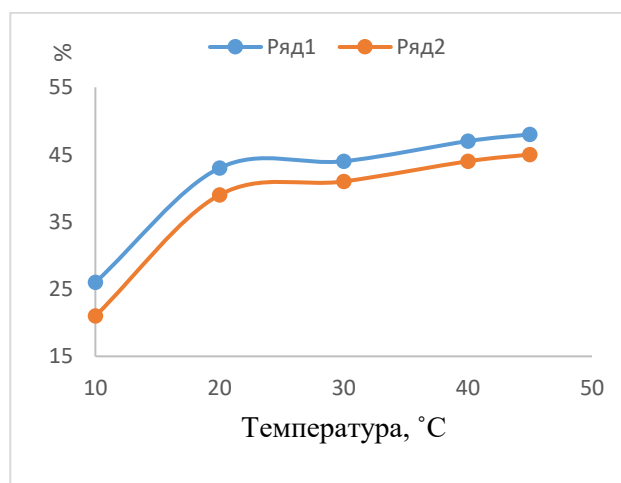
Показатель	Модельные растворы					
	P1		P2		P3	
	ИС	ЖП	ИС	ЖП	ИС	ЖП
Выход, %:						
Концентрат	42,3	39,1	31,5	31,2	17,5	19,4
хвост	57,7	60,9	68,5	68,8	82,5	80,6
Массовая доля KCl, %:						
Концентрат	89,2	90,1	89,4	88,9	87,4	87,9
хвост	21,26	24,25	7,55	8,12	5,70	3,84
Извлечение KCl, %:						
Концентрат	75,46	70,46	84,5	83,21	76,56	85,26
хвост	24,54	29,54	15,5	16,79	23,44	15,74

Известно, что повышение температуры системы приводит к увеличению растворимости солей и большему температурному воздействию подвергается именно хлорид калия и в маточном растворе в значительной степени повышается его содержание. Однако, повышение температуры

повлияет на поверхностную активность вредных примесей, а также реагентов собирателей. Поэтому целесообразно исследование активности аполярного собирателя при низких и повышенных температурах. На рис. 5 приводятся данные характеризующие результаты этих исследований.

а

б

Рис. 5. Выход концентрата при флотации Р3 в зависимости от температуры (расход собирателя 10 г/т; б – расход собирателя 5 г/т). Увеличение температуры от 10 до 40°C способствует повышению значений данного показателя на 23%, а увеличение расхода ИС на 5 г/т повышает выход концентрата из Р1 на 5% уже при низких температурах процесса флотации. Дальнейшее повышение температуры до 45°C не вызывают заметных изменений. Несмотря на то, что при низких температурах выход концентрата при использовании в качестве аполярного реагента ЖП значительно отстаёт от таковых значений ИС, при повышении температуры можно наблюдать повышение степени образования концентрата. Однако,

совсем иные результаты извлечения КСl. Можно наблюдать противоположные эффекты в значениях степени извлечения КСl.

Сопоставление полученных экспериментальных результатов флотации сильвина показала большую флотационную активность ЖП по сравнению с импортным аналогом. Вероятно, это связано с большим количеством в составе ЖП тяжелых фракций парафинов с замкнутым циклом. Известно, что повышение атомов С в углеродной цепи повышает гидрофобность данных аполярных собирателей и их гидрофобизирующее действие на поверхность сильвиновых частиц.

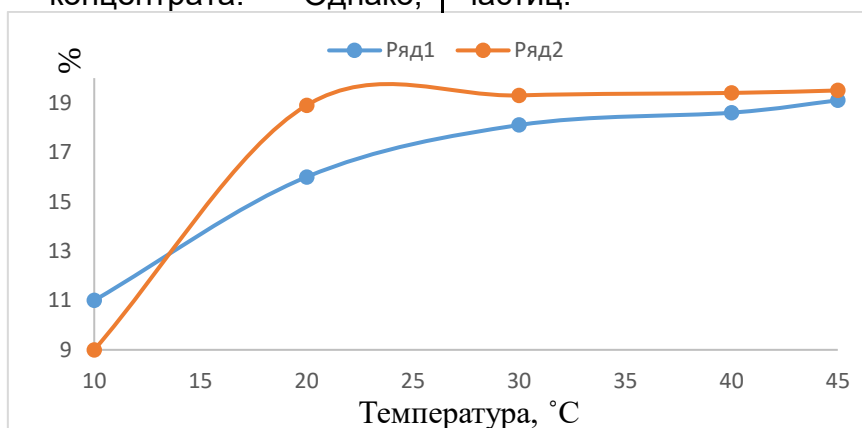

Рис. 6. Выход концентрата при флотации Р1 в зависимости от температуры (расход собирателя 10 г/т): 1) ИС; 2) ЖП.

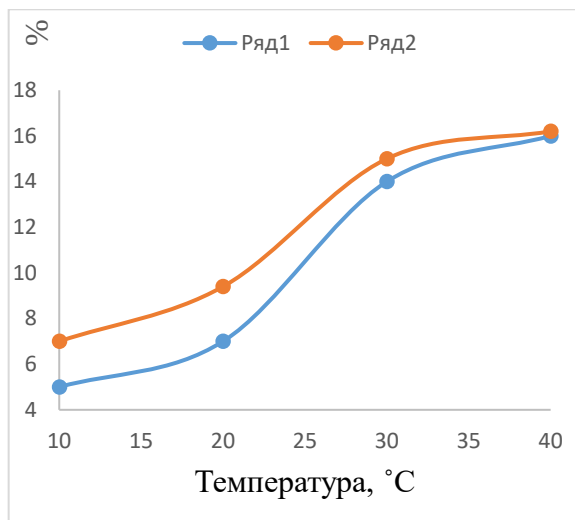
Нерастворимый осадок считается одним из основных негативных факторов в процессе флотации минеральных руд. Количество и состав, которые меняются в широких пределах повлияют на выход концентрата, на степень её чистоты и на селективность флотационных реагентов. Как было отмечено в предыдущем параграфе при наличии глинистых примесей изменение температуры вызывает экстремальное понижение относительной степени извлечения КСl. Поэтому проведены экспериментальные исследования по установлению влияния

количества и состава н.о. на эффективность аполярных собирателей. Ниже приводятся результаты этих испытаний.

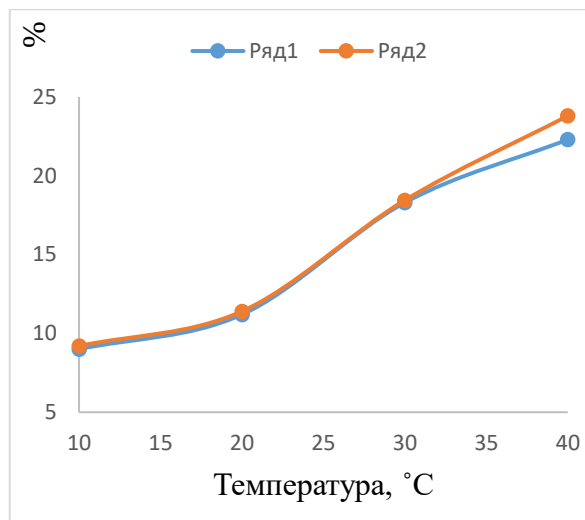
Из рис. 7 видно, что исследуемый образец ЖП способен создавать условия для извлечения хлорида калия при наличии неглинистых и глинистых примесей, близкие к условиям, создаваемым стандартным аполярным собирателям типа ИС. Для данного собирателя оптимальный расход для максимального извлечения (89,1%) КСl составляет 14-18 г/т при наличии неглинистых примесей, а увеличение в н.о. глинистых минералов вызывает увеличение его расхода на 10-100% в зависимости от температуры.

Оптимальный расход ЖП составляет в тех же условиях эксперимента 15-30 г/т,

извлечение КСІ в черновой концентрат происходит на 0,5-1,5% ниже.

а

б

Рис. 7. Влияние температуры раствора и состава н.о. в количестве 5 % от массы солей на относительное уменьшение степени извлечения КС1: а) неглинистые примеси; б) глинистые примеси; 1) ИП; 2) ЖП.

Ниже приводятся данные о действиях апольярных собирателей на флотацию смесей, содержащих различное количество КСІ и др. химических веществ. Действительно, как показывали промышленные флотационные опыты, на флотацию сильвинитовой руды, содержащей различные количества основного компонента, один и тот же флотореагент действует по-разному. Как свидетельствует данные табл. 3 на бедные по содержанию хлорида калия (Р1) ЖП оказывает более сильное воздействие, чем ИС. Однако увеличение содержания глинистых примесей уменьшает различия в этих показателях. В результате данных исследований установлены оптимальные количества апольярных собирателей на основе отхода газохимического комплекса СП ООО «Uz-KorGasChemical». На основе полученных данных жидкие парафины могут быть рекомендованы к применению в практике флотационного обогащения сильвинитовых руд.

Закключение

Таким образом, анализ имеющихся литературных данных в этом направлении выявил теорию, адекватно

описывающую процессы гидрофобизации и флотации минеральных руд. Для повышения эффективности работоспособности флотореагентов и процессов флотации минералов, характеризующихся в некоторой степени гидрофильностью поверхности, необходимо иметь на поверхности как химически закрепившийся, так и физически сорбированных молекул собирателя. Отсутствие одной из форм сорбции собирателя на поверхности приведет к депрессии флотации минерала. Результаты исследований показали, что наличие в маточном растворе примесей приводит к изменению характеристик взаимодействия флотореагентов с поверхностью основного компонента. Увеличение нерастворимого осадка в питании флотации негативно влияет на выход и чистоту концентрата при использовании алифатических аминов. Регулированием количества вводимого собирателя невозможно предотвратить негативные влияния примесей. Поэтому, для обеспечения максимального извлечения сильвина из руды необходимо полное удаление

нерастворимых примесей до процессов флотации основного компонента либо механическим, либо химическим способом. Механизм действия аполярных реагентов и их состава имеет несколько различную природу. Действительно, как показывали промышленные флотационные опыты, на флотацию сальвинитовой руды, содержащей различные количества основного компонента, один и тот же флотореагент действует по-разному. Как

свидетельствует полученные экспериментальные данные, на бедные по содержанию хлорида калия раствор разработанный жидкий парафин оказывает более сильное воздействие, чем его импортный аналог, что в первую очередь связано с большим содержанием циклических и более тяжелых фракций в составе первого. Однако увеличение содержания глинистых примесей уменьшает различия в этих показателях.

Список использованной литературы:

1. Nguyen, Anh V (12 June 1996). "On modelling of bubble-particle attachment probability in flotation". *International Journal of Mineral Processing*. 53 (4): 225-249.
2. Shahbazi, B. (2010). "Bubble-particle collision and attachment probability on fine particles flotation". *Chemical Engineering and Processing: Process Intensification*. 49(6): 622-627.
3. Гаврилова Н. Н. Анализ пористой структуры на основе адсорбционных данных: учеб. пособие / Н. Н. Гаврилова, В. В. Назаров. – М. : РХТУ им. Д. И. Менделеева, 2015. – 132 с.
4. Фролов Ю.Г. Курс коллоидной химии. Поверхностные явления и дисперсные системы. Учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Химия, 1988. - 464 с.
5. Миргород Ю.А., Борщ Н.А. Термодинамика и кинетика процесса флотоэкстракции с участием катионного и анионного поверхностно-активного вещества // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия физика и химия. №1. 2011. – С. 73-80.
6. Бектурганов Н.С., Тусупбаев Н.К., Семушкина Л.В., Калиева Р.С. Флотационные реагенты в процессах обогащения минерального сырья Цветные металлы, 2010. - №4. – С. 48-51.
7. Айдарова С.Б. Межфазные слои поликомплексов синотических полимеров на границе раздела вода-воздух. Автореф. дис... докт. хим. наук. – М.: 1992. – 39 с.
8. Ребиндер П.А. Избранные труды Т.1. Поверхностные явления в дисперсных системах. – М.: Наука, 1978. – 368 с.
9. Агеев А.А., Куклева К.К., Жигунова Л.К., Белова И.А. Изучение Гиббсовской адсорбции поверхностно-активных веществ в водных растворах и растворах перхлорэтилена. Вестник МГУС, 2007, № 3. – С. 10-13.
10. Агеев А.А. Коллоидно-химические аспекты современных нанотехнологий мощного действия // Наука — сервису: сборник тезисов пленарных докладов и информационных материалов по круглым столам XII международной научно-практической конференции, ФГОУВПО «РГУТиС». М. 2007. – С. 18-20.
11. В.А. Любименко, Д. Ю. Митюк, В. И. Фролов, В. А. Винокуров Практикум по курсу «Физическая и коллоидная химия»: учебное пособие. 3-е изд., перераб., испр. и доп.– М.: ФГУП «Нефть и газ», РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2013. – 125 с.
12. Избранные главы коллоидной химии [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.chem.vsu.ru/content/files/verezhn.pdf>. Загл. с экрана (дата обращения 28.07.2020).
13. Пахаруков Ю.В., Шевнина Т.Е. Стабилизация пены поверхностно-активными веществами во фрактально-перколяционной модели разрушения // Письма в ЖТФ. – 2001. –Т.27, вып. 3. – С. 85-88.
14. Кругляков П.М., Фокина Н.Г., Аленкина С.Н. Влияние температуры на время жизни пен // Коллоидн. журн. – 1990. – Т.52, №2. – С. 365-367.
15. Абрамов А. А. Собрание сочинений. Флотация. Реагенты-собиратели. — М.: МГГУ «Горная книга», 2012. — 656 с.
16. Glembotskii, V. A., Klassen, V. I., and Plaksin, I. N. (1972), *Flotation, Primary Sources*, New York, 633 p.
17. Бухоров Ш.Б., Eshmetov I. D., Abdikamalova A.B., Reymov A.M. Change in colloidal-chemical parameters of surfactant solutions depending on temperature and pH of the medium // *Science and Education in Karakalpakstan*. 2020. Nukus. №3. - P.70-72.
18. Бухоров Ш.Б., Қодиров Х.И., Абдикамалова А.Б., Эшметов И.Д. Значения флотационного процесса, исследование флотационных реагентов и механизмов их действия на поверхности раздела фаз // *UNIVERSUM: Химия и биология*. Научн. журн. 2020. Москва., № 9 (75). – С. 24-30.

19. Ваққасов С.С., Бухоров Ш.Б., Қодиров Х.И., Қодиров О.Ш., Холмуродов Ш.М. Калий хлоридни флотацион бойитиш учун суюқ парафинлар таркиби // "Кимё ва кимёвий технология" журнали 2020. Тошкент. №1-сон. – С. 20-22.

20. Бухоров Ш.Б., Эшметов И.Д., Қурбонов З.Ч., Қодиров Х.И., Ваққасов С.С. Study Of Surfactant Properties And Flotation Activity Of Aliphatic Amine Synthesized From Industrial Waste // Solid State Technology. Volume: 63 Issue: 6 Publication Year: 2020. - P. 12170-12179.

21. Бухоров Ш.Б., Холмуродов Ш.А., Абдикамалова А.Б., Эшметов И.Д., Қодиров Х.И. Colloidal-chemical characteristics of flotation regulators for desliming sylvinite ores // Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt/Egyptology 17(6), ISSN 1567-214x PJAEE, 17 (6) (2020), - P.14237-14246.

AYRIM DUKKAKLI O'SIMLIKlardagi MAKRO- VA MIKROELEMENTLAR MIQDORINING TAXLILI

МАКРО- И МИКРОЭЛЕМЕНТЫ В НЕКОТОРЫХ ПРОЦЕНТАХ РАСТЕНИЙ КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ

MACRO AND MICROELEMENTS IN SOME PERCENTAGE PLANTS ANALYSIS OF QUANTITY

U.V.Muqimjonova- QDPI doktoranti,
M.Yu. Isaqov dotsent.

Annotatsiya: O'zbekiston hududining Farg'ona viloyatida yetishtirilgan loviya, no'xat, mosh va yeryong'oq o'simliklari donlari tarkibidagi makro- va mikroelementlarning neytron-aktivatsion taxlili o'tkazildi, ularning miqdoriy ko'rsatkichlari bilan bog'liq masalalar muhokama qilindi.

Annotatsiya: Проведен нейтронно-активационный анализ макро-микроэлементов в зернах фасоли, гороха, маша и арахисе, выращиваемых в Ферганской области Узбекистана, и обсуждены вопросы, связанные с их количественными показателями.

Annotation: Neutron-activation analysis of macro and microelements in the grains of beans, peas, mung bean and walnuts grown in the Fergana region of Uzbekistan was conducted, and issues related to their quantitative indicators were discussed.

Tayanch iboralar: makro va mikro elementlar, oqsillar, amino-kislotalar, neytron-aktivatsion taxlili, atom-adsorbsion, spektroskopiya, emission spektroskopiya, poliografik.

Ключевые слова и выражения: макро- и микроэлементы, белки, аминокислоты, нейтронно-активационный анализ, атомно-адсорбционный спектроскопия, эмиссионная спектроскопия, поллрографический.

Key words: macro and micro elements, proteins, amino acids, neutron-activation analysis, atomic adsorption, spectroscopy, emission spectroscopy, pollography.

Dukkakli o'simliklar loviya, mosh, no'xat va yeryong'oq donlari oqsil, alkil aminokislotalarga, moy va uglevodlarga, klechatkaga, vitaminlar hamda makro va mikroelementlarga boy. Shu sababli to'yimli oziq-ovqat sifatida foydalaniladi va katta qismi eksport qilinadi. Ularning kimyoviy tarkibi atroflicha taxlil etilganligiga qaramasdan ozuqaviylik darajasini, sifatini va xavfsizligini muntazam o'rganish xamisha dolzarb vazifalardan bo'lib kelgan. Ularning

organik va mineral tarkibini tadqiq etishda turli ximiyaviy va fizik-ximiyaviy usullardan foydalaniladi. Jumladan, makro va mikroelementlarni o'rganishda atom-adsorbsion spektroskopiya, emission spektroskopiya, polirografik usullardan foydalanilgan. Adabiyotlarda [1] bu dukkakli o'simliklar donlarida 8 ta makro elementlar (K, Ca, Si, Mg, Na, S, P, C,) , 19 ta mikroelementlar (Al, B, V, Fe, Y, Co, Li, Mn,

S, Cu, Mo, Ni, Pb, Se, Cr, Ti, F, Cr, Zn, Zr) mavjudligi ko'rsatib o'tilgan.

So'nggi yillarda maxsulotlarning elementar tarkibini o'rganishda aniqligi va imkoniyat darajasi yuqori bo'lgan neytron-aktivatsion taxlil usuli keng qo'llanilmoqda [2,3]. Ulardagi zaxarli elementlarning miqdorini nazorat qilishda polirografiya foydalaniladi [4,5]. Dukkakli o'simliklarda elementlarning to'planish dinamikasini o'rganishda fotokalorimetrdan foydalanilgan [6].

Tadqiqot obyekti sifatida Farg'ona viloyatining Beshariq tumanida yetishtirilgan dukkakli o'simliklar loviya, mosh, no'xat va yeryong'oqning donlari (mevalari) olindi.

Dukkakli o'simliklar donlari tarkibidagi makro- va mikroelementlarni o'rganish uchun O'zR fanlar akademiyasi yadro fizikasi institutining VVR-SM yadro reaktoridan foydalanildi. Olib borilgan tadqiqot natijalarining aniqligi 85% dan yuqori bo'lib (maksimal xatolik 15%dan oshmaydi), biologik manbalar namunalarini o'rganish talablariga to'la javob beradi. Taxlillar yadro fizikasi instrumental neytron-aktivatsion tekshiruvlar asosida amalga oshirildi.

Analizni o'tkazish uchun loviya, mosh, no'xat va yeryong'oq donlaridan 100 g dan namunalar olindi va 50-60^oS haroratda doimiy massaga kelguncha quritildi. Namunalar chinni xovonchada gamogen massaga kelguncha tuyildi. So'ngra ulardan ikki xil tartibda tortimlar olindi. 1) qisqa yashovchi radionuklidlar taxlili uchun 40-50 mg va 2) uzoq yashovchi radionuklid uchun 90 mg. Ularning xar biri plastik xaltachalarga qadoqlandi va xar bir namuna neytron-aktivatsion taxlildan o'tkazildi.

O'zR FA YaFI ning VVR-SM yadro reaktoridan yadrolari manbai sifatida foydalanildi. Nurlantirish kanallaridagi neytron oqimi $5 \cdot 10^3$ neytron /sm²*sek. Radionuklidlar guruhiga qarab nurlanish t_{nur} va "sovitadigan" $t_{sovitish}$ vaqt rejimlari tanlandi.

-qisqa yashovchi radionuklidlar uchun; t_{nur} - 15 cek, $t_{sovitish}$ -10 min; yarim

emirilish davri ($T^{1/2}$)- bir necha daqiqadan bir necha soatgacha;

-o'rta yashovchi elementlar uchun: t_{nur} - 15 coat, $t_{sovitish}$ -10 kun; yarim emirilish davri ($T^{1/2}$)- bir necha kundan bir necha xaftagacha;

-uzoq yashovchi elementlar uchun: t_{nur} - 15 coat, $t_{sovitish}$ -30 kun; yarim emirilish davri ($T^{1/2}$)- bir necha xaftadan bir necha oygacha;

Induksiya qilingan faollikni qayd yetish uchun Co-60 gamma chizig'i bo'ylab 1.8 KeV o'lchamlari va yuqori toza germaniy detektoridan ($B=120\text{sm}^2$) xamda kompyuter dasturiy taminotiga ega gamma-spektrometrdan foydalanildi. Malumotlar GENIE-2000 dasturi yordamida qayta ishlandi (maksimal xatolik 15%). O'tkazilgan tadqiqotlar namunalaridagi 35 ta kimyoviy elementlarning miqdorini aniqlash imkonini berdi.

Aniqlangan elementlarning haqqoniyligi va olingan malumotlar MAGATE Algue 0393 va Lichen IAEA 336 standartlarining sertifikatlangan qiymatlari, shuningdek NIST standart ma'lumot materiallari 1572- CITPUS LEAVES bilan qiyoslab, nazoratdan o'tkazildi. Olingan malumotlarni qayta ishlash usullari – Microsoft Excel to'plami va ko'plab regressiya usullaridan foydalanildi.

Neytron-aktivatsion usulda o'rganilgan loviya, yeryong'oq, mosh va no'xat tarkibidagi makroelementlar miqdori 1-jadvalda keltirilgan. Makroelementlardan faqat kalsiy, kaliy va natriy aniqlangan. Ularning miqdori $K < Ca < Na$ tartibda kamayadi. Kaliyning maksimal miqdori loviyada bo'lib 15700, moshda 14500, no'xatda 11900 va yeryong'oqda 12400 mkg/g ni tashkil etgan.

Ulardagi kaliy miqdori yuqorida keltirilgan ketma-ketlikda kamayadi. No'xat, mosh va yeryong'oqdagi natriy va temirni miqdori deyarli teng. Makroelementlarning umumiy jamlanmasi loviyada 16600 moshda 15339 no'xatda 11826 va yeryong'oqda 22440 mkg/g ni tashkil yetadi.

Dukkakli o'simliklardagi makroelementlar miqdori (mkg/g)**1-jadval**

No	Element	Loviya	Mosh	No'xat	Yeryong'oq
1.	Natriy, Na	100	49	56	54
2.	Kaliy, K	15700	14500	11900	12400
3.	Kalsiy, Ca	800	890	870	950

Mikroelementlar 32 tani tashkil etadi. Ulardan molibden, bariy, temir miqdori yeng yuqori bulib, quyidagi ketma-ketlikda kamayadi.

Loviyada: $Mo < Fe < Ba = Zn$

Moshda: $Fe < Zn < Ba < Mo$

No'xatda: $Fe < Ba < Zn < Mo$

Yeryong'oqda: $Fe < Zn < Ba < Mo$

Dukkakli o'simliklar donlaridan mikroelementlarning miqdoriy ko'rsatkichlariga ko'ra ikkinchi o'ringa quyidagi elementlarni kiritish mumkin: Mn, Sm, Se, Cr, Sc, Pb.

Dukkakli o'simliklardagi mikroelementlar miqdori (mkg/g)**2-jadval**

No	Element	Mosh	No'xat	Loviya	Yeryong'oq
1.	Mn	9,5	11,2	14,1	12,1
2.	Sm	5,3	5,1	4,6	4,8
3.	Mo	30,5	8,4	65,5	15,6
4.	Lu	0,01	0,02	0,02	0,02
5.	U	0,10	0,1	0,1	0,1
6.	Yb	0,1	0,2	0,18	0,2
7.	Au	0,0038	0,0029	0,0045	0,0042
8.	Nd	0,33	0,42	0,37	0,26
9.	As	0,9	0,8	0,9	0,7
10.	W	1,4	1,3	1,3	<1.0
11.	Br	1,4	3,7	0,94	2,6
12.	La	1,4	2,35	1,4	2,38
13.	Ce	5,8	5,4	6,4	5,9
14.	Se	0,63	0,45	0,46	0,42
15.	Hg	0,035	0,046	0,053	0,42
16.	Tb	0,33	0,22	0,23	0,27
17.	Th	0,2	0,1	0,1	0,2
18.	Cr	0,52	0,33	0,32	0,47
19.	Hf	0,01	0,0	0,008	0,01
20.	Ba	38,4	52,1	45,5	33,7
21.	Sr	23	9	15	17

22.	Ag	<0.1	<0.1	<0.1	<0.1
23.	Cs	0,02	0,02	0,02	0,03
24.	Ni	2,5	1,8	3,6	2,2
25.	Sc	0,0058	0,0021	0,0039	0,0032
26.	Rb	7,6	3,6	5,1	5,4
27.	Zn	54	35	46	46
28.	Co	0,22	0,18	0,14	0,31
29.	Ta	0,02	0,03	0,02	0,03
30.	Fe	54	55	51	63
31.	Eu	0,04	0,05	0,04	0,1
32.	Sb	0,012	0,0076	0,016	0,018

Mishyak, simob, qo'rg'oshin, kadmiy, mis, rux kabi mikroelementlar organizmga salbiy tasiri tufayli sertifikatlash idoralari tomonidan nazorat qilinadi. [4,5] Ularning

tadqiq etilgan o'simliklar donlari tarkibidagi miqdorlari 3-jadvalda keltirilgan. Qo'rg'oshin mis neytron-aktivatsion taxlilda aniqlanildi.

Sertifikat idoralari tomonidan nazorat qilinadigan mikroelement-larning dukkakli o'simliklardagi miqdori (mkg/g).

3-jadval

№	Element	Loviya	No'xat	Mosh	Yeryong'oq
1.	Mishyak As	0,9	0,8	0,9	0,7
2.	Simob,Hg	0,053	0,046	0,035	0,42
3.	Qo'rg'oshin, Pb	-	-	-	-
4.	Kadmiy, Cd	-	-	-	-
5.	Mis, Cu	-	-	-	-
6.	Rux, Zn	46	35	54	46

Ushbu elementlarning mavjudligi muqobil – polirografiya usulida xam qayta tadqiq etildi [5]. Belgilangan davlat andozalari asosida o'tkazilgan tekshiruvlarda qo'rg'oshin, mishyak, kadmiy va simob mavjud emasligi aniqlandi. Bu natijalar neytron-aktivatsion taxlil natijalari bilan deyarli bir xil. Dukkakli o'simliklar donlaridagi mishyak, simob, rux miqdori ruxsat etilgan meyoriy ko'rsatkichlardan ko'p yemas.

Dukkakli o'simliklarda galogenlardan faqat bromning mavjudligi qayd etilgan.

Uning loviyadagi miqdori eng kam, no'xatda esa yuqori.

Quyidagi qatorda dukkakli o'simlik donlaridagi bromning miqdori ortib boradi: Loviya < mosh < yeryong'oq < no'xat

O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida dukkakli o'simliklar donlari tarkibidagi kimyoviy elementlarning 7 tasi s-elementlarga (Na, K, Ca, Ba, Sr, Cs, Pb), 4 tasi p-elementlarga (As, Br, Se, Sb), 14 tasi d-elementlarga (Mn, Mo, Au, W, Hg, Cr, Hf, Ag, Ni, Se, Zn, Co, Ta, Fe) va 10 tasi f-elementlarga (shulardan 2 tasi aktinoid Th,

U va 8 tasi lantanoidlar Sm, Lu, Yb, Nd, La, Ce, Tb, Eu) mansub.

O'simliklardagi makro- va mikroelementlarning biologik obyektlarda tutgan o'rnini yaxshi o'rganilgan, lekin f-elementlarning va ularning o'simliklardagi ahamiyati tadqiq etilmagan masalalardan xisoblanadi. f-elementlar dukkakli o'simlik donlaridagi miqdori ruxsat etilgan meyorlardan yuqori bo'lganida umumiy miqdori loviyada 13,64, mosh 13,574, no'xat

13,96, yeryong'oq 14,23 mkg/g ni tashkil etadi.

O'simliklardagi kimyoviy elementlar tarkibi ular yetishtirilayotgan tuproq va iqlim sharoitiga bog'liq. Shu sababli turli joylarda yetishtirilayotgan dukkakli o'simliklarning kimyoviy tarkibini tuproqning biologik xususiyatlariga va geokimyoviy tarkibiga bog'lagan xolda taxlil qilish asosli natija beradi.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Струхина И.М. Химический состав пищевых продуктов. Справочник "Агропромиздат". 1987
2. Qaraboyeva D.N. O'simlik moylarini boyitish yo'li bilan yangi sifatli yog' maxsulotlari yaratish va ularni sinflash. Kimyo f.b. falsafa doktori (Rhd) diss. Farg'ona, 2020-yil 62,72,82 betlar.
3. Qaraboyeva R.B. Ibragimov A.A. Nazarov O.M. Определение содержания химических элементов и аминокислот в Prunus persica var nectarina // Universum: Химия и биология. Международный журнал. - М, 2020, Выпуск 9(75), 15-19с
4. Ibragimov A.A. Xo'jayev V.U. Umarxonova U. Tojiboyev D. Isaqov M. Vigna sinensis, cicer orientinum, phaselousayreus arachhis hypogaea dukkakli o'simliklarni kimyoviy tarkibiga ko'ra sinflash masalalari. // FarDU ilmiy xabarlar. - Farg'ona, 2020, N1, 24-29 b.
5. Сырье и продукты пищевые. Подготовка проб, минерализация для определения содержания токсичных элементов. ГОСТ 26929-94
6. Muqimjonova U.V. Isaqov M.Yu. Xo'jayeva N.T. No'xat, mosh va loviyada temirning to'planish dinamikasi // "Tovarlar kimyosi xamda xalq tabobati muammolari va istiqbollari" VII- xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Andijon, 2020, 69-71 b

OG'IR PIROLIZ MOYI TARKIBIDAN POLISIKLIK MODDALARNI AJRATISH

ОТДЕЛЕНИЕ ПОЛИЦИКЛИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ ИЗ ТЯЖЕЛОЙ ПИРОЛИЗНОЙ МАСЛО

SEPARATION OF POLYCYCLIC SUBSTANCES FROM HEAVY PYROLYSIS OIL

Burxev F.Z., Qo'shiyev H.H., Djurayev T.A.

Guliston davlat universiteti,

"Ekperimental biologiya" laboratoriyasi

Annotatsiya: Maqolada tabiiy gazning piroliz qilish asosida hosil bo'ladigan ikkilamchi mahsulot – og'ir piroliz moyi tarkibida o'simliklarning o'sishi va rivojlanishi uchun hamda sanoat ishlab chiqarishda ahamiyatli bo'lgan fiziologik faol moddalar, inden va naftalin va ularning gomologlarini aniqlash, ajratib olish bo'yicha tadqiqot natijalari bayon qilingan. O'tkazilgan mass-spektroskopik tahlillar natijasida mahsulot tarkibida aromatic uglevodorodlar bilan birga inden va naftalin ham bo'lib, umumiy mahsulot massasini 9-11% (inden) va 23% (naftalin) miqdorini, y'ani og'ir piroliz moyining asosiy tarkibiy qismini tashkil etishi aniqlandi. Mahsulotga termik ishlov berish natijasida inden va naftalin hamda ularning gomologlari har xil fraksiyalarda ajratib olindi.

Kalit so'zlar: tabiiy gaz, piroliz, og'ir piroliz moyi, inden, naftalin

Аннотация: В статье описан вторичный продукт пиролиза природного газа - тяжелое пиролизное масло для роста и развития растений. А также, получения

физиологически активных веществ от индена и нафталина и из гомологов индена и нафталина, имеющих важное значение в промышленном производстве. Описано в результате масс-спектроскопический анализ продукт содержит ароматические углеводороды, а также инден и нафталин. В результате термической обработки продукта индена и нафталина и их гомологи были разделены на разные фракции.

Ключевые слова: природный газ, пиролиз, тяжелая пиролизное масло, инден, нафталин.

Annotation: The article describes a secondary product of natural gas pyrolysis - heavy pyrolysis oil for plant growth and development. And also, obtaining physiologically active substances from indene and naphthalene and from homologues of indene and naphthalene, which are important in industrial production. Described as a result of mass spectroscopic analysis, the product contains aromatic hydrocarbons, as well as indene and naphthalene. As a result of heat treatment, the product of indene and naphthalene and their homologues were separated into different fractions.

Key words: natural gas, pyrolysis, heavy pyrolysis oil, indene, naphthalene.

Og'ir piroliz moyi uglevodorodlarni piroliz qilish jarayonida ikkilamchi mahsulot sifatida hosil bo'lib, murakkab ko'p komponentli aralashmadir [1]. Og'ir piroliz moyi engil (200°C gacha bo'lgan haroratda qaynash xususiyatiga ega bo'lgan uglevodorodlar) va har xil darajada kondersalangan og'ir fraktsiyali yuqori molekulyar aromatik birikmalarga ega bo'ladi [1].

Og'ir piroliz moyini qayta ishlash bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Ayrim tadqiqotlarda piroliz moyi asosida polimer birikmalar olish usullaridan foydalanilgan. Bu og'ir piroliz moyini qayta ishlash asosida yuqori ahamiyatga ega bo'lgan ahlotlar olish mumkinligini ko'rsatadi.

Olib borilgan tadqiqotlarda [2-4] og'ir piroliz moyi xromatografik metodlar yordamida tahlil qilish asosida, tarkibini to'liq o'rganish uchun fizik-kimyoviy tadqiqot usullaridan (IK- va YaMR-spektr, termik tahlil, mass-spekrometriya) foydalanish maqsadga muvofiqligi ko'rsatilgan.

Ayrim tadqiqotlarda og'ir piroliz moyidan yuqori harorat $750-8000^{\circ}\text{C}$ va odatiy bosimda, katalizatorsiz muhitda suyuq aromatic uglevodorodlar olinishi qayda qilinadi. Demak bu shuni ko'rsatadiki, har xil haroratda piroliz moyidan bosqichma-bosqich tarzda aromatik komplekslarni ajratib olish mumkin [5-6]

Ushbu ma'lumotlar asosida shuni qayd etish mumkinki, sanoat ishlab chiqarishda gaz kondensatlaridan hosil bo'ladigan piroliz moyini qayta ishlash

asosida iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan mahsulotlarni ajratib olish mumkin. Neft qoldiqlari er usti va er osti suvlari, tuproq va o'simliklar qoplarni eng xavfli ifloslantiruvchi moddalardan biridir (3 xavflilik sinfi). Neft qoldiqlarini tashish, ularni saqlash moliyaviy xarajatlarni talab qiladi, bu esa neft mahsulotlari narxining oshishiga olib keladi va bu samarasiz foydalanishning dalilidir [7].

Ushbu tadqiqot ishida sanoatda tabiiy gazni qayta ishlash asosida hsr xil frsktsiysds hosil bo'ladigan og'ir piroliz moyini qayta ishlash asosida ular tarkibidagi aromatic fiziologik faol birikmalarni aniqlash va ajratib olish tizimini ishlab chiqishdan iboratdir.

Tadqiqot ob'ekti sifatida O'zbekiston va Koreya Respublikasi "Uz-Kor Gaz" MCHJ qo'shma korxonasi tomonidan gazni qayta ishlash asosida ikkilamchi mahsulot – chiqit (otxod) sifatida og'ir piroliz moyi ajralib chiqadi. Ushbu qo'shma korxona Markaziy Osiyada xom ashyo sifatida tabiiy gazni qayta ishlab, polimer mahsulotlar oluvchi eng yirik korxonalardan biridir. yiliga 400 ming tonnadan ortiq polietilen va polipropilen polimer mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Ushbu polimerlardan aholi istemoli uchun plastmassalar, turli xil xususiyatga ega bo'lgan polimerlar, sintetik kauchuklar, sirt faol moddalar ishlab chiqarish uchun uglevodorodlar pirolizi natijasida olinadigan, qo'llash sohasi juda keng bo'lgan etilen va propilen kabi olifenlarga bugungi kunda jahon miqyosida ham talab yuqori. Gazni

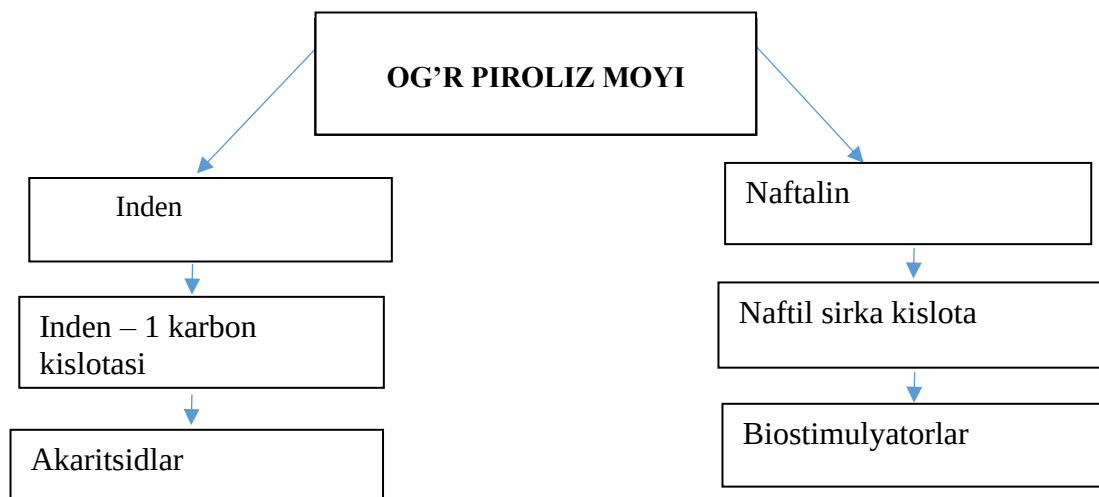
qayta ishlash (piroliz) bilan bir qatorda qo'shimcha mahsulot sifatida ikkilamchi mahsulot sifatida piroliz moyi hosil bo'ladi.

Gazni yuqori haroratda qayta ishlash asosida polimer mahsulotlar olish bilan birga ikkilamchi mahsulot bo'lgan og'ir piroliz moyi tarkibida aromatik uglevodorodlar, naftalin, inden va soan ishlab chiqarishda ahamiyatli bo'lgan boshqa mahsulotlar hosil bo'lishi nazariy jihatdan asoslangan. Hosil bo'ladigan og'ir piroliz moyini qayta ishlash va uning tarkibidan inden, naftalin va ularning gomologlarini aniqlash metodlari ishlab chiqilmaganligi va ajratib olish texnologiyasi yo'qligi sababli ikkilamchi mahsulot tarkibida qolib ketadi.

Shuning uchun ishlab chiqarish korxonasi faoliyati asosida hosil bo'layotgan og'ir piroliz moyini qayta ishlash va fizilogik

faol moddalarni ajratib olish tizimini yo'lga qo'yish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotlar davomida mahsulot tarkibida inden, naftalin va ularning gomologlarini aniqlash uchun tegishli standartlardan foydalanildi. Buning uchun esa piroliz moyini n-geksan, toluol va spirttoluolli aralashmalardan moyli fraktsiya, smola va tegishli birikmalarni ajratishda foydalanildi. Og'ir piroliz moyi laboratoriya sharoitida termik ishlov berish orqali deflegmator – selektiv fraktsiyalash qurilmasi yordamida fraktsiyalarga ajratildi. Fraktsiyalash jarayoni ayni bir A modda ajralishni boshlangach fraktsion suyuqlik ma'lum muddat davomida o'zgarmas (ajralib chiqayotgan moddaning T_{qay} haroratiga teng) haroratda ushlab turiladi

1-rasm.

Og'ir piroliz moyi laboratoriya sharoitida termik ishlov berish orqali deflegmator – selektiv fraktsiyalash qurilmasi yordamida fraktsiyalarga ajratildi. Polimernig monomerlar tarkibini aniqlash uchun IQ – spektri tahlili o'tkazildi.

Molekulyar massani aniqlash uchun ko'pincha viskozimetrik usul qo'llaniladi. Viskozimetrik usul murakkab uskuna talab qilmaydigan eng ko'p ishlatiladigan usul bo'lib, shu bilan bir vaqtda makromolekulaning molekulyar massasi, o'lchami, bo'kish ko'effitsienti, polimolekulyarlik darajasi va boshqa muhim tavsiflari haqida ham ma'lumot olish imkonini beradi. Shunga ko'ra ajratib olingan moddalarning molekulyar massasini

aniqlash uchun viskozimetrik usuldan foydalanildi.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

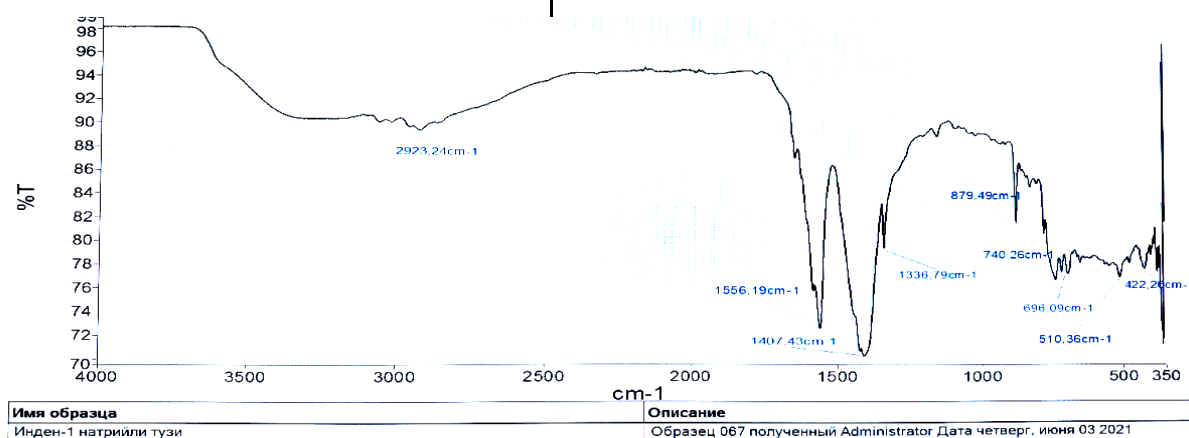
Piroliz jarayoni – bu sanoatda neft va gazni qayta ishlashda to'yinmagan, jumladan C_2H_4 , C_3H_6 kabi polimerlar uchun xomashyolar hisoblangan quyi molekulyar birikmalar olishda keng qo'llanadi. Uglevodorodlarni maxsus pechlarda yuqori haroratda qizdirganda molekulyar massasi kichik bo'lgan to'yingan va to'yinmagan birikmalar hosil bo'ladi; parchalanish bilan bir vaqtning o'zida birikish reaksiyalari sodir bo'lib, molekulyar massasi yuqori bo'lgan moddalar – aromatik va politsiklik uglevodorodlar hosil bo'ladi [2].

Og'ir piroliz moyi mass – spektroskopik tahlildan o'tkazilganda tarkibida inden, metil inden, naftalin, metil naftalin kabi sanoat miqyosida muhim hisoblangan aromatik politsiklik birikmalar borligi ma'lum bo'ldi. Ayniqsa inden va naftalin biologik faol moddalar uchun asosiy xomashyo hisoblanadi.

Og'ir piroliz moyi laboratoriya sharoitida termik ishlov berish orqali deflegmator – selektiv fraksiyalash

qurilmasi yordamida fraksiyalarga ajratildi. Fraksiyalash jarayoni ayni bir A modda ajralishi boshlangach, fraksion suyuqlik ma'lum muddat davomida o'zgarmas (ajralib chiqayotgan moddaning T_{qay} haroratiga teng) haroratda ushlab turildi. Modda ma'lum bir haroratda ajralib chiqishi to'xtasa bilish mumkinki, suyuqlik tarkibidagi A moddaning barchasi ajratib olingan hisoblanadi.

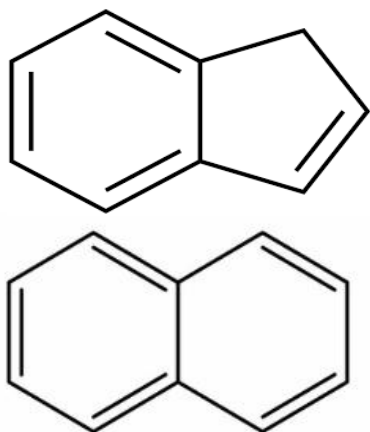
2-rasm. Inden-1 natriyli tuzining IQ-spektri

Dastlabki fraksiyada inden va 1-metil inden ajralib olindi. Ya'ni harorat 184°C ga etganda rangsiz suyuqlik ajralib chiqib boshladi. Ajralish harorati va analiz xulosalari bu moddaning inden ekanligini tasdiqladi. Ya'ni indenning natriy metalli bilan radikal mexanizmida birikma hosil qilishi ma'lum bo'lib [4], olingan indenning natriyli tuzi IQ-spektri (PerkinElmer IR10.6.1)da yaqqol namoyon bo'ldi (2-rasm). Inden

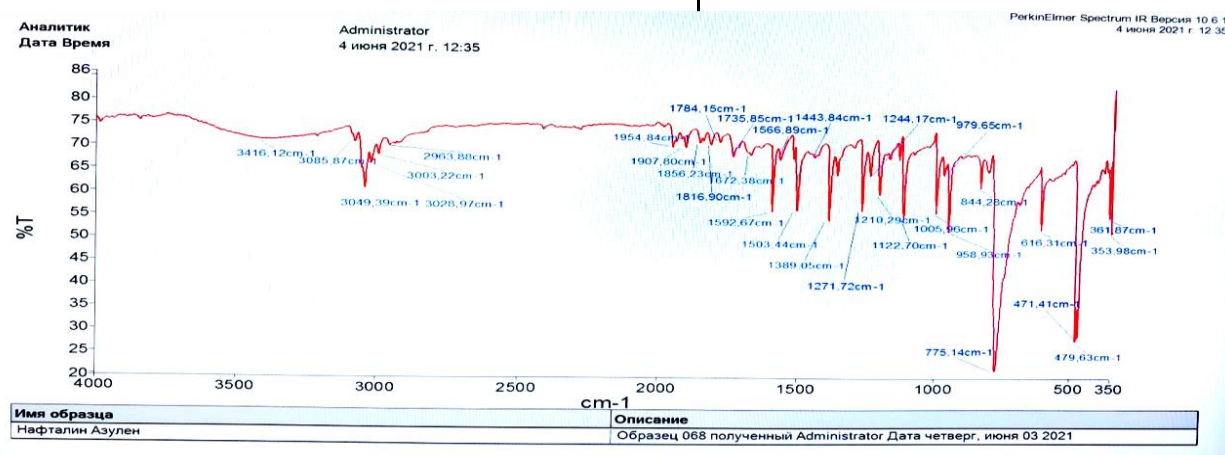
tarkibidagi yagona to'yingan uglerod atomi ($-\text{CH}_2-$) Na metalli bilan oson o'rin almashishi va reaksiya davomida vodorod ajralishi tajribada ma'lum bo'ldi. Haroratni 184°C dan o'zgartirmasdan barcha rangsiz suyuqlik – inden ajratib olindi. Inden miqdori umumiy suyuqlikka nisbatan 9–11% ekanligi (ketma – ket bajarilgan tajribalarga ko'ra) aniqlandi.

3 – rasm. Naftalinning IQ-spektri.

Inden – $T_{(qay)}=182^{\circ}\text{C}$ bo'lgan och saiq rangli polisiklik birikma. Inden benzol va siklopentenning kondensirlangan halqasidan tarkib topgan qo'sh halqali birikma bo'lib, kimyoviy sintezlar uchun sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan xomashyodir.

Naftalin – $T_{(qay)}= 215^{\circ}\text{C}$ oq rangli qo'sh benzol halqasidan tarkib topgan kondensirlangan polisiklik birikma bo'lib, biostimulyatorlar sintezi uchun asosiy xomashyo hisoblanadi.

Qizdirish davom ettirilgach 215⁰C da oq kristall modda – naftalin ajralishi boshladi. Naftalinning kristall tuzulishga ega ekanligi, oq rangda bo'lishi va sublimatsiyalanish xossalardan kelib chiqqan holda yuqori darajada toza naftalinning olinganligi spektr

analizlarida ham namoyon bo'ldi (3-rasm). Ajratib olingan naftalinning miqdori umumiy suyuqlikka nisbatan 23% ekanligi aniqlanib, piroliz moyining asosiy tarkibiy qismi ekanligi ma'lum bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Беренц А.Д., Меншиков В.А. // Хим. Промышленностью 1993. -№5. –С.19-23.
2. Чалов Кирилл Вячеславович; Каталитический пиролиз нефтешламов(Авт.)2017.
3. Официальный сайт СП ООО "Uz-Kor Gas Chemical" <http://www.uz-kor.com/index.php/ru/deyatelnost> 2018 г.
4. Т.М. Boboyev "Yuqori molekulyar birikmalar" Toshkent – 2015.
5. Мирзакулов Х.Ч. Кодиров О.Ш. Бердиев Х.У. Шарипова В.В. Исследование химического состава пироконденсата пиролизного производства // Universum: технические науки Архив выпусков журнала "Технические науки" 2018. -№ 9 (54)
6. Бондалетов В.Г., Бондалетова Л.И., Нгуен Ван Тхань. «Использование жидких продуктов пиролиза угле-водородного сырья в синтезе нефтеполимерных смол» // Успехи современного естествознания. – 2015. –№ 1-7. – С. 1130-1133.
7. Г.Д. Харлампович "Технология коксохимического производство" Москва –1995

INDIGONI OLINISH USULLARI VA SPEKTROSKOPIK TAXLILI

МЕТОДЫ ПОЛУЧЕНИЯ ИНДИГО И СПЕКТРОСКОПИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

METHODS OF MAKING INDIGO AND SPECTROSCOPIC ANALYSIS

Majidov S.A., Egamqulova H.A.,
O'.Gapparov, Abduraxmanova U.K.
Guliston davlat universiteti, Guliston sh.

Annotatsiya: Maqolada indigo bo'yoq moddasining "Indigofera tinctoria L" va "Isatis tinctoria" o'simliklaridan olinish usullari va uning fizik –kimyoviy xossalarini o'rganish bo'yicha olingan natijalar bayon qilindi. O'simliklardan ajratib olingan indigo bo'yoq moddasining tuzilishini IQ- va UB- spektroskopiya usullarida tadqiq qilindi. Ajratib olingan bo'yoq moddalarini fizik-kimyoviy analiz usullari yordamida tadqiq qilinib, tabiiy indigo moddasi bilan taqqoslandi.

Kalit so'zlar: indigo, tabiiy bo'yoqlar, indoksil, izatin, monobromindigo, IQ-spektroskopiya, UB-spektroskopiya.

Аннотации: В статье описаны методы получения красителя индиго из растений "Indigofera tinctoria L" и "Isatis tinctoria" и результаты исследования его физико-химических свойств. Строение молекул красителей индиго, выделенных из растений, исследовали методами ИК- и УФ-спектроскопии. Экстрагированные красители изучены методами физико-химического анализа и сравнены с природным индиго.

Ключевые слова: индиго, природные красители, индоксил, изатин, моноброминдиго, ИК-спектроскопия, УФ-спектроскопия.

Annotation: The article describes the methods of obtaining indigo dye from plants Indigofera tinctoria L and Isatis tinctoria and the results of the study of its physicochemical properties. The structure of indigo dyes isolated from plants was studied by IR and UV spectroscopy. The isolated dyes were studied using physicochemical analysis methods and compared with the natural indigo substance.

Keywords: indigo, natural dyes, indoxyl, izatin, monobromindigo, IR-spectroscopy, UV-spectroscopy.

Hozirda malakatimizda kimyo sanoati sohasining jadal rivojlanishi natijasida tabiiy bo'yoqlarga bo'lgan talab ortib bormoqda, odatda ip va gazlamalarni bo'yash uchun rang-bo'yoqlar chet mamlakatlardan keltiriladi. Olib kelinayotgan turli bo'yoq moddalarining ranglar hosil qilish barqarorligi kam bo'lib, ular asosan sintetik yo'llar bilan tayyorlangan bo'yoqlardir. Tabiiy bo'yoqlar ekologik toza mahsulot sanaladi va ular bilan bo'yalgan ip va gazlamalar ko'p vaqtlar mobaynida o'z sifatini o'zgartirmaydi[1-2].

Bo'yoq moddalari bilan bog'liq muammolarni hal qilish maqsadida tarkibida indigo bo'yog'ini saqlagan o'simliklar tarkibidan tabiiy bo'yoq moddasini ajratib olish asosida mahalliy homashyo resurslarini aniqlashning ilmiy asoslarini

yaratish bilan birga, chetdan introduksiya qilingan «Indigofera tinctoria L» o'simligini maxalliyashtirib, undan tabiiy bo'yoq moddalarini ajratib olishga qaratilgan tadqiqotlar olib borilmoqda. Ilmiy tadqiqotimizning asosiy obekti hisoblangan indigo moddasi tabiiy bo'yoqlar ichida o'z o'rniga ega.

Tarkibida bo'yoq moddalari saqlagan o'simliklar juda ko'p bo'lib, shulardan eng samarali va barqaror bo'yoq moddalari olish imkonini beruvchi o'simliklardan biri chetdan introduksiya qilingan «Indigofera tinctoria L» va maxalliy "Isatis tinctoria" o'simliklaridir. Bu o'simliklarning asosiy tarkibiy qismi SHularni hisobga olganda ushbu maqolada taxlil qilinayotgan muammoning echimi hozirgi kunda dolzarbdir.

TAJIRIBA QISMI

Tadqiqot usullari. Tadqiqotni olib borish jarayonida distillyasiya, ekstraksiya, fil'tratsiya, shuningdek, quritish usullari va pH-metriya, spektroskopiya (IQ-, UB-) usullaridan foydalanildi.

Kimyoviy reagentlar, materiallar va uskunalar. Tadqiqotni olib borish uchun quyidagi moddalarning eritmalari: yangi haydalgan (tozalangan) etil spirti, xloroform, benzol, atseton, kabi kimyoviy jixatdan toza bo'lgan (k.t. va a.u.t) organik erituvchilar qo'llanildi.

Quruq holatdagi «Indigofera tinctoria L» o'simligi poya va bargi, «Isatis tinctoria» o'simligining yangi uzilgan barglari olindi. Eritmalar muhiti «rN /mV/ TEMP Meter R-25» rN-metrida nazorat qilindi.

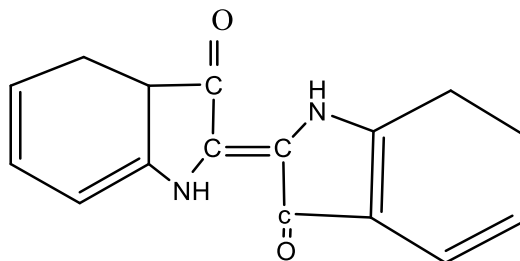
YUqqa qatlamli xromatografiya (YUQX) uchun Silufol (CHexiya)

plastinkalari va tozalash uchun IR-1M2 rotorli bug'latgichdan foydalanildi. Olingan indigo bo'yoq moddasining suyuqlanish haroratini o'lchash uchun PTP TU 25-11-1144 qurilmasi qo'llanildi. Tuzilishini IQ spektrlari - Elmer System 2000 FT-IR (YAponiya) spektrometrida, UB spektri –UB 1280 spektrometrlarida (YAponiya) tadqiq qilindi.

Ekstraksiyani og'zi tiqin bilan yopiladigan ajratgich voronkada olib borildi. O'simlik tarkibidan ajratib olingan quyuq ekstraktni 1:1 nisbatda suv bilan aralashtirildi va suv bilan aralashmaydigan erituvchi bilan qutbliligi oshib borish tartibida ekstraksiyalab, fraksiyaga ajratildi. Ekstraksiyalash jarayoni rang intensivligi kamayguncha 6 marta takrorlandi. Har bir ekstraktlarni birlashtirilib, suv xammomida haydab olindi va yupqa qatlamli xromatografiyada taxlil qilindi.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING TAXLILI

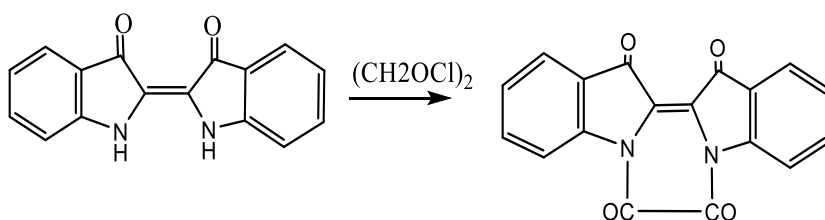
Indigo bo'yoq moddasining tuzilishi:

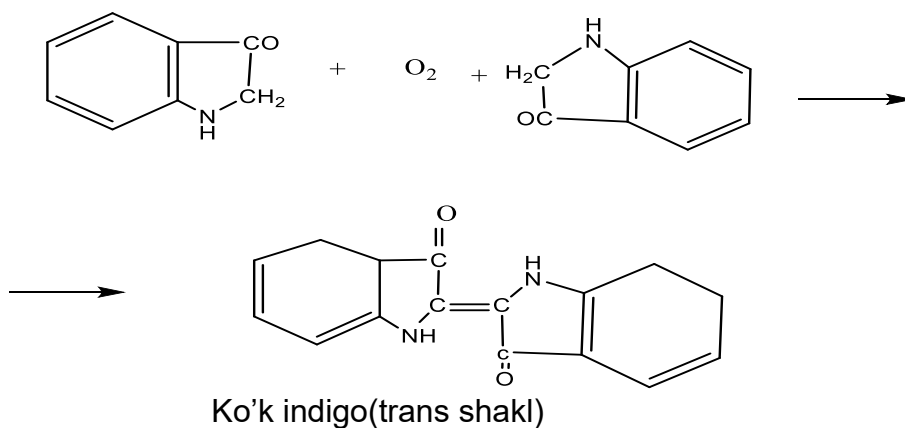

Indigo bo'yoq moddasi tarkibi 2-(1,3-digidro-3-okso-2H-indol-2-iliden)-2,2-digidro-3-H-indol-3-bir, ($\delta^{2,2}$ -biindolin)-3,3-diondan iborat bo'lib, moviy rangli kristall modda [3-5]. Organic erituvchilarda (nitrobenzol, xloroform) nisbatan kam eriydi. Tarkibidagi elektronodonor xususiyatga ega bo'lgan atomlar va guruhlar borligi sababli reaksiya qobiliyati yaxshi va uni sul'folash reaksiyasi natijasida suvda yaxshi eriydigan kislota-asosli indikatorlik xususiyatlariga ega bo'lgan indigokarmin olinadi. Indigokarmin :

rN =11,6-14,0 intervalida ko'k rangdan sariq ranggacha o'zgaradi [3-5].

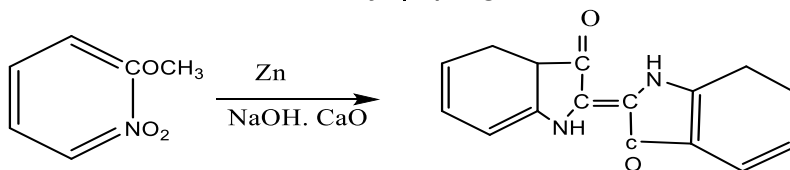
Adabiyotlardan ma'lumki, indigo molekulasida qo'shbog'lar ikkita indoksil guruhini o'zaro bog'lab turgani uchun molekula nazariy jixatdan ikki xil geometrik izomer (sis- va trans-shakl) holida mavjud bo'lishi kerak, ammo indigo qaysi usulda olinishidan qat'i-nazar, hamma vaqt trans-shaklda hosil bo'ladi [3-5], bundan trans-shaklning barqarorroq ekanligini bilish mumkin

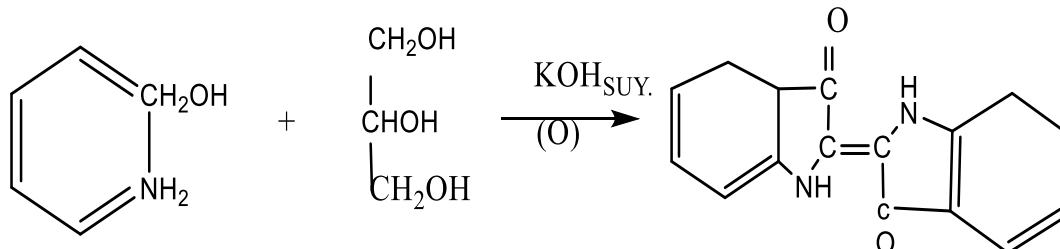
Birinchi marta indigo juda past unum bilan o-nitroatsetofenondan katalizatorlar rux, natriy

gidroksid va kalsiy oksidlar ishtirokida sintez qilingan.

Glitserin va o-aminobenzilspirti aralashtirilib, suvli eritmasiga kaliy gidroksid qo'shib, qizdirilishidan oz miqdorda indigo xosil bo'ladi [1,3]. Bu jarayonning borishi antrantil kislotasining xosil bo'lishi bilan

bog'liq. Lekin ushbu sintez usullarining barchasida reaksiya unumi juda past bo'lganligidan butun dunyoda hozirda indigo tabiiy manbalardan olinishiga katta e'tibor qaratilmoqda [1,3].

Xozirgi kunda tabiiy bo'yoq moddalarga bo'lgan ehtiyoj ortib bormoqda. Shuning uchun biz indigoning kimyoviy xossalarini o'rganishimiz, tabiiy bo'yoq moddalarni ishlab chiqarishda amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotlarimiz davomida indigoning tabiiy manbalardan ajratib olish usulari asosan "Indigofera tinctoria L" va "Isatis

tinctoria" o'simliklari tarkibidan ajratib olish yo'lga qo'yildi.

Har ikkala tabiiy manbada ham tadqiqot ishlari o'xshash usullarda olib borildi. YUpqa qatlamdagi xromatografik tahlil ham bir xil erituvchilar aralashmasi yordamida olib borildi. Ajratib olingan mahsulotlarning tuzilishi va xossalari fizik-kimyoviy jihatdan qiyosiy taxlil qilindi

Indigoning ayrim fizik xossalari [3]

1-jadval

№	Nomi	Xossalari
1	Kimyoviy formulasi	C ₆ H ₁₀ N ₂ O ₂

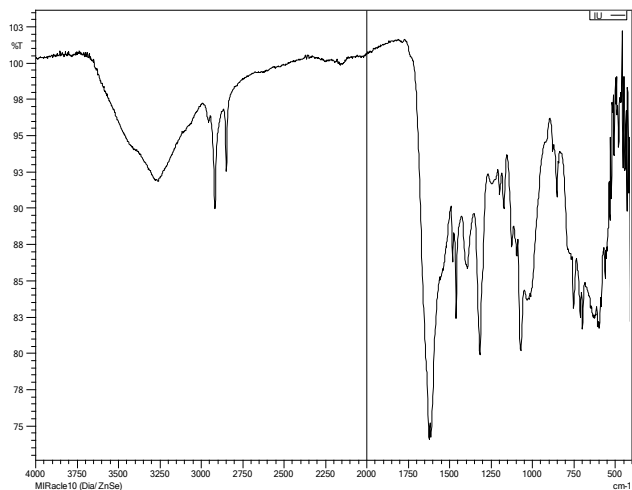
2	Agregat holati	Qattiq, kristall
3	Molyar massasi, M_r	262,27 g/mol
4	Zichligi, ρ	1,119 g/sm ³
5	Suyuqlanish harorati $T_{\text{suyuq.}}$	+390-392 °C
6	Rangi	ko'k
7	Eruvchanligi	Suvda va organik erituvchilarda kam eriydi

2-jadval

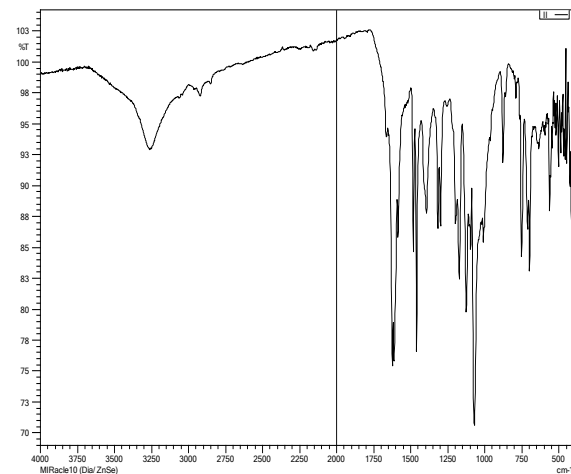
Tadqiqot natijasida “Indigofera tinctoria L” va “Isatis tinctoria” o'simliklari tarkibidan ajratib olingan indigoning fizik xossalari

No	Indigo ajratib olingan tabiiy manbalar	rangi	$T_{\text{suyuq.}}$ °S	Unum %	Eruvchanlik
1	“Indigofera tinctoria L”	Ko'k, kristal modda	390-391 °C	2.5	Suvda va organik erituvchilarda kam eriydi
2	“Isatis tinctoria”	Ko'k, kristal modda	388-390°C	0.5	Suvda va organik erituvchilarda kam eriydi

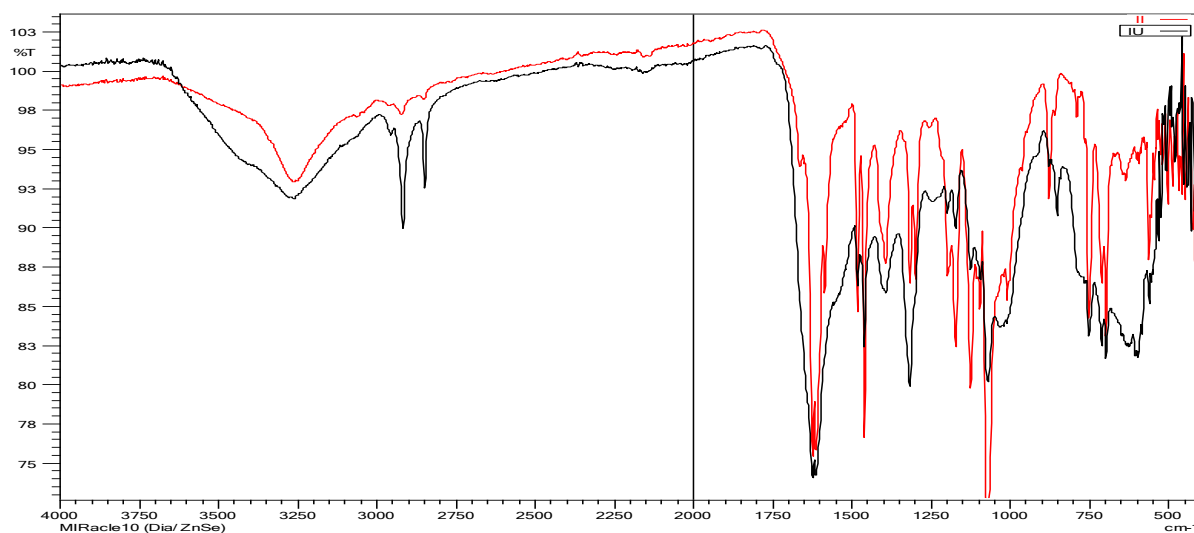
Isatis tinctoria o'simligidan olingan bo'yoq namunalari IQ- tahlili o'tkazilganda quyidagicha ma'lumotlar olindi.

1-rasm. Toza indigoning IQ-spektri.

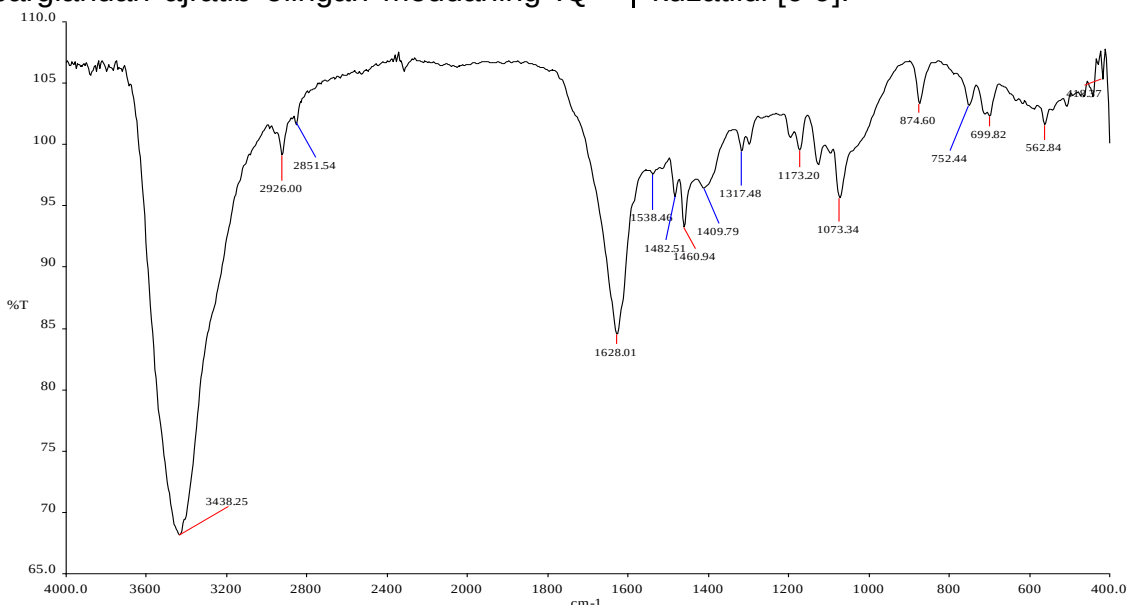

2-rasm. “Isatis tinctoria” dan ajratib olingan indigoning IQ-spektri.

3- rasm. 1-va 2-rasmdagi spektrlar farqi.

“Indigofera tinctoria L” o’simligi tahlili o’tkazilganda quyidagi natijalar barglaridan ajratib olingan moddaning IQ - kuzatildi [6-9].

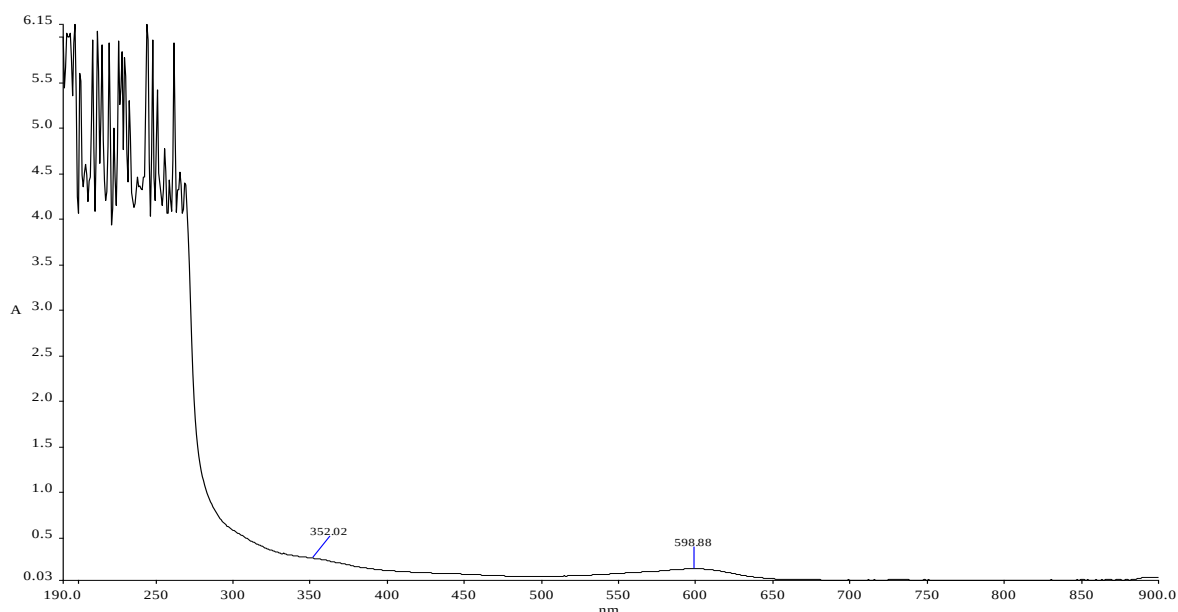

4-rasm. Tajribada “Indigofera tinctoria L” dan ajratib olingan indigoning IQ-spektri.

O’simliklar tarkibidan ajratib olingan indigoning IQ- spektri taqqoslanganda taxlil natijalari ko’rsatishicha, molekula tarkibi spektr signallarida 3200-3600 nm masofa oralig’idagi (3428,25 nm da chuqur yutilish mavjud) yutilish modda tarkibida –imino(-NH) guruh borligidan darak beradi. Modda tarkibidagi C=O guruhi 1628,3 nm da yutilish namoyon qilgan. 2800-3000 nm

masofa oralig’idagi (2926 va 2851.54 nm da) 2ta kichik yutilish modda tarkibida aromatik birikma va C=C guruh mavjudligini ko’rsatadi.

IQ-spektroskopik taxlil natijalari ko’rsatishicha har ikkala o’simlikdan ajratib olingan moddalarning tarkibida indigo moddasi tuzilishi va fizik xossalari bilan bir-birini takrorlaydi.

5-rasm. “Indigofera tinctoria L” dan olingan moddaning UF-spektri

UF spektroskopiyasi natijalari ko'rsatishicha Indigo moddasi ko'k rangda bo'lganligi uchun 600 nm da yutilish sodir etganini ko'rish mumkin.

XULOSA

Tabiiy manbalardan ajratib olingan Indigoning tuzilishi va fizik-kimyoviy

xususiyatlarini adabiyotlardagi ma'lumotlar bilan qiyosiy taxlil qilindi. Natijada indigofera o'simligidan ekstraksiya qilingan bo'yoqning tarkibi indigoga mos kelishi aniqlandi. “Indigofera tinctoria L” va “Isatis tinctoria” o'simliklaridan laboratoriya sharoitida indigo bo'yog'ini ajratib olish usuli ishlab chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Seefelder M. Indigo in culture, science and technology. Landsberg, Germaniya: Ecomed Verlagsgesellschaft. ISBN 978-3609651606
2. Шишкин Б.К. Род Индигофера – Indigofera L. // Флора СССР. М.; Л., 1945. Т. 11. С. 298–300. 84.
3. Вальтер О.А. Очерк исследований над индиговыми растениями // Бот. журн. 1908. Т. 8. С. 199–219.
4. Padden A.N., John P., Collins M.D., Hutson R., Hall A.R. Indigo reducing Clostridium i satidis isolated from a variety of sources, including a tenth century Viking woad vat, J. Archaeol. Sci. 2000, 27, 953-956.
5. Padden, A.N.; Dillon, V.M.; Edmonds, J.; Collins, M.D.; Alvarez, N.; John, P. An indigoreducing moderate thermophile from a woad vat, Clostridium isatidis sp. nov., Int. J. Syst. Bacteriol. 1999, 49, 1025-1031.
6. Умирова Н.О., Қосимов Ш.И., Эгамбердиев Х.К., Абдурахманова У.К. “Indigofera tictoria” ўсимлигининг кимёвий таркибини ўрганиш. “Табиий бирикмалардан қишлоқ хўжалигида фойдаланиш истиқболлари” Республика илмий-амалий анжумани. Гулистон. 2018. 89-91 б.
7. Махамдиев Ш.Ж. Абдурахманова У.К. Индоксил ва унинг оксидланиш маҳсулотининг ИҚ-спектроскопик тадқиқи / «Биохилма-хилликини сақлаш ва ривожлантириш» Республика онлайн илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами, Гулистон давлат университети, 2020. 231-232 б.
8. Tojikulov A.A. Umirova N.O., Abduraxmanova U.K. , “Indigoning tuzilishi va olinish usullari” / “Funktsional polimerlar fanining zamonaviy holati va istiqbollari” professor o'qituvchilar va yosh olimlarning ilmiy- amaliy anjumani materiallari, O'zMU. 2020. 401 b.
9. Махамдиев Ш.Ж., Алланазарова Д.М., Абдурахманова У.К. “Indigofera tictoria L” ўсимлиги экстракти кимёвий таркибини ўрганиш/“Функционал полимерлар фанининг замонавий ҳолати ва истиқболлари” профессор ўқитувчилар ва ёш олимларнинг илмий- амалий анжумани материаллари, ЎзМУ. 2020. 460 б.

HIND SIVILIZATSIYASINING OKSGA TA'SIRI MUAMMOSIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ К ПРОБЛЕМЕ ВЛИЯНИЯ ИНДИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ НА ОКСА.

SOME COMMENTS ON THE PROBLEM OF THE INFLUENCE OF INDIAN CIVILIZATION ON THE OXUS.

X.Xurramov-tayanch doktorant,
Termiz davlat universiteti

Annotation: This article is devoted to the issue of trade and cultural relations between the Indian Harappan civilization and Oxus civilization. Relationships are revealed through written and archeological sources.

Key words: Harappa, game board, ivory, turquoise, Swat, Pakistan.

Аннотация: Эта статья посвящена вопросу о торговых и культурных отношениях между индийской Хараппской цивилизацией и ее цивилизацией Оксис. Взаимоотношения раскрываются через письменные и археологические источники.

Ключевые слова: Хараппа, игральная доска, слоновая кость, бирюза, Сват, Пакистан.

Annotatsiya: Ushbu maqola Hind Harappa sivilizatsiyasi va uning Oks sivilizatsiyasi bilan savdo va madaniy aloqalari masalasiga bag'ishlangan. O'zaro aloqalar yozma va arxeologik manbalar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Harappa, o'yin doskasi, fil suyagi, firuza, Svat, Pokiston.

Markaziy Osiyoning janubida Oks sivilizatsiyasining kashf etilishi O'rta Osiyo Ta'sir Zonasi deya ataluvchi tushunchani amalda yo'qqa chiqardi. Arxeologlar tomonidan kashf etilgan bir qator materiallar O'rta Osiyoning Namozgoh V davrida (mil.avv 2300-1800 yillar) qo'shni hududlar, jumladan, Harappa madaniyati bilan o'zaro madaniy aloqalar mavjud bo'lganligidan dalolat bermoqda. Dastlab arxeolog E.Makkay va keyinchalik S.Piggot Harappa xalqi va Kopettog' o'rtasida aloqa mavjud bo'lish imkoniyatiga alohida e'tibor qaratishgan[1]. Sovet davrida rus-turkman arxeologik ekspeditsiyalari natijalariga ko'ra Eneolit davri oxiri va Bronza davrlarida Hind va Markaziy Osiyo o'rtasidagi madaniy aloqalar muammosi ochib berildi. Arxeologlar ikki o'rtada o'zaro ta'sir yoki faqat to'g'ridan to'g'ri savdo munosabablari bo'lganligini aniq dalillar bilan isbotlab berishdi. Shundan so'ng 1970 yillarda V.I.Sarianidi Turkmanistonning Murg'ob vohasida Oks sivilizatsiyasi yoki o'zi ta'rif berganidek Baqtriya-Marg'iyona Arxeologik Kompleksini kashf qildi va uni miloddan

avvalgi 2200-1700 yillar bilan davrlashtirdi. Qazishmalar 40 gektarlik sivilizatsiya markazi bo'lishi mumkinligi taxmin qilinadigan Gonurtepada hanuzgacha davom etmoqda. Oks sivilizatsiyasi o'ziga xos arxitektura, boy moddiy madaniyat va Erom platosi, Mesopotamiya, Hind vodiysi bilan o'zaro aloqalarga ega ekanligi adabiyotlarda qayd etilgan[2]. Arxeologlar Hind artifaktlari BMAK hududida (Gonurtepa, Dashtli-3 va Togolok 21) va Oks sivilizatsiyasi materiallari Svat vodiysi, Harappa va Moxenjodaro mavjudligini ko'p bor qayd etishgan.

Hindiston bilan aloqalarni aks ettiruvchi Markaziy Osiyodan (Janubiy Turkmaniston, O'zbekiston, simoliy Afg'oniston) topilgan arxeologik artifaktlarni ikki guruhga bo'lish mumkin: import qilingan Hind artifaktlari va Hind ta'sirini aks ettiruvchi topilmalar. Harappa materiallari bilan o'xshashliklar juda ko'p. Dastlabki artefakt sifatida fil suyagi materiallarini eslab o'tsak. Nazariy jihatdan fil suyagi Afrikadan yoki Hindistondan keltirilgan bo'lishi mumkin degan xulosa yasaladi. Markaziy Osiyodan topilgan

ko'plab Hind madaniyatiga tegishli ashyolarga asoslanib, biz buni Hind madaniyatiga tegishli deb beamalol ayta olamiz. Janubiy Turkmanistondan topilgan obyektlar orasida Hind vodiysidan olib kelingan fil suyagidan yasalgan buyumlar talaygina topilganligi manbalarda o'z aksini topgan[3]. Oltintepa 11 yodgorligidan oval va to'rtburchak shakldagi tekis parchalar, o'yma shakllar bilan bezatilgan ikkita aylana buyum, kertma belgilar bilan bezatilgan to'rt dona tayoqcha, uch tomoni konsentrik uzuklar topilgan. Ushbu topilmaga o'xshash bir talay artifaktlar Moxenjodaroning yuqori va pastki qatlamlaridan ham aniqlangan[4]. Markaziy Osiyodagi ushbu topilmalar Namozgoh V kompleksining ilk va so'nggi davrlariga tegishli. Bu kabi fil suyagidan yasalgan artifaktlarda 1 dan 4 gacha bo'lgan aylana shakldagi tasvirlar aks etgan bo'lib, Moxenjodaro va Oltintepadan topilgan artifaktlardagi raqamlar soni ayni bir xildir. Bu kabi fil suyagi tayoqchasidan biri ark sharqidagi "taniqli fuqaro" qabridan topilgan. Vanihoyat, 1973 yilda Oltintepada ayol kishining boy qabri topiladi va undagi fil suyagidan yasalgan kichkina buyumlar Harappa madaniyatining shu kabi buyumlari bilan ayni bir xillikka ega[5].

Shuningdek, ilk Hind Harappa sivilizatsiyasining regionidan topilgan fil suyagi buyumlari Markaziy Osiyo elita vakillarining uylari va "taniqli shaxs"lar qabrlarini bezagan ko'rinishda topilgan[6]. So'nggi yillarda Gonurtepada fil suyagidan yasalgan bir talay buyumlar: "o'yin doskasi" yoki "oshiq o'yini" – fil suyagi bilan bezatilgan yog'och panel, uning ustida fil suyagi o'yin donalari, ularning usti hisobni anglatuvchi belgilardan iborat[7]. Gonurtepa hukmdorlar ibodatxonasidan folbinlar foydalangan fil suyafidan yasalgan tayoqchalar, ustki qismi kesuvchi chiziqlar bilan bezatilgan fil suyagi plitalari topilgan. Shimoliy Gonurdan fil suyagidan yasalgan taroqlarning topilishi alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Bu kabi fil suyagi buyumlari analoglari Hind sivilizatsiyasi shaharlari (Hindiston va Pokiston)da juda mashhurdir. Ayniqsa, yaqin o'xshashliklar Chanxu Daro va Mohenjo-Daroda yaqqol ko'zga tashlanadi. Fil suyagi buyumlari faqatgina Oltintepa va

Gonurdan topilmagan, balki, janubiy O'zbekistondagi Jarqo'tondan fil suyagi aylana shakllari mavjuda buyumlarining eng noyoblari topilgan. Biz bu yodgorlikdan tipik hind motifi hisoblangan pipal barglarining tasvirlari topilganligi haqida ma'lumotga egamiz[8].

O'zaro madaniy aloqalarda ko'p uchraydigan obyektlar bu sopol buyumlardir. Sopol buyumlarda ham o'zaro ta'sir masalasiga ba'zi bir yechimlar toppish mumkin. Hind madaniyatining Moxenjodaro sopol buyumlari tasnifi dastlab 1947 yilda Uiller, keyinchalik 1986 yilda G.F.Deylz va M.Kenoyerlar tomonidan ishlab chiqilgan[9]. Harappa sopollarining asosiy 45 ta turi mavjud bo'lsa, shulardan 12 ta turi janubiy Turkmaniston yodgorliklaridagi idishlarda o'z analoglariga ega holda topilgan. Bular: tik shakldagi idish, dumaloq ko'rinishdagi idish, ellips idish, miniatyura idishlari, chuqur kosa, dumaloq va silindsimon vazalar. Faqat bu shakllar Harappan madaniyati va Turkmaniston janubi uchun umumiydir. Bu shuni anglatadiki, Harappa madaniyatining 20 % sopollari Namozgoh V sopol buyumlarida o'z analoglariga ega[10]. Oltintepadan topilgan xumga o'xshash idishlarni ham Harappa madaniyatiga qiyoslagan tadqiqotchilar ham topiladi[11]. Oltintepaning uchinchi rivojlanish davriga oid sopollar juda kam sonli bo'lsada, Moxenjodaroning quyi qatlamlaridan topilgan. Biroq bu kabi sopol buyumlar Chanhudaro va Harappaning yuqori qatlamlarida juda ko'p marotaba qayd etilgan[12].

Gonurtepa kenropolining qabrlarida Hind vodiysi yoki Harappaning aniq ta'sirini ko'rsatadigan ba'zi idishlar topilgan. Bu yerdan topilgan ikkita vaza Marg'iyonada mashhur bo'lgan sopol vaza idishlarni takrorlaydi, farqi sopollardagi chiziqlar yumshoq profilda emas, qattiq profildan yasalgan va og'iz qismi juda keng[13]. Birining pastki qismida qavsga o'xshash chiziqlar (xuddi Svat yodgorligidagi Harappa madaniyatiga o'xshash) chizilgan va ikkala idish ham qizil rangga bo'yalgan. Bu yerdan ham yuqorida ta'kidlaganimizdek Gonur nekropolidagi Harappa sopol buyumlari uslubiga xos kulolchilik shakllari uchraydi –

tubida va barcha qismlarida keng teshiklari bo'lgan silindrik idishlar. Vanihoyat so'nggi o'xshashlik Gonur nekropolidagi pastki qismida qamish savatlar bo'lgan sopol buyumlari Hind yoki Svat sopollari bilan ayni bir o'xshashlikka ega bo'lgan[14]. Bundan tashqari BMAK hududidan topilgan pipal dizaynidagi terakkota haykalchalar va muhrlar Hindiston yarimorolidan topilgan analoglari bilan o'zaro madaniy aloqalar ta'sirida shakllanganiga hech shubha yo'q. Shuningdek, Jarqo'ton sopollarida ham Hind madaniyatiga tegishli bo'yalgan sopol parchalarini kuzatishimiz mumkin[8].

Keyingi o'xshashlik metall artifaktlarda kuzatiladi. Ular orasida hind olimlari janubiy Turkmanistondan topilgan barg shaklidagi metall xanjar alohida ahamiyatga ega desalar[15], Masson ularni O'rta bronza davri Turkman topilmalari uchun oddiy holat deb baholaydi[5]. Biroq, ular Hisor metallurgiyasi uchun noodatiy, shu bilan birgalikda Hind vodiysining dastlabki bosqichlariga xosdir[11]. Oltintepadan uzun dastali metall tova va ikki yoki uch chiziqli bilakuzuk, munchoq topilgan bo'lib, bilakuzuk va munchoq Harappa madaniyatiga xos bo'lishi bilan birga Mesopotamiya ta'siridagi Eron uslubiga ham qiyoslangan[10]. Biz Gonurtepa va Svat vodiysi o'rtasidagi dafn marosimi buyumlaridagi bezaklar orasida o'xshashlikni Gonur nekropolidan topilgan Svat to'qnog'ichlari misolida ko'rishimiz mumkin[16]. To'qnog'ichlar Svatdan topilgan halqalarga o'xshash kichkina aylana halqalar bilan bezatilgan va ular ham Marg'iyonadan topilgan bitta to'qnog'ichga[17] ham shimoliy Mesopotamiyadan topilgan to'qnog'ichlardagi halqalarga juda o'xshash[18]. Umumiy qilib aytganda, Svat qabristonidan topilgan to'qnog'ich turlari faqat Marg'iyonada emas, balki BMAKning butun hududida juda mashhur[13].

Oltintepadan topilgan kumush muhr beabaho bo'lib, bir tomonida uch boshli maxluq surati, boshqa tomoni esa bo'sh holda tasvirlangan[19]. Bu muhrni arxeologlar Xarappa muhrlaridagi mashhur bo'lgan uch boshli hayvonlarga o'xshatishgan[20]. Oltintepa va Harappada

shakllar turlicha (Harappa muhrlarida yirtqichlarning boshlari tasviri, Oltintepada qushlarning boshi) bo'lishiga qaramay, biz boshqa materiallarni solishtirib ko'rsak, masalan, har ikki tomoni Moxenjodaro shakllari bilan bezatilgan mis plastinka idish ham Harappa ham Oltintepa uslubida bezatilganini kuzatamiz. Shuni ham aytish kerakki, Amri yodgorligining Harappa bosqichlariga oid kvadrat muhrlardagi halqalar ham ayni yuqoridagi shakl bilan bir xilligi tadqiqotlarda o'z aksini topgan[21]. Bu topilmada biz Harappa madaniyati uslubini kuzatmaymiz, ayni shu davrda o'ziga xos Markaziy Osiyo uslubi shakllangan bo'lishi mumkinligi xulosasiga kelamiz. Oltintepadan topilgan bronza qozon shaklidagi sopol idishlar xalqaro savdoda katta qiymatga ega vosita vazifasini ham o'tagan bo'lishi mumkin[22]. Svat yodgorligidan topilgan ikki tishli vilka ham Marg'iyonadagi Yaztepa yodgorligi topilmalarida o'z analogiga ega[23].

Janubiy Turkmanistondagi Anov, Oltintepa, Gonurdagi ko'p sonli topilmalar ichida shatmp muhrlar alohida qiziqish uyg'otadi. Muhrlardan ikkitasi Oltintepadan topilgan bo'lib, alabaster va gipsdan yasalgan, tasvirlarini esa xarakteristika qiladigan bo'lsak, ishonch bilan Harappa tipidagi artifaktlarga qiyoslash mumkin. Birinchi muhr, taxminan, kvadrat shaklida, uning yuzida hind yozuvi belgilari tasviri, orqa tomoni 9X9 proyeksiyaga ega, aylanasi 3mm hajmdagi artifaktdir. Muhrning o'lchami 14x15 mm va 4 mmga teng. U 1975 yilda 9 qazishma hududi, 105 xonadan topilgan. Ikkinchisi ham kvadrat shaklda, uning yuzida kvadrat ramka ichida ikkita chiziq bilan sevastika tasvirlangan. Uning orqasida uzunligi 3 mm va balandligi 2 mm proyeksiya mavjud bo'lib, osish uchun teshik bilan teshilgan. Muhr – bu biroz eskirgan, bu shuni ko'rsatadiki qadim zamonlarda qayta-qayta ishlatilgan. Muhr o'lchami 11,5x13 mm va qalinligi 3 mm. U 1972 yilda 7 qazishmalar hududidagi 7 xonadan topilgan[22]. Oltintepa muhrlari shunisi bilan muhimki, 2 sonli muhr buqaning oltin boshi topilgan altar yaqinidagi ruhoniylar qabrlarini o'z ichiga olgan marosim markazidan qazib olingan. Stratigrafik jihatdan bu qabrlar

Namozgoh IV-V davrlariga mos tushadi va birinchi muhr Namozgoh V davrining "elita kvartali"dan topilgan[22]. Shunday qilib ushbu muhrlardagi tasvirlar bizga ikkita muhim xulosaga kelish imkonini beradi: bu turdagi muhrlar zodagonlar qabrlaridan topilgani bois, qimmatbaho artifaktlar sirasiga kiradi, ikkinchidan ular eskirgani uchun uzoq vaqt davomida mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Yuqorida aytib o'tilganidek, muhrlardagi shakllar ularni hech shubhasiz proto-hind turiga mansub muhrlar sinfiga bog'liqligidan dalolat beradi. Shunday qilib muhrning butun yuzini to'ldirgan svastika tasviri Moxenjodaro topilmalarida ko'p uchraydi[4]. Ikkinchi muhrdagi yozuvlar proto-hind yozuvi hisoblanib, bu yozuvga ega artifaktlar ham Moxenjodaroda ko'p bora qayd etilgan[4].

N.V.Gurov ψ belgisini "qo'l", "hovuch", "qurbonlik o'ljasi" degan ma'noni anglatishini taklif qilgan, boshqa belgini esa "ilohiylik" deb talqin qilgan. Shunday qilib ular birgalikda "Buyuk Xudo" yoki "Buyuk ilohiyot" degan ma'noni anglatishi mumkin[24]. Tabiiyki, o'shandan beri hali ham proto-hind matnlaridagi bu belgilarni umumiy qabul qilingan talqin yo'q, bir xil belgilarni har xil o'qish mumkin[25].

Oltin Depe muhrlarining shakli, orqasida teshilgan boshcha va ularning o'lchamlari Harappan glyptikalarida keng tarqalgan, ularning o'lchamlari 15 dan 25 mm gacha o'zgarib turadi. Harappa gliptikasi uchun muhrlarda belgi va tasvirning birga uchrashi noodatiy holat, faqat belgilarga ega bo'lgan muhrlar ham hind moddiy madaniyatida topiladi, lekin kamdan-kam uchraydi.

Uchinchi muhr 2000 yilda yuzida geometrik belgisi bilan Anovtepadan topilgan va o'lchov jihatidan Oltintepadan topilgani bilan bir xil hajmga ega[26]. Ko'plab tadqiqotchilar Oltintepadan topilgan ikkita muhr Harappa muhrlarining mahalliy taqlidi degan fikrga qo'shilishadi va Anov muhrdagi belgilarga esa Markaziy Osiyo xalqlari alohida yangilik kiritgan ko'rinadi. Gonurdan ham hind muhri topilgan va unda bitta fil va yozuv tasvirlangan[27].

O'xshashliklar fayans buyumlar va munchoqlarda ham ko'zga tashlanadi. Gonurtepani ochish jarayonida fayans buyumlarga tez-tez duch kelingan, ular odatda ko'k dog'li oq rangda bo'lgan. Bu yerda fayans faqatgina muhr va tumor yasash uchun ishlatilgan.

Markaziy Osiyo va Hind vodiysi hududlaridan topilgan arxeologik materiallarga ko'ra Hind vodiysi sivilizatsiyasi shaharlari qadimdan Markaziy Osiyo tijoriy shaharlarining eng muhim savdo hamkori bo'lib kelgan. Bunday savdo aloqalari ikki tomon uchun ham o'zaro manfaatli bo'lgani holda, Harappaliklarni Markaziy Osiyo regionlarining lazuriti, qalayi, feruzasi, nefrit kabi mineral resurslari qiziqtirgan. Hind savdogarlari shimoli-sharqqa yo'nalib Kopettog' etaklari orqali Markaziy Osiyoga yetib kelgan. Savdo aloqalaridan tashqari, biz antropologik materiallar va tahlillarga qarab, Miloddan avvalgi III-II mingyilliklarda Markaziy Osiyo va Hind sivilizatsiyasi shaharlari o'rtasida haqiqiy aholi migratsiyasi sodir bo'lgan degan xulosaga kelishimiz mumkin, Morfologik jihatdan Gonurtepa jamiyati va Hind vodiysining Vedddoid xalqi bilan o'zaro yaqinlik xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Shunday qilib, O'rta Osiyo va Hindiston yarim oroli o'rtasida o'zaro savdo aloqalari paydo bo'lishiga qaramay, ba'zida aholi migratsiyasi ham ko'zga tashlanadi. Bundan tashqari etno-lingvistik manbalar ham o'zaro aloqalar masalasini tasdiqlamoqda. Hind sivilizatsiyasi yoki unga tegishli buyumlarning O'rta Osiyodan topilishi (Markaziy Osiyoga qaraganda Hindistonda ko'proq) hind xalqi dastlabki savdo aloqalarining tashabbuskori bo'lganligini ko'rsatadi va munosabatlar yo'nalishi Hind vodiysidan Markaziy Osiyoga ko'proq yo'nalgan. O'zaro munosabatlarning rivojlantiruvchi hududi esa Markaziy Osiyo bo'lgan. Bu ayniqsa, Harappa sivilizatsiyasi miloddan avvalgi II mingyillikning boshlaridagi parchalanish davrida yuzaga kelgan bo'shliq tufayli aloqalarga muhtojlik sezgan davrda ro'y bergan bo'lishi ham mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mackay E.J.H. Further Excavation at Mohenjo Daro. Vol. 1.2. New Delhi. 1938. 764 p. Piggott S. Notes on Certain Pins and Mac-Head from Harappa Culture. Al. 1950. Vol. 4. P. 26–33 53. Prehistoric India to 1000 BC. L., 1950. 289 p.
2. Lamberg-Karlovsky C.C. The Oxus Civilization: La Civilización del Oxus // CuPAUAM. 2013. Vol. 39. P. 21–63.
3. Gupta S.P. The Archaeology of Soviet Central Asia and the Indian Borderlands. Delhi. 1979. Vol. II. 593 p
4. Marshall J. Mohenjo-daro and the Indus Civilization. L., 1931. Vol. 1–3. 730 p.
5. Masson V. M. Altyn Depe. Philadelphia, 1988. 170 p.
6. Kohl Ph. (Ed.) The Bronze Age Civilization of Central Asia. Paris, 1981. 440 p.
7. Sarianidi V.I. Margush: Mystery and Truth of the Great Culture. Ashgabat, 2009. 341 p., ill.
8. Sarianidi, V.I., N.G.O. Boroffka, and N.A. Dubova 2014. "Kul'turnye kontakty Margiany (Turkmenistan) v III tys. do n.e. Novye dannye po Gonur-Depe (pogrebenie no. 4150)" [Margiana (Turkmenistan) cultural contacts in the 3rd millennium BC: new data from Gonur Depe (tomb no. 4150)]. In Trudy Margianskoj Arkheologicheskoy Ekspeditsii, vol. 4, ed. V.I. Sarianidi. Moscow: Staryj Sad, pp. 127–137.
9. Wheeler R.E.M. Harappa 1946: The Defense and Cemetery R-37 // Al. 1947. Vol. 3. P. 59–130. Dales G.F., Kenoyer J. M. Excavations at MohenjoDaro, Pakistan: The Pottery. [University Museum Monograph]. Philadelphia: The University Museum, 1986. Vol. 53. 586 p., 102 fig.
10. Шетенко А.Я. О торговых путях эпохи бронзы по материалам Туруменистано-Хараппских параллелей // КСИИМК. -М , 1970. — Вып. 122. - С. 60.
11. Mackay E.J.H. Further Excavation at Mohenjo Daro. Vol. 1.2. New Delhi. 1938. 764 p. Wheeler R.E.M. Harappa 1946: The Defense and Cemetery R-37 // Al. 1947. Vol. 3. P. 59–130
12. Mackay E. J. H. Chanhu-daro Excavations 1935-1936 [American Oriental Series. 20]. New Haven, 1943. 338 p., ill. Masson V. M. Altyn Depe. Philadelphia, 1988. 170 p.
13. Sarianidi V.I. Necropolis of Gonur and Iranian Paganism. Moscow, 2001. 246 p., ill.
14. Stacul G. Prehistoric and Protohistoric Swat, Pakistan. Rome, 1987. 237 p., ill.
15. Gupta S.P. The Archaeology of Soviet Central Asia and the Indian Borderlands. Delhi. 1979. Vol. II. 593
16. Antonini S. More about Swat and Central Asia // EW. Vol. 23. № 3–4. 1973. P. 235–244. Sarianidi V.I. Margiana and Protozoroastrism. Athens: Kapon Editions. 1998. 190 p., ill.
17. Sarianidi V.I. Margiana and Protozoroastrism. Athens: Kapon Editions. 1998. 190 p., ill.
18. Mallowan M. The Excavations at Tall Chagar Bazar and on Archaeology Survey of the Habur Region // Iraq. Vol. IV. L., 1937. P. 91–177.
19. Массон В.М. Протогородская цивилизация юга Средней Азии // СА. 1967. № 3. С. 165–190.
20. Щетенко А.Я. Работы на стратиграфическом раскопе Алтын-депе в Южной Туркмении // КСИА. Вып. 114. М., 1968. С. 39–45. Gupta S.P. India and Soviet Central Asia // Soviet Land. 1967. № 16. P. 14–15
21. Casal J. Fouilles d'Amri. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1964. Vol. II. 174 p. Fig. 116, 27.
22. Masson V. M. Seals of a Proto-Indian Type from Altyn Depe // The Bronze Age Civilization of Central Asia Recent Soviet Discoveries / Eds. Kohl Ph.L., Lamberg-Karlovsky C.C. NY, 1981. P. 149–162.
23. Antonini S., Stacul G. The Proto-Historic Graveyards of Swat (Pakistan). Roma, 1972. 536 p., ill. Sarianidi V.I. Necropolis of Gonur and Iranian Paganism. Moscow, 2001. 246 p., ill.
24. Гуров Н.В. Некоторые проблемы лингвистической интерпретации протоиндийских текстов. Автореф. ... дис. канд. филол. н. Л., 1971.
25. Krishna Rao M.V.N. Foreign Rulers in the Indus Seals // Radiocarbon and Indian Archaeology / Eds. Ghosh A., Agrawal D.P. Bombay, 1973. P. 279–290. Rao S.R. The Indus Script – Methodology and Language // Radiocarbon and Indian Archaeology / Eds. Ghosh A., Agrawal D.P. Bombay: Tata Institute of Fundamental Research, 1973. P. 323–340.
26. Hiebert F.T. The Context of the Anau Seal // SinoPlatonic Papers. 2002. Vol. 124. P. 1–34.
27. Sarianidi V.I. Gonur: City of Kings and Gods. Ashgabat: Miras, 2005. 328 p.ill.

JAHON XALQLARI TARIXIDA BO'RI BILAN BOG'LIQ RAMZLAR VA BELGILAR
СИМВОЛЫ И ЗНАКИ, СВЯЗАННЫЕ С ВОЛКОМ В ИСТОРИИ НАРОДОВ МИРА
SYMBOLS AND SIGNS ASSOCIATED WITH THE WOLF IN THE HISTORY OF THE
PEOPLES OF THE WORLD

A.Umurzoq - katta o'qituvchi
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya: Maqolada turli xalqlarning bo'ri bilan bog'langan qarashlari tahlil qilingan. Ko'pchilik xalqlarning totemistik va zoolatrik sajdalari orasida bo'ri alohida o'rin egallaydi. U ham ijobiy, ham salbiy timsol, hamda g'ayritabiiy kuch va fazilatlar ega hayvon hisoblanadi.

Kalit so'zlar: bo'ri, arxetip, totem, timsol, ramz, belgi, afsungar.

Аннотация: В статье проанализированы взгляды разных народов, связанные с волком. Среди тотемистических и зоолатрических поклонений волк занимает особое место. Он считается и положительным, и отрицательным образом, а также зверем, имеющим сверхъестественные силы и качества.

Ключевые слова: волк, архетип, тоtem, образ, символ, знак, колдун.

Annotation: The article analyzes the views of different peoples associated with the wolf. Among totemic and zoolatric worships, the wolf occupies a special place. He is considered both positive and negative, as well as a beast with supernatural powers and qualities.

Keywords: wolf, archetype, totem, image, symbol, sign, sorcerer.

Bo'ri, bo'rilar to'dasi birlikni, hamma narsadan xabardorlikni bildirgan. Qadimgi turkiy xalqlar folklori, ular tarixiga oid yozma yodgorliklar va adabiyotlarni o'rgangan A.Abdurahmonov: "Bo'ri qadimdan barcha turkiy xalqlarning totemidir. Ashin urug'i o'zlarini bo'ridan tarqalgan deb hisoblashlari to'g'risida afsonalar mavjud. «Alpomish»da Boybo'ri, «Qo'rquq ota kitobi»da Boybo'rak obrazlarining yaratilishi, «O'g'uznoma»da bo'ri turkiy qavmlarni boshlovchi asosiy qahramon darajasiga ko'tarilishi qadimiy e'tiqodlar ifodasidir. Enasoy yodnomalaridagi Chuchuk Bo'ri Sangun ismi ham totemlik belgisi bo'lib, u qadimgi turkiy dostonlar bilan yodnomalar o'rtasidagi yaqinlikni ko'rsatadi.[1, b.11]

R.D.Xusnullina o'z maqolasida bo'rilar mavzusi bilan markirovkalangan [15] boshkird yozuvchilarining asarlarini tahlil qilib, boshkird xalqining mentaliteti bilan bog'langan Osmondagi Bo'ri va kishilarning shafqatsizligini aks ettiruvchi "yovuz Bo'ri" arxetiplarini bir-biri bilan solishtiradi. Yu.G.Xazankovich o'z maqolasida "bo'ri" arxetipi "mangu ramzlar" tizimiga va

"hayvon arxetipi" arxetipik tuzilmasiga kiradi, deb ta'kidlaydi. Folklor arxetipi mental madaniy matritsa sifatida o'zini namoyon qilib, avloddan avlodga o'tish qobiliyatiga ega bo'ladi. Folklor arxetiplari badiiy matnlarga kiritilib, kitobxon xotirasida etnik va madaniy obrazlarni tiklaydi va shu bilan birp qatorda o'zining mifologik tarkibini qisman yo'qotadi. Hayvonlar arxetiplari, shu jumladan, bo'ri arxetipi folklorida va jahon adabiyotida kam o'rganilgan. Vaholanki, ular milliy madaniyatlarda turg'un bo'lib, xalqlarning totemistik tasavvurlari va e'tiqodlari bilan bog'langan. Totem hayvonlar etnik dunyoqarashning tayanch nuqtalari sifatida chiqib, keyinchalik bu obrazlar milliy adabiyotda badiiy-estetik transformatsiyaga uchragan [11].

Bo'ri boshkird xalqining totemli hayvoni hisoblanadi. Boshkirdlarning folklorida va yozuvchilarning asarlarida ertak va asotirlarda bo'ri arxetipi yaxshi va yomon obrazlarda namoyon bo'ladi. Masalan, A.Xakimovning "Oqsoq urg'ochi bo'ri" [12] nomli asarida bo'ri ijobiy personaj bo'lib, urg'ochi bo'ri Ona-Vatanning timsoli

sifatida tavsiflanadi. U jangchilarga homiylik qiladi, dushmanlar uchun esa "qo'rqinchli mavjudot" bo'ladi. Oqsoq bo'ri urushga qarshi turib, insonparvarlikning ramzi sifatida gavdanlantiriladi. I.Nugumanovning "Intiqom" nomli hikoyasida [6] bo'ri juda aqlli hayvon sifatida ko'rsatiladi. "qadimgi Osmonli Bo'ri (Ko'k bo're – Kyk byre)ning proobrazi bo'lib, "unga ergashib bizning uzoq ajdodlarimiz Uralga kelib o'rnashib olganlar", deyiladi. Bo'ri qadimgi bo'rilar to'dasining urug'idan bo'lib, ular avlodlar osha shu yerda istiqomat qilganlar va omad ramzi bo'lib qolganlar. Boshkird xalqining folklorida boshkird urug' va qabilalarining paydo bo'lishi bo'ri bilan bog'lanadi [15, s.120]. Boshkird etnonimi "bash kort" – "bosh bo'ri" so'zidan kelib chiqqan, ular o'zlarini "bosh bo'ri orqasidan kelgan odamlar" deb aytishgan [2]. Mazkur rivoyatning 8ta versiyasi bor. Bo'ri boshkirdlar uchun muqaddas hayvon hisoblanadi. Ko'p hollarda u odamga yaxshilik keltirib, axloq va ma'naviy poklik g'oyalariining ramzi sanaladi. Buraevskiy rayonidagi boshkirdlarning "bo'ri urug'i" bo'lib, rayon bayrog'ida Ko'k bo'ri tasvirlangan. Bu ramz turkiy xalqlarning ko'pchiligida uchraydi va ko'pasrlik xalq xotirasini, donolikni, Vatanga sadoqatni va jasoratni anglatadi.

Slavyanlarning folklorida ham odamlarni o'ldiruvchi, uy hayvonlarini o'g'irlovchi "yomon" bo'rilar va odamlarga yordam beruvchi "yaxshi" bo'rilar yoki afsun bilan bo'ri tusiga kirgan afsungarlar uchraydi. Hind-yevropaliklar mifologiyasida benuqson jangchilarni bo'rilariga o'xshatishgan [9]. Ilk chorvador jamiyatlari mifologiyasida bo'ri yirtqich sifatida tasvirlangan. Ilk nasroniylarda bo'ri bid'at va shaytonning ramzi hisoblangan. Antik davrda esa muqaddas hayvon hisoblangan [11]. Rim shahriga asos solgan Romul va Remni boqib katta qilgan ona bo'ri Ona obrazining timsoli hisoblanadi. Turkiy xalqlarda – qirg'izlar, ayrim o'zbek qabilalari, oltoylar, saha lar(yakutlar)da bo'ri ajdod ota hisoblanadi. Qadimgi chorvadorlarda tasavvurlar evolyusiyasi ajdod bo'ridan to tarbiyachi bo'ri va epik qahramonning homiysigacha davom etadi. Biroq, ayrim turkiy xalqlarning dostonlarida afsungarlik

motivi, ya'ni odamning bo'riga yoki bo'rining odamga aylanishi kuzatiladi. Arktika xalqlarining folklorida bo'rining odamga aylanishi mavzusi rivoj topdi. Evenklarda "Kaengen" mifologik rivoyati bo'lib, unda bo'ri-afsungar uni xafa qilgan odamga nisbatan adolatli qozi sifatida tasvirlangan. Demak, folklordagi Bo'ri arxetipi negizida etnosning ushbu hayvon haqidagi mifologik tasavvurlari mujassam bo'lib, ularning mazmuni etnik madaniyatning turi bilan belgilanadi: bo'ri jasur jangchi, ajdod yoki afsungar sifatida qabul qilinishi mumkin.

Zabaykaledagi Cheryomuxovaya pad xunnlar qabristonidagi dafn komplekslaridan topilgan artefaktlar bilan ishlash jarayonida A.I.Pankina va boshqalar tomonidan muguzdan qilingan shokilada bo'ri yoki itning yangi tasviri topildi. Bu shokila o'spirin qabridan topilgan edi. Uni o'rganish jarayonida olimlar ushbu muguzdan ishlangan shokila qabrdagi bolaning shaxsiy narsasi bo'libgina qolmay, balki aynan himoyalovchi tumor rolini bajarganini taxmin qilishdi [7]. Tasvir skif-sibir hayvoniy san'ati va xunnularning animalistik san'ati an'anasida bajarilgan. Xunnularda ham, Sibirdagi ayrim etnoslarda ham, Markaziy Osiyodagi ko'chmanchi xalqlarning ijtimoiy tuzilmasida, qahramonlik eposlarida, diniy e'tiqodlarida bo'ri muqaddas hayvon bo'lib, uning boshi bayroqlarda, hanjarlarda, tumorlarda va boshqa narsalarda tasvirlangan va omad keltiruvchi, himoyalovchi ramz vazifasini bajargan. Bo'ri sakral mavjudot hisoblanib, bo'rining tana a'zolaridan ishlangan tumorlar, bo'ri yog'idan tayyorlangan dorilar tarqalgan. Bo'ri timsoli tug'ruqqa oid ibodatlarda erkaklik ibtidosini bildirib, bolaning tug'ilishiga ko'maklashadi, yovuz ruhlarni va ins-jinslardi haydaydi, deb o'ylangan [13, s.15; 14, s.36-37]. Cheryomuxovaya pad qabristonidan topilgan shokiladagi bo'rining tasviri turk hoqonlarining tug'lrldagi tasvirga o'xshaydi. Turkiy xalqlar qahramonlik eposida bo'ri o'rmonning podshosi (xo'jayini), qabilaning qiyin ahvoldan qutqargan yetakchisi sifatida qabul qilinadi. Yozma yodgorliklarda turkiy xalqlarning ajdodi bo'ri bo'lganligi bir necha marta eslatib o'tiladi. Shuning uchun bo'rining

boshi turk hoqonlarining tug'larida tasvirlangan va ular o'zlarini "bo'rilar irqidan" kelib chiqqan, deb hisoblashgan [10]. Bo'ri – chechen xalqining mustaqilligi va milliy g'ururining ramzi hisoblanadi. Ichkeriya gerbidida o'z aksini topgan.

Bo'ri an'anaviy yevropa geraldikasida ochko'zlik, badjahllik ramzi hisoblanadi, va, aksincha, oila va oila qadriyatlariga sodiqlikni, o'z uyini asrash qobiliyatini ham belgilashi mumkin. Bo'ri ayrim yevropa urug'larining gerbidida tasvirlangan. Masalan, Lobez gerbi, Volf fon Gudenberg urug'ining gerbi, Volkoviska gerbidida tasvirlangan.[4]

Skif-sibir hayvoniy uslubdagi bo'ri tasviri er.av. VI-II asrlarga oid skiflar madaniyatida tarqalgan (Paziriq madaniyati, savromatlar madaniyati, tagar madaniyati, saklar san'ati). Skif-sibir uslubi xunnular animalistik san'atiga katta ta'sir o'tkazgan. Skiflar san'atida bo'ri timsoli turli narsalarda uchraydi: egar shokilalari, ot abzali bezaklari, qoshiqchalar, qamchinlar, bo'yinga taqiladigan jevaklar, osilmachoqlar, qadama bezaklar, ko'zgulalar, idish dastaklari va b. [8]. Bu narsalar yoki artefaktlar kigiz, bronza, muguz, suyak, kumush, oltin va boshqa materiallardan ishlangan. Bo'rining tasviri ham turlicha ko'rinishlarda va usullarda tasvirlangan: g'ujanak bo'lib yotgan, yerga yopishib yotgan, o'ljasini burda-burda qilayotgan sahnalarda, yoki faqat boshi tasvirlangan usulda uchraydi [3].

Xullas, adabiyotlar va Internetdagi ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, jahon xalqlari madaniyatida bo'rining ramzi:

1) Yerni, yomonlikni, nafs komiga tortilganlikni, g'azabni bildiradi. Bo'rilar va qarg'alar murdalarning primitiv xudolarining yaqin do'stlari bo'lib chiqadi;

2) al-kimyogarlarda bo'ri it bilan birga Merkuriyning ikkiyuzlama tabiatini ifodalaydi; falsafiy simob va nousni aks ettiradi;

3) asteklarda uvillayotgan bo'ri raqs xudosi hisoblanadi;

4) keltlar mifologiyasida bo'ri Osmondagi Otani (Quyoshni) yutib qo'yadi, undan keyin qorong'u tun boshlanadi;

5) xitoyliklarda bo'ri ochko'zik va badnafslilikning ramzi hisoblanadi;

6) xristianlikda bo'ri – yomonlik, shayton, ыавmni nobud qiluvchi, ayyorlik,

shafqatsizlik, bid'atni bildiradi hamda bo'ynini qimirlata olmaydigan kishini ifodalaydi, chunki bo'ri orqasiga qayrilib qaray olmaydi. Bo'ri avliyo Fransisk Assizlikning emblemasi;

7) misrliklarda bo'ri Kxenti Amenti va Upuatning atributi hisoblanadi.

8) Yunon-rim mifologiyasida bo'ri qahr-g'azab timsoli sifatida Marsga (Aresga), hamda Apollon va Silva bag'ishlangan. Romul va Remni boqib olgan o'rg'ochi bo'ri rim san'atida tez-tez tasvirlanadi;

9) bo'ri fidokorlik va jasoratni ham ifodalaydi. Yahudiylarda bo'ri qonxo'rlikni, berahmlikni mujassamlantiradi;

10) hindlarda ashvinlar kun bedanasini tun bo'risidan qutqarishadi;

11) bo'ri jodugar va alvastilarning, afsungar va folbinlarning miniladigan hayvoni bo'lib, afsun bilan bo'ri tusiga kirgan odam yoki vervolf qiyofasini oladi;

12) slavyanlar mifologiyasida bo'ri "xort", "vovk", "серый", "звер", "lyutyiy" deb ataladi. Yirtqich hayvon slavyan qabilalarining eski qo'shnisi. U xonaki itning ajdodi hisoblanib, odat va qiliqlari yaqin. Bo'ri to'daga qo'shiladi, u etxo'r va chaqqon. Bu kuchli va xavfli yirtqich hayvon slavyanlarda qarama-qarshi his-tuyg'ularni uyg'otgan. Bir tomondan bo'ri ko'plab slavyan qabilalarining totemli ajdodi bo'lib ularning xotirasida saqlanib qolgan. Hozirgi kungacha bo'ri qo'rqinch va hurmat hissini tug'diradi. Bo'ri yakka tarzda ovga chiqmaydi, zaif va kasal o'ljani ma'qul ko'radi. Ehtiyoj sezmasa hech kimni o'ldirmaydi, agar qorni to'q bo'lsa hech kimga xavf tug'dirmaydi.

Gerodot o'z asarida keltirgan rivoyatlarning birida, nevrarlar hozirgi Belorussiya yonida yashagan va yiliga bir necha kun davomida bo'riga aylanishgan. Boshqa totemli hayvonlardagi kabi bo'rining ham bir nechta laqabi bo'lgan. Slavyanlarda "volk" so'zi ovoz chiqarib aytilmagan, "серый" yoki "lyutyiy" deb aytilgan. Ko'pchilik ertaklarda bo'ri sehrlangan o'rmonda yo'l boshlovchi, narigi dunyoning timsoli deb tasvirlangan. Ko'rsatgan xizmati uchun bo'ri har doim to'lov sifatida otni yoki chorvani olgan .

Bo'ining qora (yovuz) mohiyati oy va ayozli tunlar bilan bog'langan bo'lib, slavyanlarni qo'rqitardi. Ular bo'ri murdalar dunyosiga mansub va ularning sirlarini biladi, deb o'ylashgan. Bo'ining mungli uvillashi yomon belgi hisoblangan. Uni eshitgan kimsa ocharchilikka, urushga yoki qahraton qishga tayyorgarlik ko'rgan.

Ko'pchilik yevropa xalqlari afsun bilan bo'ri tusiga kirgan odam yoki "volkodlak" borligiga ishonishgan. Jodugar pichoqni to'nkaga sanchib, bo'riga aylanadi va pichoq to'nkada qolguncha bo'ining terisida yugurib yuradi. Demak, bo'ri – ikkita tusni birlashtirgan mavjudotdir. Bir tomondan u quyoshli ilohlar bilan bog'langan bo'lib, dono va soiq yo'ldosh, qudratli bashoratchi bo'lsa, boshqa tomondan – yirtqich iblis, murdalar dunyosidagi hayvondir. Balo-qazolarni chaqirmaslik uchun, uning nomini tunda eslash mumkin emas.

13) Ayrim asotirlarda, ertaklarda, folklorda bo'ri vahshiylikni, yovuzlikni, makkorlikni ifodalasa, boshqalarida u jasurlik va g'alabani mujassamlantiradi. Bundan tashqari, bo'ri yordam muhtojlar uchun kuchli himoyachi bo'lishi mumkin. Yevroosiyodagi ko'plab xalqlarning mifologiyasida qabila boshlig'i chaqaloqligidan boshlab ona bo'ri tomonidan tarbiyalanganligi hikoya qilinadi. Bo'rilar ajdodlar bo'lganligi ham qadimdan turli afsonalarda yoritiladi. Masalan, Romul va Remni boqqan kapitoliy bo'risi haqida rim rivoyati, Kirni boqib tarbiyalagan bo'ri haqidagi qadimgi eron afsonasi va hk. Turkiy

xalqlarga bo'ri urug' totemi bo'lib, qabila yoki urug' boshlig'i "bo'ri" yoki "bo'ri boshli" deb atalardi.

14) Misr mifologiyasida bo'ri timsolidagi xudo Upuat yo'l boshchi, iztopar, o'lganlarning homiysi sifatida ulug'langan. Upuatni "etaklab boruvchi", Osirisning birinchi jangchisi" deb atashgan.

15) yunon-rim an'anasida volk Mars (Ares)ga bag'ishlangan bo'lib, fidokorlik va jasoratni ifodalagan hamda g'alaba alomati bo'lgan. Marsning o'g'illari Romul va Rem bo'ri tomonidan boqib tarbiyalangan. Rivoyatga ko'ra, Marsning muqaddas hayvonlari, jumladan bo'ri ham, bahorda tug'ilgan o'g'il bolalarga yo'l ko'rsatib, qaerda qarorgoh qilishni ko'rsatishgan. Bo'riga sig'inish bilan Luperkaliy nomli qadimgi bayram ham bog'langan. Bu poklanish va hosildorlik bayrami bo'lib, initsiatsiya odati bilan bog'langan bo'lishi mumkin. ochищениya i plodorodiya, vozmojno svyazanny s obryadom initsiatsii.

16) slavyan xalq an'anasida bo'riga xtonik simbolika yoki ramziy ishoralar tegishli bo'lib, bo'ri timsolida murdalar paydo bo'ladi. Rus sehrli ertaklarida bo'ri qahramonni boshqa podshohlikka yetkazadi.

17) o'rta asrlardagi geraldikada bo'ri ijobiy tavsiflanadi. Bo'ri aql bilan ish yuritib, ovchi qo'lga kamdan kam tushadi. U hamisha ogoh bo'lib, ehtiyotkorlik bilan ish tutadi.

18) Shimoliy Amerika madaniyatida bo'ri shoshonlar indeys qabilasining demiurgi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Алибеков У., Умарова А. Туркий халкларнинг тотемистик ва этномифологик қарашларида бўри тимсоли // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations. Special Issue – 5 (2021) / ISSN 2181-1415. С.9-18. / <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>
2. Башкирское народное творчество. Легенды, предания. Уфа, 1980. С. 63–83. (на башк. яз).
3. Богданов Е.С. Образ хищника в пластическом искусстве кочевых народов Центральной Азии: (скифо-сибирская художественная традиция). – Новосибирск: Изд. ИАЭ СО РАН, 2006. – 239 с.
4. Волк в геральдике <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. Литературная хрестоматия. Лукоморье. Тюмень, 1997. 325 с.
6. Нугуманов, Р. М. Сакмарбаш: роман, рассказы. Уфа, 2013. С. 388. (на башк. яз.)
7. Панкина А.И., Абова Л.В., Ярославцева Л.Г. Гравированное изображение волка на роговой подвеске хуннского сремени (могильник Черемуховая Падь, Забайкалье) // Искусство Евразии. 2020. №1(16). – С. 10-22. [Электронный ресурс] URL: <https://readymag.com/u50070366/1745169/7/>
8. Сатина Е.К. Образ волка в декоре вещей (памятники «звериного стиля») // Вестник КемГУ. – 2013. – № 3 (55), Т. 4. – С. 61–67.
9. Тресиддер, Д. Словарь символов. М., 1999. С. 16
10. Урманче Ф.Х. Тюркский героический эпос. – Казань, 2015. – 448 с.

11. Хазанкович Ю. Г. Образ «волка» в фольклоре и литературе: к проблеме архетипа // Творчество молодых ученых. 2009. С.186-188. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.elibrary.fines.ru>.
12. Хаким, А. Хрошая волчица : повести, роман. Уфа, 1999. С. 24. (на башк.)
13. Харитонов М.А. Образ волка в социокультурной традиции народов Центральной Азии : автореф. дис... к. ист. н. (Ин-т монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН). – Улан-Удэ, 2000. – 20 с.
14. Харитонов М.А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2001. – 166 с.
15. Хуснуллина Р.Д. Волк как национальный образ-архетип в современной башкирской прозе // Вестник Челябинского государственного университета. 2-14. №26 (355). Филология. Искусствоведение. Вып.93. С.120-124.

O'ZBEKISTONDA SANOAT TARAQQIYOTI VA MUAMMOLARI (1980-1995 yu, Farg'ona vodiysi misolida)

ПРОМЫШЛЕННОЕ РАЗВИТИЕ И ПРОБЛЕМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ (1980-1995, на примере Ферганской долины)

INDUSTRIAL PROMOTION AND PROBLEMS IN UZBEKISTAN (1980-1995, example of the Fergana Valley)

O.O.Bozorov Qo'qon
davlat pedagogika instituti

Annotasiya: Maqolada XX asrning 80 yillarida Farg'ona vodiysida sanoat sohasida yuzaga kelgan muammolar va ularning paydo bo'lish sabablari, oqibatlari tahlil etilgan. Shuningdek, unda O'zbekiston xukumatining Farg'ona vodiysi ijtimoiy-iqtisodiy holatini sog'lomlashtirishga doir chora-tadbirlarini turli aspektlarda tahlil etishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: sanoat potentsiali, yarim tayyor mahsulot, ijtimoiy-iqtisodiy tanglik, ijtimoiy-maishiy ehtiyoj, ijtimoiy-siyosiy inqiroz, paxtachilik manfaatlari.

Аннотации: В статье анализируются проблемы промышленного сектора Ферганской долины в 80-е годы XX века, их причины и последствия. Также анализируются меры, принимаемые Правительством Узбекистана для улучшения социально-экономической ситуации в Ферганской долине в различных аспектах.

Ключевые слова: производственный потенциал, полуфабрикаты, социально-экономический кризис, социально-экономические потребности, социально-политический кризис, хлопковые интересы.

Annotation: The article analyzes the problems in the industrial sector in the Fergana Valley in the 80s of the XX century and their causes and consequences. It also analyzes the measures taken by the Government of Uzbekistan to improve the socio-economic situation in the Fergana Valley in various aspects.

Keywords: industrial potential, semi-finished products, socio-economic crisis, socio-economic needs, socio-political crisis, cotton interests.

Farg'ona vodiysi sanoat potentsiali jihatidan O'zbekiston SSRda yetakchi o'rinlarda turgan. XX asrning 80-yillarida ushbu regionda 300 dan ortiq, jumladan, Andijon viloyatida 105 ta (1986 yil), Namangan viloyatida 81 ta (1986 yil), Farg'ona viloyatida 122 ta [1] (1986 yil) korxona ishlab turgan. Farg'ona vodiysida

barcha yengil sanoat korxonalarining 26 foizi joylashgan bo'lib, u respublikada ishlab chiqariladigan neftning 31,9 foizi, ipak gazlamaning 90, 1 foizi, paxta tolasining 28, 1 foizi, ichki trikotajning 45,7 foizi, yig'ma temir-beton konstruksiya va detallarning 18 foizi, charm poyabzalning 39,5 foizi, konserva mahsulotlarining 31, 9 foizi, vino

mahsulotlarining 22, 0 foizini [2] ishlab chiqarar edi. O'simlik yog'i ishlab chiqarish hajmi bo'yicha (bu miqdor respublikada ishlab chiqariladigan yog'ning 42,3 foizini tashkil etadi) respublikada birinchi o'rinni egallagan [3].

Yuzaki qaraganda, Farg'ona vodiysida sanoat keng tarmoqli va rivojlanganday ko'rinar edi. Jumladan, ushbu regionda qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlash (Qo'qon, Marg'ilon, Farg'ona, Andijon, Namangan), mashinasozlik (Andijon), metall-remont, ximiya (Qo'qon, Farg'ona), qurilish materiallari ishlab chiqarish (Quvasoy), neft qazish (Andijon va Farg'ona) va neftni qayta ishlash (Farg'ona, Oltiariq) kabi sanoat turlari mavjud edi [4].

Tahlillarning ko'rsatishicha, ushbu hududda sanoat o'ta bir tomonlama rivojlantirilgan bo'lib, bunda aholining ishga bo'lgan layoqati va ehtiyoji to'liq e'tiborga olinmagan, sifatli tayyor mahsulot va iste'mol mollari ishlab chiqarish past darajada tashkil etilgan. Uning deyarli barcha tarmoqlari, asosan, paxtachilik manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. Natijada uzoq yillar mobaynida Farg'ona vodiysi sanoatida, asosan, xom ashyoviy xarakterga asoslanadigan qishloq xo'jaligi, mineral o'g'itlar, xom ashyoni dastlabki qayta ishlash hamda yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqaradigan tarmoqlar rivojlantirildi. Masalan, sanoat yalpi mahsulotining 72 foizidan ziyodrog'i qishloq xo'jaligi bilan bog'liq tarmoqlar, jumladan, uning 22,5 foizi paxta tozalash tarmog'i hissasiga to'g'ri keldi [5].

Sanoat korxonalari xom ashyo, ishchi kuchi, boshqa shart-sharoitlar yetarli bo'lgan joyda emas, aksincha, ishchi kuchi va xom ashyo minglab chaqirim olisdan keltiriladigan regionlarda qurilgan edi. Xususan, Farg'ona viloyatida har yili yarim million tonnadan ziyod paxta yetishtirilishiga, ishchi kuchi yetarli bo'lishiga qaramasdan, paxta tolasidan tayyor ip-gazlama ishlab chiqaradigan bitta ham yirik korxona qurilmagan edi. Ayni paytda aholi o'ta zich joylashgan viloyat uchun nomaqbul bo'lgan katta-katta kimyo korxonalari barpo etilgan edi.

Uzoq yillar davomida Farg'ona vodiysi iqtisodiyotida sanoatning "A" tarmog'i (ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish) emas, balki "B" tarmog'i (iste'mol buyumlarni ishlab chiqarish) ustun bo'lib keldi. Xususan, XX asrning 80-yillari o'rtalarida yengil sanoatning hissasi 53, 1 foizni tashkil etardi [6]. Rivojlangan mamlakatlarning sanoatlashtirish tajribasi shuni ko'rsatadiki, aynan yengil sanoatning rivojlanishi og'ir sanoatni rivojlantirishning dastlabki muhim omillaridan biri bo'lishi bilan bir qatorda, aholini ish bilan band etish muammosini hal etish omillaridan biri ham hisoblandi. Lekin Farg'ona vodiysi yengil sanoatida paxta tozalash tarmog'ining hal qiluvchi o'rinlardan birini egallab kelishi yengil sanoatning yigirish, to'qish, gazlama ishlab chiqarish, tikuvchilik kabi sohalarni emas, balki xom ashyoga dastlabki ishlov berish tarmog'ining rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Bir necha o'n yillar davomida tarkib topgan ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va rivojlantirishdagi nomutanosibliklar, garchi Farg'ona vodiysida sanoat korxonalarining katta foizi joylashtirilgan bo'lsa ham, iqtisodiyotni rivojlantirish, vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etish imkoniyatini bermadi. Bunga, asosan, ishlab chiqarishning o'ta bir tomonlama, ya'ni xom ashyo tarmog'ini rivojlantirishga yo'naltirilganligi sabab bo'ldi.

Farg'ona vodiysida yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy tanglikning yana bir sabablaridan biri viloyatlar hududida joylashgan umumittifoq va respublikaga qarashli vazirliklar va idoralarga bo'ysunuvchi korxonalar, birlashmalarning mahalliy byudjetga mablag' ajratmasligida edi. Natijada davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar aholining eng zarur ijtimoiy-maishiy ehtiyojlarini ham qondira olmasdi. Masalan, Farg'ona viloyati aholisining jon boshiga noishlab chiqarish sohasiga to'g'ri keladigan kapital mablag'lar bir yil davomida 48 so'mni tashkil etgan holda, bu ko'rsatkich Belorussiya SSRda 205 so'mni, Boltiqbo'yi respublikalarida 214-242 so'mni tashkil etardi [7]. Natijada Farg'ona vodiysi aholisining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yillar

davomida yomonlashib, ziddiyatlar kuchayaverdi.

Farg'ona vodiysidagi mavjud sanoat korxonalarining ko'pchiligida texnologik asbob-uskunalarining aksariyati eskirgan, yaroqsiz, yangilashga muhtoj edi. Xususan, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi, Kirov momiq fabrikasi, Oltiariq neftni qayta ishlash zavodi, Qo'qon qurilish materiallari kombinati, Marg'ilon "Atlas" birlashmasi, Andijon poyabzal ishlab chiqarish birlashmasidagi texnologik uskunalarining 30-40 foizidan 70 foizigachasi eskirgan bo'lib, talabga javob bermas edi. Hatto Quvasoy syement kombinatida 1932 yilda o'rnatilgan uskunalaridan hanuz foydalanilayotgan bo'lib, kombinatning o'zi ham aynan shu yilda ishga tushgan edi. Vodiyning boshqa sanoat korxonalarida ham 30-40 yil mobaynida almashtirilmagan uskunalar mavjud edi [8]. Umuman, XX asrning 80-yillariga kelib, Farg'ona vodiysi viloyatlaridagi sanoat korxonalarining aksariyatida texnologik uskunalar davr talabiga javob bera olmas edi. Vaholanki, sanoat korxonasining mahsuloti raqobatbardosh bo'lishi va aholi iste'mol talabiga javob berishi uchun dastgohlar har 4-5 yilda zamonaviy turlari bilan almashtirilib turilishi talab qilinardi.

XX asrning 80-yillarida Farg'ona vodiysi sanoatida mehnat unumdorligining o'sish sur'ati pasayib bordi. Xususan, 1981-1985 yillarda sanoatda o'rtacha yillik o'sish Andijon viloyatida 0,2 foiz, Namangan viloyatida 3,55 foiz, Farg'ona viloyatida 1,25 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1985-1989 yillarda (XII besh yillik) keskin pasayish yuz berib, ushbu ko'rsatkich tegishli ravishda -02 foiz, 0, 05 foiz, 1, 8 foizni tashkil etdi [9].

XX asrning 80-yillari oxirlarida O'zbekistonda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy inqiroz, jumladan, 1989 yildagi Farg'ona voqealari mintaqada uzoq yillar mobaynida iqtisodiy-ijtimoiy, milliy, ma'naviy-ahloqiy, demografik, ekologik sohalarida jiddiy xato va kamchiliklarga yo'l qo'yilganligini yaqqol ko'rsatdi. Aholi zich yashaydigan ushbu hududda iqtisodiyotning, asosan, paxtachilik manfaatlari asosida shakllantirilishi xo'jalikning barcha sohalarida ishlab chiqarishning tobora pasayib borishiga va

oxir-oqibatda chuqur inqirozli holat yuzaga kelishiga sabab bo'lgan edi. Yillar davomida yig'ilib qolgan ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi muammolar murakkab ekologik, demografik inqiroz bilan qo'shib, hududdagi vaziyatni yanada keskinlashtirib yubordi. Shuning uchun ham ijtimoiy-iqtisodiy ahvolni sog'lomlashtirish yuzasidan aniq maqsadni ko'zlab ish olib borish vodiydagi vaziyatni barqarorlashtirishning asosiy sharti hisoblanardi. Bunda, eng avvalo, sobiq sovet davrida qaror topgan butun iqtisodiyotning o'ta biryozlama ixtisoslashuvi va xo'jalikning paxta yakkaxokimligi manfaatlari asosida shakllanishiga barham berish borasidagi tadbirlar muhim ahamiyat kasb etdi.

Vodiy iqtisodiyotini barqarorlashtirishning yana bir muhim omili sanoat sohasidagi muammolarni hal etish edi. Chunki sanoatning xom-ashyo yo'nalishi va o'ta biryozlama ixtisoslashuvidan qutilmay turib, bu sohada sezilarli o'zgarishlar qilib bo'lmadi. Shu maqsadda vodiy aholisi turmush darajasini yaxshilashga doir dastur ishlab chiqilgan bo'lib, unda sanoatni isloh qilishga alohida e'tibor berildi. Dasturga ko'ra, xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga moslashtirilgan, ekologik jihatdan talabga javob beradigan 200 dan ortiq yangi korxona, syex va filiallarni ishga tushirish rejalashtirildi. Ishga tushirish muddati 1989-1990 va 1995 yillar etib belgilandi [10].

Ma'lumki, sobiq sovet davrida O'zbekiston va vodiy viloyatlarida joylashgan sanoat korxonalarining aksariyati umumittifoq vazirliklariga bevosita bo'ysundirilgan edi. Natijada har yili korxonalar daromadining bir qismi o'zga hududlarda qolib ketardi. Belgilangan chora-tadbirlarga ko'ra, korxonalarga to'la iqtisodiy mustaqillik berish, ularni respublika va viloyatlar ixtiyoriga olish ko'zda tutildi. Natijada birgina Farg'ona viloyatidagi korxonalarning daromadi (845 million so'm) va korxonalarning daromadidan olinadigan soliq (10 foiz – 30 million) viloyat hududida qoladigan bo'ldi [11]. Bu mablag'larni korxonalarning texnologik asbob-uskunalarini yangilashga sarflash va shu

orqali ishlab chiqarish hajmi, mahsulot sifatini yaxshilash imkoniyati yuzaga kelgan edi. Natijada ushbu imkoniyatdan foydalangan korxonalar o'z texnologik uskunalarini yangilashga ko'proq e'tibor bera boshladi. Jumladan, "Azot" birlashmasi, Qo'qon poyafzal firmasi, Quvasoy syement kombinati, O'zbekiston rayon paxta zavodi va furan birikmalari zavodi davlat va o'z mablag'lari hisobiga kengaytirilib, yangi texnologiya, texnika va hozirgi zamon uskunolari bilan jihozlandi hamda yangi texnikada ishlashga moslab, ishchi xodimlarning malakalari oshirila boshlandi. Bu holat vodiyning boshqa viloyatlarida ham ko'zga tashlandi. Xususan, Andijon viloyatida korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlarini rekonstruksiya qilish va texnikaviy qayta qurollantirish uchun 1990 yilda 30 million so'mdan ko'p mablag' ajratildi [12].

Farg'ona vodiysi sanoatining illatlaridan yana biri keng iste'mol mollari ishlab chiqarishga bo'lgan e'tiborsizlik edi. Natijada XX asr 80-yillarining o'rtalaridan boshlab respublikalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning uzilib borishi, butun sobiq Ittifoqda, shu jumladan, O'zbekiston va vodiydagi ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz sharoitida taqchil mahsulotlar soni ko'payib bordi. Shunday sharoitda aholining keng iste'mol mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish muhim ahamiyat kasb etardi. Yuqoridagi ehtiyojlarni hisobga olib, respublika hukumati vodiya birinchi navbatda keng iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarishga katta e'tibor berila boshlandi. Ko'rilgan chora-tadbirlar mavjud ahvolning ijobiy tomonga o'zgarib borishiga imkoniyat yaratdi. Natijada Farg'ona viloyatidagi mahalliy sanoat korxonalari 1990 yilda 1989 yilga nisbatan rejadani tashqari 4,5 million so'mlik mahsulot ishlab chiqardilar. Xalq iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish rejasi esa 101,9 foizga bajarilib, belgilanganidan 31,6 million so'm yoki 1,9 foiz ko'p bo'ldi. Bu ko'rsatkich 1985 yilga solishtirganda 36 foizga ko'p edi [13].

Ma'lumki, aholi ehtiyojlarini qondirishda kasanachilik muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, XX asr 80-yillarning oxiri 90-yillarning boshlarida butun sobiq SSSRdagi

ijtimoiy-iqtisodiy tanglik sharoitida respublikalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning uzilishi respublika, shuningdek, Farg'ona vodiysi iqtisodiyotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatib, ijtimoiy taqchilik yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Yuzaga kelgan tanqislikni bartaraf etilishida mehnatning ushbu sohasini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etar edi. Shunday vaziyatda vodiyning rayon va shaharlarida kasanachilikni rivojlantirishga katta e'tibor berila boshlanganligi ahamiyatli edi. Xususan, Toshloq paxta tozalash zavodi qoshida tashkil etilgan "Paxta" kooperativi qadimiy o'zbek hunarmandchiligimizni tiklab, qo'l dastgohlari yordamida milliy "Xon-atlas" gazlamasini ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydi. Uyushma shu maqsadda hunarmand-kosiblarni ishga jalb etib, ularni yashash joylariga qo'l dastgohlarini o'rnatib berdi [14]. Bu orqali nafaqat aholining kiyim-kechakka bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga o'zining hissasini qo'shdi, balki rayondagi yoshlarni kasb-hunarli bo'lishlariga va bandlik darajasini yaxshilashga ham yordam berdi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlash kengashining 1990 yil 9 apreldagi nohiyalar, shaharlar va viloyatlarda mahalliy sanoat korxonalarini tashkil etish to'g'risidagi №167 farmoniga ko'ra, Marg'ilon shahrida yangi mahalliy sanoat korxonasi "Ipak" shirkati tashkil etildi. Ushbu korxona ipak va ipakli milliy xalq iste'mol ishlab chiqarishni yo'lga qo'ydi. Shuningdek, kombinat milliy hunarmandchilik va kasanachilik ishlari, ya'ni zargarlik, poyafzal, tikuvchilik, ko'ncilik, trikotajli tayyor kiyimlar va boshqa turdagi har xil xizmatlarni aholiga ko'rsata boshladi. Shahardagi boshqa mayda hunarmandlarning ham korxona bilan samarali hamkorlik qilishi yaxshi yo'lga qo'yilgan edi [15].

Xullas, ko'p sonli ittifoqdosh respublikalardan iborat bo'lgan sobiq SSSR iqtisodiy boshqaruvining o'ta markazlashtirilganligi, Markazning O'zbekiston va uning iqtisodiy rayonlari (Farg'ona vodiysi) iqtisodiyotini uning tub manfaatlari va taraqqiyot imkoniyatlarini atroflicha hisobga olgan holda izchil, uzluksiz rivojlantira olmaganligi nafaqat

iqtisodda, balki ijtimoiy-siyosiy sohalarda ham muammolarni keltirib chiqargan edi.

1989-1991 yillarda ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda olib borilgan tub islohotlar Farg'ona vodiysidagi murakkab tang holatning bartaraf etilishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Sanoatning o'ta biryoqlama ixtisoslashuvini bartaraf etish chora-tadbirlari, paxta yakkaxokimligining

cheklanib borishi, yangi korxona, syex, filiallarning ishga tushirilishi, korxonalarga to'la iqtisodiy mustaqillik berish yo'lidagi islohotlar va, nihoyat, ijtimoiy sohada olib borilgan o'zgarishlar Farg'ona vodiysidagi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatning barqarorlashishiga sabab bo'lgan omillar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Экономическое и социальное развитие Ферганской области за четыре года двенадцатой пятилетки (1986-1989 гг.) – Ташкент: 1990. – С. 24.
2. Народное хозяйство Уз ССР за 60 лет. – Ташкент: Узбекистон, 1984. – С. 81-104.
3. Sultonov N. Farg'ona iqtisodiy rayoni sanoatining rivojlanishi. – Toshkent: O'zbekiston, 1985. – B. 9.
4. Ziyodullayev S. O'zbekiston ekonomikasining regional problemalari. – Toshkent: Fan, 1987. – B. 17.
5. Sultonov N. Farg'ona iqtisodiy rayoni sanoatining rivojlanishi. – Toshkent: O'zbekiston, 1985. – B. 12.
6. Sultonov N. Farg'ona iqtisodiy rayoni sanoatining rivojlanishi. – Toshkent: O'zbekiston, 1985. – B. 11.
7. G'ofurov A, Sharipov M. Oblastimiz xo'jalik hisobiga o'tishga tayyormi? // Kommuna. 1989 yil, 15 dekabr, №240 (18863).
8. Intensivlash – asosiy negiz // Kommuna, 1987, 21 may, №99 (18222).
9. Некоторые показатели социально-экономического развития Каракалпакской АССР, областей и г.Ташкента в двенадцатой пятилетке. – Ташкент: 1990. – С. 51.
10. NVDA,275-fond, 2-ro'yxat, 677-yig'ma jild, 79-varaq.
11. FVDA,1124-fond, 15-ro'yxat, 535-yig'ma jild, 20-varaq.
12. AVDA,608-fond, 2-ro'yxat, 2023-yig'ma jild, 55-varaq.
13. Kommuna. 1991 yil, 16 oktyabr. №197 (19320).
14. FVDA,1124-fond, 15-ro'yxat, 453-yig'ma jild, 45-varaq.
15. FVDA,1124-fond, 15-ro'yxat, 455-yig'ma jild, 155-varaq.

MASLAHAT UCHRASHUVI-O'ZBEKISTONNING MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARI BILAN HAMKORLIGIDA YANGI BOSQICH

КОНСУЛЬТАТИВНАЯ ВСТРЕЧА - НОВЫЙ ЭТАП СОТРУДНИЧЕСТВА УЗБЕКИСТАНА СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

CONSULTATIVE MEETING - A NEW STAGE OF COOPERATION IN UZBEKISTAN WITH CENTRAL ASIA COUNTRIES

G'. R.Mirzaev,

*O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Markaziy Osiyo mamlakatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvlarini muntazam yo'lga qo'yilishi masalalari berilgan. Mintaqa davlatlarining iqtisodiy taraqqiyoti va madaniy hamkorligida Maslahat uchrashuvining tutgan o'rni ko'rsatib berilgan. Maslahat uchrashuvining qisqa fursatda rivojlanib borish genezisi va mintaqaviy integratsiyani mustahkamlashdagi roli tahlil etilgan. O'zbekiston tashabbusi bilan Maslahat

uchrashuvining mintaqa davlatlari integratsiyalashuviga ta'sir ko'rsatuvchi jihatlari izohlab berilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, Maslahat uchrashuvi, geostrategik, geoiqtisodiy, mintaqa, intergatsiya, hududlararo hamkorlik forumi, "o'sish nuqtalari", "drayver". multiplikativ.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о проведении регулярных консультативных встреч лидеров стран Центральной Азии. Была подчеркнута роль Консультативной встречи в экономическом развитии и культурном сотрудничестве стран региона. Проанализированы генезис краткосрочного развития и его роль в усилении региональной интеграции. По инициативе Узбекистана разъяснены аспекты Консультативной встречи, затрагивающие интеграцию стран региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, Консультативная встреча, геостратегия, геоэкономика, региональная интеграция, форум межрегионального сотрудничества, «точки роста», «драйвер», мультипликатор.

Annotation: The article discusses the issue of holding regular consultative meetings of the leaders of the Central Asian countries. The role of the Consultative Meeting in the economic development and cultural cooperation of the countries of the region was emphasized. The genesis of short-term development and its role in strengthening regional integration are analyzed. At the initiative of Uzbekistan, the aspects of the Consultative Meeting, affecting the integration of the countries of the region, were clarified.

Key words: Central Asia, Consultative meeting, geostrategy, geoeconomics, regional integration, forum of interregional cooperation, "points of growth", "driver", multiplier.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo ulkan geostrategik va geoiqtisodiy ahamiyatga ega mintaq. Bu yerda 74 milliondan ortiq aholi yashaydi. Mintaq xalqlarini ko'p asrlik qardoshlik rishtalari, mushtarak tarix, ma'naviy-madaniy qadriyatlar, o'xshash an'ana va urf-odatlar bog'lab turadi. O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston – umumiy tarixiy merosga ega va hamisha bir-biriga yelkadosh xalqlar va davlatlardir. Shu bois, ushbu davlatlar xalqlarining barqaror rivojlanishi va farovon kelajagini bir-biridan ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi.

O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bu haqda ilk bor Birlashgan Millatlar Tashkiloti minbaridan turib aytgan edi. 2017 yil sentyabr oyida bo'lib o'tgan BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida Sh.Mirziyoyev "... Tinch-osoyishta, iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan Markaziy Osiyo - biz intiladigan eng muhim maqsad va asosiy vazifadir. O'zbekiston o'zaro muloqot, amaliy hamkorlik va yaxshi qo'shnichilikni mustahkamlashning qat'iy tarafdoridir"[2.], deb ta'kidlagan edi.

2017 noyabr oyida Samarqandda BMT shafeligida o'tkazilgan "Markaziy Osiyo:

yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo'lidagi hamkorlik" mavzusidagi xalqaro konferensiyada O'zbekiston rahbari Markaziy Osiyoga oid dolzarb masalalar bo'yicha mintaq mamlakatlarining sa'y-harakatlarini birlashtirish, buning uchun Markaziy Osiyo mamlakatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvlarini muntazam yo'lga qo'yish taklifini ilgari surdi. Ushbu tashabbus mintaqadagi barcha davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Elboshi Nursulton Nazarboevning taklifiga binoan birinchi Maslahat uchrashuvi 2018 yilning 15 mart kuni Qozog'iston Respublikasi poytaxti Nursulton shahrida bo'lib o'tdi. Ilk bor o'tkazilgan Markaziy Osiyo mamlakatlari rahbarlari maslahat uchrashuvi so'zsiz, mintaq mamlakatlari o'zaro munosabatlarning yangi bosqichini boshlab beradi.

Mazkur uchrashuvda mintaq mamlakatlari o'rtasida siyosiy, savdo-iqtisodiy va gumanitar hamkorlikni rivojlantirish, terrorizm, diniy ekstremizm, narkotik moddalar va qurol-yarog' kontrabandasiga qarshi birgalikda kurashish, Markaziy Osiyoda xavfsizlik va

barqarorlikni mustahkamlash masalalari muhokama qilindi.

Maslahat uchrashuvi doirasida hamkorlikning yangi bosqichi shakllanishi natijasida mintaqa mamlakatlarining iqtisodiyoti hamda infratuzilmasi bir-biriga chambarchas bog'lanib, o'zaro savdo-iqtisodiy munosabatlarga ham ijobiy ta'sir ko'rsata boshladi va 2018 yilda O'zbekistonning mintaqa mamlakatlari bilan tashqi savdo aylanmasida o'sish sur'ati kuzatildi.

Masalan, O'zbekiston va Qozog'istonning 2017 yili birgalikdagi sa'y-harakatlar bilan ikki tomonlama tovar ayirboshlash hajmini 2 milliard AQSh dollariga yetkazishga muvaffaq bo'ldi. Shuningdek, Jizzax, Toshkent, Sirdaryo viloyatlari va Toshkent shahri delegatsiyalari qo'shni davlatga borib, juda samarali uchrashuvlar o'tkazdi. O'z navbatida, Janubiy Qozog'iston, Qo'stanay, Jambil, Qizilo'rda, Sharqiy Qozog'iston viloyatlari vakillari o'zbek zaminida bo'ldi. Bunday to'g'ridan-to'g'ri aloqalar ikki va ko'p tomonlama hamkorlikning samarali amalga oshirish uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda [6.]. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning taklifiga binoan Qozog'iston Respublikasi Prezidenti Qosim-Jomart Toqayev 2019 yil 14-15 aprel kunlari davlat tashrifi bilan O'zbekistonda bo'ldi. Muzokara davomida tomonlar 2018 yil noyabr oyida Chimkent shahrida o'tgan birinchi O'zbekiston – Qozog'iston hududlararo hamkorlik forumi va 2019 yil martda Toshkent shahrida o'tgan Markaziy Osiyo mamlakatlarining birinchi mintaqaviy iqtisodiy forumi yakunlirini ijobiy baholadi [7.].

Raqamlarga murojaat qiladigan bo'lsak, O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan savdo aylanmasi misli ko'rilmagan darajada o'sganligining guvohi bo'lamiz. Savdo aylanmasi 2017 yilda 2,4 milliard dollarni tashkil qilgan bo'lsa, 2019 yil yakuniga kelib, 5,2 milliard dollarga yetgan. Qisqa ikki yil ichida o'sish 150 foizni tashkil etgan [3.].

2019 yili O'zbekistonga qo'shni davlatlarning 4 millionga yaqin fuqarosi turli darajadagi tashriflarni amalga oshirishi,

keyingi yillarda jadal rivojlanayotgan xalq diplomatiyasini mustahkamlanishida muhim o'rin tutadi. Xalq diplomatiyasi o'z navbatida iqtisodiy diplomatiyaning rivojlanishga yo'l ochadi.

Markaziy Osiyoda siyosiy ishonch va o'zaro hamjihatlikni mustahkamlash bo'yicha O'zbekiston Prezidentining yangi siyosatini hayotga joriy etilishi 2018-2021 yillarda ham izchil davom ettirildi. O'zbekistonning Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston bilan do'stona, ishonchli va qardoshlik munosabatlari barcha darajalarda jadal kengayib, mustahkamlanmoqda, mintaqa mamlakatlari davlat va hukumat delegatsiyalari o'rtasidagi o'zaro tashriflar ko'lamini kengayishiga xizmat qilmoqda.

Jumladan, Prezident Sh.Mirziyoyev Tojikiston Respublikasi Prezidenti Emomali Rahmonning taklifiga binoan 2018 yilning 9-10 mart kunlari davlat tashrifi bilan ushbu mamlakatda bo'ldi. Tashrif davomida ikki davlat rahbarlari Do'stlik va yaxshi qo'shnilikni mustahkamlash to'g'risida Qo'shma bayonot hamda O'zbekiston-Tojikiston davlat chegarasining alohida uchastkalari to'g'risidagi shartnomani imzoladilar.

Tashrif natijasiga ko'ra, savdo, iqtisodiyot, investitsiya, moliya, transport va tranzit, qishloq xo'jaligi, suv-energetika, soliq, bojxona, turizm, fan-ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, xavfsizlik va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohalaridagi hamkorlik hamda hududlararo aloqalarni rivojlantirishga qaratilgan jami 27 ta hujjat imzolandi [6, 68.].

2018 yilning 17-18 avgust kunlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning taklifiga binoan Tojikiston Respublikasi Prezidenti Emomali Rahmon O'zbekistonda davlat tashrifi bilan bo'ldi. Tashrif davomida ikki tomon o'rtasida bir nechta oliy darajadagi muzokaralar bo'lib o'tdi. Ushbu muzokaralar natijasida O'zbekiston Respublikasi bilan Tojikiston Respublikasi o'rtasida Strategik sheriklik to'g'risidagi shartnoma hamda ikki davlat rahbarlarining Qo'shma bayonoti imzolandi. Shuningdek, sanoat, standartlash va sertifikatlash, chegaradan o'tkazish, ta'lim

hujjatlarini tan olish, geodeziya va geologiya, qishloq xo'jaligi, madaniyat va boshqa sohalaridagi hamkorlikka doir bir qator hujjatlar imzolandi. Surxondaryo viloyati bilan Xatlon viloyati, Samarqand viloyati bilan So'g'd viloyati o'rtasida savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy-gumanitar hamkorlik to'g'risida bitimlar ham qabul qilindi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining qo'shni mamlakatlar bilan davlat chegarasini delimitatsiya va demarkatsiya qilish borasidagi muzokaralarni davom ettirish maqsadida 2016 yilning avgustidan 2018 yil iyul oyiga qadar O'zbekiston hukumati delegatsiyasi qo'shni mamlakatlar bilan jami 63 ta, jumladan Qozog'iston bilan 17 ta, Qirg'iziston bilan 27 ta, Tojikiston bilan 9 ta, Turkmaniston bilan 9 ta va Afg'oniston bilan 1 ta uchrashuv o'tkazdi. Natijada Qozog'iston bilan davlat chegarasi chiziqlarini delimitatsiya qilish ishlari yakunlandi, Qirg'iziston bilan chegaraning 85 foiz uchastkasi kelishildi, Tojikiston bilan chegaraning 99,9 foiz uchastkasi kelishildi [10].

2019 yilning 29 noyabr kuni Toshkentda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan Markaziy Osiyo mamlakatlari rahbarlarining maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi. Uchrashuvda mintaqa mamlakatlari orasidagi savdo to'siqlarini bartaraf etish, sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish, energetika infratuzilmasini modernizatsiya qilish va mintaqaning tranzit imkoniyatlarini kengaytirish masalalari ko'rib chiqildi.

Tomonlar hududlar darajasida faol almashinuvlar va muloqotni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, ilm-fan, ta'lim, turizm, madaniyat va sport sohalarida qo'shma tadbirlarni muntazam o'tkazishga kelishib oldilar. Muzokaralar chog'ida mintaqada xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash uchun ko'p tomonlama hamkorlik masalalariga jiddiy e'tibor qaratildi.

Uchrashuv yakunida mamlakat rahbarlari tomonidan Qo'shma bayonot qabul qilindi hamda maslahat uchrashuvlariga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish reglamenti ma'qullandi. Ushbu oliy

darajadagi tadbirda Markaziy Osiyo mamlakatlari rahbarlari bunday maslahatlashuv uchrashuvlarini "mintaqadagi hamkorlikning dolzarb masalalarini va umumiy muammolarni hal qilishda konstruktiv va ochiq muhokama qilish uchun muzokaralar maydoni sifatida" muntazam ravishda tashkil etishga kelishib oldilar [10].

Ta'kidlash joizki, mintaqa mamlakatlarining BMT Xavfsizlik Kengashida Afg'oniston bo'yicha muzokaralarning olib borilgani, Markaziy Osiyoda radiatsiya xavfsizligini ta'minlash, "Barqaror rivojlanish uchun suv" harakatlarining xalqaro o'n yilligi, energetik xartiyaning Ashxobod deklaratsiyasi qabul qilingani, Markaziy Osiyo bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining rezolyusiyalari va shu kabi boshqa ko'plab keng e'tirof etilgan xalqaro tashabbuslarining barchasida barqaror bir tendensiya – davlatlarning mustaqil roli va umumiy kelajak uchun mas'uliyati kuchayib borayotgani namoyon bo'lmoqda [1, 271].

Markaziy Osiyo mintaqasidagi qo'shni mamlakatlar bilan davlat chegarasini demarkatsiya qilish maqsadida 2020 yilning 7 yanvar kuni Toshkent shahrida O'zbekiston Respublikasi va Tojikiston Respublikasi Qo'shma demarkatsiya komissiyasining birinchi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilishda O'zbekiston - Tojikiston davlat chegarasini demarkatsiya qilish uchun asos bo'ladigan normativ-huquqiy va texnik hujjatlar tasdiqlandi.

Shuningdek, 2020 yilning 17-21 fevral kunlari esa Olmaota shahrida Qo'shma demarkatsiya komissiyasida O'zbekiston Respublikasi va Qozog'iston Respublikasi hukumatlari delegatsiyalarining navbatdagi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilishda O'zbekiston Respublikasining Navoiy viloyati va Qozog'iston Respublikasining Qizilo'rda va Turkiston viloyatlari chegaralari tutashgan uchastkada davlatlararo chegarani demarkatsiya qilishning yakuniy hujjatlari loyihalari tayyorlandi [10].

Binobarin, hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi va Markaziy Osiyo

mamlakatlari o'rtasidagi munosabatlar yangi bosqichga qadam qo'ymoqda. Masalan, 2018 yilda O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasidagi tovar ayriboshlash hajmi 50 foiz o'sib, 3 milliard dollardan oshgan. O'zbekistonning Qirg'iziston bilan o'zaro tovar ayriboshlashi 2018 yilda 481 million dollardan oshgan, Tojikiston bilan esa, 389 million dollardan oshgan [9.], Turkmaniston bilan esa o'zaro iqtisodiy hamkorlik 302 million dollarni tashkil etgan [8.].

Qo'shni Tojikiston bilan O'zbekiston savdo aylanmasi 2019 yilda 2018 yildagiga nisbatan 23,4 foizga ko'payib, 480 million dollarni tashkil qilgan. 2017 yil bilan taqqoslanadigan bo'lsa, bu o'sish 200 foizni tashkil qilgan. Turkmaniston bilan savdo aylanmasi esa 2019 yil yakunida 540 million dollarni tashkil qilgan. O'sish 2017 yilga nisbatan 300 fozini tashkil etadi.

Bu savdo aylanmasi faqat import, eksport emas, balki multiplikativ [3.], ya'ni yangi ish o'rinlari, infratuzilmalar tashkil qilinishi bo'lib, bu o'z navbatida aholi turmush tarzining o'sishini ta'minlab beradi. O'zbekistonning so'nggi yillarda Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan olib borayotgan siyosatini juda ko'p ekspertlar, xalqaro tashkilot rahbarlari e'tirof etishmoqda.

Qayd etilishicha, Markaziy Osiyoning investitsion jozibadorligi ham 2017 yilga nisbatan 32 foizga o'sgan. Ya'ni 2017 yilda mintaqaga jami jalb qilingan investitsiyalar 24 milliard dollarni tashkil etgan bo'lsa, 2019 yil yakunida bu ko'rsatkich 35, 9 milliardga yetgan [3.].

O'zbekiston tashabbusi va Markaziy Osiyo mamlakatlarining qo'llab-quvvatlashi bilan 2018 yil 22 iyun kuni BMT Bosh Assambleyasi tomonidan "Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, barqarorlik va izchil taraqqiyotni ta'minlash bo'yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash" rezolyusiyasi qabul qilindi [4.].

Markaziy Osiyo mintaqasi hamkorligi masalalari bo'yicha mutaxassis B.Mustafoev fikricha, chegaralarning ochilishi mintaqalar o'rtasidagi turizmning rivojlanishiga turtki bo'ldi. Masalan, 2017 yilda mintaqaga tashrif buyurgan turistlar soni 19,5 million kishini tashkil qilgan bo'lsa,

2019 yilda bu raqam 25, 4 millionga yetgan [3.].

Tojikistonlik ekspert Sherali Rizoyonning fikricha, umuman olganda, Markaziy Osiyoni mintaqasi sifatida rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratilmoqda, biroq konstruksiya uchun ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqish, Markaziy Osiyo mamlakatlarining milliy manfaatlariga zid kelmaydigan umummintaqaviy manfaatlarini ishlab chiqish va targ'ib etish zarur. Bunday yondashuvning muhimligi shu bilan izohlanadiki, Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tubdan yaxshilash global siyosat bo'yicha yangi markazni shakllantirishga xizmat qilishi mumkin. "Shu bois, mintaqaviy manfaatning umumiy o'ziga xos jihatlari va umumiy tuzilmalarini aniqlash yuzasidan qo'shma, yanada chuqur tadqiqotlar o'tkazish zarur" [11.].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Birlashgan Millatlar tashkilotining 2020 yil 23 sentyabrdagi 75 sessiyasida ilgari surgan taklifi ham Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy hamkorligini mustahkamlash va istiqbolini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Sh.Mirziyoyev fikricha, bugun Markaziy Osiyo mamlakatlari oldida muhim strategik vazifa sifatida mintaqaning global iqtisodiy, transport va tranzit yo'laklariga chuqur integratsiyasini ta'minlashdir. Shu munosabat bilan Birlashgan Millatlar Tashkiloti shafeligida Transport-kommunikatsiya aloqalarini rivojlantirish mintaqaviy markazini ochishni taklif etadi [12.].

2021 yil 6 avgust kuni Turkmanistonning Turkmanboshi shahridagi "Avaza" milliy sayyohlik zonasida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining uchinchi Maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi. Mazkur uchrashuvda Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligining yangi "o'sish nuqtalari"ni, uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan yangi rivojlanish "drayver"larini aniqlashga intildi. [13.].

O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy va madaniy hamkorligi Shavkat Mirziyoyevning sa'i-harakatlari bilan yangicha mazmun kasb etdi. **"Dunyoda Yangi O'zbekistonga nisbatan**

ishonch ruhi va mamlakatimiz bilan hamkorlikka intilish tamoyillari kuchaydi. ... Azal-azaldan o'zaro qardosh va birodar bo'lgan mamlakatlarimiz ko'pgina mintaqaviy va global masalalar, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bo'yicha yaqin hamkorlikda harakat qilishni boshladi. Jahon siyosatshunosligida "Markaziy Osiyo ruhi" degan ibora paydo bo'ldi. Shu yilning 5-6 avgust kunlari Turkmanistonda bo'lib o'tgan Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining navbatdagi Maslahat uchrashuvi bu jarayonga yangi mazmun va kuch bag'ishlashi bilan e'tiborlidir" [14].

Ayniqsa, mintaqaviy iqtisodiy va madaniy integratsiyalashuv uchun yangi davr boshlandi. O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorligi izchil mustahkamlana boshladi.

Shu bilan birga, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan iqtisodiy hamkorligini yanada rivojlantirish va mustahkamlash borasida bir qator takliflarni ilgari surish mumkin va ular quyidagilardan iborat:

–O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan hamkorligiga doir huquqiy normativ hujjatlar monitoringini olib borish;

–Markaziy Osiyo mamlakatlarining yangi davrdagi iqtisodiy hamkorligini yanada mustahkamlash, kengaytirish va

chuqurlashtirishda transport-tranzit salohiyatini jadal rivojlantirish, Xitoy – Qirg'iziston – O'zbekiston multimodal transport yo'lagi marshruti bo'ylab temir yo'l loyihasini tezlashtirish orqali mintaqada quruqlikdagi kommunikatsiyalar-ning samarali tizimini shakllantirish;

–Markaziy Osiyo mamlakatlarining yangi davrdagi madaniy-gumanitar hamkorligini yanada mustahkamlash, kengaytirish va chuqurlashtirishga, milliy-etnik, do'stlik va birodarlik jarayonlariga rahna soladigan ichki va tashqi omillar bilan muntazam shug'ullanuvchi va yechimini topuvchi tahliliy-axborot guruhini shakllantirish;

–mintaqa mamlakatlari madaniy-gumanitar hamkorligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi transchegaraviy daryo va anklav hududlar masalasida hamjihatlikni saqlab turuvchi chegaradosh hududlarda milliy madaniy markazlarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Prezidenti tashabbusi bilan shakllangan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvi tarixan qisqa muddat ichida mutlaqo yangi siyosiy muhit yaratilib, mintaq salohiyatini to'la yuzaga chiqarish, o'zaro ishonch, yaxshi qo'shnihilik va hamkorlikni mustahkamlashda muhim bosqich sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4- jild. T.: O'zbekiston, 2020. – B.271.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi. // Xalq so'zi. – 2017. – 20 sent.
3. Mustafoyev B.R. O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi savdo aylanmasi misli ko'rilmagan darajada o'sgan. // <https://kun.uz/91055693>
4. Raximov M.A. Markaziy Osiyoning eng yangi tarixi va xalqaro munosabatlarini fanlararo o'rganish masalalari. // O'zbekiston eng yangi tarixining dolzarb masalalari. №1(4) /2019. Toshkent "TURON-IQBOL" 2019. – B. 12-13.
5. Рахимов М.А. Современная история и международные отношения Узбекистана. – Т.: Фан, 2020. – С.68.
6. Xalq so'zi. – 2018 yil – 14 mart.
7. Xalq so'zi. – 2019. – 16 aprel.
8. Xalq so'zi. 2019 yil 29 noyabr.
9. Xalq so'zi. 2019 yil 30 noyabr.
10. Harakatlar strategiyasi va uning doirasida qabul qilingan Davlat dasturlarining tashqi siyosat va tashqi iqtisodiy siyosat sohalari. 2017 – 2020 yillarda amalga oshirilgan islohotlar sarhisobi. (strategy.uz). 2020.– B.12.
11. <https://uzanalytics.com/xalqaromunosabat/3830/> (04.05.2019).
12. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/09/23/bmt/>
13. <https://www.xs.uz/uz/2021/09/07/bmt/>

14. Yangi O'zbekiston demokratik o'zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda. // O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston" gazetasi bosh muharriri Salim Doniyorovning javollariga javoblari. "Yangi O'zbekiston" gazetasi 2021 yil 17 avgust.

ANDIJONLIK ZIYOLILAR TAQDIRIDAN

ИЗ СУДБЫ АНДИЖАНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

THE FATE OF ANDIJAN INTELLECTUALS

I.I.Ikromov

Andijon viloyat tarixi va madaniyati
davlat muzeyi katta ilmiy xodimi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asr boshlari Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida faol ishtirok etgan tarixchi, seleksioner, xattot, tarjimon, publitsist Muhammad Fozilbek Otabek o'g'lining hayoti va ilmiy-ijodiy merosi arxiv hujjatlari, tarixiy manbalar orqali tadqiq qilinib, keng ilmiy jamoatchilik uchun hali noma'lum bo'lgan materiallar taqdim qilinadi.

Kalit so'zlar: qo'lyozma, seleksioner, manba, maorif, madrasa, Turkiston.

Аннотация: В статье исследуется жизнь и научно-творческое наследие историка, селекционера, каллиграфа, переводчика, публициста Мухаммада Фазилбека Атабек углу, принимавшего активное участие в общественно-политической и культурной жизни Туркестана в начале XX века посредством архивных документов, исторические источники, неизвестные широкой публике.

Ключевые слова: рукопись, селекционер, источник, образование, медресе, Туркестан.

Annotation: The article examines the life and scientific and creative heritage of the historian, breeder, calligrapher, translator, publicist Muhammad Fozilbek the son of Otabek, who took an active part in the socio-political and cultural life of Turkestan at the beginning of the 20th century through archival documents, historical sources unknown to the general public.

Key words: manuscript, breeder, source, education, madrasah, Turkestan.

XX asr boshlarida Chor imperiyasi tasarrufida bo'lgan Turkiston o'lkasida mustabid tuzumning kishanlaridan qutulish, o'lkaning siyosiy-iqtisodiy erkinligini ta'minlash, keng xalq ommasini savodli qilish, yangi usul maktablari orqali xalqni jaholat uyqusidan uyg'otishga qaratilgan ma'rifatparvarlik, taraqqiyparvarlik harakati keng yoyildi. Ana shunday taraqqiyparvar ziyolilardan biri andijonlik shoir, adib, tarixchi, jurnalist, tarjimon, xattot, rassom, sozanda, shuningdek seleksioner olim – Fozilbek Otabek o'g'lidir.

Fozilbek Otabek o'g'lining to'liq ismi Muhammad Fozilbek qozi Muhammad Otabek shahid Ubaydullabek o'g'li bo'lib,

arxiv ma'lumotlariga ko'ra 1886 yil Andijon shahrining «Devonaboy» dahasida tug'ilgan [1.] (Мухаммад Фозилбек Отабек ўғлининг туғилган ва вафот санасида тадқиқотчилар орасида турли хил маълумотлар келтирилади. Хусусан, Фозилбек ҳаёти бўйича дастлабки тадқиқотлар олиб борган Сайфиддин Жалилов 1879-1938 йиллар деб белгилайди. Сирожиддин Аҳмедов эса, 1879-1936 йиллар деб кўрсатади [«Шарқ юлдузи» журналининг 2015 йил 2-сон, 181-саҳифаси ва «Водийнома» журналининг 2018 йил 3-сон, 52-саҳифалари]. Биз «ТуркРоста» ходимларининг сўроқ варақаларини

архив хужжатлари маълумотларига асосан, унинг туғилган санасини 1886 йил деб олдик.). Otasi – Hoji hofiz Otabek Ubaydullabek o'g'li ziyoli, o'z davrining ilg'or kishilaridan bo'lib, Andijonning Eski shahar dahasida 1900-1905 yillardagi qozisi bo'lgan [13. 181]. Uning Ahmadbek, Fozilbek, Xizrbek, Tojibek, Mahmudbek ismli besh nafar o'g'li bo'lib, farzandlarini madrasa ilmi bilan birga, zamona talabiga muvofiq rus-tuzem maktabida ham tahsil olishiga imkon yaratib, zamonasining ziyoli va ilg'or fikrli kishilaridan bo'lishini ta'minlagan. (Профессор Рустамбек Шамсутдиновнинг асарларида Отабек қози фарзандларининг исми Аҳмадбек, Фозилбек, Маҳмудбек, Ҳомидбек, Хизрбек тартибда берилади (қар. «Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шахид кетганлар. Тошкент – 2001.,» 143-бет ва Шамсутдинов Р. Фозилбек Отабек ўғли ҳаётига чизгилар. «Водийнома» журнали, 2018 йил 3-сон, 59-бет). Fozilbek Otabek o'g'lining faoliyati bilan shug'ullangan tarixchi olim Sayfiddin Jalilovning fikricha, Otabek qozi sharq tillarini puxta egallagan, sharq she'riyatini yaxshi bilgan, o'z davrining bilimdon kishilaridan edi. Bundan tashqari, Otabek qozining sharq qo'lyozmalaridan iborat noyob kutubxonasi ham bo'lib, o'z davrida tadqiqotchilar bu haqida ham ma'lumotlar qoldirishgan. Sharqning qomusiy olimi Ahmad Zakiy Validiy Qozon universitetining yo'llanmasi bilan 1913-1914 yillarida Turkistonga ilmiy safar uyushtiradi. Keyinchalik, o'zining hisobotlarida andijonlik Otabek qozining shaxsiy fondida saqlanayotgan bir qancha noyob qo'lyozmalari haqida ma'lumot bergan. Ushbu nodir asarlar qatorida Muhammad bin Yahyoning "Savrul qolim", Qazviniyning "Ajoyib ul-mahluqot", o'z qalamiga mansub "Mufassali tarixi Farg'ona" asari, G'afforiyning "Nigoriston"i va Qo'qon xonligi tarixiga oid "Mirot ul-futuh" kabilar mavjud bo'lgan [3. 310]. XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida katta ilmiy-tadqiqot ishlari olib borgan akademik V.Bartoldning ta'kidlashicha, Otabek qozining shaxsiy kutubxonasidan Mahmud Zamaxshariy "al-Kashshof"ining hijriy 640 (1242/1243)

yillarda ko'chirilgan birinchi jildi, Ali bin Muhammad al-Pazdaviy (Yazdaviy) qalamiga mansub hijriy 661 (1263) yilda ko'chirilgan asarlar ham mavjud bo'lgan [4.276].

Otabek qozining sharq xalqlari tarixi va adabiyoti, madaniyati to'g'risida chuqur bilimga egaligi Turkistondagi rus ma'murlarining ham e'tiborini tortadi. Xususan, Nikolay Ostroumov Otabek qozining sharq xalqlari tarixiga oid ilmidan xabar topgach, u bilan uchrashish niyati paydo bo'ladi. 1903-yil Andijonga kelganida Otabek qozining taklifiga binoan uning uyiga tashrif buyuradi. Keyinchalik, N.Ostroumov o'sha uchrashuv va Otabek qozi haqida quyidagicha fikr bildiradi: "...mazkur Otabek qozi ko'b yillardin beri Andijon shahriga qozilik lavozimatida turub xukomlarga va fuqarolarga nihoyatda maqbul va mo'tabar bo'lgon edi va mundin bir necha yil muqaddam hajga borib, adoyi faroyizi haj qilib, Istanbulda ham bir necha vaqt turub, o'shal taraflarning rasm-qoidalariga omil va mohir bo'lgon ekon. Kamina muharrir o'tgon yillarda sayohat qilib Andijon shahriga borganimda ul mutavaffiy qozi manim Andijon borgonimni eshitub, qushxonamga ikki o'g'ullarini yuborubdur meni o'z uylariga taklif aylab. Ul kuni uzr bo'lub bora olmadim. Ertasi qozini o'zlari kelib taklif aylab uylariga olib bordilar» [14.53]. N.Ostroumov yana shuni mamnuniyat bilan aytadiki, Otabek qozining uyida Istanbul, Eron va Hindistonda chiqadigan turli gazeta va jurnallar ham bo'lib, uning farzandlari ham rus tilini puxta egallashgan edi. Lekin, uchrashuvdan ko'p o'tmay, 1905-yil 23-aprelda Otabek qozini o'z uyida qasddan o'ldirilib ketishadi. Tadqiqotchi olim Sirojiddin Ahmedov Otabek qozining bu "sirli" o'limini, o'sha paytdagi chor imperiyasining mahalliy ziyolilarni yo'q qilish siyosatining bir qismi ekanligi haqida o'z tahminlarini bildirib, Otabek qoziga uyushtirilgan bu suiqaqdni Toshkentda yuz bergan Jo'rabek dodxoh o'limi bilan taqqoslaydi [14.184]. Otabek qozining vafotidan so'ng, uning katta o'g'li Ahmadbek uning o'rniga 1922 yilgacha Andijonda qozi bo'ladi [7.144]. Otabek qozi vafotidan so'ng qolgan boshqa farzandlari ham otalari yo'lini

davom ettirib, xalq xizmatida fidokorona xizmatda bo'ladilar.

Otabek qozining ikkinchi farzandi bo'lmish Muhammad Fozilbek, Andijonning Jome madrasasi va Chuqur masjid madrasalarida chuqur bilim olish bilan birgalikda, Andijonda ochilgan ilk rus-tuzem maktabida o'qib, birinchilar qatori rus tilini puxta egallaydi. 1898-yil Andijonda mashhur Dukchi Eshon qo'zg'aloni bo'lgan vaqtda hali o'quvchi bo'lib, o'z xotiralari va boshqa to'plagan materiallari asosida 1927-yil "Dukchi Eshon voqeasi" nomli asar yozadi [11]. O'qish davrida Navoiy, Bedil, Jomiy kabi sharq mumtoz adabiyotining yirik namoyondalari qatori Pushkin, Lermontov, Gogol asarlari bilan ham yaqindan tanishadi [15.74].

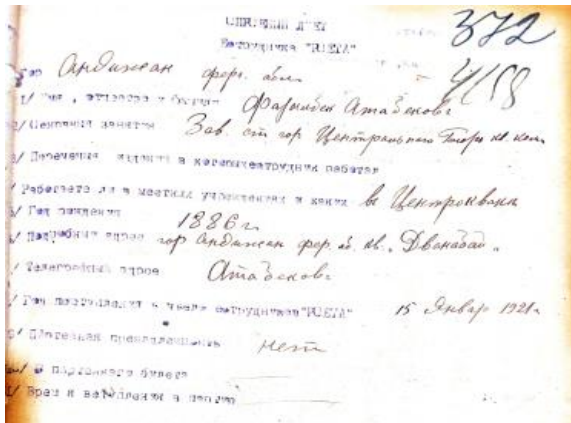
Muhammad Fozilbek otasi kabi zamonasining ilg'or kishisi sifatida Turkiston va boshqa mintaqalarda yuz berayotgan jarayonlardan xabardor bo'lish maqsadida, "So'z", "Vaqt", "Turmush", "Fikr", "Yulduz", "Tarjimon" kabi tatarcha gazeta va jurnallar, shuningdek, "Turkiston viloyati gazetasi", "Sadoyi Farg'ona", "Oyna" kabi mahalliy nashrlarni olib turgan [16. 25]. 1917-yil fevral voqealaridan so'ng keng tus olgan taraqqiyparvarlik, jadidchilik harakatlarida ham faol ishtirok etgan. Ayni shu yillarda Andijonda «Maorif havaskorlari», «Nashri maorif» jamiyatlarini tashkil etishda Cho'lpon, Usmonxon Eshonxo'jaev, Husaynixon Niyoziy, Akbar O'rozaliyev, Sanjarbek Qosimbekovlar qatorida faollik ko'rsatadi [8. 45]. 1917-yil Andijonning Eski shahar qismida Cho'lpon tashabbusi bilan «Turon» kutubxonasi ochiladi, uning yonida katta bir qiroatxona ham ishga tushadi. Manbalarda ko'rsatilishicha, o'sha paytda Husaynixon Niyoziy, Usmonxon Eshonxo'ja o'g'li, Vali Maqsudiy, Zahiriddin A'lam, Abdulhay Mahdumlar bilan yonma-yon Turkiston milliy birligining Andijondagi vakili sifatida Fozilbek Otabek o'g'li ham qirotaxonaning boshqaruv hay'atiga saylanadi [8. 46].

Sovet hokimiyati o'rnatilgan dastlabki yillarda esa, Fozilbek familiya va otasining ismini Otabekovich Kaziev, Otabek o'g'li kabi yangichasiga hujjatlashtirib, sovet maktabida rus tili, tarix va botanikadan dars

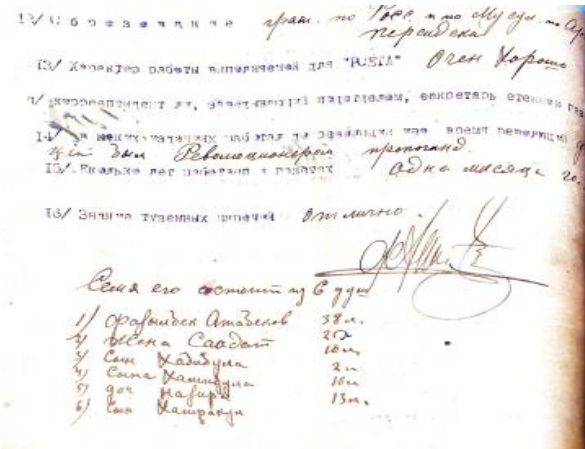
bera boshlaydi [16. 25]. 1920-yil mart oyidan Andijon uyezd xalq ta'limi sho'basiga mudir o'rinbosari etib tayilanadi [2]. Mudir o'rinbosari sifatida maorif sohasida samarali mehnat qiladi. Arxiv hujjatlaridagi ma'lumotlarga qaraganda, Fozilbek 1921-yil 15-yanvardan «TypkPocTA» («Turkiston-Rossiya telegraf agentligi»)ning Andijon uyezd Eski shahar sho'basida mudir bo'lib ishlay boshlagan. «TypkPocTA» xodimlarining so'roq varaqalarida uning o'sha paytlarda partiyasizligi, ruscha va musulmoncha ma'lumotga egaligi, arab, fors tillarini bilganligi, jurnalist sifatida mahalliy matbuotda yaxshi tanilganligi aytilib, ayni paytda uning qaramog'ida 5 jon – rafiqasi Saodatxon, o'g'illari Habibulla, Hamidullo, Hamroqul va qizi Nodira bo'lganligi qayd etilgan [1]. 1923-1928-yillarda Moskvada K.Timiryazev nomidagi Qishloq xo'jalik Akademiyasining paxtachilik agronomiyasi fakultetida tahsil oladi [15. 75]. Akademiyani tamomlagach, 1928-yildan O'rta Osiyo davlat universitetida o'simlikshunoslikdan amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini olib bordi [16. 26]. 1930-yil Toshkent viloyatining Qovunchi qishlog'ida "Посадсавахоз" tuzildi. Fozilbek Qovunchi tajriba xo'jaligiga ertapishar g'o'za navlarini etkazib beruvchi agronom sifatida jalb qilinib, tez orada oilasini ham u erga ko'chirib boradi [16. 26]. Fozilbek Otabek o'g'lining bu erdagi asosiy ish faoliyati ertapishar paxta navlarini gibridlashdan iborat bo'lgan. Ushbu xo'jalik stansiyasida o'z tajribalari asosida tadqiqot ishlarini ham olib borgan. Lekin, 1938-yil may oyi, Qovunchidagi ayni ilmiy-amaliy faoliyatini yo'lga qo'ygan bir paytda to'satdan vafot etadi. Professor Rustambek Shamsutdinovning ta'kidlashicha, Fozilbek Otabek o'g'li ayni sovetlarning qatag'on siyosati avj olgan bir pallada bu siyosatning qurboni bo'lgan [9. 215]. Olimning bunday xulosaga kelishiga etarlicha sabablar bor. CHunki, Fozilbek bilan bir qatorda fevral voqealaridan so'ng Turkistonda milliy taraqqiyparvarlik harakatida qatnashgan ukasi Mahmudbek ham, keyinchalik uzoq yillar sovet davlatiga xizmat qilishiga qaramasdan 1937-yil qamoqqa olinib, shu yilning 23-dekabrida otib tashlangan edi [7. 149]. Sovet davlatida ilmiy faoliyat bilan

shug'ullanishiga qaramasdan, o'zida ona yurtga muhabbat, ozodlik va hurriyat kabi tuyg'ularni saqlab kelayotgan Fozilbek

Otabek o'g'lining ham "tirik" yurishi, sovetlar nazdida aslo mumkin bo'lmagan holat edi.

a

b

Rasm 1. Fozilbek tomonidan to'ldirilgan «ТыкРосТА» varaqasi.

Muhammad Fozilbekning vafotidan so'ng rafiqasi Saodatxon (1914-1979) farzandlarini o'zi tarbiyalab, voyaga etkazishiga to'g'ri keladi. Lekin, Fozilbekning o'g'il farzandlari ham turli yillarda taqdir taqozosi bilan vafot etganlar. Hozirgi kunda esa, Andijon shahrida uning qizi Naziraxonning farzandlari - Yoqutxon, Shuhratbek va Dilshodbeklar bobosining ishlari vorisi sifatida faoliyat yuritmoqdalar [16. 27].

Muhammad Fozilbek Otabek o'g'lining hayoti o'sha davrdagi voqealar rivojida turli qiyinchilik, Turkiston o'lkasida boshlangan milliy taraqqiyparvarlik, jadidchilik harakati va so'ngra sovetlar davridagi "cheklangan" faoliyatiga qarmasdan ilmiy ishlar, fanning turli soxalariga oid maqola va asarlar yozishdan bir zum ham to'xtamaydi. Fozilbekning, biz tadqiqot mavzuyining asosi qilib olgan «Mukammali tarixi Farg'ona» va «Dukchi Eshon voqeasi» asaridan tashqari fotografiya, asalarichilik, agronomiya, hisob ilmiga oid asarlari va arabcha-o'zbekcha izohli lug'at yaratgani ham ma'lum. Fozilbekning o'zi Nikolay Ostroumovga 1905-yil 15-avgustda yo'llagan maktubida, shu vaqtga qadar tayyorlagan kitoblari haqida quyidagicha ma'lumot beradi: «1 nchi "Ilmi fotograf" kim, 253 sahifadan murakkab, musavvar; 2 nchi "Ilmi hisob" i faroyiz tariqi, 381 sahifadan murakkab, "Sbornik

zadach" din ayna tarjima; 3 nchi, hikoya – "Edinsun", musavvar, qo'l bilan qildim. 152 sahifadan murakkab; 4 nchi, hikoyat g'ayr matbug' muntaxab tarjima, 147 sahifadan murakkab, musavvar. ... Va ushbu zamonda musavvar "Tarixi umm" nom bir kitob tahririg'a jistijo'yim bordur. Man qariyb e'timomig'a etkursam kerak. Albatta, bul kitob ham siz janobni nomingizg'a ta'yin qilinsa kerak» [13. 188].

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, N.Ostroumov 1904-yil Otabek qozi xonadonida bo'lganida undan Turkiston, xususan Andijon tarixi bilan qiziqib, shahar tarixi bormi, yo'qmi, deb so'raydi. Agar bor bo'lsa topib, yuborishini iltimos qiladi [14. 54]. Otabek qozi shahar tarixini qidirib, uni hech qaerdan topolmaydi. 1904-yil avgustda N.Ostroumovga yozgan maktubida, shahar tarixini topa olmaganini, ammo yana qayta qidirib ko'rishini, agar topolmasa o'zining bilimi darajasida bir "muxtasar" asar yozib, yuborishini aytadi. Otabek qozi Ostroumov iltimosiga binoan "Mufassali tarixi Farg'ona" asarini yozishni boshlaydi. Ammo, kitobning 185 sahifasi yozilganida, yuqorida aytilganidek o'z uyida suiqasd qurboni bo'ladi. Otasining vafotidan so'ng, asarni Fozilbek yakunlab, N.Ostroumovga yuborgan maktubida quyidagicha ma'lumot yuboradi: «"Tavorixi Turkiston" dek mufid kitob notamom qolg'onig'a afsus qilib, kitob

qadiymatini jam' aylab, .. 312 sahifadin murakkab bir kitob bo'ldi. 899 nchi yildan 1288 nchi (hijriy) yilg'acha o'tgon voqeotlar, chunonchi, bo'lub o'tmish xonlar, muddati saltanat, elchili(k), kalomi xavoyinin va pirlar, shuarolar, she'rlar, ulug' tarixlar, inolar, g'azal va nisfi ehsonu muruvvat, shirin abyot va madhu sanam, tariqi binoyi Ho'qand, madrasa va masojidlar, muhri Zahiriddin Bobirdin tortub, to polkovnik Smirnovni va general gubernator Kaufmanni oxir umrig'a ma'lum bo'ladur» [13. 188]. Lekin, Sirojiddin Ahmad o'z maqolasida ota-bola Otabekovlarning "Mufassali tarixi Farg'ona (Turkiston)" asari haqida ma'lumot berar ekan, biroz chalkashlikka yo'l qo'yadi. Sirojiddin Ahmad tarixchi Rashid Nabiyeving "Qo'qon xonligi tarixidan" asaridagi "Qozi Otabekning "Mufassali tarixi Farg'ona (Turkiston)" asari kompelyativ asar, ammo o'ziga xos yangi ma'lumotlar bilan to'ldirilgan" [5. 17] jumlarini maqolasida takrorlab, "bu asar Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik institutida saqlanmoqda" deb, qo'shimcha kiritib o'tadi [13. 184]. Lekin, Qo'qon tarixnavisligi bilan shug'ullangan olimlarning hech qaysi bir asarida "Mufassali tarixi Farg'ona (Turkiston)" asari haqida batafsil izoh, shuningdek, uning saqlanish joyi haqida aniq ma'lumot ham berilmaydi. Rashid Nabiyeving o'zi ham, asarida "Mufassali tarixi Farg'ona (Turkiston)" haqida keltirgan izohlarini, Ahmad Zakiy Validiyning Turkiston o'lkasiga 1913-1914 yillar uyushtirgan ilmiy safar hisobotidan olgan [3. 310]. Zakiy Validiy, bu asarning "Tarixi Shohruxiy" ta'sirida yaratilgani haqida fikr bildirar ekan, uning yana bir nusxasi Farg'ona viloyatining gubernatori A.I.Gippiusga atalganligigi, va har ikkala nusxa ham yarim asar holida tugallanganini qo'shimcha qiladi [3. 310]. Fikrimizcha, N.Ostroumovning iltimosi bilan Otabek qozi tomonidan dastlabki 185 sahifa, Fozilbek tomonidan 382 sahifa holatiga kelib tugallangan "Mufassali tarixi Farg'ona" asaridan ko'chirilib (qayta ishlanib), A.I.Gippiusga «Mukammali tarixi Farg'ona» nomi bilan taqdim qilingan bo'lishi kerak. Ahmad Zakiy Validiy aytganidek, «Mukammali tarixi Farg'ona»ning ham

muallif mo'ljallagan birinchi jildi yozilib, ikkinchi qismining taqdiri noma'lum hisoblanadi. Ayni paytda, tadqiqotlarda foydalanib kelinayotgan «Mukammali tarixi Farg'ona»ning muallif dastxati O'zR FA Fundamental kutubxonasida №09 648 raqami bilan, shu dastxatdan ko'chirilgan yana bir nusxa O'zR SHI qo'lyozmalar xazinasida №5971 raqami ostida saqlanmoqda [6. 247]. Lekin, Fozilbek Otabek o'g'lining N.Ostroumovga maktubida tilga olingan ikki asari: 382 sahifadan iborat "Mufassali tarixi Farg'ona (Turkiston)" va maktubda yozishni niyat qilgan "Tarixi umm" asarlarining taqdiri hozircha noma'lum bo'lib qolmoqda.

Muhammad Fozilbekning yana bir katta ahamiyatga ega tarixiy asari – «Dukchi Eshon voqeasi» dir. Asar 1927-yil Toshkent-Samarqandda eski o'zbek yozuvida chop qilingan. Asarda asosan Fozilbekning o'zi guvoh bo'lgan va o'sha davr kishilaridan yozib olingan ma'lumotlar asosida yozilgan bo'lib, unga qo'shimcha ravishda 17 ta surat ham qo'shilgan. Asarda davr voqeiliklari, qo'zg'alon kelib chiqish sabablari, rus mustamlakachiligining oqibatlarini haqqoniy yoritib beriladi. Asar 1992-yil S.Ahmad, U.Dolimov, Sh.Rizayevlar tomonidan eski o'zbek yozuvidan tabdil qilinib, qayta nashr qilinadi [12].

Fozilbek Otabek o'g'lining Qovunchi tajriba stansiyasidagi ishlari davomida 1934-yil «Yangi usul parniklarda a'lo navli ipak tusli paxtani ko'klatish» nomli 58 sahifadan iborat qo'lyozmasi ham saqlanib qolgan. Asarga qo'shimcha ravishda 25 ta surat ilova qilingan. Bundan tashqari «ТыкРочТА» ning Andijonda chiqadigan nashrida 1921-yil 12-aprel sonida "Andijonda ipakchilik" nomli rus tilida maqola e'lon qiladi. Unda ipakchilik tarixi, pilla va uning xalq xo'jaligidagi ahamiyati, Andijonda ipak qurti boqishning ahvoli haqida ilmiy ma'lumot berilgan [16. 27]. Shuningdek, o'zbek o'quvchilari uchun ruscha «Сборник задач» to'plamini tarjima qilib, 381 sahifalik «Ilmiy hisob» - misol va masalalar to'plamini tayyorlaydi, tasvirli hikoya va turli hikoyalardan iborat rasmlarga boy bir to'plam-muntahab tarjimini amalga oshiradi va o'zi rasmlar bilan bezaydi [14. 57], Daniel Defoning «Robinzon Kruzo»

sarguzashtini ixcham bayoniy tarjima qilib, 48 sahifalik «Ro'binzon hikoyasi» ni 12 surat bilan bezab, 1911-yilda Toshkentdagi G'ulom Hasan Orifjonov bosmaxonasida chop ettiradi [17. 153]. Umuman olganda o'zining serqirra faoliyati davomida fanning turli sohalariga oid asarlari bilan o'zbek ilm-

fani va adabiyoti rivojiga katta hissa qo'sha oldi. Fozilbek Otabek o'g'li qoldirgan boy ilmiy-ijodiy merosni o'rganish, uni xalqimiz e'tiboriga taqdim qilish, targ'ibot ishlarini olib borish tadqiqotchilar oldida turgan galdagi vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Andijon viloyat davlat arxivi. 312-fond, 1-ro'yhat, 1-3 ish.
2. Andijon viloyat davlat arxivi. 128-fond, 11-ro'yhat, 50-53 ish.
3. Ахмет-Заки Валидов. Восточные рукописи в Ферганской области. – Отдельный оттиск из Записок Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Том XXII. 1913-1914., Петроград – 1915.
4. Бартольд В.В. Отчетъ о командировке в Туркестан. Санкт-Петербург., Типография Императорской Академии Наук., 1904.
5. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства (феодальное хозяйство Худояр-хана). Тошкент – 1973.
6. Воҳидов Ш. XIX-XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. Тарих фанлар д-ри. ...дисс. Т., 1998.
7. Шамсутдинов Р. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. Тошкент – 2001.
8. Шамсутдинов Р. Тарихнинг ҳасратли саҳифалари.— Т.: «Шарқ», 2006.
9. Шамсутдинов Р. ва бошқ. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). - Т.: «Шарқ», 2010.
10. Шамсутдинов Р. Фозилбек Отабек ўғли ҳаётига чизгилар. “Водийнома” журнали, 2018 йил 3-сон.
11. Фозилбек Отабек ўғли. «Дукчи Эшон воқеаси» (Фарғонада истибдод жаллодлари). Ўзбекистон давлат нашриёти. Самарқанд-Тошкент., 1927 йил.
12. Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи Эшон воқеаси (Фарғонада истибдод жаллодлари). // Нашрга тайёрловчилар С.Аҳмад, У.Долимов, Ш.Ризаев. «Табобат ва нафосат» жамияти., 1992 й.
13. Сирожиддин Аҳмад. Отабола Отабековлар. «Шарқ юлдузи» журнали. 2015 йил 2-сон.
14. Сирожиддин Аҳмад. Андижоннинг тараққийпарвар фидойиларини хотирлаб. «Водийнома» журнали, 2018 йил 3-сон.
15. С.Жалилов. Андижон. Т.: Ўзбекистон, 1989.
16. Жалилов С. Унутилаёзган олим. «Фан ва турмуш», 1979. №7.
17. Каримов Б. “Робинзон Крузо” нинг илк таржимаси. “Жаҳон адабиёти” журнали, 2010 йил 5-сон.

O'ZBEKISTONDA BADIY KULOLCHILIKNING RIVOJLANISH TARIXI

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ КЕРАМИКЕ В УЗБЕКИСТАНЕ

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF ARTISTIC CERAMICS IN UZBEKISTAN

B.M.Baratbayev

Qo'qon DPI, Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy qadriyatimizga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish, milliy tasavvurni namoyon qilish, milliy kulolchilik san'ati tarixi va uning rivojlanish bosqichlari, shuningdek, badiiy kulolchilikni fan sifatida o'qitilishi yuzasidan tadqiqot olib borilgan.

Калит сўзлари: Кулоллик, миллий қадрият, таълим, методика, тарихий ёдгорликлар

Abstract: This article deals with the role of pottery in strengthening students' attention to our national values, demonstrating, expressing, evaluating the national image, and developing them into highly educated, qualified teachers.

Keywords: Pottery national value, education, methodology, historical monuments

Аннотация: В данной статье рассматривается роль гончарство в укреплении внимания учащихся к нашим национальным ценностям, демонстрации, выражении, оценке национального образа, становлении их высокообразованными, квалифицированными педагогами.

Ключевые слова: Гончара, национальная ценность, образование, методика, исторические памятники

Bugungi milliy taraqqiyotni rivojlantirish davrida ijtimoiy siyosiy va iqtisodiy masalalar qatorida inson, ayniqsa, yosh avlod ma'naviyati, erkin, ozod shaxs ma'rifatiga, madaniyat va san'atning rivojiga alohida e'tibor berildi. Zotan, yuksak ma'naviy-madaniyat va san'atsiz, milliy qadriyatlarni yanada yuqori bosqichga ko'tarmasdan turib, yangi jamiyatni, yangi ijtimoiy tarixiy munosabatlarni va yangi dunyoqarashni barpo etish mumkin emasligi ayon bo'ldi.[1]

"Hamma yo'nalishlarda milliy an'analarimizni tiklayapmiz, - deb ta'kidlaydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev, - "Sopol buyumlarni ham yana ommalashtirib, har bir xonadonga kiritish kerak. Ularni chet elliklar juda qadrlaydi. Chunki chiroyli, sifatli, ekologik toza. Yurtimizdagi har bir uyda mana shunday idishlar bo'lsa, ham milliy iftixor, ham ma'naviyat bo'ladi"[2].

Ma'lumki odamlar ijod qilib, yangi buyumlar yaratishi bilan o'zining bilim, malaka iste'dodidan va qo'llarining

mahoratidan zavqlanadilar, o'zining ijodkor faxmu-farosatidan, kuchi g'ayratidan va qudratidan faxrlanadilar. Chunki ijodkor o'zining iste'dodi mahorati va egallangan bilim malakalari asosida yaratilgan san'at asarlari, buyumlari va bu ijodkorlikning aql-idroki, go'zallikka intilishi va go'zallikni yaratishga bo'lgan xis-tuyg'ulari san'at darajasiga ko'tarilgan mehnatni, odamlarga berayotgan zavq-shavqidan ruhlanadilar.

Bu esa o'z o'rnida ijodkorni yana ilhomga, yana ijodga va yana yangidan - yangi buyumlar yaratishga chorlaydi.

Xalq ommasining ijodkorligi, daholarining ilmu-tafakkuri va yuksak ma'naviyati asosida dunyo o'zgaradi va yangilanadi.

Xalq amaliy san'ati ijodkorligida qadimdan shakllangan buyumlar yaratish va bezatish mehnati - kasbi bilan shug'illanib, bu sohadagi turli maktablarni ko'rib, o'rganib kelgan amaliy san'at ustalari va dizaynerlardir. Ular orasida hunarmandchilik san'ati ijodkorlari o'z mehnatini ilmi tafakkuri

va kasblarni san'at darajasiga olib chiqa olgan rassomlardir.

O'rta Osiyoning qadimiy g'oyat nafis chiroyli shaklga ega bo'lgan gul va nuqtalar bilan bezatilgan kosa, piyola, tovoq, choynak, vaza, ko'za, xurmacha, kuvalak, zeb-ziynatlar va boshqa kulolchilik-keramik buyumlari qadim-qadimdan dunyo ahli e'tiborini o'ziga tortib kelgan. Chunki, O'rta Osiyo amaliy san'ati ustalarining kulolchilik buyumlari o'zining konstruksion qulayligi, jarangdorligi, jilolanuvchi tabiiy bo'yoqlari, gullar va tabiat ramzini bezab, g'oyat nozik badiylashtirilgan tasvirlari dunyoni barcha millat vakillariga yoqqan. Chunki «San'at – millat va odam tanlamaydi».

Qadimgi o'zbek kulochiligi azaldan har qanday bozorning g'oyat yoqimli, ko'rkam jilvakor va jarangdor sifatli moliga aylangan. Ularga ayniqsa Rim, Yunon, Yevropa xalqining e'tibori yuksak bo'lgan.

O'zbek kulochiligi va boshqa keramik buyumlari boy va zodagonlar oilalarida yuksak baholangan va ulardan foydalanishni o'zlariga sharaf deb bilganlar.

Shu boisdan o'zbek kulochiligi o'rta asrda ham ancha yaxshi rivojlandi. O'rta Osiyoning ruslar tomonidan bosib olinishi bilan O'zbekistonga arzon narxdagi chinni buyumlarini oqib kelishi natijasida, o'zbek kulolchiligiga e'tibor biroz pasaydi.

Sovetlar davrida milliy san'atga e'tiborni pastligi natijasida 80-yillargacha biroz rivojlandi. 80-yillardan ko'plab kulolchilik ustaxonalari bekitildi. Bir qator kulolchilik markazlarning faoliyati to'xtadi.

O'zbekiston o'z mustaqilligiga erishgach milliy kulolchilik san'atiga alohida e'tibor berila boshlandi. O'zbekiston Badiiy Akademiyasi tashkil etilishi bilan kulolchilik san'ati yana qayta tiklana boshlandi. Bu san'atni yana qayta tiklash, uni Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida kulolchilik bo'yicha kurslar tashkil etish tadbirlari belgilandi.

Kulolchilik buyumlarini badiiy qayta ishlash san'atning eng qadimgi shakllaridan biri bo'lib, unda ko'p ming yillik tajriba to'plangan. Turli xil xomashyolar, qoliplash va bezashning usullari, ko'p bosqichli kulolchilik texnologiyalari uni oddiy fan emas, balki o'rganish uchun qiziqarli fanga aylantirgan.

Ma'lumki kulolchilik san'ati-hunarmandchilikning bir turi bo'lib, u o'zbek xalq amaliy san'atining eng qadimgi va xalqning eng katta ijodiyoti sifatida ming yilliklar va asrlar osha rivojlanib, takomillashib kelayotgan san'atdir.

O'rta Osiyoning kulolchilik buyumlari eramizdan avvalgi IV-III ming yilliklardan paydo bo'lganligi haqida arxeolog olimlar ilmiy-ashyoviy dalillar asosida ma'lumot va xulosalarini beradilar. Chunki, O'rta Osiyoning Eneolit davri tadqiqotchilari ma'lumotlariga ko'ra eramizdan avvalgi IV-III ming yilliklarda O'rta Osiyoda kulolchilik buyumlarini pishiriladigan xumdonlar va rangdor sopol buyumlarini ishlanish jarayonini ifoda etadigan ashyoviy dalillarni ko'plab topilgan.

Qadimgi Xorazm arxeologik tadqiqoti ekspeditsiyasi boshlig'i arxeolog-olim S.Tolstovning ilmiy xulosalari «Kaltaminor madaniyati»ning «Tozabog'yob», «Suvg'org'on», «Amirobod» topilmalari eramizdan avvalgi III ming yillikka oid bo'lib, ular orasida bo'yalmagan va bo'yalgan kulolchilik buyumlari borligini asoslaydi[3].

S.Tolstov yana tadqiqotlari davomida eramizdan avvalgi 1-ming yillikda qadimgi Xorazmda kulolchilik charxidan foydalanilganligi va bu yerdan sirti qizil-angop va lak qoplangan sopol buyumlarning shakli ming yilliklar osha o'zgarmaganligi yoki juda kam o'zgarganligini bayon etadi. Shuningdek Qadimgi o'zbek kulolchiligi haqida «Konguy madaniyati»ga oid «Jonbosqal'a», «Qiy qirilgan qal'a», «Ayoqal'a» «Tuproqqal'a», «Teshikqal'a», «Jettisor» kabi qadimgi Xorazm arxeologik manzilgohlaridan topilgan sopol buyumlar kulolchilik san'atini bu o'lkada ancha yuksak darajada rivojlanganligini asoslab beradi.

Qadimgi Surxonning «Bolalik tepa», «Fayoz tepa», «Ayritom», «Sopolli tepa», «Jarquton», «Mirshodi» arxeologik manzilgohlaridan topilgan sopol buyumlari ham eradan avvalgi ming yilliklarda O'zbekiston hududida kulolchilik san'atini yuksak darajada rivojlanganligini ko'rsatadi. Arxeolog-olimlar A.Okladnikov, A.Asqarovlar bu o'lkadan loydan ishlangan sopol idish-tovoqlar, budda haykalchalari, keramik buyumlar topganlar-kim, ular ham

qadimgi o'zbek kulolchiligi tarixi geografiyasini kengaytirib beradi.

Qadimgi Farg'ona arxeologik jihatdan to'la o'rganib chiqilmagan bo'lsada, bir qator izlanishlar bu o'lka san'ati va madaniyatiga oid tarixiy arxeologik malumotlar berdi. Bu ma'lumotlar o'zbek kulolchiligi san'ati tarixini o'rganishga anchagina ilmiy manba'lar beradi.

Mustaqillik yillarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar qadimgi Farg'ona tarixini, uning san'ati va madaniyatiga oid bir qator tarixiy-yangiliklarni ishlab chiqdilar. Bu tadqiqotlar qadimgi Farg'onaning Axsikent, Chust, Koson, Kubo, Bob, Shaxrixaybar kabi shaharlari tarixini, san'ati va madaniyati rivojlanishi yo'llarini asoslab berdi.

Farg'ona arxeologik tadqiqotlari natijalariga ko'ra «Buonamozor», «Dalvarzin», «Ashqoltepa», «Bo'ztepa», «Mug'tepa», «Balandtepa», «Sopollitepa» kabi manzilgohlardan topilgan sopol buyumlar bu o'lkada ham eradan avvalgi ming yilliklarda kulolchilik san'atiga e'tibor ancha yaxshi bo'lganligi va bu san'at bilan jiddiy shug'ullanganligiga ishonch hosil qilinadi.

Chunki, bu o'lkada sopol buyumlar avvallari qo'lda va keyinchalik kulolchilik charxida yasaliib, ularni avvallari tuproq rangida bo'yalgani, keyinchalik tabiiy ranglarda bo'yalgani va yana keyinchalik buyumlarga sodda ko'rinishda bezaklar berilgani arxeolog-olimlarni xisobotlarida va nashrli qo'llanmalarida bayon etilgan.

Zarafshon vohasining shahar va qishloqlarida jumladan, kulolchilik juda yaxshi rivojlanganligi ko'rsatiladi-ki, bular arxeolog-olimlar bergan ma'lumotlarida ham o'z aksini topadi. Chunki Buxoro, Samarqand, Varaxsha, Afrosiyob kabi qadimiy shaharlarni arxeolog jihatidan o'rganish jarayonida kulolchilik san'ati bu shaharlar taraqqiyotida muhim rol o'ynagani ko'rsatib o'tiladi. IX-XIII asrlarda Afrosiyobda g'oyat bejirim, nafis jilolanuvchi va jaranglovchi, naqshinkor, sirlangan idish-tovoqlar, chiroqlar, siyoxdon kabi sopol buyumlar ishlab chiqarilgani va O'rta Osiyo Eron va Afg'oniston bozorlarida sotilgani haqida ma'lumotlar bor[4]. Afrosiyob kulolchiligi buyumlarida naqshlar, qush va

hayvonlar tasviri, manzaralar va arab alifbosida she'rlar, maqollar, duolar yozilgan bo'lib, ular odamlarni ilm-ma'rifatga, yaxshilikka, sahiylikka, bahodirlikka chaqirgan.

O'zbekistonni yana bir shahri Varaxsha bo'lib, bu shahar arxeologik izlanishlarini boshqargan arxeolog-olim V.Shishkin, bu shaharni I-II asrlarda gullab yashnagan, hunarmandlar shahri bo'lganligini asoslab berdi.

Shahar VI asrga kelib «Buxorxudotlar» qarorgohi bo'ladi. Shaharni arxeologik tekshirishlar natijasida bu shaharda O'rta asrlarda amaliy san'atni juda yaxshi rivojlanib, me'morchilik taraqqiyotiga kattagina ijobiy ta'sir etgani kuzatiladi. Chunki I-II asrlarda bu yerda chiroyli binolar qurilgani, amaliy san'atni kulolchilik va keramika buyumlari, shisha idishlar va chaqa pullar qo'yilgani ko'rsatiladi. Sopol buyumlar, sopol va keramik g'ishtlardan foydalanganligini arxeologlar asoslab beradilar.

Buxoro-Zarafshonning eng qadimiy shahri bo'lib, uning san'ati va me'morchiligi juda qadimdan shakllangan[5].

Buxoro arxeologik tadqiqodchilari A.Yakubovskiy, V.Shishkin va Y.G'ulomov kabilar Buxoro shahrini tashkil topishi va uning san'ati-madaniyati tarixini aniqlashda katta ishlarni amalga oshirdilar. Shuningdek, arxeologlar xalq amaliy san'ati va uning kulolchilik sohasi xaqida ham bir qator yangi materiallar topdilar. Ular XV-XVI asrlardan Buxoro kulolchiligi juda yaxshi rivojlanganligini va bu davrda kulolchilik buyumlarini bezatilishida och qizil, sariq, oq va jigar ranglardan foydalanganligini ko'rsatadilar. XVI asrning oxiri XVIII asrni boshlarida Buxoro sopol buyumlari biroz dag'allashdi. Bu davrda koshin juda kam ishlatildi[4].

XIX-XX asrlarda Buxoro kulolchiligi yana noziklashdi, go'zallashdi. Bezaklar turli xil ranglarda berilib, ranglar jilosi ko'zga tashlanadigan bo'ldi. Hom-ashyo sifati ham, sopol ishlash texnologiyasi ham o'zgardi, takomillashdi.

Shuningdek, Zarafshonning Xisor, Yangob, Urgut, Shahrisabz kabi shahar-

qishloqlarida kulolchilik ancha yaxshi rivojlandi.

Zarafshon kulollari sopol va keramika buyumlarini ishlab-chiqarishda yangidan-yangi texnologiyalarni qo'llashdi. Natijada, buyumlar g'oyat chiroyli, serhasham, jozibali, naqshinkor qilib ularni nafisligini ta'minladilar.

Keyingi davrlarda ham Samarqand, Buxoro, Shahrisabz kulolchiligi o'z an'alarini va mavqeini saqlab qoldilar.

Toshkent vohasida ham ancha qadimdan xalq amaliy bezak san'ati, jumladan, uning kulolchilik san'atini rivojlanganligini arxeolog-olimlar asoslab berdilar.

Bu o'lkada joylangan shahar-qishloqlardan bundan 2000 yil avvalgi kulolchilik buyumlari topilgan. Arxeolog-olimlar: I.Veselovskiy, M.Maseon, Y.G'ulomov, A.Asqarov, U.Islomov, R.Sulaymonov, V.Bulatova kabilar olib borgan izlanishlar natijasida Toshkent va uning qishloqlaridan 700 dan ortiq manzilgohlar topilib, ularning ko'pchiligidan kulolchilik buyumlari topilgan.

Toshkent va uning qishloqlarida kulolchilik barcha asrlarda rivojlanib, takomillashib kelgan. Bu o'lkada «Shosh», «Iloq», «Binkot», «Tunqat», «Xarashket», «Shuturkent», «Nujkat», «Xudaykent», «Chinozkent», «Isfitob», kabi nomlarda atalgan shahar-qishloqlar bo'lib, ularda o'z davri talabidagi kulolchilik buyumlari ishlab chiqilgan. Bu shaharlarda o'rta asrlarda ham kulolchilik juda yaxshi rivoj topganligi asoslab beriladi[6].

V-VIII asrlarga oid suv ichiladigan kulolchilik buyumi Toshkent vohasidan ham topilgan.

IX asrga oid sopol siyoxdon Binkatdan topiladi.

X asrlarda Samarqand, Shosh (Binkat), Farg'ona (Axsikat)da sopolga sir berib, ishlangan kulolchilik buyumlari ko'plab ishlab chiqazilgan. Sopol buyumlar naqsh, gullar, qush va hayvonlar tasviri bilan bezatiladigan bo'ldi.

O'zbekistonning eng qadimiy, o'troqlashgan aholisi yashaydigan o'lkasi Surxon vohasi bo'lib, bu o'lkani B.Denike, M.Masson, A.Asqarov, V.Masson,

L.Alboum, G.Pugachenkova, U.Islomov, G.Parfenov kabi ko'plab arxeolog-olimlar tadqiq etganlar.

Ular «Teshiktosh», «Mochay», «Ayritom», «Xolchayon», «Dalvarzin», «Bolaliktepa», «Fayoztepa», «Qoratepa», «Termez» kabi manzilgohlarni aniqlab, bu yerlardan tasviriy san'atning hamma turlariga oid ashyoviy materiallarni topganlar.

Ular orasida ko'plab sopol buyumlar borligini yozadilar. Surxonning «Sopolitepa» arxeologik manzilgohidan qal'a topib, bu qal'ada 20 ga yaqin sopol pishirish xumdonlarini aniqlagan. Bu xumdonlarning aksariyati ikki qavatli bo'lib, unda yapoloq-yassi buyumlar va uzun bo'yli-cho'ziq shakldagi sopol idishlar pishirilgan.

Bu o'lkadan topilgan sopol buyumlar turli davrlarga oid bo'lib, ularning shakli, ishlanish uslublari ham turlicha bo'lganligi kuzatiladi.

Bu topilmalar Surxon kulollarini tinimsiz ijod qilganligini va ular sopol buyumlarini qo'lda, qo'l charxida va oyoq charxida ishlab chiqarganliklarini to'la asoslaydi.

O'rta asrlardagi Surxon arxeologik izlanishlari asosida Termez shahridan Termezshoxlar saroyi aniqlanib, undan 8,5 x 8,5 metrli hajmdagi suv hovuzi topiladi. Bu hovuz ham asosan sopol-keramik plitalardan va sopol quvurlardan ishlanganligi aniqlanadi.

Bularning barchasi Surxon vohasida kulolchilik san'ati paydo bo'lganidan boshlab, asrlar osha rivojlanib, takomillashib kelganligini asoslab beradi.

Buxoro, Samarqand kulolchilik maktablarini o'ziga xos tomonlarini G'ijduvon kulolchiligi o'zida to'la ifoda etadi. G'ijduvon kulolchiligi maktabi buyumlarining shakli, tuzilishi va bezatilishi jihatidan Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Urganch, Denov kulolchilik maktablariga o'z ta'sirini o'tkazib keladi. Lekin buyumlarni bezatishda G'ijduvon va Shaxrisabz kulollari mo'yqalam (qalami) uslubida ishlasalar, Ugrut va Denov kulollari «chizma» uslubda, ya'ni chizma naqshlar uslubida ijod qiladilar.

G'ijduvon buyumlarida uzluksiz-islimli naqshdan ko'proq foydalanadilar. Bu

kompozitsiyalarda jiyda guli, bodom, no'xat mevasi, bodom bargidan ko'proq foydalanadilar. G'ijduvon bezaklarida rang uyg'unligiga alohida e'tibor beradilar.

Shahrisabz kulolchiligi ham Zarafshon kulolchiligi an'analari asosida ishlasa ham, buyumlarning texnik qurilishi, shakl tuzilishi va ularni bezatilishiga ko'ra o'ziga xos yaxlitlik yaratadi. Shahrisabz kulolchiligida ilonizi, zanjira va qushmarak kabi grix uslubiga yaqin bezaklar ham uchrab turadi.

Xorazm, Xiva kulolchiligi maktablarida sopol buyumlarini shakli, tuzilishi va texnologik holatlariga ko'ra boshqa maktablardan o'ziga xos talablarda farqlanadi.

Xorazm kulolchiligida ko'proq chuqur tovoq, likop, tarekalar ishlashda o'ziga xos alohida talablar qo'yiladi. Buyumlarni bezatilishida ham grix, ham islimidan va ham aralash turlaridan o'ziga hos maqomda ijodiy foydalanadilar. Buyumlar bezagida geometrik shakllar, o'simlik barglari, shuningdek ayrim kompozitsiyalarda qush va xayvonlar tasviridan ham unumli foydalanadilar. Bugungi kunda Xorazm kulolchiligini asosan «Modar» va «Kattabog'» kulolchilik markazlari yuksak e'tiqod bilan ijodiy kamoloti yo'lida faoliyat ko'rsatmoqda.

Xiva kulolchiligi Xorazm kulolchiligi san'ati an'alarini o'zida mujassam etgan holda rivojlanib keladi. O'rta asrlarda Xiva

shahri qurilishi avj oladi. XVII-XIX asrlarda bunyod etilgan Ichanqal'a qurilishida kulolchilik va keramika asosiy bezak vositasi bo'ladi. Shuningdek, shahar qurilishida sopol quvurlar, yassi plitalar, qoshinlar va g'isht parchinlar ko'plab binolarni qurilishi, bezatilishida qo'llanildi.

Xiva kulollari turli xildagi idish-tovoqlar; ko'za, xum va xumchalarni yasash va ko'rishda xar hil shakllarni o'zlashtirib, ularni bezashda mayda tursimon, to'g'ri chiziq, yon ko'rinishidagi guruxlarga mansub bo'lib, ularni asosini to'g'ri va siniq chiziqlar ilon izi va oddiy geometrik shakllardan iborat bo'lgan holda, ayrim o'rinlarda gul bog'lami, barg va shoxcha, nuqtachalardan foydalanalغانliklari kuzatiladi.

Xullas, Xorazm kulolchiligi Kaltaminor madaniyati davridan - (eramizdan avvalgi IV-III ming yilliklar) boshlanadi-ki, bu O'rta Osiyoning eng qadimgi sopol idishi hisoblangan. Ana shu qadimgi kulolchilik san'ati rivojlanib takomillashib, bugungi Xorazm, Surxon, Zarafshon va Farg'ona kulolchiligi san'ati mazmunida ifodalanadi.

Bugungi O'zbekiston kulolchiligi tobora takomillashib kelgan holda o'zining yangidan-yangi keramika, fayansli, chinni birikmalarigacha rivojlanib, keng xalq ommasiga, me'morchilik-qurilishlarga, sanoatga va xalq xo'jaligining turli tarmoqlariga zaruriy buyumlarni eng arzon va eng mukammal holatda yaratib bermoqdalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mamatova N.R. Badiiy kulolchilik darslarida talabalarning tasviriyl faoliyatini shakllantirish. Toshkent – 2010
2. <https://xs.uz/uz/post/bu-idishlarda-mehnat-bilan-yurak-bilan-birga-tarikh-ham-bor-prezident-rishtondagi-kulolchilik-markazini-kozd-an-kechirdi>
3. S.Tolstov. Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent - 1964.
4. D.No'zimov. O'rta Osiyo dizayn tarixidan. Toshkent - 1998
5. V.Shishkin. Varaxsha. Moskva. 1963.
6. Mualliflar uyushmasi. O'zbekiston Ensiklopediyasi. 2-tom. Toshkent – 1978.

ALISHER NAVOIY ONTOLOGI QARASHLARIDA NOMODDIY OLAM TAHLILI

АНАЛИЗ ЕДИНОГО МИРА В ОНТОЛОГИИ АЛИШЕРА НАВОИ

ANALYSIS OF THE INTEGRATED WORLD IN ALISHER NAVOI ONTOLOGY

O.T.Norov

Falsafa doktori(PhD)

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqola, Alisher Navoiy ontologik falsafasida talqin qilingan olamning va borliqning umumiylikni tashkil qilgan, o'zi bor, lekin ko'z bilan ko'rib bo'lmaydigan nomoddiy olam tahliliga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Olam, borliq, moddiy borliq nomoddiy borliq, "hasti-nestnamoy", jon, ruh, so'z, ko'ngil.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу нематериальной вселенной, которая существует, но не может быть увидена невооруженным глазом, которая является общностью вселенной и интерпретируется в онтологической философии Алишера Навои.

Ключевые слова: Вселенная, существо, материальное существо, нематериальное существо, «хасты-нестнамой», душа, дух, слово, разум.

Annotation: This article is devoted to the analysis of the intangible universe, which exists but is invisible to the eye, which constitutes the commonality of the universe and being interpreted in the ontological philosophy of Alisher Navoi.

Key words: The universe, being, material being, intangible being, "hasti-nestnamoy", soul, spirit, word, mind.

Falsafaning, xususan ontologiyaning eng nozik va bahsli mavzularidan borliq muammosidir. Borliq esa nomoyon bo'lishi va bo'lmasligi xususiyatiga ko'ra moddiy va nomoddiy borliqqa bo'linadi. Olamni, borliqni, undagi ashyolarni biz ko'zimiz bilan ko'rib, qo'limiz bilan ushlab, tabiiy holda va sun'iy ravishda o'zgarishlari namoyon bo'lishi bu moddiy borliqdir. Lekin, o'zi boru lekin ko'zga ko'rinmaydigan, vujudga ega bo'lmagan shunday olam borki ular shartli ravishda nomoddiy olam deb atadik. Bularga – havo, olov, efir, hid, tovush, inson, jamiyat va jonli tabiat misolida jon, ruh, ko'ngil, ong, xotira, did kabi olam bo'lib, ular bor lekin, nomoddiylik uchun ular ko'rinmaydi. Ular vositasi va ta'sirida tabiatda va ijtimoiy hayotda olamni qiyofasini o'zgartirishga qodir kuchli mo'jizaviy qudratga ega

Alisher Navoiy falsafasida nomoddiy borliq bilan bog'liq tushunchalar **"hasti nestnamoy"** – ya'ni, o'zi boru, lekin namoyon bo'lmaydigan olam tarzida qo'llangan. Jon va ruh masalasi badiiy, ayrim o'rinlarda tamsiliy-majoziy uslubda talqin

qilingan. Shuningdek, nomoddiy olamni – malakut olami, ruhoniyyat, ong, jon, ruh, tafakkur, aql, dark, ya'ni idrok, xotiro, ishq, ilm, bilim, ko'ngil olami, sabr, toqat kabi istiloh va tushunchalar tarzida ifodalangan.

Xususan, "Lison ut-tayr" shunday boshlangan:

Jon qushi chun mantiqi roz aylagay,

Tengri hamdi birla og'oz aylagay [1]

Bu o'rinda birinchidan, insoniylik ziynati mantiq, ya'ni nutq, so'z mo'jizasi haqida gap borayotgan bo'lib, so'z inson ko'nglining izhor qilish vositasi sifatida Olloh siri-sifati haqida bayon qilishi aytilgan bo'lsa, ikkinchidan, nutqni o'zi ham eshitiladi lekin gapirganda tovushni ham ko'rmaymiz, lekin eshitamiz. Shu mantiqdan chiqilganda u ham nomoddiy olamga misoldir.

Navoiy "Badeyi' ul-bidoya"da, jon, ruh, ko'ngil, aql-hush, sabr-qanoat kabi nomoddiy, ya'ni ma'naviy-ruhiy mavzularni mujassamlashtirgan bir g'azalida shunday falsafiy tavsifni ko'ramiz:

Manga ne manzilu ma'vo ayon, ne xonumon paydo,

Ne jonimdin asar zohir, ne ko'nglumdin nishon paydo [2]

Bu baytning mazmuni shundayki, mening tanim bilan olamdagi o'rnim, maqomimni manzilu makoni yo'q. Ne jonim zohir, ya'ni paydo. Ne ko'nglimdan nishon bor. Boshqacha aytganda, agar mening jismimning borliqda o'rni, makoni bo'lmasa, u holda jonimu ko'nglimdan qanday nishon bo'ladi.

G'azalning davomida:

Xirad maxfiy, badan foni, ko'ngul g'oyib, tarab ma'dum,

Bori sahl erdi, bo'lsa erdi ul nomehribon paydo. [2]

Baytning mazmuni shuki, xirad, ya'ni aql-idrok maxfiy, badan, jism foni, ya'ni u ham yo'q darajada o'tkinchi, ko'ngil g'oyib, tarab - shodu-xurramlik yo'q. Ya'ni hissiy xususiyatlarning ham nomavjudligi nazarda tutilayapti. Keyingi satrda, shunchalik noma'lumlik, mavhumlik bo'lganiga yarasha, ko'ngilda jonning asl moyasi – Nomehribon – Alloh bo'lsa bo'lgani, shundan yaxshisi yo'q. Keyingi baytda:

Shikebu aqlu hush itmish, qaroru sabru jon ketmish,

Ne g'am, gar bo'lsa ul oromi ruhu quti jon paydo. [2]

Mazmuni: Shikeb - sabr, toqat ham aql-hush ham yo'qoladi, jonning sabr-qarori ham ketadi. Lekin, jonning asl quti – manbasi bo'lgan – Xudo ko'ngilda, dilda bo'lsa, ne g'am.

Navoiy boshqa mavjudod kabi odam ham to'rt unsuridan yaralgan bo'lib, bu unsurlarning ikkitasi – havo va o't yuqori sifatli, qolgan ikkitasi – tuproq va suv quyi sifatli deb ta'riflagan.

Ikki anga gavhari ulviy najod,

Ikki anga javhari sifli nihad. [3]

Shuningdek, U insonning tanasi, vujudi moddiylik olami bo'lib, uning ko'ngli va ruhiyati malakut olamiga doxil degan ta'rif beradi.

Bizning nazarimizcha ham, olamni, borliqni tashkil qilgan to'rt unurning ikkitasi moddiy, ikkitasi nomoddiy hisoblanadi.

Ana shunday xususiyatlarga munosabat o'laroq, Navoiy "Xazoyin ul-maoniy"da

Seni topmoq base mushkuldurur, topmaslik osonkim,

Erur paydoli'ing pinhon, vale pinhonlig'ing paydo, deydi. [2]

Nomoddiy olamning Navoiy talqinidagi eng muhim asoslaridan biri ko'ngildir. Gap albatta inson ko'ngli haqida boradi. Zero mantiqan qaralsa falsafaning asosiy manbai va rivojlantiruvchi javhari, qudrati ham aslida shu ko'ngildir.

Shu o'rinda, islomiy tasavvuf falsafasidagi bahsli **olami kubro** va **olami sug'ro** masalasi namoyon bo'ladi. Uning ma'nosi katta olam va kichik olam. Bu masala hozirgacha, sof e'tiqodiy islom tarafdorlari bilan din falsafasiga ma'rifiy (ilmiy-falsafiy) qarashlar tarafdorlari o'rtasidagi bosh ixtilof bo'lib kelmoqda. "Farhod va Shirin"da Navoiy:

Ki har ne olami sug'roda mavjud,

Bori bu olami kubroda mavjud degan hikmati bor.[3]

Bu yerdagi katta olam tarzida, butun olam vahdat, ya'ni umumiy butun, yagona, undagi boshqa ashyolar uning alohida ko'rinishi tarzida ko'rsatilgan.

Islomning asosiy falsafiy ta'limoti bo'lgan tasavvuf falsafasida o'ziga xos tarzda tavsiflangan. Boshqacharoq qilib aytganda, olamni ilohiy va ma'rifiy tadqiqi va tavsifi masalasi kuchli bahsga sabab bo'lgan. Xususan, ontologik masalalar ham. Ko'ngil masalasida "Hayratul-abror"da shunday deyiladi:

Solik ani arshi muallo dedi,

So'fi ani olami kubro dedi [3]

Bu yerdagi bayt mazmunida, dinni faqat e'tiqod tarzida qarovchi tasavvuf (kalom, tariqat) tarafdori – solik ko'ngil ishi "**arshi muallo**"dan ya'ni, faqat Ollohdan deb qaragan bo'lsa, so'fiy ko'ngil **olami kubro** deb baholaydi deyilmoqda.

Navoiy "Hayrat ul-abror"da inson ko'nglini olamdagi eng sirli va ilohiy xilqat sifatida ta'riflab, Olloh o'zining tajalliysi undadir. Shuning uchun ko'ngilni Ka'ba bilan qiyoslab, ko'ngilning oldida Qa'ba xasga arzimaydigan bir manzil tarzida bayon qilinadi. Unda deydi, Navoiy shunchaki, odamlar ziyorat va ixlos qilib tavof qilishadi. Zero insonning ulug' va mukarramligi ham aynan shu ko'ngil sabablidir. Aynan ana shu

talqin ayrim navoiyshunos va tasavvufshunoslar nazdida olami kubro ko'ngil, insonning ruhiyat olami deb qarashadi. Vaholanki, dunyodagi va koinotdagi barcha moddiy-nomoddiy olamni butun borligi-yu go'zalligi inson tafakkuri va ko'ngli bilan idrok etilib, bahramand bo'linar ekan, olami kubro aynan ko'ngil olami ekanligini ham inkor etib bo'lmaydi. Zero Xudo Qur'onda odamni yaratib Yerda o'z xalifamni yaratdim, undagi mo'jiza inson tafakkuri, ko'ngli, aql-zakovatida degan muqaddas kalomidan ham shunday xulosa qilish mumkin.

Nomoddiy olamning muhim bir jihati – ishq masalasi mutafakkir merosida asosiy o'rindiligini aytish lozim. Bu haqda Navoiy **“Mahbub ul-qulub”**ning “ishq zikrida”gi faslida aniq aytib ketgan. Unda ishq uchta qism (darajaga) bo'linadi:

Avvalgi qism avom un-nos **avom ishqidur** – derlar “Falon falong'a oshiq bo'libdur”. Va bu nav' kishi har nav' kishig'a bo'lsa bo'lur, shag'ab va iztiroblaricha lazzati jismoniy va shahvati nafsoniy emas va bu qismning biyikrak martabasi shar'iy nikohdirkim,

Ikkinchi qism. **Xavoss ishqidurkim**, xavvos ul ishqqa mansubdirlar. Ul pok ko'zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdir.

Uchinchi qism. **Siddiqlar ishqidurkim**, alar Haqning tajalliyoti jamolig'a mazohir vositasidin ayru vola va mag'lubdirlar. [4]

“Xazoyin ul-maoniy”da, insonning yana bir nomoddiy ne'matdan bahramandligi va u orqali olamning idroki xususida shunday deydi:

Fayz agar olmas vujuding gulsitoni atridin,

Shammai naqshi vujud imkon emas imkon aro [5]

Bu yerda Navoiy nomoddiy olamga xos hid va hid bilish (shomia) organini nazarda tutib, agar hid va hidni sezish imkon, xususiyati bo'lmaganida edi, olamni butunligida qusur bo'lardi va uning go'zalligini ham to'liq his qilib bo'lmadi, deydi.

Olamdagi juda ko'p narsalar odam anglab yetmaydigan, nihon, pinhon qilib yaratilganligi ko'p o'rinlarda aytilgan.

Xususan, “Xazoyin ul-maoniy”da jonni nihonligi, ya'ni yashirinligi xususida:

Navoiyg'a jon oshkoru nihonsen,
Zihi el nihoni sanga oshkoro [5]

Ko'ngil va tafakkurni – mir'ot – ya'ni olamning o'zida aks ettiradigan oyna, ko'zgu tarzida ham ifodalangan. Aslida, o'zbek tilida falsafaga oid manbalarda tez –tez uchraydigan in'ikos so'zi ham aks etish so'zidan olingan bo'lib, uning o'zagi

Xotira, bilish, bilim, aql-idrok, tajribaning effekti shundaki, kishi muayyan bir xil narsani qayta-qayta o'rganmaydi.

“Nosoyim ul-muhabbat” asarida, mashhur mutasavvuf olim Muhammad G'azzoliy asarlari tahlilida uning falsafiy qarashlari, xususan, borliq falsafasiga oid fikrlarini, jumladan, moddiy va nomoddiy borliq tafsilotiga qaratilgan quyidagi parchani keltiradi.

“...Ruh hasti nestnamoydurki, kishi anga yo'l topmas va sultoni qohir va mutasarrif uldur. Qolib aning asiru bechorasidir. Har ne ko'rsalar qolibdin ko'rarlar va qolib andin bexabar; barcha olamg'a olam qayyumi bila ushbu misoldurki, olam qayyumi “hasti nestnamoydur”ki olam zarrotidin hech zarrag'a vujud va qivom o'zi bila emas”, deyilgan. [6]

Shuningdek, Navoiy shu bobda, G'azzoliyning asarlaridagi borliqqa oid falsafiy fikrlarini quyidagi parchada keltiradi: *“Girdborki(tuproq, chang), sofi havoda yerdin qo'par... Kishi anga boqsa sog'inurki, tufrog' o'zin chirmaydur va tebranadur va andog' emasdur. Balki ul tufroqdin har zarra bila havodurki, aning muharrikidur (harakatlanuvchi). Ammo havoni ko'rsa bo'lmas va tufroqni ko'rsa bo'lur. Bas, tufrog' muharriklig'da nesti hastnamoydur va havo hasti nestnamoy. Tufroqqa harakatda musaxxarlig'din o'zga yo'qdur havo ilkida. Va saltanat borcha havog'adur va havoning saltanati nopaydo”. [6]*

Insoniyat ko'plab ixtirolarini, ayniqsa, aviatsiya sohasidagi ixtirolarini qushlarning parvozi (uchishi, qo'nishi) suv hayvonlarining suzishi (balig', delfin) holati va harakatlariga qarab kuzatib yaratdi. Raketalar va boshqa uchar asboblarning reaktiv harakati, ballistika qonunlari va

energiyani saqlash qonunlari asosida tajriba va tafakkur kuchi bilan yaratdi. Lekin, ular Yerdagi mavjud unsurlar vositasida yaratiladi.

Albatta, zamonaviy fan ham bu masalada o'z o'rijligini ko'rsatmoqda. Lekin, yaqinda AQShning Kaliforniya universiteti olimlari bir shov-shuvli xabar tarqatishdi. Unda aytilishicha, olib borilgan tadqiqotlarga asoslanib, odam tanasidagi jonni vazni 22 grammni tashkil etishi aytilgan. Ya'ni, tiriklik paytida vazni o'lgangan odamni, uning joni uzilgandan keyingi vazni 22 grammga kamayganligi aytilmoqda.

Bizni nazarimizda: birinchidan, bu xabar, jon va ruh masalasidagi muammoni butunlay hal qilgani yo'q;

ikkinchidan, bu shunchaki sensatsiya ishqibozlarining shov-shuvi;

uchinchidan, jonni nomoddiy olam bo'lgan jon yoki ruhni vaznga ega ekanligi juda mavhumligini ta'kidlash lozim. Umumiy xulosamiz shuki, ming va hatto million yillardan beri sirli mavzu, muammo bo'lib, biz ham bu masalaning yechimida o'rijligimizni tan olib, Navoiycha an'ana va musulmoncha odob doirasida **Vallohu a'lam** deb qo'yamiz.

Inson garchi olamning bilishni asosiy vositasi sezgilari hisoblansada, ko'plab masalalarda inson boshqa o'ta ziyrak hayvonlar va asbob-uskunalar vositasida sirli signallar yoki o'zgarishlarni aniqlashtiradi. Xususan, o'ziga, mol-mulkiga chorvasiga bo'lgan tahdidni o'zlarining ziyrakligi, sezgilarining to'ldiruvchi vosita sifatida itlarni yoki boshqa jonivorlarning bezovtaligi va harakatlariga qarab;

- ob-havo o'zgarishlarni; ayrim qushlar, o'simlik yoki daraxtlar holatiga qarab; (daraxt yoki o'simliklarning gullashi yoki bargiga yil fasllarining o'zgarishini, hashoratlarni, qushlarning paydo bo'lishi yoki uchib ketish bilan aniqlashgan (laylak, turna, chumolilar, uchar-hashoratlar kabi). Albatta, bunday vositalar inson sezgilariga ko'mak deyishdan ko'ra – inson tafakkuri hamda uzoq davrlar davomida takrorlanib kelish qonuniyatlarga asoslangan tajribalar, kuzatishlar natijasi deyish to'g'riroq bo'ladi. Ya'ni, amaliyot va tajriba samarasidir.

Hozirgi paytda, nomoddiy olam deb atalgan olamga internet vrtual tizimini kiritish

mumkin. Bunga internet tarmog'i orqali tarqatilayotgan, xabarlar, jahon moliya tizimida amalga oshirilayotgan operatsiyalar, amalga oshirilayotgan kommunikatsiya tizimlari misol bo'ladi. To'g'ri, axborotlarni yetkazish qurilmalari, texnik jihozlar moddiy-materialistik asosda, lekin, ular orqali amalga oshirilayotgan operatsiyalar ko'lami bilan solishtirganda bu qurilmalar arzimagan vosita bo'lib qoladi. Lekin vosita! Ayniqsa yo'ldosh aloqalar orqali simsiz internet tizimlari faoliyati, texnik progressning isboti va nomoddiy borliq, inson tafakkurining mo'jizasi deyish mumkin.

Xulosa sifatida shuni aytilish mumkinki:

- Navoiy moddiy yoki nomoddiy olamning javhari, asl mohiyati Olloh ekanligini e'tiqod darajada e'tirof etgani holda, olam sir asrorini yana bir ilohiy javhar aql nuri, ilm, ma'rifiy tahlil qilish orqali kashf etishga da'vat qilgan;

- Navoiyning nomoddiy olam xususidagi qarashlarida, olamning yuqori sifatli bu olamni Olloh o'z yuksak aqli va saxovati bilan alohida e'tibor bilan xalq qilganligi, ularni xususiyatini anglashga aql (xirad) yetmasligi, aynan bu olam olamni anglashda xizmat qiluvchi aql-idrok, ong, tafakkur va jon, jonning javhari so'z, nutq ekanligini ta'kidlaydi;

- Navoiy jon va ko'ngilni olami kubro deb atab, Xudo olamni yaratib, uni anglashda xizmat qiladigan yana bir olamni yaratdiki, bu insonning ko'ngil olamidir, inson ko'ngli olamdagi hamma bilimlarni o'zida jo qilgani holda yana yangi olamlarni yaratadigan, kashf etadigan qudratga ega Ollohning mo'jizasi ekanligini e'tirof qilgan;

- Nomoddiy olam Navoiy falsafasida, - jon, ruh, ko'ngil, malakut olami, g'ayb, asrori g'ayb kabi falsafiy istiloh va hikmatlar bilan izohlangan;

- Moddiy va nomoddiy olam xususidagi fikr-mulohazalar, bahs-munozaralar eng qadimgi davrlar falsafiy qarashlar hozirgi kungacha davom etib kelayotgani, har bir davr ilmiy-falsafiy qarashlari shu davrdagi insoniyatning falsafiy tafakkuri darajasi va xususiyatiga bog'liqligi, lekin bu murakkab savollarga haligacha aniq javob topilmagani xulosa qilingan va hokazo.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ: 20 томлик. 12 т. - Тошкент: "Фан", 1997. – Б.11.
2. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 1т. Бадоеул-бидоя. – Тошкент: "Фан", 1987. – Б. 37-38
3. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Ҳайрат ул-аброҳ. - Тошкент: "Фан", 1991. – Б. 91.
4. Навоий. А. МАТ: 20 - жилдлик. 14 жилд. Маҳбуб ул-қулуб. - Тошкент: "Фан", 1998. –Б. 65-71.
5. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 2 т. Наводир ун-ниҳоя. - Тошкент: "Фан", 1987. – Б. 15.
6. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. - Тошкент: "Фан", 2001. – Б. 250-251.

XIROMIY – QASHQA VOHASI IJODKORI

ХИРОМИЙ - СОЗДАТЕЛЬ ДУБА КАШКИ

KHIROMI IS THE CREATOR OF THE QASHQA OASIS

S.S. Shodiyeva

Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrda yashab ijod etgan, Qashqadaryo vohasi ijodkorlaridan biri bo'lmish Xiromiy hayoti va u tomonidan yaratgan betakror asarlarning mumtoz adabiyotimizdagi o'rnini xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo adabiy muhiti, siyosiy parokandalik, tazyiq, adabiy meros, qo'lyozma, doston, vafo va sadoqat, adolatli hukmdor.

Аннотации: В статье рассматривается жизнь Хироси, одного из создателей Кашкадарьинского оазиса, жившего и творившего в XIX веке, и место его уникальных произведений в нашей классической литературе.

Ключевые слова: литературная среда Кашкадарьи, политические беспорядки, репрессии, литературное наследие, рукопись, эпос, верность и верность, справедливый правитель.

Annotation: This article deals with the life of Hiromi, one of the creators of the Kashkadarya oasis, who lived and worked in the XIX century, and the place of his unique works in our classical literature.

Keywords: Kashkadarya literary environment, political turmoil, repression, literary heritage, manuscript, epic, fidelity and loyalty, just ruler.

Mustaqillik yillarida jamiyatimiz hayotining barcha sohalarida bo'lganidek, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy sohalarida ham milliy o'zligimizni anglash, davlatchiligimiz tarixining noma'lum sahifalarini, milliy adabiyotimiz tarixini qaytadan o'rganish, asossiz ravishda unutilgan ijodkorlar hamda tafakkurimizning boy ilmiy-ijodiy merosini yoritish bilan bog'liq izlanishlarga keng yo'l ochildi.

Ta'kidlash joizki, o'zbek xalqining adabiy-tarixiy merosida mumtoz adabiy asarlar salmoqli o'rin egallaydi. Ana shunday asarlarni, merosimizni haqqoniy o'rganish, ularni ilmiy tahlil qilish bugungi kunimizning dolzarb vazifalaridan biridir. O'zbekiston

Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek: "Bugun kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan yigirma mingdan ortiq qo'lyozma, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me'morchilik, dehqonchilikka oid o'n minglab asarlar bizning beqiyos ma'naviy boyligimiz, iftixorimizdir. Ota-bobolarimizning asrlar davomida to'plangan hayotiy tajribalari, diniy, axloqiy, ilmiy qarashlarini o'zida mujassam etgan bu nodir qo'lyozmalarni jiddiy o'rganish davri keldi" [1. 132].

Shu ma'noda O'zbekiston tarixi hamda o'zbek adabiyoti tarixida Buxoro adabiy

muhitining bir tarmog'i hisoblangan Qashqadaryo adabiy hayotining XIX asr tarixini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Ushbu adabiy muhit yetishtirib bergan ijod ahli taraqqiyotimizning turli davrlarida adabiy harakatning faol ishtirokchilari bo'lishgan. Ularning asarlari xalqimizning o'lmas ma'naviy mulkiga aylangan. Mumtoz adabiyotining turli janrlaridagi bitiklar ulkan meros sifatida bizning davrimizgacha yetib kelgan. Ularning ko'plari bugun qayta-qayta nashr etilib, kitobxonlarga yetkazilmoqda. Lekin mazkur davr adabiyotining o'rganish doirasi kengligidan muhitning bir qancha shoirlari haqida hozirgacha batafsil ma'lumotga ega emasmiz. O'zbek adabiyotida tadqiq etilishi lozim bo'lgan qimmatli manbalarga boy vohaning XIX asrning birinchi yarmini qamrab olgan Qashqadaryo adabiy muhiti yetarlicha o'rganilgan emas.

XIX asrda Qashqadaryo vohasining ijtimoiy-siyosiy ahvoli bilan bir qatorda madaniy hayoti ham murakkab davrda davom etdi. O'zaro nizolar xalqimiz hayotini izdan chiqarib yuborishi bilan bir qatorda ilm-fan ahlining, shoirlarning taqdirida ham salbiy iz qoldirdi. Jumladan, Mushtoq Shahrizabziy, Mulla Qurbon Xiromiy, Junaydullo Hoziq kabi ko'pgina ijodkorlar qismati bunga misol bo'ladi. Ijod ahli davr voqea-hodisalaridan chetda emasdi. Zamon notinchliklari ularning hayotiga ta'sir ko'rsatibgina qolmasdan, yozgan asarlari mazmun-mohiyatida ham aks etmasdan qolmagan. Shu nuqtayi nazardan vohaning XIX asr birinchi yarmida ijod etagan Mulla Qurbon Xiromiy adabiy merosi davrning badiiy solnomasi o'laroq katta ahamiyatga ega.

Mumtoz adabiyotimizning mashhur siymolaridan biri bo'lgan **Mulla Qurbon Xiromiy** 1796(1810)-yili Kitob shahrining Charmgaron mahallasida tug'ilgan. Shoirning haqiqiy ismi – Mulla Qurbon, uning adabiy taxallusi esa Xiromiydir. Bu taxallus otasining kasbiga nisbatan tanlangan bo'lsa-da, (*Xiromiyning avlodlari xirom, meshi, qayroqi, bulg'or, qorapoycha kabi charm turlari ishlash bilan shug'ullanganlar*) biroq *xirom* so'zining (chiroyli yurish–xirom qilmoq) boshqacha ma'nosi ham nazarda

tutilgan. Boshlang'ich ma'lumotni Qorapoycha guzaridagi masjidda olgan. Xiromiy o'n besh yoshidan keyin Buxorodagi Mir Arab madrasasida tahsilni davom ettirgan. Ammo iqtisodiy qiyinchilik tufayli uni nihoyasiga yetkaza olmay, yigirma besh yoshida Kitobga qaytib kelgan. Ota kasbi - charmgarlik, tabiblik, xattotlik qilib kun kechirgan.

Xiromiy hayoti haqidagi ilk manba Ostonaqul Dabiriyning "Chor darvesh" asari bo'lib, uning toshbosma nashri muqaddimasi va xotimasida Xiromiy haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Jumladan, asar muqaddimasidagi ta'rif quyidagicha:

Xiromiyki mashhuri ofoq edi,
Yetib vaqti, uqbog'a qildi xirom.
Qolib ushbu avroq andin nishon,
Ki ahyon nomig'a qoyim maqom...
Erur lahjasi xo'bu mazmuni ham,
Aningchun bo'lib olama neknom.
Ajab nusxai ibratoin base,
Hikoyoti ashxosi olimaqom.
Bu uslub ila masnaviy kam erur,
Ki alfozi turkiyda husni kalom [4. 318].

Xiromiy ijodini o'rganish XX asrning 40-yillaridan boshlandi. Dastlabki ma'lumot Olim Sharafiddinov tomonidan 1945-yilda tuzilgan "O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi"da keltirilgan. "Chor darvesh", "Ra'no va Zebo" dostonlari alohida nashr etildi [7]. Akademik Vohid Abdullayevning "O'zbek adabiyoti tarixi" (1964) kitobida ham Xiromiy hayoti va ijodiga oid ayrim ma'lumotlar keltirilgan. Oltmishinchi yillarga kelib uning o'zbek adabiyoti tarixida tutgan o'rni barchaga ma'lum bo'ldi. Xiromiy yashagan davrda Buxoro amiri Nasrulloxonning zulmkorona siyosati, iqtisodiy ahvolning nochorligi tufayli Shahrizabz, Kitob, Yakkabog' bekliklari aholisi o'rtasida norozilik kayfiyatlari kuchaygan, xonlikka bo'ysunmaslik harakatlari boshlangan edi. Bunga javoban Amir Nasrulloning bosqini, erktalab kenagaslarni qatag'on qilishi Mulla Qurbonda ham isyonkorlik tuyg'usini uyg'otgan. Ayniqsa, amir xufiyalari tomonidan qatl etilgan shoir Hoziqning dafn marosimidagi ishtiroki, erksevar, ilg'or fikrli kishilar bilan do'stligi uning qattiq ta'qib

ostiga olinishiga sabab bo'lgan. O'zinigina emas, uning barcha yaqinlari ham ta'qib ostiga olingan. Shu sababli shoir Kitob shahridan yashirincha chiqib ketishga majbur bo'lgan. Uning Navoiy g'azaliga bog'lagan bir muxammasidagi baytlar o'sha davr haqida so'zlaydi:

Ohkim, ko'nglim uyi vayronadur me'morsiz,
Sog'ari ayshim nigundir bir mahi gulnorsiz,
Naxli umrim g'am elidin qoldi biru borsiz,
Navbahor ayyomi o'lmish, man diyoru yorsiz,
Bulbul o'lg'ondek xazon fasli gulu gulzorsiz.

Xiromiy mumtoz adabiyotimizning Alisher Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Bedil, Zebuniso singari ulug' san'atkorlari ijodidan bahramand bo'lib, ularning g'azallariga muxammaslar bog'lagan. Jumladan, turli qo'lyozmalar (bayoz va shoirlar devoni)da Xiromiyning beshta muxammasi uchraydi. Hajmi 175 misradan iborat bo'lgan bu muxammaslarning uchtasi o'zbekcha bo'lib, Navoiy g'azallariga, tojik tilidagi ikkitasi esa Sa'diy va Zebunniso g'azallariga bog'langan [4. 322]. Zamondoshlari bo'lmish Shavqiy Kattaqo'rg'oniy, Hoziq, Volalar bilan yaqin ijodiy aloqalar o'rnatgan.

Xiromiy adabiy merosi o'ttiz ming misraga yaqin. Xiromiy "Chor darvesh" (1834), "To'tinoma" (1854), "Ra'no va Zebo" (1856), "Yusuf va Zulayho" (1862) singari dostonlardan tashqari ikki yuzdan ortiq muxammasni o'z ichiga olgan devon tuzganligi ham ma'lum. Bu asarlar o'z vaqtida juda mashhur bo'lgan. Xususan, "Chor darvesh" 1910-yilda Toshkentda, 1913-yilda Kogonda litografik usulda bosilgan. O'zFA Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida "Chor darvesh" 359, 9251, 1675, 7713, 4819, 7847, 217; "To'tinoma" 1795; "Ra'no va Zebo" 1528, 217; "Yusuf va Zulayho" esa 1799 raqamlari ostida saqlanadi. Sankt-Peterburg davlat kutubxonasida, ba'zi xususiy kutubxonalarda, jumladan, Dushanbedagi Firdavsiy kutubxonasida ham "Ra'no va Zebo"ning, Zarafshon va Farg'ona vodiysidagi muxlislari qo'lida "To'tinoma"ning qo'lyozma nusxalari mavjud. Bundan tashqari, SamDuning

asosiy kutubxonasida Xiromiyning ba'zi qo'lyozma nusxalari saqlanmoqda [4. 334-339].

Xiromiy asarlarini nihoyatda qiyin davrda, ya'ni urush va janjallar davom etayotgan og'ir vaziyatda yozgan. Bu holni yuqoridagi asarlarni tahlil qilish jarayonida uning umumiy ruhiyatidan ham bilsa bo'ladi. Bularning orasida keng tarqalgani "Chor darvesh"dir. Xiromiy bu dostonini fors tilidagi nasriy "Chor darvesh" asosida yozgan. Bu asar fors tilidagi nasriy "Chor darvesh"ning she'riy usulda yozilgan erkin tarjima varianti bo'lmasdan, balki alohida kompozitsiyaga ega bo'lgan yaxlit bir asardir. Shoir mavjud manbadagi ayrim holatlarni qisqartirib asosiy maqsad ifodasiga xizmat qiluvchi xarakterli yangiliklar kiritgan, obrazlar sistemasiga ham ma'lum o'zgarishlar kiritgan, voqea hodisalar talqini, qahramonlar tabiatiga yangicha ruh bag'ishlab, umuman, asar xalqchilligini oshirishga harakat qilgan. Asar qoliplash usulida yozilgan, qoliplovchi hikoya Ozodbaxt hikoyasidir. "Chor darvesh"ning qoliplovchi hikoyasida farzandtalab Ozodbaxt ziyoratga chiqib, mo'ror ustida g'amzada to'rt kishini ko'rib qoladi. Bular umrlarida juda qiynalgan to'rt darvesh edi. Har kecha bir darvesh o'z ayanchli sarguzashtini hikoya qiladi. Ozodbaxt o'z farzandsizligidan so'z boshlab, darveshlar sarguzashtini tinglaydi.

Birinchi darvesh sarguzashti markazida ahd va vafo g'oyasi turadi. Hikoya Malika, Kal va Yaman shahri savdogari o'rtasida bo'lib o'tgan voqealar asosida qurilgan. Shunga bog'liq holda shaxsiyatparastlik, mol-u mulk uchun kurash va o'ch olish kabi masalalar ham tasvirlanadi. Yuqoridagi fikrlarni ifodalash jarayonida feodal jamiyatga xos razil xususiyat va sifatlar fosh etiladi.

Ikkinchi darvesh hikoyasida esa taxt-mansab uchun o'z farzandining baxtsiz va jiyanining halok bo'lishiga sabab bo'lgan shaxsni qoralash va tuzni oqlash uchun jonini fido qilgan insonni ulug'lash g'oyasi yotadi.

Uchinchi darvesh sarguzashtida himmat va saxovat g'oyasi asos qilib olingan. Bu g'oya fors, Nimro'z shahzodalarining sarguzashtlari va Malikai

ol Barmak voqeasi asosida yechilgan. Malikai ol Barmak hikoyasida o'zining ideal hokim, mamlakat, tuzum haqidagi fikrlarini olg'a suradi.

To'rtinchi darvesh hikoyasida Chin mulkining shahzodasi Muborak yordamida o'z maqsadiga erishishi bayon etilgan.

Doston Ozodbaxtning Baxtiyor ismli farzand ko'rib, parilarning ulug' shoiri Malik Shohboz yordamida murod-maqsadlariga yetishi bilan tugaydi. Shoir Ozodbaxt siymosida adolatli, xalqparvar, oliyhimmat, ideal hukmron obrazini yaratgan.

Yuqoridagi mulohazalardan shu narsa ayon bo'lmoqdaki, mazkur doston zamirida xalq manfaatini, uning orzu-ideallarini ifoda etuvchi ilg'or g'oyalar muhim o'rin tutgan. Bu asarning yaratilishi o'z davri uchun ma'lum bir tarbiyaviy ahamiyatga egaligini ko'rsatadi.

Xiromiyning hajman eng yirik asari "To'tinoma" hisoblanib, u o'n ikki ming misradan iboratdir. Jahon adabiyotida Xiromiygacha "To'tinoma"ga Naxshabiy, Qodiriy, Haydariy, Latifiy singari ijodkorlar qo'l urgan [8. 104-123]. Xiromiy o'z "To'tinoma"sini 1854-yilda yaratilgan Naxshabiy varianti asosida yaratgan.

Naxshabiykim anga yetib erdi,
Forsiy tilda nashr etib erdi.
Men ham aning so'ziga azm etdim,
To'ti alfozi birla nazm etdim.

Xiromiy "To'tinoma"sini o'zbek tilida she'riy yo'l bilan qayta yaratdi. Uning maqsadi bu yodgorlikdagi ma'noli hikoyalar vositasida yurak dardlarini xalqqa bayon etish edi. U ham boshqa ijodkorlar kabi "To'tinoma"ning mavjud sujetiga asoslangan bo'lsa-da, sujet yo'nalishini murakkabroq qilib, unga yangicha ma'nolar bergan. Xiromiy qahramonlar psixologiyasini milliyashtiradi.

Asarning bosh g'oyasi – vafo va sadoqat. To'tining barcha hikoya va qissalari shu g'oyani asoslash, isbotlashga qaratilgan.

"To'tinoma"ning markazida o'z yoriga vafosizlik qilish arafasida turgan Xujasta, xo'jasiga sadoqat ko'rsatgan, dono To'ti, boylik yo'lida oila, sevgini hisobga

olamaydigan, shuhratparast Maymunning sarguzashti turadi. Maymun xarakteridagi bu holat qoloq jamiyat kishilariga xos tipik hodisadir. Maymun – dostonidagi puxta ishlangan murakkab xarakterli obrazlardan biri. To'ti Maymun bilan Xujasta o'rtasida vositachi rolini o'ynovchi obrazdir. Ya'ni Maymun To'tini sotib olib, sayohatga ketayotganda Xujastaning oldiga qorovul qilib ketadi. Maymun uzoq muddat uyiga qaytavermadan shubhalangan Xujastaga tasalli berish uchun turli xil pandnomaviy hikoyalarni aytadi. To'ti butun bir katta asarning sujetini boshidan oxirigacha boshqarib, saxovat, karam, vafo, muhabbat, gumanizm, muruvvat kabi turli-tuman g'oyalarni olg'a suradigan qiziqarli hikoyalar bilan dostonni bezaydi.

Shu nuqtayi nazardan u "To'tinoma"dagi eng faol obraz hisoblanadi. Zero asarning nomi ham bejizga "To'tinoma" deb atalmagan.

Ba'zi ilmiy tadqiqotlarda Xiromiyning "Maxfiloro" asari ham borligi qayd etib o'tilgan. Jumladan, Olim Sharofiddinov tomonidan 1945-yilda nashr etilgan "O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi"da "Xiromiy fors hikoyasi "Maxfiloro"ni nasr bilan tarjima qilgan",– degan fikrni aytib o'tadi [5. 272]. Ammo Xiromiy hayoti va ijodini o'rganish davomida shu narsa ayon bo'ldiki, "Maxfiloro" to'rt yuzga yaqin hikoya va qissani o'z ichiga olgan nasriy asar hisoblanib, Xiromiy uni emas, asar tarkibidagi "Ra'no va Zebo" qissasinigina yaratgan.

XIX asrda "Ra'no va Zebo" sujeti asosida beshta asar yaratilgan bo'lib, ularning orasidan Xiromiyning asari qator fazilatlar bilan ajralib turadi [4. 339]. Xiromiy dostoni o'zbek tilidagi birinchi she'riy "Ra'no va Zebo" dostoni bo'lishi bilan ahamiyatlidir.

"Ra'no va Zebo" dostoni ham qoliplash usulida bo'lib, qoliplovchi hikoya Ra'no va Zebo sarguzashtlaridir. Qoliplanuvchi hikoyalar jami o'n bitta bo'lib, uning beshtasini Zebo, beshtasini Malloh, qolgan bittasini Xoja Safdar aytadi. Pok muhabbatni ulug'lash dostonning asosini tashkil etadi. Unda Ra'no, Zebo, Ra'noning otasi Malik Rayhon obrazlari orqali inson huquqi,

ijtimoiy tenglik, adolat, oliyjanoblik kabi g'oyalar yoritiladi. Shuningdek, mazkur dostonda chin muhabbat, insoniylik, vatanparvarlik, ilm-ma'rifatga intilish kabi fazilatlar ham tarannum etilgan. Ayni paytda, Xiromiy mazkur dostonida o'z yurti vasfini, davr voqealarini ham aks ettirgan. Jumladan, "Ra'no va Zebo" ning boshlanishida shoir Shahrizabz bayonida shunday satrlarni bitgan:

G'arazkim, Shahrizabzi jannatoyin,
Ki topdi tangri lutfi birla tazyin.
Iki jonib iki daryoyi mavvoj,
Falak yuzig'a mavjiddin urib koj.
Hisor yetti ko'kdin bosh oshurg'on,
Falak burjig'a burji ta'n urg'on.
Butib shahr ichra har jonib xiyobon,
Yeri payvast sumbul birla rayhon.
Na yuzdin bo'lmasin fasli bahori,
O'tar har ko'chasidin jo'ybori.
Sarosar yer yuzidur sabzai tar,
Degaysankim, inibdur charxi ahzar.
Arig'lar har tarafdin jadvali sim,
Yonida sabza-mo'yak anga taslim.

Ulusi sayr etar andoqki mahvash,
Bu yuzdin derlar oni Keshi dilkash.

Xiromiy yuqoridagi dostonlarida umumbashariy ahamiyatga ega bo'lgan xalqlar do'stligi, insonlar hamjihatligi, adolatli podshoh va farovon jamiyat g'oyalarini ilgari surgan. Inson tarbiyasi, kamoli uchun salbiy rol o'ynaydigan, zolim hukmdorlarga xos xususiyatlarni qoralaydi.

Xiromiy 1891-yili vafot etgan. Bugungi kunda shoirning nomini abadiylashtirish maqsadida Toshkent va Kitob shaharlaridagi ko'chalarga, Shahrizabz tumanidagi maktabga uning nomi berilgan.

Xulosa qilib aytganda, XIX asrda Qashqadaryo yaratilgan adabiyot, asosan, zo'rovonlikka qarshi norozilikni va qoloqlikni tugatishga qaratilgan taraqqiyparvar xalq adabiyoti sifatida rivojlandi.

Ayniqsa, Xiromiy dostonlaridagi majoziy ifodalangan fikrlarda Qashqadaryo vohasida hukm surgan adolatsizlik, tengsizlik ochib tashlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Каримов И. Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан кураимиз. 7-том. – Т.: Ўзбекистон, 1999. 210-б.
2. Адашев М. "Раъно ва Зебо" мавзусидаги дostonлар (генезис ва тараққиёт): Филол. фан. номз ... дис. автореф. – Душанбе: 1990. 26-б.
3. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (XVI –XIX аср I ярми). – Т.: Фан, 2006. 240-б.
4. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. III том. – Тошкент: Фан, 1978. 380-б.
5. Ўзбек адабиёти хрестоматияси (XV–XIX асрлар). – Тошкент: Фан, 1945. 524-б.
6. Қораев Т. Мавлоно Хиромий. – Т.: Шарқ, 1975. 150-б.
7. Хиромий. Чор дарвеш. (Нашрга тайёрловчи: А. Азизов). – Т.:Бадий адабиёт нашриёти, 1960. 400-б.
8. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1974. 191-б.

«ДЕМОН» ЛЕРМОНТОВА В РЕЦЕПЦИИ МИФОЛОГЕМЫ КОРАНИЧЕСКОГО ПОНИМАНИЯ СУДЬБЫ

LERMONTOV'S "DEMON" IN THE RECEPTION OF THE MYTHOLOGEME OF THE KORANIC UNDERSTANDING OF FATE

LERMONTOVNING "JIN" ASARIDA QUR'ONNING TAQDIRNI TUSHUNISH MIFOLOGEMASINI QABUL QILISHI

А.Х.Рахманова

Кандидат филологических наук, доцент,
Кафедра русского языка и литературы,
Навоийский государственный
педагогический институт

Аннотация: В статье решаются проблемы рецептивной эстетики поэмы М.Лермонтова «Демон» в принятии восточной мифологемы коранического понимания судьбы, указывается, что поэтические исследования Лермонтова в плане понимания судьбы и восточных мотивов, явление многомерное в творчестве поэта. Осмысляя и концептуализируя роль Востока в истории становления мира вообще, Лермонтов проводит свою четко прослеживаемую мысль о важности и необходимости изучения основ восточного миропостроения, так как они являются началом понимания новых идей и культурных традиций.

Ключевые понятия: «восточная поэма», рецептивная эстетика, мифологема судьбы, коранические истины, глубина замысла, восточное понимание судьбы, антагонизм образа.

Resume: The article deals with the problems of receptive aesthetics of M. Lermontov's poem "The Demon" in accepting the eastern mythologem of the Koranic understanding of fate, it is indicated that Lermontov's poetic studies in terms of understanding fate and oriental motifs are a multidimensional phenomenon in the poet's work. Comprehending and conceptualizing the role of the East in the history of the formation of the world in general, Lermontov pursues his clearly traceable idea of the importance and necessity of studying the foundations of the Eastern world-building, since they are the beginning of understanding new ideas and cultural traditions.

Key concepts: "Eastern poem", receptive aesthetics, mythology of fate, Koranic truths, depth of intention, Eastern understanding of fate, antagonism of the image.

Annotatsiya: Maqolada M.Lermontovning "Jin" poemasining retseptiv estetikasi muammolari, taqdir haqidagi Qur'on tushunchasining sharqiy mifologemasini qabul qilishda Lermontovning taqdir va sharq motivlarini tushunish nuqtai nazaridan poetik tadqiqotlari ko'p qirrali ekanligi ko'rsatilgan. shoir ijodidagi hodisa. Umuman olganda, dunyoning shakllanishi tarixida Sharqning rolini tushunib, kontseptsiyalashtirgan holda, Lermontov Sharq dunyosi qurilishi asoslarini o'rganishning ahamiyati va zarurligi haqidagi aniq kuzatilishi mumkin bo'lgan g'oyasini amalga oshiradi, chunki ular Sharqning boshlanishi hisoblanadi. yangi g'oyalar va madaniy an'analarni tushunish.

Kalit so'zlar: "Sharq poemasi", retseptiv estetika, taqdir mifologiyasi, Qur'on haqiqatlari, niyat teranligi, qismatni sharqona tushunish, obraz antagonizmi.

Поэтические исследования Лермонтова в плане понимания судьбы и восточных мотивов, явление многомерное в творчестве поэта. Осмысляя и концептуализируя роль	Востока в истории становления мира вообще, Лермонтов проводит свою четко прослеживаемую мысль о важности и необходимости изучения основ восточного миропостроения.
--	--

Исследователь В.Турбин, говоря о своеобразном видении мира Лермонтовым, замечал – «Лермонтов, человек, несомненно, филологически весьма одаренный, обладавший незаурядным чутьем языка, мыслит себя на стыке разнородных языковых потоков и культурных традиций» [7,92]. Эта мысль, как нельзя кстати показывает нам важность и глубину Лермонтова, как поэта и выделяет особенности его поэтического мастерства. Лермонтова всегда глубоко волновали масштабные личности, его мифологема судьбы, как предопределенного начала в суфийской философии, привели его к созданию поэмы «Демон» (1838). Лермонтов называет поэму «восточной» и соответственно появляются вопросы о взаимосвязи названия и главного персонажа произведения.

Лермонтов, называя поэму «Демон», вкладывает в это особый смысл, в виду того, что заостряет внимание на проблеме демонизма в литературе. Нам кажется, что это требует своих четких разъяснений. Демон (дьявол, сатана, падший ангел) в христианской традиции четко противопоставлен Богу. Будучи изгнанным из Рая, он противостоит Богу и, следовательно, здесь прослеживается явный антагонизм Добру и Богу. В мусульманской религиозной традиции также считается, что Иблис враг Бога, но поскольку Бог является высшим над всеми своими созданиями, а Иблис – лишь одно из его многочисленных созданий, то Бог вполне реален в управлении этой силой. Здесь нет явного противопоставления, так как понимание мифологемы судьбы, что все в мире от Бога предполагает, что если демоны созданы Богом, то это для чего-то нужно и необходимо и важно принять это априори. Вот откуда наполнение лермонтовского персонажа «человечностью», понимание его бунтарского начала, стремящегося к познанию, явные претензии к Богу за неприятие этого. Лермонтов проникается этими неоднозначными и для мусульман

идеями понимания поисков смысла жизни Демона (Иблиса). Откуда в душе истинного христианина, проявляются эти неоднозначные мусульманские мотивы и понятия? Нам кажется, что именно в этом, мы можем проследить философско-мусульманскую деструктуризацию его поэтического и авторского сознания и приход к более глубокому пониманию коранических идей.

Его понимание романтического ориентализма сводится не к просто фиксации определенных экзотических, восточных ценностей, он создает свою особую философию пространства, где его эстетические идеи работают на проявление сущностных основ мира. Как и все романтики, его творчеству не чужд романтический пафос трагизма и невозможности счастья на земле. И в этой емкой антитезе, мы выделяем основную антитезу его творчества: «антитезу между мечтой о человеческом счастье и несчастьем в реальной действительности, между великой красотой жизни, земли, человека, творческого деяния, возвышенной любви, единения людей и безобразием «лика» современного ему мира, которое Лермонтов, предвосхищая в этом отношении Достоевского, так глубоко постиг»[1,43]. В этом плане, рассмотрение образа Демона важно для нас пониманием лермонтовского концепта судьбы и восточной предопределенности жизни.

Рассматривая образ лермонтовского демона, мы отмечаем его приближенность к пониманию коранического Иблиса. Сразу же разграничивая два концептуальных понятия христианского и мусульманского подхода к дьяволизму, отмечаем разность подходов. Коранический сатана не находится в антагонизме с Богом, он противопоставлен человеку. Исламское понимание величия Аллаха и всего того, что создано им, является проявлением его абсолютного замысла. Демон, ненавидя человека, вредит ему, так как считает, что он не должен повиноваться

человеку, так как он гораздо выше его и делает это, с точки зрения, мусульманской апологетики, в соответствии со своим «мактубом», «такдиром» - судьбой. Эти две сложнейшие мифологемы судьбы, два совершенно разных понимания одного демонического концепта, становятся для Лермонтова попыткой осознания многомерности мира, попыткой сближения двух разных религиозных философий.

В поэме «Демон» Лермонтов рассуждает не столько об отречении Демона, сколько о возможностях его возвращения к Богу, ибо смысл его расхождений с миром, это, прежде всего, непонимание величины замысла Бога. Лермонтов, по-новому, пытается сказать о страшных муках Демона и здесь блистательно прослеживается след его увлеченности новой философией Востока и Корана. Лермонтов с большой осторожностью подходит к этому, ибо понимает, что излишняя многоречивость, не суть образа, а лишь ее обрисовка. Вот откуда столь тонкое прочувствование основных и важных моментов текста. Так, в монологе, известном как «Клятва Демона», Лермонтов создает высокую риторику и стилистику Корана:

Клянусь я первым днем творенья,
Клянусь его последним днем,
Клянусь позором преступленья
И вечной правды торжеством.
Клянусь паденья горькой мукой,
Победы краткою мечтой;
Клянусь свиданием с тобой

И вновь грозящую разлукой [3,576] и т.д...

И здесь, нам думается, что Лермонтов, знакомый с текстом священной книги Коран, считает вполне приемлемым воспроизведение отдельных, потрясших его строк...

Необходимо отметить, что в Коране есть несколько сур (89, 90, 91, 92, 93, 95), являющихся важными в плане понимания сущности идеи, которые начинаются словами клятвы, которые произносит Пророк Мухаммад. Лермонтовский стих, копирует стих великой Книги,

приближаясь к пониманию гордого одиночества и полного людского отречения. Например, первые стихи из суры 52 «Гора»: «Клянусь Горою Откровений, Начертанным законом Божьим, Развернутым на свитке, И часто посещаемой молельней, И вознесенным пологом небесным, И океаном, вздутым до предела...» (Коран, 52:1-6) [2,549], или начало суры 91 «Солнце»: «В знак солнца и сияния его И в знак луны, что следует за ним, В знак дня, когда он раскрывает свет, В знак ночи той, Когда на солнце свой покров она накинёт, Клянусь небесным сводом И совершенством тем с каким он сотворен, Клянусь землей...» (Коран, 91: 1-6) [2,622]. Лермонтов чувствует силу и мощь подобных выражений, понимает идущий через них свет. Он ищет достойного воплощения образа, его потрясают мощь и сила клятв Корана. Как поэта его не могла не заворожить магия Слова Корана, она завладевает его поэтическим сознанием и в качестве доказательства единичности и необычности своего Демона он использует художественные возможности великой Книги.

Мы уже отмечали, что в XIX веке еще не было правильного понимания религиозной сути Ислама, мусульманская религия воспринималась как религия людей, застрявших на ранних этапах человеческого развития. Лермонтов отвергает подобное понимание и отношение к Исламу, утверждая важность и глубину исламских понятий и постулатов. Его концепция бережного отношения к Священной Книге мусульман говорит о внутреннем уважении истин Ислама.

Лермонтовский Демон велик в своем понимании трагизма отрицания и одиночества. Здесь можно проследить некие всемерные параллели с одиночеством Пророков. Лермонтов понимает, что в его мире зла, фигура протестующего Демона это еще одна попытка понять суть философии «с небом гордой вражды...». То, с какой глубокой осторожностью, Лермонтов использует подобные формулы, по сути,

чуждой ему религии, говорит о невероятном уважении мусульманских кодов и правил жизни, потрясших поэта своей новой правдой. Поэма М.Лермонтова воссоздает потрясающий самоанализ Демона, грешника, желающего понять собственную жизнь и ее проблемы. Вечного скитальца беспокоит отсутствие борьбы, Зло, как категория главной философии жизни, перестает доставлять радость. «Он сеял зло без наслаждения... // Нигде искусству своему он не встречал сопротивления// И зло наскучило ему...» [3,556].

Демон устал от собственного миропонимания, он готов отказаться от этого: «Я отрекся от старой мести, Я отрекся от гордых дум; ...Хочу любить, хочу молиться, Хочу я веровать добру,...» [3,576]. Но, как и свойственно лермонтовским романтикам и героям, в Демоне нет раскаяния, приводящего к покаянию. Утверждение своей позиции идет от прежней амбициозности: «В любви, как в злобе, верь, Тамара, Я неизменен и велик...» [3,577]. Также как и Мцыри, провозглашавшего перед смертью, что дороже рая и вечности ему «несколько минут между крутых и темных скал», [3,598] мы видим яркое свидетельство нового вызова Демона.

Лермонтовский Демон - это сильное начало, протестующее и бунтующее. Светлые силы поэмы с их видением силы Добра не принимают жесткости Демона, для них он средоточие Зла, и душа Тамары – это арена для его сатанинской борьбы. Его с «небом гордая вражда» не приводит к примирению и прощению.

Для Ангела важно защитить душу Тамары, прикрыть, уберечь от страдания. Мы видим структурированные описания Лермонтова и физически ощущаем способность пластического осязания души Тамары, спасенной ангелом. Душа героини, отмучившись, отлетает к райским кушам:

...К груди хранительной прижалась,
Молитвой ужас заглуша,
Тамары грешная душа... [3,582]

Для Демона Тамара была бы спасением и, возможно, прощением, но

именно Д. С. Мережковский угадывает истинную суть момента: «Когда после смерти Тамары Демон требует ее души у Ангела, тот отвечает: «Она страдала и любила, И рай открылся для любви...» [6,404]. Страдающая и мучающаяся душа Тамары принята в рай ввиду того, что Господь милует ее, но почему рай не принимает Демона? Вот в этом и заключается, с нашей точки зрения, основная причина трагедии лермонтовского Демона...

Лермонтов знаком с мусульманскими канонами веры, по которым, раскаявшегося грешника можно простить и принять... Но Лермонтов, в силу собственного характера, не идет в глубь философии исламского Востока... Его Демон, у которого «с небом гордая вражда», не принимается и не признаётся небом! Таковы парадоксальные мотивы романтизма Лермонтова, не принимающего раскаяние Сатаны. Позиция Лермонтова однозначна, он и сам борец-одиночка и, как и все романтики, видит в Демоне стремление к Познанию. Отсюда и высокая степень трагизма образа.

Образ Демона отличает особая степень накала и художественного проникновения в мир внутренних чувств. Структурированность образа, чувственность и глубина, яркость монологов, интуитивность видения собственной судьбы, объясняет причину выбора Тамары объектом воздыханий Демона: «...чью грусть ты смутно отгадала...». Лермонтов убежден, что выбор не случаен, в образе Тамары Демон хотел обрести сподвижника, чувствующего его душу и вместе с ней «обрести святой покров». В этой сильной и цельной личности Демон видит свое начало, с ней он пытается дать приют своей бунтующей душе, и обрести вечно ждущую благодать, о которой жаждала его душа «с начала мира». Его стремление к «обширному храму без божества», с точки зрения, религиозных канонов христианства невозможно. Его стремление к Тамаре, первоначально воспринимаемое как стремление к

святости, к обретению нравственных ориентиров, как возвращение к Богу, как к примирению с небом, как к дару небес и святости чувств, в конечном итоге, из-за неприятия и неверия в Демона, заканчивается изгнанием Демона вновь...

Лермонтов, создавая эти трагические по глубине и внутреннему накалу сцены, словно задается этими мучающими душу вопросами: а почему не поверили в истинность чувств Демона, а возможно ли перевоплощение демона зла? Д. С. Мережковский увидел в этом двойственную позицию, называя Демона «одним из тех двойственных существ, которые в борьбе с дьяволом и богом не примкнули ни к той, ни к другой стороне» и сравнивал его «с человеческой душой до рождения». [5,44]

Лермонтов пытается дойти до значимых для себя идей: насколько его представление о Кавказе, соответствует дуалистическим идеям запада, очерчивающим Восток, как патриархальное начало. Цивилизационные представления о Западе и Востоке приобретают у него истинно философский характер. Лермонтова, как и Пушкина тянет восток, его привлекает не только особенность этой страны света, но и загадочность души востока. Анализируя творчество поэта, Ю. М. Лотман отмечает, что поэт стал интересоваться «тип культуры Запада и тип культуры Востока, и в связи с этим характер человека той и другой культуры». [4,127]

Несмотря на то, что поэма Лермонтова названа «восточной» и напрямую поэтом подчеркивается эта связь, поэму видят в русле европейских произведений Лермонтова. Хотя, на наш взгляд, здесь достаточно отчетливо звучит тема восточного мироощущения.

Так, таджикский литературовед Холмухамедова Н.Н., высказывая ряд замечаний о «возможной соотносимости центральных образов «Демона» с древнеперсидской мифологией», высказала предположение о «западно-восточном синтезе европейского демонического сюжета и кавказских легенд» [8,541]. И данная точка зрения, очень важна и в том плане, что Холмухамедова отходит от заданной литературоведами тенденции о филоориенталистской направленности кавказских произведений Лермонтова, а пытается доказать эти оригинальные соотношения восточного миропонимания поэта в поэме.

Философское наполнение образов заключается в основной идее текста поэмы: комплекс тираноборческой борьбы за правду приводит Демона Лермонтова к ощущению собственного понимания судьбы личности. Это не просто судьба демона-борца, героя-романтика, изначально противостоящего всем. Это глубокое прочувствование мусульманского понимания судьбы – «такдира». Демон Лермонтова несет в себе зачатки борьбы не с Богом, а с человеком и человеческим, в первую очередь. Нежелание подчиняться Богу, обида «на небо» происходит из-за нежелания быть с человеком в одном ряду, так как глубоко прочувствованная сила и мощь и есть объяснение разности существ (с точки зрения) Демона. Лермонтову хорошо знаком этот коранический мотив и в подтексте поэмы звучит эта трагическая нота непризнанности и обиды Демона за это. Этот текст можно, по праву, считать одним из важнейших в его ориентальной концептосфере, благодаря явно выраженной теме мусульманского понимания судьбы.

Литература

1. Абрамович Г. Трагедийная тема в творчестве Лермонтова // Творчество М.Ю. Лермонтова: 150 лет со дня рождения, 1814–1964. -М., 1964.
2. Коран. Перевод смыслов и комментарии И.В.Пороховой. -М., 2001.
3. Лермонтов М.Ю. Демон. Соч.в 2 т. -М., 1990.-Т.1.
4. Лотман Ю.М. Проблема Востока и Запада в творчестве позднего Лермонтова // Лермонтовский сборник. Л., 1985.

5. Мережковский Д. Лермонтов. Поэт сверхчеловечества. http://az.lib.ru/m/merezhkowskij_d_s/
6. Мережковский Д.С. Весь Мережковский. –М., 2014.
7. Турбин В. Н. «Ситуация двуязычия» в творчестве Пушкина и Лермонтова // Лермонтовский сборник. Л., 1985.
8. Холмухамедова Н.Н. Восточные темы, образы и приемы в поэзии М.Ю. Лермонтова // Изв. АН Тадж. ССР. Сер. лит. и яз. Т. 41. № 6. 1982.

TERMINLAR LINGVOPOETIK XUSUSIYATINI MATN QURSHOVIDA O'RGANISH

ИЗУЧЕНИЕ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ТЕРМИНОВ В ТЕКСТЕ

STUDY OF LINGUOPOETICAL PROPERTIES OF TERMS IN THE TEXT

Qo'qon davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası
v.b.professori,f.f.d **D.M.Jamoliddinova**,
O'zDJTU 3-bosqich talabasi
N.Z.Raxmonqulova

Annotatsiya: Maqola doirasida terminlarni matniy qurshovda o'rganishning ilmiy jihatlari asoslab berilgan. Terminlarning lingvopoetik xususiyatlari faqat matn qurshovida tahlil qilish yozuvchi idiolektini to'laqonli namoyon bo'lishida muhim omil ekanligi misollar yordamida tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Lingvopoetika, termin, matniy qurshov, semantik, estetik did, kommunikatsiya, hukm.

Аннотация: В рамках статьи обоснованы научные аспекты изучения терминов в текстовом окружении. Лингвопоэтические особенности терминов исследовались лишь на примерах того, что анализ текста является важным фактором полноценного проявления идиолекта писателя.

Ключевые слова: Лингвопоэтика, терминология, текстовое окружение, семантика, эстетический вкус, коммуникация, суждение.

Annotation: Within the framework of the article, the scientific aspects of the study of terms in a textual context are justified. Linguistic features of terms were studied only by using examples that the analysis under the leadership of the text is an important factor in the full-fledged manifestation of the author's idiolect.

Keywords: Linguopoetics, terminology, text blockade, semantic, aesthetic taste, communication, judgment.

Dunyo tilshunosligida matn murakkab semantik-strukturaga ega yaxlit butunlik sifatida turli aspektlarda tadqiq etilmoqda. "Tilshunoslikda uzoq yillar davomida tilning fikr ifodalaydigan asosiy birligi sifatida faqat gap tadqiq etildi, hatto gap tugagan joyda tilshunoslikning ham tugashi haqidagi hukmlar aytili. Ammo o'tgan asrning ikkinchi yarimlaridan boshlab tildagi eng yirik, oliy kommunikativ birlik matn ekanligi haqidagi fikrlar barqarorlasha boshladi, kishilar gaplar vositasida emas, balki matnlar vositasida bir-birlari bilan aloqa qilishi oydinlashdi. Zotan, tamoman tugallangan fikr, mazmun, axborot gapda emas,

balki faqat matnda ifodalana olinishini isbotlash uchun hech bir ehtiyoj va zaruriyat yo'q." [1.]

Shu nuqtai nazaridan yondashilgan holda terminlarni ham matn qurshovida tadqiq etish ularning nutq jarayonida yuzaga chiquvchi o'ziga xos imkoniyatlarini aniqlashga imkon beradi.

N.Mahmudovning fikricha, "... matndagi verbal ifodalanmagan mazmunlarni tasavvur qilmoq, muallifning estetik didini ilg'amoq, matndagi turli ishoralarni yetarli darajada fahmlay bilmoq uchun muayyan bilimlarga ham suyanish, xususan, presuppozitsiyalardan ham xabardorlik zarur bo'ladi." [2.] Terminlarni ham matn qurshovida, ayniqsa, badiiy matn tarkibida tadqiq

etish ularning badiiy uslub va matn talabi bilan bog'liq holda yuzaga chiqqan o'ziga semantik-uslubiy xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. N.Mahmudov qayd etganidek, "... badiiy uslub alohida va o'ziga xos uslub hisoblansa-da, uning o'ziga xosligi tildagi boshqa vazifaviy uslublarning ham unda bimalol harakatda bo'laverishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham mutaxassislar badiiy nutqning ko'p uslublilikini alohida ta'kidlaydilar, bunda ilmiy va badiiy uslublarning o'zaro hamkorligi, bir-biriga o'tishi holatlarini tahlil qiladilar." [3]

O'zbek tilshunosligida badiiy matnda qo'llangan terminlarning uslubiy xususiyatlarini tadqiq etishga bag'ishlangan ayrim tadqiqot ishlari mavjud. Terminologik leksikaning badiiy nutqdagi o'zni masalasiga dastlab H.Shamsiddinov nomzodlik dissertatsiyasida e'tibor qaratgan.[4] Ammo badiiy matnda qo'llangan terminlarning lingvopoetik va, ayniqsa, lingvokulturologik xususiyatlarini tadqiq etish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Badiiy matnda terminlar ham poetik aktuallashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan leksik birlikdir. Ular badiiy matnda yozuvchining idiolekti bilan bog'liq holda o'rinishib, lingvopoetik maqsad hosilasiga aylanadi. Lekin terminlar o'z mohiyatini gap doirasida namoyon eta olmaydi, ularning to'liq reallashishi uchun matniy qurshov zarur. Shuning uchun ham terminlarni matndan ayro holda tahlil etib bo'lmaydi.

"Matn gapdan yirik sintaktik-kommunikativ birlik bo'lib, uni yaratishda matn tuzuvchining maqsadi, matn uchun tanlangan voqelik, uning ko'lami, matn janri kabilar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Matn tiplarining belgilanishi ham ana shu omillar asosida belgilanadi.

Matnda fikr bayon qilishning turli shakllari mavjud bo'ladi: xabar berish, tasvirlash, muallif nutqi, dialog yoki personajlar suhbatlari kabi. Matnlar orqali moddiy va ma'naviy hayot turli tarzda ijtimoiy, madaniy, umumiy va shaxsiy, badiiy yoki ilmiy tarzda yoritiladi. Shu nuqtai nazardan ular nutqning turli uslublari xos bo'ladi." [5]

Tilshunoslar matnni badiiy va nobadiiy matn turlariga bo'lib o'rganishni tavsiya qilishadi. Jumladan, M.Yo'ldoshev matnlarning ikki tipini farqlash lozimligi xususida quyidagi fikrlarni ilgari suradi: "Asosiy maqsad-mohiyatida kommunikativ vazifa yetakchilik qilgan matnni

nobadiiy matn deb, asosiy maqsad-mohiyatida estetik vazifa yetakchilik qilgan matnni esa badiiy matn deyish ma'qul".[6]

"Rus tilshunosi N.S.Valgina nobadiiy va badiiy matnning muhim belgilari sifatida ko'pincha quyidagilar qayd qilinishini aytadi:

1) inson faoliyati va matn o'rtasida bevosita aloqaning mavjudligi/mavjud emasligi;

2) estetik fazifaning mavjudligi/mavjud emasligi;

3) mazmunning eksplitsitligi/implicitsitligi (tagma'noning mavjudligi/mavjud emasligi);

4) bir xil tushunishga yo'nalganlik/bir xil tushunishga yo'nalmaganlik;

5) real borliqni aks ettirishga yo'nalganlik / noreal borliqni aks ettirishga yo'nalganlik (badiiy matnlar real borliq modelini emas, balki ong ravishda ataylab tuzilgan ehtimoliy real borliq modellarini namoyon qiladi). Olima ayni paytda badiiy matn assotsiativ-obrazli tafakkur qonunlari asosida tuzilishini, badiiy matn inson shaxsining emotsional sezgisiga, nobadiiy matn esa intellektual jihatiga ta'sir qilishini va, nihoyat, bu ikki tip matnlar vazifasiga ko'ra farqlanishi, ya'ni nobadiiy matn kommunikativ-estetik vazifalariga xizmat qilishini alohida ta'kidlaydi." [7] Biz tadqiqotimizda badiiy matnda qo'llangan terminlarni tahlilga tortamiz.

Badiiy matn muallifning idiolektiga ko'ra tilning tasvir imkoniyatlarini o'zida mujassam etgan, o'quvchiga estetik ta'sir etish xususiyatiga bo'lgan murakkab butunlikdir. Shu jihatdan kelib chiqqan holda unda ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Natijada badiiy tasvir vositalari ekspressivlikni ifodalash generatoriga aylanadi. E'tirof etish lozimki, tilning estetik vazifasi badiiy matnda yorqin yuzaga chiqadi. Bu o'rinda N.Mahmudovning tilning estetik vazifasi bo'yicha aytgan quyidagi xulosasini qayd etish o'rinlidir: "... odamlar til vositasida to'yg'u va kechinmalari, quvonch va qayg'ulari, hayrat va hayronliklari, qalbdagi huzurlari kabi xilma-xil sezgilarini ham ifodalaydilarki, bular hamisha ham sof kommunikativ maqsadlarni ko'zda tutmaydi... Estetik vazifa tilning asosiy kommunikativ vazifasini qulaylashtiradi, uning imkoniyatlarini boyitadi. Til va nutq ayni shu estetik vazifasi bilan ifodalilik ta'sir quvvatini namoyon etadi." [8]

Badiiy matnda qo'llangan terminlar ham mana shunday badiiy-estetik samaraga ega bo'ladi. Fikrimizni mahoratli yozuvchi Tohir Malik

asarlarda qo'llangan quyidagi terminlar ham asoslaydi:

1. Siz aytganday arqon uzun tashlansa, ular qo'rg'onlarini shunday mustahkamlab oladilarki, keyin o'nta bomba tashlab ham tinchita olmaysiz. (T.Malik. "Shaytanat")

2. Menga qolsa, Sunnatullaevning ishini ochsangiz, shartta "huqushunoslik fanlari nomzodi" yoki "do'kto'ri" unvonini berib yuborardim. (T.Malik. "Shaytanat")

Ko'rinadiki, terminlarning lingvopoetik ma'nosini matn qurshovidan tashqarida izlash mushkul. Har ikki misolda ham terminlar badiiy tasvirni kuchaytirishga, fikrni bo'rttirishga xizmat qilgan.

Yana bir misol: *Boshliq Zohidni "mening ko'richagim" deb piching qilardi.* Ushbu gap tarkibida qo'llangan terminning ma'nosi shu gap doirasida tushunarli emas, uni yirik matn qurshovida tahlil qilish lozim. Shundagina mazkur termin o'z semantikasini namoyon qiladi va ayni paytda faqat muayyan mazmunnigina emas, balki gaplar o'rtasidagi bog'lanishni ham ta'minlashga xizmat qiladi. Demak, terminlar ham o'rni bilan matn shakllanishining o'ziga xos unsuri bo'la oladi.

Yuqoridagi misol tahlili shuni ko'rsatadiki, terminlarni faqat gap doirasida emas, balki undan katta butunlik, ya'ni yirik matn doirasida o'rganish maqsadga muvofiq. Zero, terminlarni matn tarkibida tahlil qilish ularning matniy qurshovda namoyon bo'luvchi semantik-sintaktik va kommunikativ-estetik xususiyatlarini aniqlashga imkon yaratadi.

Quyidagi misol tahliliga e'tibor qaratamiz: *Zohid ko'richak emas, buyrakdagi tosh ekan. O'qtin-o'qtin qo'zg'ab, bezovta qilib turishi mumkin ekan.* (T.Malik. "Shaytanat")

Ushbu misoldagi *ko'richak, buyrakdagi tosh* (buyrak toshi) terminlari ayni gap doirasida o'zining to'liq ma'nosini reallashtira olgan emas. Bu terminlarning semantik-struktur, mantiqiy va badiiy-estetik mohiyatini anglash uchun kengroq matnga murojaat qilish lozim. Xususan, ushbu terminlar bir necha abzas oldindagi quyidagi parcha bilan bog'langan holda tahlil qilinsa, ularning semantik xususiyati oydinlashadi:

Mahmadona leytenatning har majlisda bir igna sanchib olishi, haqiqat talab etishi boshliqning esini teskari qilib yuborgan, majlis desa ko'ngli ag'dariladigan bo'lib qolgan edi. Zohid ketgach, atrofidagi ikki-uch

haqiqatparvarlarning o'z-o'zidan tinchishiga ishonardi.

Ko'rinadiki, ushbu matn yuqorida tahlil etilgan "*Zohid ko'richak emas, buyrakdagi tosh ekan. O'qtin-o'qtin qo'zg'ab, bezovta qilib turishi mumkin ekan*" jumlasini bilan mantiqan aloqador. Bu parchada *ko'richak, buyrakdagi tosh* terminlarining lingvopoetik mohiyati ochilgan.

Demak, terminlar matn tarkibida ishtirok etib, gaplar orasida ham gorizontol, ham vertikal semantik-mantiqiy aloqadorlikni vujudga keltira oladi. Yuqorida keltirilgan *ko'richak, buyrakdagi tosh* (buyrak toshi) terminlari o'zidan oldin kelgan parcha bilan mazmunan gorizontol munosabatda, matnda bir necha abzas keyin kelgan parcha bilan esa vertikal munosabatdadir.

Aytish joizki, terminlarga xos bunday aloqa-munosabat ko'rinishlari, ayniqsa, badiiy matnda diqqatga sazovordir. M.Yo'ldoshev bu masala xususida quyidagi fikrlarni bildirgan: "... so'z yoki boshqa birlikning badiiy matndagi poetik, estetik qimmatini baholash uchun matndan uzib olingan kichik bir parcha yetarli emasligi oydin bo'ladi. Estetik belgining mohiyati sintagmatik yoki kengroq gorizontol munosabatlarda to'la namoyon bo'la olmas ekan, vertikal munosabatlar ifodasi uchun yetarli bo'lgan yaxlit badiiy matn yoki matnning yirikroq parchasi bilan ish ko'rish zaruriydir". [9]

Til birliklarining semantik o'zgarishlarini matn doirasida tadqiq etish zaruriy ekanligi Sh. Safarov tomonidan ham e'tirof etilgan: "Gap tarkibidagi bo'laklar tartibini aniqlash uchun sintaktik tahlilning o'zi yetarli. Gap tuzilishidagi har qanday o'zgarishlar (inversiya, ellipsis, va boshqa shakliy o'zgarishlar) va ma'no ko'chishlarining (sintaktik polisemiya, omonimiya kabilari) turlari, ularning yuzaga kelish sabablarini yoritish maqsadidagi tahlil, so'zsiz, matn sintaksisi va pragmatikasi darajasiga ko'tariladi". [10]

Nutqda hamma terminlar ham faqat bir ma'noda qo'llanmaydi. Chunki ularning qo'llanilish doirasi fanlar kesimida olinganda turlicha bo'ladi. To'g'ri, aniq fanlar doirasida terminlar faqat bir ma'noda keladi va faqat bir tushunchani ifodalaydi. Lekin ijtimoiy fanlar doirasida esa ular emotsionallikni ifodalash vositasiga aylanadi. Zero, ijtimoiy fanlarning vazifasi ham insonning ruhiy olamiga ta'sir etishdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan terminlar badiiy matnda o'z ma'nosida emas, balki ko'chma

ma'nolarda qo'llanilib, metafora, o'xshatish kabi badiiy tasvir vositalariga aylanishi ham mumkin. Terminlar badiiy matnga mahoratli yozuvchilar tomonidan kiritilib, intertekstuallikni hosil qila oladi va pragmatik maqsadni ro'yobga chiqarishda faol qo'llanadi.

Badiiy matnda voqelikni aks ettirishning barcha shakllari doimo so'z ustasi e'tiborida bo'ladi va u doimo to'g'ridan-to'g'ri yoki boshqa yo'l bilan tasvirlanayotgan hodisaga o'z munosabatini bildiradi. Lekin adib o'z munosabatini shunchaki sodda tarzda ifoda qilmaydi, u badiiy ta'sir etish vositalari yordamida munosabatini kitobxonga namoyon qiladi. Xuddi shunday vaziyatda terminlarga ehtiyoj seziladi. Bu esa o'z navbatida yozuvchidan katta mahorat talab etadi. Yozuvchi o'z idiolekti bilan bog'liq holda terminlarni badiiy maqsadining hosilasiga aylantiradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, badiiy matnni yaratishda ijodkor o'z badiiy niyatiga mos holda tilning barcha imkoniyatlaridan keng foydalanadi. Bu jarayonda ijodkorga tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sath birliklari yordamga keladi. Tabiiyki, ekspressivlikning ifodalanishida tilning barcha sath birliklari ishtirok eta olsa-da, leksik sath birliklari bu borada alohida o'ringa ega. Buning ustiga, matnning semantik-mantiqiy tayanch birliklarini o'rganishda unda qo'llangan leksik birliklar alohida qimmatga molik bo'ladi.

Leksik sath birligi hisoblangan terminlarning faqat bir ma'noda qo'llanilishi, ularning badiiyatni ifodalay olmasligi terminlar tadqiqiga bag'ishlangan ko'plab ilmiy ishlarda ta'kidlanadi. Izlanishlarimiz asnosida terminlarning nutqning ta'sirchanligi, ekspressivligini ta'minlashda juda katta imkoniyatga ega ekanligiga guvoh bo'ldik. Terminlar badiiy matnda nutqning to'la anglanishi uchun zaruriy axborotni berish, tinglovchi yoki kitobxon uchun noaniq bo'lgan o'rinlarga aniqlik kiritish, izohlash, eslatish, his-tuyg'ularni ifodalash kabi maqsadlarda qo'llaniladi. Terminlar badiiy asar qahramoni bilan kitobxon o'rtasida o'ziga xos "sirdoshlik" illyuziyasini yaratadi. Qahramon "aytmasa bo'lmaydigan" gapini termin orqali ifoda etib, go'yo kitobxonning qulog'iga pichirlayotganday muhit yaratadi. Bu esa kitobxonning qahramonga nisbatan ishonchini orttiradi va unga yaqinlashtiradi. Badiiy matnda qo'llangan ba'zi terminlar kitobxonni "parda

ortidagi sir"dan ogoh qilishga xoslansa, ayrimlari yangi axborotga tayyorlash vazifasini bajaradi. Ba'zi terminlarda voqelikka nisbatan muallif yoki qahramonning ijobiy munosabati ifodalangan bo'lsa, ayrimlariga kinoya va kesatq yuklangan bo'ladi.

Terminlarni gapdan katta lisoniy birlik bo'lmish matn qurshovida tadqiq qilish, shubhasiz, katta ustunlikka ega. Chunki bunday yondashuv mazkur muammoning integral jihatlarini talqin qilishga va shu tariqa terminlarning lingvistik maqomini aniqlashga imkon beradi.

Tilshunoslikda "ekspressivlik til taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuchdir" degan fikr mavjud. Haqiqatan ham, terminlar nutqning ta'sirchanligi, ekspressivligini ta'minlashda juda katta imkoniyatga ega. Terminlarning badiiy matnda poetik aktuallashish imkoniyatlarini Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom, Mirmuhsin, Erkin A'zam, Tohir Malik, Asqad Muxtor asarlarida ko'rish mumkin. Ushbu adiblar asarlaridan ayrim misollarni havola qilamiz:

1. *Achchiq yel uzoq yillar yukini yelkasida tashib, qavs kabi egilgan shu qari gavdaning bir uyum paxta kabi soqollarini taraydi.* (G'.G'ulom)

2. *Umid yumshoq simkaravotda o'tirardi. Stol ustida so'lib qolgan bir tup g'o'za. U rak kasali bilan o'lgan odamday qovjirab kichkina bo'lib qolgan.* (Mirmuhsin)

3. *Uchastkada kimningdir beparvoligi bilan diametri ikki xil quvurlar payvandlab ketilavergan ekan. Biri kengroq, biri torroq... Fotima bilan bizning avariya ham shunga o'xshamaydimi.* (A.Muxtor)

4. *Qanaqa gap topib kelding. Katta akang miyangni muruvvatini burab qo'ydimi.* (T.Malik)

5. *Sizning bahonangizda "akademiya"ni bitirib, "professor" bo'ldim.* (T.Malik)

Misollar tahlilidan ko'rinadiki, qavs, rak kasali, avariya, muruvvat, akademiya, professor terminlari badiiy matnda lingvopoetik xususiyat kasb etib, ekspressivlikni ta'minlashga xizmat qilgan. Demak, hech qanday termin alohida olinganda, lingvopoetik qimmatga ega bo'lmaydi, u bu qimmatni faqat matn ichida oladi. Shu bois terminning asl ma'nosini matniy qurshovda belgilash lozim bo'ladi.

Terminlardan o'z asarlarida mahoratli yozuvchi O.Yoqubov ham o'rinli foydalangan. U yaratgan asarlarda terminlar matn mazmuni va lisoniy qurilishi bilan uyg'unlashib, yozuvchining

badiiy-estetik niyatini ro'yobga chiqarishga xizmat qilgan. Quyidagi parchada ana shu holat ifodasini ko'rish mumkin:

Bu "falsafa"ning butun chirkinligiga aqli yetgani uchun ham Normurod Shomurodov odatda bu odamlar bilan bahs-munozara qilib o'tirishni o'ziga munosib ko'rmas, ularning "ulug' falsafa"siga ichida bir kulib qo'ya qolardi. (O. Yoqubov. "Diyonat")

Ushbu matnda qo'llangan *falsafa* termini ayni matn doirasida o'zining to'liq ma'nosini reallashtira olgan emas. Bu terminning semantik-struktur, badiiy-estetik mohiyatini anglash uchun kengroq matnga murojaat qilish lozim. Berilgan matn bir necha abzas oldindagi quyidagi parcha bilan bog'lansa, mazkur terminning semantik mohiyati, lingvopoetik qimmatini oydinlashadi:

Normurod Shomurodov Suqrotning boshiday ulkan boshini silaganicha bir daqiqa jim qoldi. U Qudratxo'janing nima demoqchi ekanini go'rdan gap ochishidanoq ilg'ab oldi. U o'limni ro'kach qilib, kishilar diliga g'ussa solishni yaxshi ko'radigan, bu bilan ham o'ziga taskinu tasalli berib, ham g'ururi g'olib raqiblariga tahdid qilishni xushlaydigan "faylasuf"larni ko'p ko'rgan, ko'p uchratgan. (O. Yoqubov. "Diyonat")

Yana bir misolga murojaat qilamiz:

Mana, oradan yillar o'tib, riyozatchilar umid bilan qaragan yigit shahar turmasining so'roqxonasida yolg'iz o'tirib, raqamlarga raqamlar ulayapti: qo'shuv, bo'luv, oluv, so'ng ildiz ostidagi raqamlar... Bularni yechish unga cho't emas. Ammo adolat formulasiga tishi o'tmayapti. Ne-ne allomayu donishmandlar yecha olmagan masalaga uning qurbi yetarmikan?

Mazkur parchada qo'llangan qo'shuv, bo'luv, ildiz osti va formula, masala (matematik termin) kabi terminlarning ma'nosi, matnda bir necha abzas oldinda kelgan quyidagi parcha bilan vertikal munosabatga kirishganda oydinlashadi:

Zohidning yelkasiga bir shayton minib olib, "bu o'qishni tashlaysan, huquq ilmini olasan, bu ablahlarga qarshi kurashasan, adolatni tiklaysan, bechoralarga suyanchiq bo'lasan", deb ming'irlayverdi. Zohid bu gaplarga ko'ndi. To'ng'ich o'g'il dardida qaddi bukilgan otaga ham shu fikr ma'qul keldi.

Ma'lum bo'ladiki, Zohid huquqshunos. Adib uning bu faoliyatida jinoyatni ochish uchun amalga oshiradigan tahlillarini tasvirlashda

matematik terminlardan foydalangan va bu terminlarga lingvopoetik vazifa yuklagan.

Har qanday matnning muhim belgilaridan biri uning tarkibiy qismlarining o'zaro mantiqiy bog'lanishi va shu asosda yaxlitlikning ta'minlanishidir. M.Yo'ldoshev so'zning ma'nosi aniq bir kontekstda reallik kasb etgani kabi gap ham o'zining chin mazmunini boshqa gaplar bilan munosabatda xolis reallashtira olishini ta'kidlar ekan, nemis tilshunosi K.Boostning matndagi gaplar munosabati xususidagi quyidagi mulohazasini keltirgan: "Bir gapdan boshqasiga tortilgan iplar shu qadar ko'p va shunday pishiq to'rni hosil qiladiki, gaplarning chatishishi, ularning yagona to'r sifatida o'rab to'qilganligi haqida gapirish mumkin, chunki har bir alohida gap boshqalari bilan chambarchas bog'langan". [10]

Darhaqiqat, tarkibida terminlar mavjud bo'lgan alohida olingan gaplar asosiy hollarda jumladagi fikr predmeti haqida ham, terminning kiritilishidan ko'zlangan badiiy maqsad mazmuni haqida ham to'liq tasavvurning shakllanishini ta'minlay olmaydi. Masalan:

Proxor bilan O'rozqulning nolai nidolari go'yo miyasiga allaqanday bir muruvatini burab yuborganday bo'ldi-yu, Otaqo'zining esiga lop etib tog'asining xati tushdi. (O. Yoqubov. "Diyonat")

Matnda qo'llangan muruvat terminining mohiyatini keyinroq keltirilgan quyidagi parcha bilan qiyoslab ochamiz:

Peshindan beri har eslaganda larzaga solayotgan bu xat yuragini tilka-pora qildi... Tog'asi-ku, xatda ham o'z dardi dunyosini, alam-iztiroblari, armonlari, mehri, yaxshi tilaklarini unga, jiyaniga aytib ketdi. Armonsiz ketdi. U-chi?

Sir emaski, insonning faoliyati jarayonidagi xatti-harakatlari uning nutqida aks etadi. Badiiy asarda yozuvchi pragmatik maqsadini ifodalashda turli til vositalariga ehtiyoj sezadi. Xuddi shu jarayonda terminlar qatorida kasb-hunar leksikasiga oid birliklar ham badiiy maqsad hosilasi sifatida asarda qo'llaniladi va o'ziga yuklatilgan pragmatik yukni a'lo darajada ifodalab beradi. Masalan:

Yana shunday katta mashinani o'yinchoqday o'ynatib haydaganingizga men hayron.

– Ishqilib, "bo'yoqchi" bo'lib qolmasam bo'ldi, deymen unga. (P.Qodirov. "Qadrim")

Ushbu matnda nutq sub'ektining ichki maqsadi bilan bog'liq yashirin xususiy mazmun ko'rinishi bo'yoqchi kasb-xunarga oid leksik birligi yordamida ifodalangan. Bu birlik orqali ifodalangan so'zlovchi nutqiga xos illokutiv maqsadni tushunish uchun asarning to'liq mundariyasi bilan tanishish talab etiladi. Asar qahramoni Xurshidani rasmga olish uchun gazeta redaksiyasidan kelgan muxbir yigit uni paxta terish mashinasi oldida rasmga tushishini aytadi. O'zi bilan bog'liq bu holatni Xurshida bo'yoqchining harakatiga qiyoslaydi. Matnda "bo'yoqchi bo'lib qolmaslik" harakatining asl mohiyati pragmatik maqsad asosida yashirin ifodalangan. Uni ifodalovchi maxsus leksikaning matniy semantik mohiyatini nutq egalaridan boshqa hech kim tushunmaydi.

Xullas, terminlar kiritilgan gap ham, terminlar qo'llanilmagan gap ham eng oliy kommunikativ birlik bo'lmish matn ichidagina o'zining semantik-struktur, kommunikativ-estetik va boshqa xususiyatlarini to'la namoyon qila

oladi. Shuning uchun ham har qanday gap matn doirasida o'rganilgandagina uning to'g'ri ilmiy talqiniga erishish mumkin. Zotan, axborot birligi bo'lmish gap nutqda alohida olingan tarzda mavjud bo'lolmaydi, u boshqa gaplar bilan mantiqan bog'lanib, matn hosil qiladi.

Gap strukturasida ro'y bergan turli o'zgarishlar, shu jumladan, terminlar bilan bog'liq o'zgarishlar ham matn doirasida o'rganilishi zarur. Zero, gap tarkibidagi bo'laklarni aniqlash uchun sintaktik tahlilning o'zi yetarli bo'lsa, gapda kuzatiladigan har qanday o'zgarishlar, xususan, so'z ma'nosining ko'chishi, ularning yuzaga kelish sabablarini yoritish matnning lingvopoetik, pragmatik tahlili orqali amalga oshiriladi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, nafaqat gap, balki gap tarkibida qo'llangan terminlarning ham semantik, uslubiy-funksional vazifalarini matn qurshovisiz, kontekst va nutq vaziyati bilan bog'lamay turib baholash, lingvopoetik qimmatini belgilash mushkul.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudov N. Ilmiy matnda ekspressivlik ehtiyoji // www.tilvaadabiyot.uz.
2. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap // O'zbek tili va adabiyoti. 1986. – №6. –B. 28-31.
3. Mahmudov N. Ilmiy matnda termin tanosibi va takomili // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2020. – №2. – B.5.
4. Shamsiddinov X. Terminы v xudojestvennoy rechi: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1984.
5. Mamajonov A. Badiiy matnning stilistik xususiyatlariga doir / Filologiyaning dolzarb muammolari va kontrastiv tilshunoslik. Resp. Ilmiy- amaliy konf.materiallari. – Farg'ona, 2018. – B.5.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B.87.
7. Mahmudov N. Ilmiy matnda ekspressivlik ehtiyoji // www.tilvaadabiyot.uz.
8. Mahmudov N. Nutq madaniyati va tilning estetik vazifasi // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2006. – № 2(11). – B. 47-48.
9. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 32-33.
10. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – B. 8 – 9.

EMOTSIONAL LEKSIK BIRLIKLARNING BADIY-ESTETIK VAZIFASI

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

ARTISTIC AND AESTHETIC FUNCTION OF EMOTIONAL LEXICAL UNITS

Y.Z.Isaqova

Qo'qon davlat pedagogika instituti
BT kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada emotsional so'zlar va ularning badiiy nutqda bajaradigan vazifalari, salbiy va ijobiy munosabat anglatuvchi so'zlarning o'zaro ma'noviy guruhlari to'g'risida mulohazalar keltirilgan hamda fikrlar badiiy matndan keltirilgan parchalar asosida dalillangan.

Kalit so'zlar: emotsional so'zlar, estetika, badiiy-estetik vazifa, ijobiy ma'no anglatuvchi so'zlar, tantanavorlik, ulug'lash bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar, salbiy munosabat anglatuvchi so'zlar, nafrat ma'nosini bildiruvchi so'zlar, nominativ ma'noga salbiy baho ottenkasini qo'shuvchi so'zlar, mensimaslik ma'no ottenkasiga ega bo'lgan so'zlar.

Исакова Юлдузхон Зокировна – Кокандский государственный педагогический институт, преподаватель кафедры НО

Аннотация: В данной статье рассматриваются эмоциональные слова и их функции в художественной речи, комментируются взаимосвязанные группы слов, обозначающих негативные и позитивные отношения, а мнения обосновываются на примерах отрывков из художественного текста.

Ключевые слова: эмоциональные слова, эстетика, художественно-эстетическая задача, слова с положительным значением, торжественность, слова с цветом прославления, слова с отрицательным отношением, слова с отрицательной окраской в именительном падеже, слова с оттенком пренебрежительности.

Annotation: This article gives comparative and factual informations about emotional words and their functions in artistic discourse, the same meaningful groups of words that express negative and positive attitudes, and ideas are substantiated on the basis of passages from the literary text.

Keywords: emotional words, aesthetics value, artistic-aesthetic task, words with a positive and solemnity meaning, words with a color of glorification, words with a negative and disrespectful attitude, negative connotational words to the nominative meaning, words with a disrespectful connotation.

Dunyo tilshunosligida so'z tushunchasi doimo markaziy o'rinda turgan. So'z, xususan, uning til sistemasidagi mavqei, o'zni, vazifalari, shakliy va mazmuniy strukturasi, valentlik imkoniyatlari, kognitiv-pragmatik xususiyatlari ko'plab tadqiqotlar uchun asos bo'lgan. Nutqni tinglovchiga to'laonli va jonli yetkazish uchun tilda mavjud bo'lgan emotsional so'zlardan foydalaniladi va bu orqali borliqdagi aniq voqea-hodisalarning tinglovchi ongiga haqiqiy, aniq etib borishiga erishiladi. Demak, emotsional so'zlarning nutqdagi ahamiyati juda katta hisoblanadi.

Shuning uchun bugungi kunda muloqotning jonli, ta'sirli, jozibador bo'lishida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan emotsional so'zlar va ularning kommunikativ-pragmatik, funksional-semantik hamda uslubiy xususiyatlarini tilshunoslikning zamonaviy aspektlarida tadqiq etish kun tartibidagi zarur vazifalardan biriga aylandi.

O'zbek tilshunosligida tilning morfologik sath birligi so'z tadqiqi borasida muayyan yutuq va natijalarga erishilgan bo'lsa-da, uning barcha antropotsentrik, paradigmatic, funksional-semantik, kognitiv, kommunikativ, uslubiy jihatları monografik

o'rganilmagan. "Bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada, avvalo, o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir". [1] Shu jihatdan so'zning, jumladan, uning emotsionallik, ekspressivlik, uslubiy bo'yoq ifodalovchi guruhini zamonaviy sistemaviy-struktur, antropotsentrik tamoyillarda o'rganish va badiiy-estetik qirralarini ochib berish o'zbek tilshunosligining dolzarb vazifalari sirasiga kiradi.

Emotsional so'zlar nutqda qo'llanilganda, tinglovchiga estetik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi. Estetika barchamizga ma'lum, borliqning go'zal shaklidir. Bu so'zga lug'atda quyidagicha ta'rif beriladi: "Estetika [yun. *aisthetikos* – hissiy idrokka (bilishga) oid] nafis san'at va badiiy ijodiyotni tabiat va turmushdagi go'zallikning mohiyati va shakllarini inson va olam o'rtasidagi qadriyatlar munosabatini o'rganuvchi falsafiy fan". [2] "Estetik" so'zi esa estetikaga oid ma'nosini anglatishiga oidligiga tayanadigan bo'lsak, "Tilning estetik vazifasi, umuman aytganda, tinglovchida his-tuyg'ularni qo'zg'atishga xizmat qiladigan vazifadir". [3] Tildagi bu vazifani sinonimlar, antonimlar, paronimlar, arxaizmlar, dialektal so'zlar, individual-stilistik neologizmlar, ko'p ma'noli so'zlar bajaradi. [4] Bu vositalar tarkibida emotsional so'zlar ham mavjud bo'lgani bois estetik funktsiya emotsional so'zlar zimmasiga tushadi.

Til estetikasi bilan shug'ullangan dastlabki olim italyan filosofi va siyosiy arbobi Benedetto Krochedir. U nazariy jihatdan tilshunoslikni estetika bilan aynan tenglashtiradi. Kroche bu qanchalik g'ayritabiiy bo'lishiga qaramasdan, estetika kategoriyalari qanchalik individual bo'lsa, lingvistik kategoriyalar ham shunchalik individualdir deb hisoblaydi. [5]

"Til estetikasi, avvalo, tildagi "estetiklik" tushunchasi nimani o'z ichiga oladi, qanday xarakterlanadi degan savol tabiiy va asoslidir. Bu o'rinda R.Budagovning quyidagi fikri juda xarakterlidir: "Tilga va nutqqa nisbatan "estetiklikni so'zlovchi yoki

yozuvchining faqat nimani gapirayotganligiga va nima haqida yozayotganligigagina emas, balki qanday gapirayotganligiga va qanday yozayotganligiga ham ongli munosabati sifatida tushunmoq kerak". [6] Demak, emotsional so'zlar so'zlovchining ifodalamoqchi bo'lgan fikrlarini yuzaga chiqaruvchi vosita bo'lgani bois estetik vazifa bajara oladi deyishimiz mumkin.

Barcha uslublarga xos bo'lgan va lug'at tarkibida uchrovchi, bo'lib o'tgan voqea-hodisalarga, belgiga, shaxslar, ish-harakatga so'zlovchining turlicha munosabatini aks ettiruvchi leksemalarni baho semasiga bog'liq ikki xil guruhga ajratamiz: ijobiy ma'noviy munosabatni bildiruvchi leksemalar va salbiy ma'noviy munosabatlarni ifoda etuvchi leksemalar.

Ijobiylik munosabatini bildiruvchi ma'noviy ottenkalar bir qanchadir. Ularga badiiy uslub doirasida qo'llaniluvchi yuqori tantanavorlik, ulug'lash bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar yoki she'riy nutqlarda keng foydalaniluvchi yuqori poetik so'zlarni misol qilib keltirish mumkin: *marhabo*, *ofarin*, *tasanno*, *fusunkor* va shu kabi bir qancha so'zlarni keltirsa bo'ladi. Quyida yuqori poetik so'zlar aks ettirilgan badiiy adabiyotlardagi materiallar tahlili to'g'risida fikr yuritamiz.

Popukday qizlar, nozaninday juvonlar, norasida bolalar Xudoga nola qilishibdi. (O'.Hoshimov) Ushbu gapdagi *popuk*, *nozanin*, *norasida* so'zlari ijobiylik semasiga ega so'zlar hisoblanib, bu so'zlarda yuqori poetiklik xususiyati mavjud. *Popuk* so'zi yosh qizchalarga nisbatan ishlatiluvchi so'z hisoblansa, *nozanin* voyaga etgan va undan katta bo'lgan ayollar uchun qo'llaniladi va bu so'zlarda ijobiy bo'yoq mavjud. *Norasida* so'zi begunoh, voyaga etmagan bola ma'nosida qo'llaniladi va bu so'zda ham yuqori poetiklik xususiyatiga ega. Agar bu so'z qo'llanilmasdan *begunoh* so'zini qo'llaganimizda butun gapda aks etgan yuqori poetiklik yo'qolgan bo'lardi. *Norasida* so'zi orqali ushbu gapdagi ijobiylik kuchaytirilgan.

Ona so'zini eshitgan paytimizdayoq kishi tasavvurida dunyodagi eng mehribon,

eng chiroyli inson siymosi gavdalanadi. Lekin badiiy nutqda biz onaning ijobiy xususiyatlarini kuchaytirish maqsadida turli xil perifrazalardan foydalanamiz va ijobiylikni yanada bo'rttirib ko'rsatamiz. *Valida* so'zining o'zida ham ijobiylik xususiyati mavjud bo'lsa-da, lekin *validai muhtarama*, *validai mehribon* so'zlari yanada so'zning ijobiyligini, shaxsning qanchalik ijobiy xususiyatlari ko'pligini aniqlashtiradi va gapga yuqori poetiklik qo'shadi. *Validai mehriboningiz* *xo'p yarlaqagan odam* ekanlar. (O'.Hoshimov)

O'shanda shu *mushtipar yolg'iz qoldiku*, *holi nima kechdiyan*,... (O'.Hoshimov) Ushbu misolda *mushtipar* so'zi ijobiy bo'yoqli so'z bo'lib, *ojiz*, *bechora*, *mustaqil ish bajara olmaydigan* ma'nosini anglatadi. Bu so'z ko'proq ayollarga nisbatan ishlatilib, boshqa shaxslarga nisbatan qo'llanilmaydi. So'zni boshqa ma'nodoshlari bilan almashtirilganda gapdagi ijobiylik xususiyati yo'qoladi.

Masalan, *Bo'rsildoq tuproq*, *mag'izdor tuproq*, *hosildor tuproq! Tuproqmisan-tuproq!* (T.Murod) *Bo'rsildoq* so'zi ko'pchib turgan, bilqillagan ma'nosini anglatadi. *Bo'rsildoq* so'zi gapda o'z ma'nosida kelgan bo'lsa-da, gapning ma'nosini, ijobiy bo'yog'ini kuchaytirish uchun xizmat qilgan. Ijobiy sifatlar darajama-daraja rivojlantirilib, *mag'izdor*, *hosildor* va takroriy so'z orqali gapdagi ijobiylik yanada kuchaytirilgan. Gradatsiya hodisasi qo'llangan. "O'quvchi yordamchilarga *alangali* salom!" degich *alvon ko'tarib oladi*. (T.Murod) Gapdagi ijobiylik anglatgan so'z otashin, jo'shqin ma'nolarini anglatib, gapning his-hayajonini kuchaytirish uchun qo'llangan. Gapdagi bu so'zni tushirib qoldirsak, gap oddiy darak gapga aylanadi.

Bu *qaqajon* qizlarning xayolidagi o'zim shu qadar baland edimki, hozirgi turishim o'sha o'zimning oldida bir pul edi. (A.A'zam) *Qaqajon* so'zining qo'llanilish doirasi chegaralangan bo'lib, so'z faqatgina qizlar va bolalar uchun ishlatiladi. Gapga usta, ustomon kabi ijobiy sifatlarni anglatuvchi so'z hisoblanib, so'z orqali gapga ijobiy ma'no qo'shilgan. ...nozikdan kelgan, *ko'hlikkina* chiroyini arzon chit ko'ylagi ham sarg'ayib yashira olmagan edi.

(A.A'zam) Ushbu gap tarkibida ajratib ko'rsatilgan so'z ko'rinishi chiroyli, yoqimli, kelishgan, go'zal kabi ma'nolarni anglatadi. Gap mazmunidan ham tasvirlanayotgan shaxsga berilayotgan ijobiy bahoni sezish qiyin bo'lmaydi. *-kina* qo'shimchasi orqali esa ijobiylik xususiyati yana ham bo'rttirib ko'rsatilgan.

Salbiy munosabat ham gap tarkibida bir qancha mazmun anglatuvchi so'zlar orqali ifoda etiladi. Masalan,

1) nafrat ma'nosini bildiruvchi so'zlar (*nomard*, *iymonsiz*, *yuvuqsiz*, *benomus*, *nonko'r*, *uyatsiz* kabi), haqorat bildiruvchi so'zlar (*iflos*, *yuvundixo'r*, *noinsof*, *yaramas*, *kofir*, *ablah*, *oqpadar*, *la'nati*, *haromi*, *munofiq*, *murtad* kabi);

2) nominativ ma'noga salbiy baho ottenkasini qo'shuvchi so'zlar (*sanqimoq*, *tentiramoq*, *bezraymoq*, *chaqchaymoq*, *do'laytirmoq*, *dovdir*, *sulloh* kabilar);

3) mensimaslik ma'no ottenkasiga ega bo'lgan so'zlar (*tirrancha*, *mishiqli*, *shapshak* kabilar).

Ushbu guruhlariga bo'lishda S.G'oyibov tasnifidan ham foydalanildi. [7]

Nafrat anglatuvchi so'zlar ishtirok etgan misollarga quyidagilarni keltirish mumkin: *Ertaga tog'am kirib kelsa*, *ko'ziga qaysi yuz bilan qaraysan*, *benomus!* (O'.Hoshimov) *Shu nomard Toshkentga borishni paysalga solmasa*, *tirik qolardi*. (O'.Hoshimov) *Norasta nima gunoh qildi*, *uyatsiz?* (O'.Hoshimov) – *Yuvuqsizlar* *hukumati deydimi?* – *deydi onamiz*. (T.Murod) *Obbo sho'rtumshuqlar-ey!..* (O.Hayit)

Haqorat bildiruvchi so'zlar qatnashgan quyidagi misollarni badiiy adabiyotlarda uchratish mumkin: *Tur*, *badbaxt!* (O'.Hoshimov) *Voy*, *yaramas!* *Nechta bu?!* (O'.Hoshimov) *Munofiq!* *Nahotki, uni bir qopchiq bug'doyga sotib olaman, deb o'ylasa?* (E.Usmon)

Nominativ ma'noga salbiy baho ottenkasi qo'shuvchi so'zlar berilgan misollar: – *Vaysama*, *o'v!* – *U deraza tokchasida yotgan papirosini yulib olib tutatdi*. (O'.Hoshimov) *Bir kun bo'lmasa, bir kun sen sulloh kelishingni bilib edim*. (T.Murod) *Bu og'ziga kelganini aljirayveradi*. (E.Usmon)

– Bunday muttahlamlarning tanobini tortib qo'yadigan huquqimiz yo'qligi alam qiladi-da,... (E.Usmon) Belgi anglatuvchi salbiy ma'noli so'z, firibgar, qallob mazmuniga ega so'z. – Afsuski, u hozir mana shu to'nkamijoz inson bilan gaplashishi, kiyik mojarosini bosdi-bosdi qilib yuborishi lozim. (E.Usmon) Bu so'z ham belgi anglatuvchi qo'shma so'z bo'lib, befarosat, aqli uncha-munchaga etmaydigan kabi salbiy ma'nolarni bildiradi.

– Bu tuturiqsiz dahanaki jang nihoyat Karim Jamolovichning joniga tegdi. (E.Usmon) Tayini yo'q, bema'ni, ma'nisiz kabi belgi ma'nosini anglatuvchi salbiy so'z. Bu og'zining tizgini yo'q vaysaqining gaplarini kavlashtirib nima qilasan. (E.Usmon) vaysaqi bema'ni gaplarni ko'p gapiradigan kishilarga nisbatan ishlatiluvchi belgi bildiruvchi so'z hisoblanib, bu o'rinda otlashib, salbiy xususiyatga ega kishi bahosini ifodalab kelgan. O'lamani sator, mana shu qirchang'ini olaman, deb turib oldi. (O'.Hoshimov) Qirchang'i so'zi hayvon – otga nisbatan ishlatiluvchi so'z bo'lib, oriq va qo'tir, ko'rimsiz otlarga nisbatan ishlatiladi. Nominativ ma'nosidagina salbiy semaga ega bo'lgan leksemani ko'chma ma'noda qo'llash bilan uning mazmun mundarijasiga salbiy bo'yoq ham qo'shilmogda. So'z otlashib, shaxsga nisbatan salbiy ma'no hamda salbiy baho ottenkasini anglatish uchun qo'llanilgan. – Lekin anovi Xo'jangga aytib qo'y, yalmog'iz buzog'ini yana olib kelsa, jig'ini ezib qo'yaman! (O'.Hoshimov) Yalmog'iz so'zi afsonaviy mahluq, jodugar ma'nosini bildiradi va salbiy ma'no ottenkasiga ega. Bu o'rinda so'z belgi anglatib kelgan, ya'ni yuqoridagi otlashgan so'zlarga nisbatan teskari hodisa kasb etgan, sifatlashgan. – Mana, sizlar eskilik sargitini yo'qotish kerak, u-bu deb yozasiz,

to'g'rimi? (O'.Hoshimov) Birovdan qolgan qoldiq ma'nosini anglatuvchi bu so'z ko'chma ma'noda eski, keraksiz urf-odatlar, rasm-rusumlarni anglatmoqda va salbiy munosabat anglatish uchun qo'llaniladi.) Buning ustiga xotin diydiyosini boshladi. (O'.Hoshimov) Ayollarning bekorchi gaplarni gapirib, dard-hasratlarini aytishi tushuniladi. Men bo'lsam, lalayib, faqat uning so'zlarini tinglab o'tirardim. (Z.Saidnosirova) Bo'shashmoq, shalviramoq, anqaymoq kabi harakatni bildiruvchi so'z bo'lib, salbiy munosabat ifodalagan.

Mensimaslik ma'no ottenkasiga ega bo'lgan so'zlar ishtirok etgan gaplar: Qo'yvor, shallaqi! (O'.Hoshimov) Qo'ymijoz Komil tabibning mishiqi bolasini sariq chaqaga olmayman. (O'.Hoshimov) Tilini bermaydi, tirrancha! (O'.Hoshimov)

Demak, yuqorida ko'rilgan badiiy vositalar va fikrlardan shu narsa anglashiladiki, emotsional-ekspressiv ma'noga ega bo'lgan mustaqil ma'noli so'zlarning barchasi (son va olmoshlar hishayajonlilik ma'nosini anglatishdan holi bo'lgan turkumlar sanaladi) so'zlovchining ifoda etayotgan fikriga bo'lgan baho semasini yorqin uslubiy jihatdan ifodalab beradi. Ifodalanayotgan ijobiy yoki salbiy bo'yoq so'zlovchi nutqida emotsional tarzda namoyon bo'ladi.

So'zlarga emotsional baho qo'shilishida, albatta, uning leksik ma'nosi hisobga olinadi. So'zning leksik ma'nosi o'zi anglatgan tushuncha yordamida anglashiladi. Shu tushuncha atrofida esa unga xos bo'lgan turlicha uslubiy ma'nolar hosil bo'ladi. Professor Sh.Rahmatullaev: "Leksik ma'no uslubiy baho bilan qoplangan, ya'ni narsa anglatilibgina qolmay, unga munosabat ham ifodalangan", [8] degan fikrni aytgan edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармони // Халқ сўзи, 2019, 22 октябрь, № 218 (7448).
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 58.
3. Йўлдошев М. Бадий таҳлил асослари. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 94.
4. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.
5. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Б. 3.
6. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Б. 4.

7. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 163.

8. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 68.

ATAMALARNI IZOHLASHNING LEKSIKOGRAFIK USUL VA VOSITALARI ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ И СРЕДСТВА КОМЕНТАРИЕВ ТЕРМИНА LEXICOGRAPHIC METHODS AND TOOLS OF DEFINITION OF TERMS

M.G'.Najmiddinov

Andijon Universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada terminologik lug'atlarda atamalar izohlanishining leksikografik usullari hamda bu jarayonda duch kelinadigan muammolarga atroflicha yechim topishga shu bilan birga atamalarning tavsifi va tasnifiga bag'ishlangan. Bundan tashqari, korpus lingvistikasi va uning zamonaviy tilshunoslikdagi ahamiyatiga haqida so'z boradi.

Аннотация: Данная статья посвящена лексикографическим методам толкования терминов в терминологических словарях, а также комплексному решению проблем, возникающих в этом процессе, а также описанию и классификации терминов. Также говорится о корпусной лингвистике и ее важности в современной лингвистике.

Annotation: This article is devoted to lexicographical methods of interpretation of terms in terminological dictionaries, as well as a detailed solution to the problems encountered in this process and the description and classification of terms. It also discusses corpus linguistics and its importance in modern linguistics.

Tayanch so'z va iboralar: Leksikografiya, korpus lingvistikasi, terminlar banki, terminologik standart, bir so'zli lug'atlar, ikki so'zli lug'atlar, batafsil lug'atlar, alifbo bir so'zli lug'atlar, leksik-lug'at, ideografik so'zlar.

Ключевые слова и словосочетания: Лексикография, корпусная лингвистика, банк терминов, терминологический стандарт, однословные словари, двухсловные словари, многословные словари, алфавитно-однословные словари, лексико-словарь, идеографические слова.

Keys words and expressions: Lexicography, corpus linguistics, terminological banks, terminological standards, monolingual dictionaries, bilingual dictionaries, multilingual dictionaries, alphabet-cell dictionaries, ideographic dictionaries, alphabet-relational dictionaries

Turli soha terminologiyasini shakllantirish usullarini ishlab chiqish zamonaviy korpus lingvistikasi tadqiqotlarining muhim vazifasidir. Ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishi bilan turli sohalarning terminologik tizimlari o'zgarib bormoqda, ayni paytda mavjud leksikografik manbalar – terminologik lug'atlar, terminologik banklar, ma'lumotlar bazalari va terminologik standartlar har doim ham yangi atamalar va ular bildirgan tushunchalar haqidagi ma'lumotlarni aks ettirmaydi. Turli fanlar terminologiyasi tizimining doimiy o'zgarishi munosabati bilan

terminologiya, umumiy va amaliy leksikografiya, axborot qidirish va mashina tarjimasi sohasidagi muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan zamonaviy terminologiyani ajratib ko'rsatish usullarini ishlab chiqish va takomillashtirish zarurati tug'ilmoqda[1] Zamonaviy dunyoda ilmiy-texnik adabiyotlar tarjimasi muhim rol o'ynaydi: ko'p tilli tarjima terminologiyasini ishlab chiqish, ko'p tilli terminologik lug'atlarni yaratishning samarali usullarini ishlab chiqish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda[2]. Korpus tadqiqotlari professional tarjimonlar va avtomatik tarjima

tizimlari foydalanuvchilari uchun dasturiy vositalarni ishlab chiqish, takomillashtirishga olib keldi[3]. SketchEngine korpus menejeri (www.sketchengine.co.uk) umumiy leksikografiya va tarjima leksikografiyasi bo'yicha korpus tadqiqotlari yutuqlarining yorqin namunasidir.

Hozirgi kunda ko'plab atamalar, xususan, informatika va axborot texnologiyalari kabi soha atamalari ingliz tilida paydo bo'ladi va keyin boshqa tillarga tarjima qilinadi. Tillarning morfologiyasidagi farqlar va ma'lum bir tilda qabul qilingan terminologiya sohasidagi an'analarning mos kelmasligi tufayli inglizcha atamalarining tarjima ekvivalentlari har doim ham tizimli emas. Bu ko'p tilli atamalarni standartlashtirish va birlashtirish muammolarini keltirib chiqaradi[4]. Mutaxassislar turli tillardagi atamalarni taqqoslashda quyidagi prinsiplarga rioya qilish kerakligini ta'kidlaydilar:

- 1) semantik muvofiqlik tamoyili;
- 2) rasmiy muvofiqlik tamoyili;
- 3) funksional muvofiqlik prinsipi;
- 4) atamalarining tarqalganlik tamoyili;
- 5) terminning qo'llanish an'analarga rioya qilish prinsipi [5].

Semantik muvofiqlik prinsipi shundan iboratki, terminologik tarjima ekvivalentlarini yaratishda, ma'lum bir til tizimiga xos bo'lgan atamalar tuzilgan modellarning semantikasini hisobga olish zarur. Rasmiy muvofiqlik prinsipi shundaki, manba tilida bir xil shaklga ega bo'lgan so'zlar tarjima qilinayotgan tillarda bir xil shaklga ega bo'lishi kerak. Yangi atamalarining yaratilishi berilgan tilning barqaror hosila modellari asoslangan bo'lishi kerak. Funksional moslashish tamoyiliga atamaning qisqaligi, undan foydalanishning qulayligi kabilar kiradi. Boshqa tildan atama o'zlashtirilganda yoki yangi termin yaratilganda, uning morfologik va leksik xususiyatlari nuqtai nazaridan foydalanish qulayligini hisobga olish zarur. Tarqalganlik tamoyiliga ko'ra, atamalarining qo'llanish chastotasining yuqori bo'lishi, ilmiy matn va ilmiy nutqda keng qo'llanilishi kerak. Terminologik an'ana tamoyiliga muvofiq, yangi atamani iste'molga kiritish shu tilda qabul qilingan terminologik tamoyillarga asoslanishi va

terminologiyani shakllantirishda avvalgi tajribani hisobga olishi kerak [6].

Mutaxassislar turli tillardagi terminologik tarjima ekvivalentlari izohini shakllantirishda amalga oshirish zarur bo'lgan bir qator amaliy ko'rsatmalarni taklif qilishadi, shunday bo'lsa-da, ular bu tamoyillar universal va mutlaq emasligini ta'kidlashadi:

- 1) asliyatdagi atama tarjima tilida bitta aniq atamaga to'g'ri kelishi kerak;
- 2) manba tilining har xil atamalari tarjima tilining turli atamalariga mos kelishi kerak;
- 3) agar manba tilidagi atama ko'pma'noli bo'lsa, u holda tarjima tilida ko'pma'nolilik darajasi o'xshash bo'lgan so'z tarjima ekvivalenti sifatida tanlanishi lozim;
- 4) yangi termin berilgan terminologik tizimga mos kelishi, o'xshash va shu ma'noviy guruhga mansub atamalar bilan o'xshashliklarga ega bo'lishi kerak;
- 5) tarjima ekvivalentlari teskari aloqa munosabatiga ega bo'lishi, ya'ni atama asliyat tiliga tarjima qilganda, tarjima qilingan ekvivalentga mos keladigan atama ishlatilishi kerak;
- 6) atamani asliyat tilidan o'zlashtirayotganda uning semantikasi, fonetikasi va morfologiyasining tarjima til tizimiga qanday kiritishni hisobga olish kerak;
- 7) o'zlashma atamaning tarjima tilga tegishli ekvivalentini tanlashda original so'zlarga ustunlik berish kerak.

Shunday qilib, ko'p tilli tarjima terminologiyasi bilan ishlashda tarjimaning munosib ekvivalentlarini izlash, ularni standartlashtirish va birlashtirish muhim rol o'ynaydi.

Ko'p tilli terminologik elektron lug'atlarni tuzishda terminologik ma'lumotlar bazalarining ahamiyati. Ko'p tilli terminologiya bilan ishlashda tarjima terminlar lug'atlari bilan bir qatorda, terminologik ma'lumotlar bazalari muhim leksikografik manba hisoblanadi. Terminologik ma'lumotlar bazalari (termbases, TBD) asosiy atamalar va ularning quyidagi metama'lumotlarini axborot sifatida qamrab oladi [7]:

- 1) atamaning ma'nosi;

2) atamaning boshqa tillarga tarjima qilingan ekvivalenti;

3) atamaning sinonimlari (ularning mohiyatini ko'rsatuvchi – qabul qilinadigan yoki qabul qilinmaydigan);

4) atamaning qo'llanish doirasi haqida ma'lumot;

5) ushbu atamani tasdiqlagan hujjat haqidagi ma'lumotlar (milliy, xalqaro standart va boshqalar).

Ilmiy-texnik adabiyotlarni tarjima qilishda ochiq kirish imkoni mavjud bo'lgan ko'p tilli terminologik ma'lumotlar bazalari katta ahamiyatga ega. Ochiq terminologik ma'lumotlar bazalari orasida eng muhimlari sirasida quyidagilarni sanash mumkin:

1. ISO terminologiyasi ma'lumotlar bazasi[8] (ISO Concept Database, ISO/CDB) (<http://cdb.iso.org/> manzilida joylashgan). ISO terminlar bazasi, ko'p tilli konseptual terminologik ma'lumotlar bazasi bo'lib, ISO standartlarida terminlarni izlash, ishlab chiqish va saqlash uchun yaratilgan. Ushbu ma'lumotlar bazasi atama, uning ta'riflari, grafik belgilar va kodlar (tillar, mamlakatlar, valyutalar va boshqalar) kabi toifalar bo'yicha ingliz, fransuz, rus, ispan va nemis tillarida qidirish imkonini beradi.

2. IATE (InterActive Terminology for Europe)[9] (Yevropa Ittifoqining interaktiv terminologik bazasi – <http://iate.europa.eu/> manzili orqali bog'lanish mumkin). IATE Yevropa Ittifoqining ko'p tilli terminologik bazasi bo'lib, Yevropa Ittifoqining 23 rasmiy tilidagi 1 milliondan ortiq terminlarni o'z ichiga oladi. Ushbu resurs Yevropa Ittifoqi mamlakatlari tashkilotlari va muassasalarida qo'llaniladi; Yevropa Ittifoqi faoliyati bilan bog'liq aniq atamalarni birlashtirish, standartlashtirish va tarqatish(ommalashtirish)ga xizmat qiladi. Tizim Yevropa Ittifoqining tarjima tashkilotlari va rasmiy institutlarining mavjud terminologik ma'lumotlar bazalarini birlashtiradi.

Microsoft Language Portal[10] (Microsoft til portali – <http://www.microsoft.com/Language/en-US/Default.aspx> manzilida joylashgan). Microsoft Language Portal – Microsoft atamalari va umumiy axborot texnologiyalari terminologiyasining qidiruv tizimi. Bu

portalda 100 tilda 25000 ga yaqin atamalar va ularning ingliz tilidagi ta'riflari mavjud. Microsoft Language Portal Microsoft muhitida ilovalarni ishlab chiqish va integratsiyalash bilan bog'liq atamalarni birlashtirish va standartlashtirish uchun ishlatiladi, shuningdek, ko'p tilli axborot texnologiyalari lug'atlarini yaratish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Ko'rinadiki, turli tillarda turli sohalarning terminologik bazalari mavjud. Ammo ular orasida biz tadqiq etayotgan lingvistik terminlar bazasini uchratmadik.

Terminologik lug'atlar ko'p tilli terminologik elektron platformaning ma'lumotlar bazasi sifatida. Ko'p tilli terminologik elektron platformani shakllantirishda so'zlikni shakllantirish tamoyillarini ishlab chiqish muhim. Bu tamoyillarni ishlab chiqish va atamalar ro'yxatini shakllantirish mezonlarini belgilashda foydalanilgan nazariy materiallar haqida to'xtalamiz.

I.Ermatovning "O'zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti (umumiy o'rta ta'lim maktablarining darsliklari asosida)" mavzusidagi monografik ishini[11] da o'zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti monografik planda tadqiq etilgan bo'lib, ushbu materialdan lingvistik terminlar platformasining asosiy sahifasidagi ma'lumotlarni shakllantirishda foydalanish zarur. Shuningdek, turkiy (qardosh) xalqlar tilshunoslik atamalari, ularning shakllanishi va terminologik lug'atlari haqidagi ilmiy ma'lumotlar[12] ni umumiy axborotlar oynasiga joylashtirish platformaning informativlik xususiyatini oshiradi.

Oldin aytilganidek, o'zbek tilidagi atamalar ro'yxati (o'zbek tilidagi terminologik lug'at so'zligi)ni shakllantirishda tilshunoslik terminlari lug'atidan foydalaniladi. Shuningdek, o'zbek-ingliz-rus tili lingvistik terminlarining elektron platformasiga yangi kirib kelgan atamalarni tanlab olishda A.Hojiyevning "Termin tanlash mezonlari" monografiyasi[13] dagi tamoyillarga amal qilinadi. Chunki keyingi yillarda tilshunoslikka oid qator tadqiqotlarda yangi-yangi tilshunoslik atamalari kirib keldi.

V.D.Tabanakova "Ideograficheskoye opisanie nauchnoy terminologii v spetsialnykh slovaryax" nomli monografik tadqiqotida terminologik lug'atlarni quyidagicha tasniflaydi [14]:

- 1) alifbo lug'atlari;
- 2) alifbo va uyali lug'atlar;
- 3) alifbo-relyatsion lug'atlar;
- 4) ideografik lug'atlar;
- 5) teskari lug'atlar.

V.D.Tabanakova izohli terminologik lug'atlarda lug'at maqolasining tuzilishini tahlil qilar ekan, lug'at maqolasini yo'naltiruvchi komponent (1), tezaurus komponenti (2), lingvistik komponent (3) kabi segmentlarga ajratishni taklif etadi. Izohli terminologik lug'atlarda lug'at maqolasining tuzilishi bo'yicha ham o'z qarashlarini ifodalaydi. Platforma ma'lumotlar bazasi(lug'at)ni shakllantirishda V.D.Tabanakovanning yo'naltiruvchi komponentidan o'rinli foydalandik. Jumladan, ma'lum atamaga giperhavola berish orqali tegishli ikki katakdagi axborotni foydalanuvchiga bir vaqtda ko'rsatish tamoyilini aynan yo'naltiruvchi komponent asosida shakllantirdik.

Elektron platformaning ma'lumotlar bazasiga atamaning izohini keltirishda nashr etilgan lug'atlardagi izohlar keltirilgan. Bu izohlarni yangilash tadqiqotimiz vazifalariga kirmasa-da, leksikografik talqinning ayrim shakliy xususiyatlariga o'zgartirish kiritishga to'g'ri keldi. Bu borada bizga D.I.Xodjayeving "Tilshunoslik terminlarining leksikografik tahlili (ingliz, rus va o'zbek tillari izohli lug'atlari materiallari misolida)" haqidagi monografik tadqiqoti[15] qo'l keldi. Shuningdek, lug'at maqolasi tuzilishi, uning ma'lumotlar bazasida o'z ifodasini topishi bilan nazariy asoslarimiz sifatida A.S.Krestova, M.A.Kovyazina, A.A.Proshina, T.M.Sofronova, N.A.Shurayinlarning monografik ishlari[16] ni ko'rsatamiz.

A.V.Rusakova "Lingvisticheskaya model dvuyazychnogo elektronogo tekstooryentirovannogo slovaryayuridicheskix terminov" mavzusidagi dissertatsiyasida terminologik lug'atning

tuzilishi haqida shunday yozadi: "Terminologik lug'atning kompozitsion parametrlari ikki asosiy elementni o'z ichiga oladi: makro va mikrostruktura. Birinchisiga lug'atning tuzilishi, uning tarkibidagi birliklarning ichki aloqalari va ko'p o'lchovli mustaqil tizim sifatida qaralsa, ikkinchisi esa lug'atga joylashtirilgan barcha ma'lumotlarni o'z ichiga olgan yaxlit mahsulot sifatida kirish, uning formati, hajmi va tuzilishini nazarda tutadi"[17]. Demak, elektron platformani shakllantirar ekanmiz, uning nafaqat lug'at qismi (ma'lumotlar ombori), balki platformaning umumiy tuzilishini ham tavsiflash, uning tarkibiy qismlari va joylashuvini aniqlab olish talab etiladi.

Ta'kidlashimiz lozimki, loyihalayotgan elektron platforma tuzilishi va leksikografik tavsif xususiyatiga ko'ra aralash lug'at turiga mansub bo'ladi, chunki u tarjima lug'ati, izohli lug'at, axborot lug'ati, shuningdek, qaysidir ma'noda ensiklopedik lug'at parametrlarini birlashtiradi. Shu ma'noda ishning keyingi bobida o'zbek-ingliz-rus tilshunoslik terminlarining elektron platformasining makro va mikrostrukturasini tavsiflaymiz. Umuman olganda, jahon kompyuter leksikografiyasi tajribasida bunday mahsulotlarning interfeysi quyidagi ko'rinishga ega.

O'zbek-ingliz-rus tilshunoslik terminlarining elektron platformasining interfeysini loyihalashda shu kabi umumqabul qilingan dizayn va tuzilish bilan birga o'zbek milliy grafik dizayni yutuqlaridan ham foydalaniladi. Shuni aytish lozimki, jahon kompyuter leksikografiyasida elektron lug'atlarning interfeysi (boshqa elektron mahsulotlardan farqli ravishda) sodda va ortiqcha bezaklarsiz ishlanadi. Buni elektron tarjima lug'atlari saytlari misolida ham ko'rish mumkin

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash joizki, jahon leksikografiyasi ko'p tilli elektron terminologik va tarjima lug'atlari tajribasidan o'zbek-ingliz-rus tili tilshunoslik terminlari elektron platformasining interfeysi, dizayni, tuzilishi, mikro va makro strukturasini, qidiruv tizimini shakllantirishda foydalanish muvaffaqiyatli natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Беляева Л.Н. Автоматизированная лексикография: гуманитарные технологии. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2011. – 75 с. – С.40.
2. Браславский П., Соколов Е. Сравнение четырех методов автоматического извлечения двухсловных терминов из текста // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: Труды международной конференции «Диалог–2006». – М.: РГГУ, 2006. – С. 88-94. – [Электронный ресурс]. URL: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2006/materials/html/Braslavski.htm> (дата обращения: 16.05.2016).; Браславский, П., Соколов, Е. Сравнение пяти методов извлечения терминов произвольной длины // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог 2008». – М.: РГГУ, 2008. – С. 67-74.; Ефремова Н.Э., Большакова Е.И., Носков А.А., Антонов В.Ю. Терминологический анализ текста на основе лексико-синтаксических шаблонов // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Международной конференции «Диалог 2010». – М.: РГГУ, 2010. – С. 124-129.; Морозова Ю.И. Извлечение переводных соответствий из корпуса параллельных текстов с использованием методов дистрибутивной семантики // Труды международной научной конференции «Корпусная лингвистика – 2013». – СПб., 2013. – [Электронный ресурс]. URL: <http://corpora.phil.spbu.ru/Works2013/Морозова.pdf> (дата обращения: 16.09.2021).; Усталов Д. А. Извлечение терминов из русскоязычных текстов при помощи графовых моделей // Теория графов и приложения: материалы конференции. – Екатеринбург: Уральский университет, 2012. – С. 62-69. – [Электронный ресурс]. URL: <http://koost.eveel.ru/science/CSEDays2012.pdf> (дата обращения: 16.09.2021).; Alegria I., Gurrutxaga A., Lizaso P., Saralegi X., Ugartetxea S., Urizar R.: Linguistic and statistical approaches to basque term extraction // Proceedings of GLAT 2004: The production of specialized texts. – Barcelona: ENST Breagne, 2004. – [Электронный ресурс]. URL: <https://www.elhuyar.eus/media/content/files/Erauzterm-Glatos-2004.pdf> (дата обращения: 16.09.2021)
3. Fantinuoli C., Zanettin F. Creating and using multilingual corpora in translation studies // New directions in corpus-based translation studies. – Berlin: Language Science Press, 2015. – [Электронный ресурс]. URL: http://www.academia.edu/12810278/Creating_and_using_multilingual_corpora_in_translation_studies (дата обращения: 16.09.2021).

**“BURGUT” LEKSEMASI ASOSIDA SHAKLLANGAN O‘ZBEK XALQ
PAREMALARINING SEMANTIK TAHLILI**

**СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКОЙ НАРОДНОЙ ПАРЕМИИ,
СФОРМИРОВАННОЙ НА ОСНОВЕ ЛЕКСЕМЫ «ОРЕЛ»**

**SEMANTICAL ANALYSIS OF UZBEK PEOPLE'S PAREMALS FORMED ON
THE BASIS OF "BURGUT" LEXEMA**

Z.Qurbonov, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori, dots. Samarqand davlat universiteti

Annotatsiya: Paremalarda milliy rasm-rusumlar, ularning milliy xarakter-xususiyatlari yanada yorqin ifodalangan bo'ladi. Ular ijtimoiy vazifalari bilan kishilar dunyoqarashini ifoda etadi. Paremalar o'z ichiga tarixiy taraqqiyotning ayrim o'ziga xos xususiyatlari va kishilar madaniyatini ham qamrab oladi. Jahon tilshunosligida ornitonimlar asosida shakllangan maqollar leksikologiya, leksikografiya, semasiologiya va pragmatikada tizimli holda juda keng tadqiq qilingan. Ammo ornitonimlar asosida shakllangan o'zbek xalq paremalarining lingvomadaniy va lingvistik asoslarini tadqiq etish o'zbek tilshunosligida hali o'z yechimini topmaganicha yo'q. Bunday masalalar tadqiqiga esa fanimiz taraqqiyotining hozirgi davrida katta zarurat sezilmoqda. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib maqolada ornitonimlar asosida shakllangan o'zbek xalq paremalarining lingvomadaniy va lingvistik asoslari “burgut” leksemasi asosida tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlari: ornitonim, parema, lingvomadaniy, totem, ilhom ramzi, sema, etimologik, metafora, semasiologiya, pragmatika.

Аннотация: В паремиях более ярко выражены обряды и обычаи народного мышления, особенности их национального характера. Своими социальными задачами они выражают человеческое мировоззрение. Паремии включают в себя некоторые своеобразия исторического развития и человеческой культуры. В мировом языкознании пословицы, возникшие на основе орнитонимов, систематически широко исследованы в лексикологии, лексикографии, семасиологии и прагматике. Однако в узбекском языкознании лингвокультурные и лингвистические основы узбекских народных паремий, возникших на основе орнитонимов не нашли ещё своего решения. В настоящее время в развитии науки чувствуется необходимость в исследованиях этих задач. Исходя из этой точки зрения, в статье анализированы лингвокультурные и лингвистические основы узбекских народных паремий, возникших на основе орнитонимов, в частности, на основе лексемы "орёл".

Ключевые слова: орнитоним, паремия, лингвокультурный, тотем, символ вдохновений, сема, этимологический, метафора, семасиология, прагматика..

Annotation: In the paremas, the national customs and their national characteristics are more vividly expressed. They express the worldview of people with their social responsibilities. Paremas include some features of historical development and human culture. In world linguistics, articles based on ornithonyms have been extensively studied systematically in lexicology, lexicography, semiotics, and pragmatics. However, the study of the linguocultural and linguistic basis of Uzbek folk parems formed on the basis of ornithonyms has not yet been resolved in Uzbek linguistics. There is a great need for the study of such issues at the present stage of development of our science. From this point of view, the article analyzes the linguocultural and linguistic bases of Uzbek folk paremas formed on the basis of ornithonyms on the basis of the lexeme "eagle".

Key words: ornithonym, parema, linguoculture, totem, inspiration, sema, etymology, metaphor, semantics, pragmatics.

Inson o'zining kundalik turmushi jarayonida kishilar o'rtasida faoliyat ko'rsatadi. Bunda u kimlargadir nimanidir aytadi yoki kimlardandir nimanidir so'raydi. Ana shu jarayonda biz nutqimizda paremalardan foyalanamiz. Shunday ekan paremalar – xalqimiz aql-zakovatining nodir mevasi. Shu sababdan ularning zamirida insonning aqliga havola etilgan ibratona tagma'nolar mavjud. Unda so'zlarning sarasi ishtirok etib, turli vositalar orqali sharoit uchun mos ma'nosi tanlab olinadi. Shu boisdan paremalar hayotning barcha jabhasini qamrab olgan. Ular mavzu ko'lamining xilma-xilligi hayotning murakkabligidan, serqirra ekanligidan dalolatdir.

Xalq paremalari o'zining ixchamligi, to'la qofiyaliligi, hayotiyiligi bilan kishilar nutqini bezaydi va o'zining donolik xazinasi bilan inson ongini, estetik tushunchasini boyitadi, uni haqiqiy insoniy fazilatlar asosida tarbiyalaydi.

Borliqdagi va tilimizdagi har bir hodisa kabi maqollar ham serqirra bo'lib, o'zining

xususiyatlari bilan tilimizdagi turli birliklarga goh yaqinlashib, gohida ulardan uzoqlashib, alohidalikni tashkil etadi. Mana shuning uchun ham ular tilimizda va fanimizda o'ziga xos hodisa sifatida ajratiladi, maqol deb xususiy nom oladi [2].

Burgut kuchi — oyog'ida,

Odamniki — do'stlikda.

Burgut ov qilganda o'ljasini baquvvat oyoqlari bilan ko'tarib osmon-u falakka olib chiqib, pastlikka tashlab yuboradi yoki oyoqlaridagi o'tkir tirnoqlari bilan changallab o'ldiradi. Maqolning xalqimiz orasida quyidagi varianti ham uchraydi:

Burgutning kuchi — qanotida, odamning kuchi — do'stligida kabi

Xalqimiz nutqidagi maqollarning to'g'ri va ko'chma ma'nolarini aniq dalillar asosida to'laqonli ifodalab berishning iloji bo'lmaydi. Shuning uchun bunday hollarda ilmiy faraz qilishga majbur bo'lamiz. Professor Sh.Raxmatullayev o'zining tadqiqotlarida fransuz maqol va iboralarini izohlash bilan shug'ullangan olim A.G.Nazaryanning "Muayyan iboraning xususiyatlarini har

tomonlarni hisobga olish va semantik tuzilishini batafsil tahlil etish asosida qilingan gipoteza uning kelib chiqishini yoritishga qo'shimcha nur baxsh etishi mumkin. Idiomatizmning faraz qilingan etimologiyasini hujjat bilan isbotlash misollar yoki dalillar bilan mustahkamlash mumkin bo'lmagan hollarda uning shunday bo'lishi ehtimoldan xoli emasligini ko'rsatmoq juda muhimdir. Bu narsa muayyan idiomatizmni tadqiq etishni ancha ilgariga surishi va bizni uning aniq etimologiyasiga yaqinlashtirishi mumkin" degan fikrlarini keltirib o'tadi [5].

O'z-o'zidan ko'rinib turibdiki, ko'chma ma'nodagi maqollar ibora (frazologiya) doirasida bo'ladi [2]. Masalan, *Yo'rtoq yo'rg'aga yo'ldosh bo'lmas, Burgut qarg'aga sirdosh bo'lmas.*

Keltirilgan maqol ko'chma ma'noda bo'lib, o'zbek tilida burgut mag'rurlik, balandparvozlik; qarg'a esa yomonlik, o'lim va zararkunandalik timsoli hisoblanadi. Burgut qushlar ichida eng kuchlisi sifatida qarg'adek bir buzg'unchi qushga sherik bo'lmaydi. Shuningdek, xalqimiz orasida burgut - dovyurak, botir, mard, chaqqon odamga tashbih qilish variantlari ham uchraydi. Shu o'rinda izohli va etimologik lug'atlardagi burgut so'zining izohiga e'tiboringizni qaratamiz.

BURGUT I 1 Qarchig'aysimonlar (lochinsimonlar) oilasiga mansub katta yirtqich ovchi qush. Burgut — ancha yirik, chaqqon va kuchli qush [3].

Burgut so'zining etimologik kelib chiqishini tadqiq qiladigan bo'lsak. Burgut "eng katta yirtqich ovchi qush". *Burgut o'z o'ljasini changaliga olib havoga ko'tariladi.* Bu ot qadimgi turkiy tildagi "qayir - ", "Burma hosil qil - " ma'nosini anglatgan **bo'r** — fe'lining "changali bilan ushla" ma'nosidagi kuchaytirish ma'nosini ifodalovchi — **go'** qo'shimchasi bilan hosil qilingan shakliga —**t** qo'shimchasini qo'shib yasalgan (ESTYa, II, 300): o'zbek tilida **o'** unlilarining yumshoqlik belgisi yo'qolgan: (**bo'r + go' = bo'rgo' -**) + **t = bo'rgo't>burgut**[5].

O'zbek xalq maqollari asosida olib borilgan izlanishlardan qush nomlari ishtirokida shakllangan bir qancha maqollar mavjud ekanligi, ular xalq tasavvuri, dunyoqarashi hamda kundalik turmush tarzi

ta'sirida yaratilganligi ma'lum bo'ldi. Ajdodlarimiz hayot kechirish jarayonida barcha jonivorlar bilan birga yashashgan hamda kundalik turmushi ular bilan bog'liq bo'lgan, jumladan ot, ho'kiz kabilardan dehqonchilik ishlarini yuritishda foydalangan. Parrandalardalardan tovuq, xo'roz, go'z, o'rdak, bedana, kakiliklarni qo'lga o'rgatib go'shti va tuxumlarini iste'mol qilishgan. Bo'ri, ot, lochin, burgut kabi hayvon va qushlarni totem sifatida ulug'lashgan.

Yoqut, oltoy, turkman, o'zbek xalqlari burgutni ilohiy qudratga ega bo'lgan qush sifatida ulug'lashgan. Sibirliklar quyosh xudosi hamda tabiat yaratuvchisi; qirg'izlar va qozoqlar esa bolalarni yovuz kuchlar hamda balo-qazolardan asrovchi sifatida burgutga e'tiqod qilishgan[1].

Olima B. Jo'rayevaning maqollar ustida olib borgan tadqiqotlarida keltirilishicha, maqollarda "parranda" LMGi uch jihat: ijobiy, mo'tadil va salbiy xarakter-xususiyatni ifodalashga xoslangan. Ijobiy xarakter-xususiyatni belgilovchi omil sifatida quyidagi semalarda namoyon bo'ladi:

"oriyatlilik" semasi: *Burgut chivin tutmas.* O'zbek tilida burgut mag'rurlik, balandparvozlik; chivin esa ifloslik, zararkunandalik ramzi hisoblanadi. G'ururli, hayotda o'z o'rmini biluvchi inson bo'lar-bo'lmas kishilarga o'zini tenglashtiravermaydi, ular bilan olishib, o'z sha'nini yerga urmaydi[2].

Xalq orasidagi burgut ornitoni asosida shakllangan maqollarda yana quyidagi ijobiy semalar ham uchraydi:

"qat'iyatlilik" semasi - *Burgut o'ljasini sezsa, tepasida aylanaveradi.* Shunday insonlar bo'ladiki, ular burgutga qiyoslanadi. Qat'iyatli insonlar biror faoliyat yoki maqsad sari sabr-toqat bilan intiladi. O'z maqsadlariga erishmaguncha harakatdan to'xtamaydilar.

"hamjihatlik" semasi - *Burgutning kuchi - qanotida, odamning kuchi — do'stlikda .Burgut kuchi — oyog'ida, Odamniki — do'stlikda.* Burgutning balandga parvoz qilishi, o'z o'ljasini ko'tarishi uchun oyoqlari asosiy rol o'ynaydi. Demak, uning asosiy kuchi oyoqlari hamda qanotlarida. Xuddi shunday insonning ham turmush tarzidagi

yutuq va kamchiliklari uning chin do'stlarining borligida namoyon bo'ladi.

Burgut ornitonimi asosida shakllangan maqollar mo'tadil xarakter xususiyatni belgilovchi omil sifatida quyidagi semalarda reallashadi:

“ojizlik” semasi - *Burgut qarisa – qarchig'ay bo'lar. Burgut qarisa, yapaloqqush bo'lar.* Atrofimizdagi ko'p insonlar yoshi ulg'aygach, ancha ishga qurbi yetmay, o'zlaridagi bu o'zgarish, ojizlik tufayli odamlardan uzoq bo'lishni yoqtirib qoladi. Yapaloqqush tabiatan ovloq, kimsasiz joylarda in quradigan va yashaydigan qush bo'lganligi uchun insonlardagi bunday holat aynan shu parrandaga qiyoslanadi. Yuqoridagi maqolga sinonim sifatida *Burgut qarisa-sichqon ovlar* maqolini ham keltirsak, bo'ladi. Ya'ni katta ishlarni qilib yurgan inson, qarigach kuchdan qolib uncha ko'p kuch talab qilmaydigan yumushlar bilan shug'ullanishga majbur bo'ladi.

Burgut xalqimiz orasida totem, yurtimiz hududidagi ayrim qadimgi davlatlar uchun, millatimiz orasida ijobiy xususiyatlar

ramzi bo'lganidan ham sezishimiz mumkinki, burgut ornitonimi asosida shakllangan salbiy xarakter-xususiyatli maqollar xalqimiz nutqida deyarli uchramaydi.

Xulosa qilib aytganda, maqollar har doim eng jonli va ayni paytda milliy tillarning eng yaxshi qismi. Ularda milliy tafakkurning rasm-rusumlari, ularning milliy xarakter xususiyatlari yanada yorqin ifodalangan bo'ladi. Ular ijtimoiy vazifalari bilan kishilar miqdorining dunyoqarashini ifoda etadi. Maqollar o'z ichiga tarixiy taraqqiyotning ayrim o'ziga xos xususiyatlari va kishilar madaniyatini oladi. Ularning semantikasi juda keng va ularni chegaralab bo'lmaydi, maqollarda xalq hayotining har bir bo'lagi tasvirlanadi. Burgut ornitonimi asosida shakllangan maqollar ham bundan mustasno emas. Bunday maqollarda xalqimizning jamiyki ezgu va ijobiy xislatlari namoyon bo'lganini ko'rib chiqdik. Nutqimizdagi maqollar tarkibidagi har bir ornitonim, zoonim, har bir predmet, voqea-hodisa o'zi bilan ma'lum bir yuk, ma'no, hikmat tashiydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Базарова Д.Х. История формирования и развитие зоологической терминологии узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1978. – С. 9.
2. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари. Филология фанлари доктори (DSs) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. 2019 й.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: II жилд. - Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006.-569- б.
4. Пинхасов Я. Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (лексикология фразеология) Т., «Ўқитувчи», 1969, 59-бет.
5. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). Тошкент, "Университет", 2000. 68-б.
6. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. Т., «Ўқитувчи», 1983, 253- 254-бетлар

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИДА БИОМОРФ КОД АСОСИДА ВОҚЕЛАНГАН МЕТАФОРЛАР

МЕТАФОРЫ НА ОСНОВЕ БИОМОРФНЫХ КОДОВ В ДЕВОНСКОМ СЛОВАРЕ ТУРОК

METAPHORS BASED ON BIOMORPHIC CODES IN DEVONU LUG'OTIT TURK

Г.Розиқова, ФарДУ доценти, ф.ф.н.

Аннотация: Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари туркий тиллар луғат бойлигини кўрсатувчи бебаҳо манба бўлиб, унда сўзларнинг ўз маъноларидан ташқари, кўчма маънолари ҳам изоҳланган. Мазкур мақолада асарда қўлланган метафоралар когнитив ва лингвокультурологик аспектда таҳлил қилинган.

Калит сўз ва иборалар: метафора, концепт, прагматик сема, маданият кодлари, биоморф код, зооморф код, фитоморф код.

Аннотация: «Дивану лугатит-турк» Махмуда Кашгари является бесценным источником словарного запаса тюркских языков, который объясняет не только значения слов, но и их переносные значения. В статье анализируются метафоры, используемые в произведении, в когнитивном и лингвокультурологическом аспектах, используемым в произведение.

Ключевые слова и выражения: метафора, концепт, прагматическая сема, коды культур, биоморфный код, зооморфный код, фитоморфный код.

Annotation: Mahmud Kashgari's Devonu lug'otit turk is an invaluable source of vocabulary of Turkic languages, which explains not only the meanings of words, but also their portable meanings. This article analyzes the metaphors used in the play from a cognitive and lingvoculturological aspect.

Key words and expressions: metaphor, concept, pragmatic sema, culture codes, biomorphic code, zoomorphic code, phytomorphic code.

Метафора – икки ашё, нарса ўртасидаги аналогияни ҳосил қилишнинг чуқур кириб боровчи яширин жараёнидир, у шундай стратегияки, унинг ёрдамида таниш вазият ёки тушуниб етилган моҳият бошқа нотаниш вазиятнинг устига уни тушуниб етиш мақсадида номланади. Бу – ўзга нарсага ўхшаган бир нарсани кўриш усулидир, бевосита вазиятлараро ассоциацияланувчи тушунчаларнинг бутун бир комплекси орқали кўчишдир [6.120]. Демак, метафора инсоннинг тафаккур ва интеллектуал билимларини ишга солган ҳолда ўхшашликни кўра олиши, уни номлаши, яъни тилда ифодалаш жараёнидир.

И.Привалова метафорани уч майдон: когнитив, лингвистик ва маданий майдонларнинг функционал бирлиги сифатида эътироф этади [11.46]. Чиндан ҳам, метафора мураккаб лингвистик ҳодиса сифатида ўз когнитив ва лингвомаданий асосларига эга. «Тилдаги

сонсиз-саноксиз метафораларни эсга олгандаёқ инсон ташқи дунёни ўз ўлчови, ўз андазаси билан идрок этишини осонлик билан тасаввур қилиш мумкин» [9.56]. Бу эса метафорани ҳозирги тилшунослик тармоқлари саналган когнитив ва лингвокультурологик ёндашувлар асосида тадқиқ қилишни тақозо этади.

Метафора дастлабки тадқиқотларда кўчим тури сифатида эътироф этилган бўлса, когнитив тилшуносликнинг вужудга келиши ва ривожланиши метафорага ҳам когнитив нуқтаи назардан баҳо беришга тўртки бўлди. Метафора когнитив асосга кўра оламни билиш, тушуниш, қўлга киритилган билимларни тилда инъикос эттириш, концептларни лисоний воқелантиришда муҳим ўрин тутди. Оламни когнитив англаш жараёни мураккаб бўлиб, метафора ёрдамида янги концептларни осон ўзлаштириш, ўрганиш имкони вужудга келади. Бунда

онгда мавжуд бўлган бирор концепт ўхшашлик асосида бошқа бир концептнинг тушунилишига хизмат қилади. Метафораларнинг когнитив асосга эга бўлиши зарурлиги унинг инсон тафаккури билан боғлиқ мураккаб ва кенг қамровли ҳодиса эканлигини англатади. Тилимиз тарихида қадим замонларда қўлланган метафоралар ўша давр кишиларининг фикрлаш қобилияти, ақл-заковати, маданиятини воқелантирувчи воситалардан саналади.

Луғатда қўлланган кўчма маъноли лексемаларни таҳлил қилиш туркий сўзларнинг кенг семантик имкониятларини ёритиш ва улардаги маъновий ўзгаришларни кўрсатишда муҳим аҳамият касб этади. Метафора бошқа кўчим турларига нисбатан асар матнида фаол қўлланган бўлиб, у туркий халқларнинг бой заковати, дунёни ўзига хос тарзда кўриш ва ифодалаш тарзи ҳақида муҳим маълумотлар беради.

Лингвокультурологияда маданий ёки лингвомаданий кодлар асосий тушунчалардан саналади. «Маданият кодлари – бу тил вакилларининг моддий ва маънавий оламини маданий маконда тасвирлаш ҳамда борлиқни концептуаллаштириш усули бўлиб, инсоннинг қадимий архетипик тасаввурлари билан уйғунлашган» [2.305]. Лингвомаданий кодлар метафораларда ўзининг ёрқин ифодасини топади.

Инсон доимо атроф-муҳит, табиат билан алоқада умр кечиради, бу тилда ҳам ўз аксини топади. Биоморф код орқали шаклланган метафоралар тил тарихида қўлланган кўчма маъноли сўзларнинг қайси ҳайвон ёхуд ўсимлик номи воситасида юзага келганини ўрганиш, таҳлил қилиш, баҳолаш, қизиқарли маълумотларни кузатиш имконини беради.

«Маданиятнинг биоморф коди инсоннинг ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ҳамда бу дунёлар билан кесишган нуқтада жойлашган бестиарийлар (ҳайвонлар ва умуман, табиат тўғрисида маълумотлар жамланмаси) дунёси ҳақидаги тасаввурларини намоён

этади»[4.247]. Инсон табиат-олам ҳақидаги тасаввурларини биоморф кодлар орқали метафораларда намоён қилади. Зеро, метафора образли фикрлаш воситаси сифатида бирор концепт моҳиятининг осонроқ тушунилишида ёрдам беради.

«Девон»да келтирилган аксарият метафоралар биоморф кодли асосга эга бўлиб, зооморф кодли ва фитоморф кодли метафоралар ёрдамида кўплаб мақоллар ҳам шаклланган. Тилда метафорага лингвокультурологик бирлик (лингвокультурема) сифатида қаралади. Дарҳақиқат, метафораларнинг воқеланиши нафақат лингвистик, балки тил соҳибларининг ижтимоий турмуш тарзи, дунёқараши, ҳайвонот ва наботот олами билан ўзаро муносабати каби жиҳатлар билан алоқадор ҳодисадир. Масалан, қадимда туркийларнинг кўчманчиликка асосланган турмуш тарзи, уларнинг ҳаётида чорвачилик, деҳқончилик, овчилик, ҳунармандчилик каби соҳаларнинг асосий фаолият тури эканлиги метафораларнинг ҳам шу асосда яратилишига сабаб бўлган. Кейинчалик эса инсонлар ҳаёт тарзининг ўзгариши тил луғат фондига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Зооморф коднинг параметрлари кўпинча миллий рамзлар мақомини оладиган ва миллатнинг аллегорияси вазифасини бажарадиган, ўрнатилган этник стереотиплар тизими билан боғлиқдир [5]. «Девон»да келтирилган зооморф кодли метафоралар худди шу параметрларнинг тил тарихидаги ҳолатини намоён этади.

Метафорада предметларнинг ранг, шакл, ҳажм, таъм, характер-хусусият ҳаракат-ҳолат жиҳатдан ўхшашлигига асосланилади. Демак, икки предмет ўртасидаги ранг ўхшашлиги ҳам метафорик маъно ҳосил бўлишининг муҳим омилларидандир. Луғатда қуш номлари изоҳланар экан, қара қуш бир ўринда «бургут» [7.226], яна бир ўринда «қирғий» деб изоҳланган [8.240]. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да қорақуш «қарғасимонлар оиласига мансуб

парранда; қора патли чўл бургути» [14.34] маъносида берилган. «Девон» муаллифи қара қуш ҳақида изоҳ берар экан, бу ифода Муштарий юлдузига нисбатан ҳам қўлланилишини алоҳида таъкидлайди: «қара қуш тугдї – муштарий юлдузи чиқди, демақдир. У тонг вақтида чиқади». Ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам «қара қуш» дейдилар [7.226].

Муштарий юлдузининг қара қуш деб номланишида космонимнинг метафорик ифодаланишини кузатамиз. М.Жўраев Тарози юлдузи деганда ажодларимиз Орион юлдуз тўпини назарда тутишгани, Орион туманлигида юлдузлар кўп бўлса-да, уларнинг фақат учтаси, яъни қатор бўлиб бир чизикда тизилиб турадиган учта юлдузи қадимдан одамлар эътиборини ўзига жалб этиб келгани ҳақида маълумот беради. «Қадим замонларданоқ осмон жисмларининг ҳаракатини кузатиб келган одамлар Муштарийнинг ёрқинлиги ва ёруғлигига эътибор берганлар, унинг гоҳ ярим тунда, баъзан тонг отар маҳал, гоҳида эса қуёш ботгандан кейин ҳали тун пардаси замин уза тўла ёпилмасдан туриб ярақлаб чиқишини кузатганлар [1.137]. Демак, келтирилган изоҳлардан маълум бўладики, қатор бўлиб бир чизикда тизилиб турадиган учта юлдуз инсонлар кўзига учта қуш каби кўринган. Бундан ташқари, Муштарийнинг гоҳ ярим тунда, баъзан тонг отар маҳал, гоҳида эса қуёш ботгандан кейин ҳали тун пардаси замин узра тўла ёпилмасдан туриб чиқиши, яъни бу сўз таркибидаги «қоронғу» семаси уни айнан қора қушга ўхшатишга асос бўлган. Чунки қоронғу сўзи таркибида «қора» семаси бор. «Тарози юлдузига «Қорақуш» номи берилганлиги, яъни самовий жисмнинг жонивор номи билан аталганлиги бежиз эмас. Чунки бу юлдузларни қирғизлар Тараза жылдыз, Уч аркар, Чидер жылдыз каби номлар билан атайдилар. Мифда айтилишича, овчиларнинг қўлидан фақат учтагина архар қочиб қутулибди. Тангри уларни кўкка олиб чиқиб, юлдузларга айлантириб қўйибди. Шундан бери бу юлдузлар Уч аркар деб юритилади» [1.134].

Демак, бундан кўринадик, қадимда нарса-буюмларни номлашда зооморф коднинг алоҳида ўрни бўлган.

«Девон»да ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам «қара қуш» дейишлари ҳақида маълумот берилади [7.226]. Нима учун туя оёқларининг учига «қара қуш» дейишларининг сабабини изоҳлаш учун туя оёқлари ҳақида манбаларда берилган маълумотларга мурожаат қиламиз: «Туя оёғи юз томони 1 см.дан қалинроқ ва у қисми пайлардан иборат бўлиб, доимо намланиб туради. Шунга ўхшаш қон томирлари ҳам ўша икки қават терини (қора рангли тери ва унинг остидаги қават) керакли озук билан таъминлайди. Бу жараён оёқнинг ҳароратини тартиблаштиришда аҳамиятли роль ўйнайди» [10]. Демак, туя оёғининг юз қисмидаги қора рангли тери ва ундаги бармоқлар тизилиб турган қора қушларга ўхшатишган.

أسرى асрї – қоплон; икки рангли чипор ипга асрї јїшїғ дейилади. Икки рангдаги ҳар бир чипор нарсага ҳам, қоплон рангига ўхшагани учун асрї дейилган. Қоплон «мушуксимонлар оиласига мансуб, мўйнаси қалин сарғиш тусли, қора ҳалқа доғлари (холлари) бор йирик сутэмизувчи йиртқич ҳайвон » [14.334] бўлиб, бу сўз таркибида мавжуд бўлган сарғиш ва қора ранглар, яъни «икки хил ранг» семаси бошқа предметларнинг ҳам асрї (қоплон) дейилишига сабаб бўлган.

Метафора орқали маъно кўчишида коннотатив маъно ёрқинроқ акс этади ва бунда сўзловчининг прагматик мақсади ифодаланади. Характер-хусусият ўхшашлиги ҳам метафора ҳосил бўлишида муҳим ўрин тутди. Қадимда ҳам инсонлар турли ҳайвон ва жониворлар номлари билан аталган, бунда ҳам маълум асослар бор. Ажодларнинг фарзандларини номлашларида ўша ҳайвон, жонивор ёки қушда мавжуд бўлган «чаққонлик, қўрқмаслик, ботирлик» каби хислатлар мотивловчи асос бўлган. Буни Маҳмуд Кошғарий ҳам алоҳида таъкидлайди: لچن лачїн – лочин. Бу йиртқич қушлардандир. Ботир йигитларни ҳам лочин дейдилар. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да бу

сўзнинг йиртқич қушлар туркумининг чаққон ҳаракатли бир тури эканлиги, шунинг учун ҳам овчилар уни қўлга ўргатиб, қуш овлашлари кўрсатилади [13.510]. Кўринадики, сўз «қуш», «йиртқич», «чаққон ҳаракатли» каби семаларга эга бўлиб, ҳосила маъно юзага келишида, яъни ботир йигитларнинг ҳам лочин деб аталишида сўз таркибидаги «чаққон ҳаракатли» семаси асос бўлган. Ёки «баҳайбат йиртқич ҳайвон» маъносидаги *арслан* «арслон» сўзининг шоҳларга нисбатан қўлланилишида бу сўзнинг кўчма маъноси: «забардаст, кўркмас, довюрак» маъноси юзага чиққан [8.273].

Қазуңуқ сўзи «қозик» маъносини англатган. Маҳмуд Кошғарий берган изоҳга кўра, Қутб юлдузини *Тэмүр қазуңуқ* деб атаганларининг сабаби шундаки, осмон унинг устида айланади [8.254]. Темир қозик юлдузи қутбга жуда яқин бўлганидан юлдузлар гўё унинг атрофида айлангандек ва бунда у қўзғалмай тургандек туюлади. Шу боис унга Темир қозик (Олтин қозик, Қутб юлдузи) деб ном берилган [15].

Ерга қоқиш учун мўлжалланган ёки қоқилган, учи ўткир ёғоч ёки темир [14.323] буюм – қозик, асосан, қорамолларни боғлаш вазифасини бажаради. Қозикқа боғланган жониворлар ҳеч қаёққа кета олмай, ана шу қозик атрофида айланади. Хўжалик ҳаёти чорвачилик бўлган қадимги туркийлар Қутб юлдузининг юлдузлар гўё унинг атрофида айлангандек ва бунда у қўзғалмай тургандек туюладиган ҳолатини чорва молларининг қозик атрофида айланиши ҳолатига ўхшатганлар. Темир қозик юлдузининг номи ана шу ўхшатиш маҳсули сифатида юзага келган.

Лингвокультурологик кодлар миллий хусусиятга эга. Ҳар қандай этномаданият ва этнотил ташувчиси ёшлигидан ушбу кодларни она тили билан бирга ўрганади [3]. Инсон туғилгандан бошлаб дунёни англаб экан, унда янги билимларни ўзлаштириш, маълумот йиғиш, онда бирор концептни яратиш жараёнида ижтимоий омиллар билан бир қаторда,

биологик омиллар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Бирор ўсимликнинг номини ўхшаш хусусиятлари орқали бошқа нарсанига нисбатан қўллаш фитоморф код ёрдамида метафора ҳосил бўлишини таъминлайди.

Қадимда касалликлар фитоморф кодлар асосида ҳам номланган. Тиббиётга оид چىقان *чипқан* истилоҳи аслида жилон жийдани ифодалаган. Маҳмуд Кошғарий бунини шундай изоҳлайди: «Чипқон яраси қизилликда жилон жийдага ўхшагани учун шундай аталган». Демак, изоҳдан кўринадики, чипқон ярасидаги қизил ранг унинг жилон жийда номи билан аталишига асос бўлган. «Терининг тукли қисмида, кўпинча бўйин (энса соҳаси), юз, бел, думба, сон ва бошқа жойларга чиқадиган чипқон дастлаб думалоқ, конуссимон, қизғиш тугунча шаклида бўлиб теридан кўтарилиб чиқади» [12]. Семема таркибидаги «қизғиш» семаси ва жилон жийданинг рангидаги ўхшашлик асосида ҳосила маъно вужудга келган.

Маҳмуд Кошғарий اتغاق *атғақ* сўзини изоҳлар экан, унинг уч маънода қўлланилишини таъкидлайди: «атғақ – қоринда сариқ сув йиғилиш касаллиги, қуланж. Сариқ рангдаги бир турли ўсимликка ҳам *атғақ* дейдилар. Қайғудан ранги сарғайганларга ҳам *атғақ* дейилади». Бизнингча, бу сўзнинг биринчи маъноси «сариқ рангдаги бир турли ўсимлик»дир. *Атғақ* сўзининг кейинги маънолари ўсимлик сўзи таркибида мавжуд бўлган «сариқ ранг» семаси асосида ҳосил қилинган. Ўсимлик таркибида мавжуд бўлган «сариқ ранг» қуланж касаллиги туфайли қоринда тўпланадиган сувнинг ранги билан бир хил бўлганлиги учун касаллик ҳам ўсимлик номи билан аталган. Ёки инсоннинг бирор нарсдан қайғуриши натижасида ҳам унинг ранги сарғайиши мумкин. Бу эса ўсимлик номини англатувчи *атғақ* сўзининг яна бир кўчма маъноси юзага чиқишига сабаб бўлган.

چىژو *чэижу* сўзи қуйидаги семалардан иборат: «дарахт», «тоғларда ўсади», танаси қизил», «шоҳлари қизил», «донининг ранги қизил», «таъми

аччиқ», «шохлари юмшоқ». Шохларининг юмшоқлиги дарахт номи билан хотинларнинг бармоқлари аталишига асос бўлган, яъни хотинларнинг юмшоқ бармоқлари чэижу сўзи билан аталган.

Хулоса қилиб айтганда, «Девону луғотит турк»да қўлланган метафораларни ўрганиш бу ҳодисанинг тарихий асосларини белгилаш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Жўраев М. Туркий халқларнинг юлдузлар билан боғлиқ астромифологик тасаввурлари//Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университетининг ахборотномаси. –Нукус. 2018.№2. –Б. 134-138.
2. Исмаилов Ғ. Туркий тиллар фразеологизмларида маданият кодларининг лисоний мақоми. Материалы III форума гуманитарных наук «Великая степь». –Астана, 2018. – Б.302-312.
3. Киреева И.И. Особенности лексической комбинаторики английского лексико-фразеологического поля «флора»//<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-leksicheskoy-kombinatoriki-angliyskogo-leksiko-frazeologicheskogo-polya-flora>
4. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. –М.: ИТДГК «Гнозис», 2002.
5. Масленникова Е.М. Кодовая организация художественного текста: жесткость и свобода//<https://cyberleninka.ru/article/n/kodovaya-organizatsiya-hudozhestvennogo-teksta-zhestkost-i-svoboda>.
6. Махмараимова Ш. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти: Филол.фан.номз. ...дисс. – Қарши, 2018.

ТУРЛИ ТИЗИМГА МАНСУБ ТИЛЛАРДА ПОЛИФУНКЦИОНАЛЛИК

ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

POLYFUNCTIONALITY IN MULTISYSTEM LANGUAGES

Д.А.Ганиева, Андижон давлат
университети докторанти

Annotatsiya: Maqolada birlamchi va ikkilamchi funksiya, polifunksionallik tushunchalarining tilshunoslikka kirib kelishi, til birliklarining nutqda polifunksional tabiatini namoyon etishi turli tizimga mansub tillar misolida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sinkretizm, polifunksionallik, birlamchi funksiya, ikkilamchi funksiya, transpozitsiya, nutqiy qurshov, sifatdoshning sinkretik tabiati, predikativ funksiya.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы возникновения в языкознании понятий первичной и вторичной функции, полифункциональности, анализированы проявления полифункциональной природы языковых единиц на в примере разнотелстемных языков.

Калит сўзлар: синкретизм, полифункциональность, первичная функция, вторичная функция, транспозиция, речевоу контекст, синкретивная природа причастия, предикативная функция.

Abstract. The article discusses the issues of introduction of notions of primary and secondary functions to the linguistics, polyfunctionality, and of the manifestation of polyfunctional nature of language units in the speech process in the example of multisystem languages.

Key words: syncretism, polyfunctionality, primary function, secondary function, transposition, speech context, syncretic nature of a participle, predicative function.

Lingvistik birliklarning polifunksionalligi qator tilshunoslar tomonidan olg'a surilgan birlamchi va ikkilamchi funksiya tushunchasi bilan uzviy bog'liqdir. Bizga ma'lumki, birlamchi va ikkilamchi funksiya tushunchasi tilshunoslikka nemis olimi Slotti tomonidan olib kirilgan. Olimning fikricha, so'z turkumlari ikki tomonlama xususiyatga ega bo'lib, bir tomondan, so'z turkumlari umumiy leksik ma'noga ega bo'lgan kategoriyani, ikkinchi tomondan, muayyan sintaktik funksiyani o'zida namoyon qiladi. Xususan, ot predmetni bildirish bilan birgalikda, ega va to'ldiruvchi funksiyasini bajaradi. Shu bilan birga, semantik kategoriya bilan sintaktik funksiya o'rtasida muvofiqlik bo'lmagan holatlar ham mavjud. Masalan, sifatdash semantik nuqtai nazardan harakatni bildirsa ham, lekin aniqllovchi sintaktik funksiyasini bajaradi. Garchi Slottning leksik ma'no va sintaktik funksiya o'rtasidagi munosabat haqida bildirgan falsafiy qarashlari grammatik nazariyada katta ahamiyatga ega bo'lsa ham, lekin bu falsafiy talqin biror til misolida o'z tasdig'ini topmadi.

Slottning mazkur g'oyasi Ye.Kurilovich tomonidan rivojlantirildi. Ye.Kurilovich so'zlarning birlamchi va ikkilamchi funksiyalarini ajratar ekan, leksik ma'noga muvofiq keladigan funksiyani (*ot – ega, sifat – aniqllovchi, fe'l – kesim, ravish – fe'l aniqllovchisi*) birlamchi, boshqa har qanday sintaktik funksiyada kelishini ikkilamchi funksiya deb hisoblaydi. Uning qarashlariga ko'ra tilning struktur tahlili shunga guvohlik beradiki, so'z turkumlari va ularning sintaktik funksiyalari o'rtasida muvofiqlik mavjud degan "eski" nazariya o'zining asosiga ega. So'z turkumi har qanday so'z birikmasi va gap strukturasida turli sintaktik funksiyalarni bajarishi mumkin degan e'tirozni bildiruvchilar bir so'z turkumining turli sintaktik funksiyada kelishida muayyan ierarxiya mavjudligini hisobga olmaydilar. Har bir so'z turkumida asosiy, ya'ni birlamchi sintaktik funksiya mavjud bo'ladi. Birlamchi sintaktik funksiya so'z turkumining leksik ma'nosidan kelib chiqadi va bu ma'noning o'ziga xos transpozitsiyasi sifatida

gavdalanadi[3,61].

Ye.Kurilovich olg'a surgan birlamchi va ikkilamchi funksiya haqidagi g'oya V.Gumboldtning tushunishlik va tushunmaslik antinomiya va A.A.Potebnyaning yaqin va uzoq ma'no haqidagi qarashlari bilan uzviy bog'lanadi. A.A.Potebnyaning fikricha, ma'lum so'z ifodalagan narsani shu tilda gaplashuvchi turli shaxslar aynan bir xil tasavvur qilmaydilar. Masalan, *stol* so'zi ifodalagan narsani shu til egalari umuman bir xil tushunsalar ham, lekin uning rangi, shakli, hajmi va hokazolarni har bir shaxs o'zicha tasavvur qiladi. Birinchi ma'no til egalari bir-birlarini tushunishlarini ta'minlasa, ikkinchisi uning o'ziga xosligini belgilaydi. A.A.Potebnya birinchi ma'noni yaqin, ikkinchisini esa uzoq ma'no hisoblaydi. Uning fikricha, yaqin ma'no xalqona, uzoq ma'no individualdir[5,20]. Shu asosda u tilda umumiylik va xususiylik o'rtasidagi munosabatni belgilaydi. Ye.Kurilovich bu haqda fikr yuritir ekan, uning xilma-xilligini misollar orqali ko'rsatadi. Biroq u bunday xilma-xil funksiyalarni muayyan sistemaga solgan holda tasnif etmaydi va ularning har qaysisini birma-bir izchil bayon qilmaydi.

Til birliklarining nutqda polifunksional xususiyatlarga ega bo'lishi haqidagi fikrlarni N.Gvishiani tahlil qiladi. Ingliz tilidagi ayrim affiksalar morfemalar asosida hosil qilingan so'zlarning polifunksionalligini tadqiq etgan olim shunday yozadi: "Ushbu qo'llanmada polifunksional so'zlar nutq birliklari sifatida real funksiyalashuvi jarayonida batafsil tadqiq etiladi"[1,8].

Polifunksionallikning shakl va ma'no bilan aloqasi borasida ham tilshunoslikda turlicha qarashlar mavjud. Jumladan, N.Chancharu bu hodisaga: "Polifunksionallik bir shakl birdan ortiq ma'noga bog'lanadigan va bu shaklning mazkur ma'nolari yoki semalari birdan ortiq sintaktik kategoriyaga daxldor bo'ladigan lingvistik hodisadir"[11,9] – deya ta'rif beradi.

Sifatdash shakllarining polifunksionalligi bo'yicha monografik tadqiqot olib borgan olimlar L.Shapa va

Ye.Mardarenko polifunksionallik bir so'zning boshqa so'zlar bilan birikish imkoniyatining kengayishi orqali, morfologik-sintaktik o'zgarishlar bilan birgalikda, ma'lum semantik ko'chishga, lug'aviy birlikka xos ma'no ko'lamining o'zgarishiga olib kelishini ta'kidlaydilar [8,299].

Dunyo tillarida fe'lining sifatdosh shakli universal hodisa ekanligini o'z monografiyasida ko'rib chiqqan Shagal fe'ning mazkur funksional shaklini o'ta polifunksional tabiatga ega ekanligini ta'kidlaydi[12,264]. Shuningdek, ingliz tilidagi polifunksional xususiyatga ega bo'lgan so'zlarni statistik tahlil qilgan Vang, Guo va Ren ma'lum so'zning birdan ortiq so'z turkumiga mansub bo'lishini bu so'zning polifunksionalligi sifatida baholaydilar[13,42-56].

O'zbek tilshunosligida lingvistik birliklarning nutqiy jarayonda turlicha funksiyalarga ega bo'lishi, ularning nutqiy qurshovda reallashish jarayoni M.Mirtojiyev, Yo.Tojiyev, J.Eltazarov, N.Qodirova, Z.Isaqov, G.Sulaymonova singari bir qator tadqiqotchilarning o'rganish muammosi bo'lgan[2;4;6;7;9;10].

Polifunksionallik tilning barcha sathlari uchun xos bo'lgan universal hodisa ekan, ularni birlamchi va ikkilamchi funksiyalarga ajratishning yagona tamoyilini belgilash hamda birlamchi va ikkilamchi funksiyani til sathlari bo'yicha tasniflashga katta ehtiyoj seziladi. Biz Ye.Kurilovichning yuqoridagi fikrini ma'qullagan holda, birlamchi va ikkilamchi funksiyani, avvalo, shakliy va mazmuniy nuqtai nazardan tahlil etishni quvvatlaymiz. Ye.Kurilovich ham semantik asosda birlamchi va ikkilamchi funksiyani farqlagan holda, ma'noni birlamchi va ikkilamchi funksiyalarga ajratadi, sintaktik qurshovda ikkilamchi sintaktik ma'noda qo'llangan so'zni derivatsiya hisoblaydi. Lekin olim mazkur tasnifni izchil davom ettirmaydi. Bizningcha, shakliy funksiyalarni, o'z navbatida, *fonologik birlamchi-ikkilamchi funksiya*, *morfologik birlamchi-ikkilamchi funksiya* hamda *sintaktik birlamchi va ikkilamchi funksiyalarga* ajratish o'rinli. Umuman, Slotti va Ye.Kurilovichlar tavsiya etgan lingvistik birliklarning birlamchi va ikkilamchi funksiyalari tilning barcha

sathlarida uchraydi va ularning sinkretik tabiatini ochish, ayni vaqtda, polifunksionalligini belgilashda yetarli omil sifatida xizmat qiladi.

Turli oilalarga mansub bo'lgan tillardagi polifunksionallik hodisasini, jumladan, ingliz va o'zbek tillaridagi o'tgan zamon sifatdoshi misolida kuzatish mumkin. O'tgan zamon sifatdoshi ham sifatlar kabi o'zidan keyin kelgan ot yoki otlashgan so'z belgisini ifodalash vazifasini bajaradi:

They attacked him in various ways—with barefaced questions, ingenious suppositions, and distant surmises (J.Ostin).

At his fall the guardsmen took to their heels in one direction and the loungers in the other, while a number of better-dressed people, who had watched the scuffle without taking part in it, crowded into help the lady and to attend to the injured man (A.K.Doyl).

Yuqoridagi gaplarda *barefaced* va *better-dressed* so'zlari o'zlaridan keyin kelgan *questions* va *people* otlarining belgisini ifodalashga xizmat qilyapti.

Shuningdek, ayrim hollarda mazkur sifatdoshdan keyin kelgan aniqlanmishning tushib qolishi va bu sifatdoshda belgilik hamda predmetlik (yoki shaxslik) funksiyalarining qorishib, nutqiy qurshovda predmetlik (yoki shaxslik) funksiyasining birinchi o'ringa chiqishi kuzatiladi, boshqacha aytganda, ushbu sifatdosh otlashishi mumkin:

There's little doubt that The Chosen will soon become one of the most well-known and celebrated pieces of Christian media in history.

Ba'zi hollarda o'tgan zamon sifatdoshi davrlar o'tishi bilan ma'lum o'zgarishlarga uchrab, buning natijasida hozirgi ingliz tilida ba'zan mazkur sifatdosh sifat so'z turkumiga oid leksema tarzida talqin etiladi:

These were the condemned men, due to be hanged within the next week or two (Dj.Oruell).

Ushbu gap tarkibidagi *condemned* so'zi etimologik jihatdan fe'l so'z turkumidan kelib chiqqan bo'lsa-da, zamonaviy ingliz tili lug'atlarida sifat so'z turkumiga mansub deb hisoblanadi: **“condemned adjective**. A condemned is someone who is going to be killed, especially as a punishment for

having committed a very serious crime, such as murder"[14].

Holmes twisted himself round upon the sofa to get a fairer view of the man's excited face. (A.K.Doyl)

Yuqoridagi gap tarkibidagi *excited* so'zining o'zagi ham aslida fe'l so'z turkumiga xos *excite* so'zi bo'lsa ham, unga hozirgi ingliz tili lug'atlarida sifat deb ta'rif beriladi: **ex-cit-ed** (ik-sī'tid) *adj.*

1. Being in a state of excitement; emotionally aroused; stirred.

2. *Physics* Being at an energy level higher than the ground state[15].

O'tgan zamon sifatdoshiga xos bo'lgan yana bir vazifa ergash gapli qo'shma gapning ergashgan gap qismi o'rnida otdan keyin ishlatilib, uning gapda izohlovchi-aniqlovchi funksiyasida kelishidir. Masalan, ingliz tilida:

And that was how a great scandal threatened to affect the kingdom of Bohemia, and how the best plans of Mr. Sherlock Holmes were beaten by a woman's wit (A.K.Doyl).

Yuqoridagi misolda *threatened* sifatdoshi o'zidan oldin kelgan *scandal* o'tli birikmalarini izohlab kelmoqda.

Shuningdek, *-ed* sifatdoshining yana bir funksiyasi uning yordamchi fe'llar bilan birgalikda oddiy tugallangan zamon shakllarini hosil qilish vazifasidir. Bunda o'tgan zamon sifatdoshidan oldin kelgan yordamchi fe'l orqali gapning qaysi zamonda ekanligi aniqlanadi. Misollarga e'tibor qilamiz:

Not handsome enough to dance with! I wish you had been there, my dear, to have given him one of your set-downs. I quite detest the man (J.Ostin).

For the years, he felt, had not quenched his soul or hers (J.Joys).

By the time that their sailing-ship reaches Savannah the mail-boat will have carried this letter (A.K.Doyl).

Shuningdek, mazkur sifatdosh shakli fe'llarning majhul nisbatini hosil qiluvchi shakl ham hisoblanadi:

Miss Bennet was therefore established as a sweet girl, and their brother felt

authorized by such commendation to think of her as he chose (J.Ostin).

The blinds would be drawn down and Aunt Kate would be sitting beside him, crying and blowing her nose and telling him how Julia had died (J.Joys).

O'zo'bek tilida ham hozirgi zamon sifatdoshi singari mazkur sifatdosh shaklini ravishdosh o'rnida ishlatish mumkin:

As he spoke, he left the room, fatigued with the raptures of his wife (J.Ostin).

Shuningdek, ayrim hollarda o'tgan zamon sifatdoshining sinkretik tabiati uning turli zamonlarda kelgan gaplarda ishlatilishida ko'rinishi ta'kidlanadi. Quyidagi misollar sifatdoshlardagi zamon ko'rsatkichining nisbiy bo'lishini yana bir bor isbotlaydi:

Thus deceived, he will be outraged [ikkala harakat ham kelasi zamonda].

Baffled by your attitude, I cannot help you (ikkala harakat ham hozirgi zamonda).

Baffled by your attitude, I could not help you (ikkala harakat ham o'tgan zamonda) [16].

Yuqoridagi holatlar ingliz tilidagi o'tgan zamon sifatdoshining polifunksional xususiyatlarini namoyon qilishga xizmat qiladi.

O'zbek tilida *-gan* affiksi sifatdosh yasovchi eng serunum affiksdur. Semantik jihatdan unda belgi va zamon ma'nolari qorishiq bo'lib, kontekstda bu ikki semadan biri yaqqolroq namoyon bo'ladi. Shuningdek, ushbu affiks bilan yasalgan sifatdoshda nisbiy bo'lsa-da, o'tgan zamon ma'nosi mavjud. Boshqacha aytganda, *-gan* affiksi o'tgan zamondagi sifatdosh yasash vazifasini bajaradi. Biroq ba'zi holatlarda ushbu affiks hozirgi yoki kelasi zamondagi sifatdoshlarini ham yasash funksiyasini bajarishi mumkin:

Keyin shipillagan qadam tovushlarini eshitib, boshini ko'tardi (O'.Hoshimov).

Ushbu gapda *-gan* affiksi yordamida tuzilgan sifatdoshda belgi va zamon ma'nolari qorishiq, lekin belgi ma'nosi yaqqolroq yuzaga chiqyapti. Zamon ma'nosi esa juda kuchsiz, deyarli sezilmaydi.

Hozirgi yoshlar faqat o'zi tanlagan qizga uylanadi (X.To'xtaboev).

Yuqoridagi gapda ham *-gan* affiksi o'zida o'tgan zamon va belgi ma'nolarini mujassamlashtirgan sifatdosh shaklini yasash vazifasini bajaryapti. Bunda ham sifatdoshdagi belgi ma'nosi aniqroq namoyon bo'lyapti, biroq bu sifatdoshda zamonga ishora ham yaqqol sezilib turibdi.

Sifatdoshdagi zamon ma'nosi bir gap tarkibida ikki xil zamonni ifodalovchi sifatdoshlar birga ishlatilganda, birinchi planga chiqadi. Masalan:

Majlisga oldinroq kelgan qatnashchilar bu yoqqa o'tishsin, endi keladigan xodimlar esa orqa qatorda o'tirishadi (D.Abduqodirova).

Mazkur misolda bitta fe'ldan ikki xil zamonni ifodalovchi affiks yordamida tuzilgan sifatdoshlar ishlatilgan (*kelgan* va *keladigan*). Ular birgalikda qo'llanilganligi, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilganligi va bu ziddiyat bevosita ushbu sifatdoshlardagi zamon tushunchasiga bog'liq bo'lganligi sababli sifatdosh yasovchi *-gan* va *-digan* affikslari zamon ma'nosini yaqqolroq namoyon qilish funksiyasini bajaryapti. Bunda ham sifatdoshlarda belgi va zamon ma'nosi qorishiq, biroq endi sifatdosh yasovchi affikslar zamon ma'nosini birinchi planga olib chiqish vazifasini bajaryapti.

Shuningdek, *-gan* affiksi bilan hosil qilingan sifatdosh shaxs-son qo'shimchalarini olib, predikativ funksiya uchun xoslangan fe'l shaklini yasash vazifasini ham bajaradi. Bunday holatda ushbu sifatdoshga xos zamon, ya'ni o'tgan zamon ma'nosi oldinga chiqadi, belgi ma'nosi esa butunlay chekinadi. Ya'ni

sifatdosh yasovchi *-gan* affiksi fe'lining aniqlik maylidagi o'tgan zamon shaklini yasash funksiyasini bajaradi:

Egasiga tortganmi, bilmayman! (T.Murod)

O'z yog'ida qovrilib yurgan Manzura buni "Uyingizni sog'ingandirsiz?" degan ma'noda tushunib yengil seskandi (T.Malik).

Bu gaplarda *-gan* affiksi bilan yasalgan fe'l shakllari – *tortganmi, sog'ingandirsiz* predikativ funksiya uchun xoslangan fe'lining finit shakllaridir. Mazkur holatda *-gan* affiksiga zamon ko'rsatkichi sifatida qaraladi. Bundan tashqari, *-gan* affiksli fe'l shakli to'liqsiz fe'llar bilan ham qo'llanilib, bunda ham predikativ vazifa bajaradi:

Yuragi qaynab turgan o'g'illarining yashirincha chiqishlarini esa xayoliga ham keltirmagan edi (T.Malik).

Shuningdek, *-gan* affiksi bilan yasalgan sifatdosh asosga mavhum ot yasovchi *-lik* affiksini qo'shib, otlashgan shakl hosil qilishi mumkin. Bunday holatda ushbu hosila ko'pincha egalik affiksi bilan ishlatiladi:

Yo'ldoshxonning ichiga joylashib olgan shayton esa: "Siringni ochma, qaerdan olganligingni aytma...", deb shivirlagan edi (X.To'xtaboev).

Yuqoridagi gapda *olganligingni* so'zi *-gan* affiksli sifatdosh asosga *-lik* affiksini va egalik qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil bo'lgan.

Ko'rinadiki, fe'lining bir qator shakllari turli tizimga mansub bo'lgan tillarda o'zining sinkretik tabiatini, shu asosda polifunksional xususiyatlarini namoyon qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Гвишиани Н. Полифункциональные слова в языке и речи. М.: Высшая школа, 1979.
2. Исақов З.С. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро муносабати ва унда юкламаларнинг ўрни: Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Фарғона, 2005.
3. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. – М., 1962.
4. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан, 1975.

TURSUNOY SODIQOVA LINGVOPUBLITSISTIKASIDA NUTQ ODOBI, NUTQ
MADANIYATI MASALALARI TALQINI

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА, КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В
ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ ТУРСУНОЙ СОДИКОВОЙ

INTERPRETATION OF SPEECH ETIQUETTE, CULTURE OF SPEECH IN
LINGUISTIC JOURNALISM BY TURSUNA SODIKOVA

D.Madrahimova,

Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

H.Ahmedova,

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada Tursunoy Sodiqovanning nutq odobi, nutq madaniyati va notiqlikka doir qarashlari, talqinlari tahlili berilgan.

Kalit so'zlar: *lingvopublitsistika, nutq odobi, nutq madaniyati, notiq, so'z,*

Аннотация. В статье анализируются взгляды Турсуной Содиковой на речевой этикет, культуру речи и ораторское искусство.

Ключевые слова: *лингвопублицистика, речевой этикет, культура речи, говорящий, слово,*

Annotation. The article analyzes the views of Tursunaya Sodikova on speech etiquette, speech culture and oratory.

Key words: *linguistics, speech etiquette, culture of speech, speaker, word,*

Lingvopublitsistika – tilshunoslik va jurnalistika sohalarining kesishmasida yuzaga kelgan yangi yo'nalishi. Lingvopublitsistik tilning imkoniyatlari, vazifalari, inson ma'naviy-ma'rifiy kamolotidagi ahamiyati, til va nutqning sofligi, tozaligi kabi masalalar tashviqotitarg'iboti bilan shug'ullanadi. Taniqli shoira, adiba, so'z ustasi Tursunoy Sodiqovanning publitsistik maqolalarida ham bu masalalar yaxshi yoritilgan. Ayniqsa, adibaning "So'z sehri" [Sodiqova, 2009] risolasi o'zbek lingvopublitsistikasining eng sara namunalaridan biridir.

T.Sodiqova o'zi ta'kidlaganidek, notiqlik uning hayot tarziga aylangan bo'lib, bu uning ijodiy va hayotiy faoliyatida alohida sahifani tashkil etadi: "So'z izlash, so'z o'ylash, so'zga rang-tus berish, uni chiroyli ijroda taqdim etishga urinish, ko'zlarini, quloqlarni o'zingga mubtalo qilish uchun jon teriga tushib qilish, bu degani so'zda o'lib, so'zda tirilish mening hayot tarzimga aylandi". [Sodiqova, 2009:6]

U notiq bo'lganda ham el sevgan notiq. Uning nasriy asarlarining ko'pi ana shu notiqlik, ya'ni ma'lum uchrashuvlarda,

ma'naviy va oynai jahondagi suhbatlardagi javoblarni qog'ozga tushirilgani bo'lsa, ayrimlari mustaqil asarlardir.

Notiq o'zining kasbi kori haqida shunday yozadi: "Erkin Vohidovda "Odamlarning o'zidan olib, odamlarga bermoqdir ishim", degan misralar bor edi. Elga o'zlaridan olgan hayratlarimni o'zimning o'y-izhorlarim bilan qo'shib aytish, ruhan olamlarini gullatish istagi mening kasbu korimga aylandi. Kimki kam bo'lmapti, kimki azizu mukarram – ota-onasidan duo olgan insonlar!" [Sodiqova, 2009: 5-6]

Qadimdan notiqlik san'ati bahsmunozara, targ'ibot-tashviqotning asosiy vositasi sifatida keng ijtimoiy mavqega ega bo'lgan. Notiqlik san'ati og'zaki va yozma nutqni tinglovchilarga jonli va ifodali hamda ta'sirchan tarzda yetkaza olish usullari, bunga doir malaka va ko'nikmalarning o'rganish va o'rgatish vositasidir. Bunday san'atni vujudga keltiruvchi, ya'ni so'zga chechan suxandonlarni qadimda voizlar, ularning nutqini esa va'z deb atashgan. Demak, voizlik notiqlik demakdir.

Notiqlik san'ati muayyan maqsadni, mafkura va nuqtai nazarni ijtimoiy, axloqiy

maromlarni yoyish, tarqatish, odamlarni shunga ishonitirish san'atidir. SHuningdek, xalqni tarbiyalash mahorati, madaniy-ma'rifiy, mafkuraviy va tarbiyaviy faoliyat vositasidir. Ushbu vositani va undan foydalanish san'atini bilish hamda zarur malakaga ega bo'lish shaxsning ma'naviy-madaniy saviyasini, ijtimoiy mavqeini belgilovchi muhim mezon hisoblanadi.

Notiq bo'lish uchun notqlik san'atini, mahoratini egallash lozim. Bunday san'at ijodiy mahoratni, tadrijiy kamolotni taqozo etadi. Bu ijtimoiy-siyosiy tafakkurning, axloqiy va ma'naviy madaniyatning takomili bilan uzviy bog'liqdir. Lekin bir necha soat vaqt davomida millionlab ko'zning ipini bir o'zida jamlab tura olish oson ish emas, albatta. Buning uchun inson notqlik salohiyatiga ega bo'lishida olgan tarbiyasi, o'qigan kitoblari, umri davomida o'rttirgan tajribalari katta yordam beradi. Ana shunday mashaqqatli mehnatni yelkasiga olgan notiqalar xalqni hushyorlikka, ilm-ma'rifatga chorlashga harakat qilishadi va eng asosiysi, ular o'z nutqlari bilan xalqni tarbiyalaydilar.

Notqlik san'atini kelib chiqishi qadimgi Misr, Vavilion kabi davlatlarga borib taqaladi. Ayniqsa, qadimgi Gretsiyada ravnaq topgan. Ana shu davrdan boshlab TSitseron, Lisiy, Demosfen, Aristotel, Mark Tuliylar kabi mashhur notiqalar yetishib chiqdi. Notqlik san'ati ijtimoiy, badiiy jihatdan muhimligi bois asrlar davomida rivojlana bordi va bugungi kunda ham so'zi hikmat nuriga to'la bo'lgan insonlar ko'plab topiladi. Ana shunday insonlardan biri O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, ma'naviyat targ'ibotchisi, yozuvchi, taniqli shoira Tursunoy Sodiqovadir. Tursunoy Sodiqovaning nomini eshitmagan, uning chiqishlarini televideniya orqali tomosha qilmagan, purhikmat so'zlarini radiodan tinglamagan va ulardan huzurlanmagan inson oramizda kam topilsa kerak. Adibaning bir-biridan mazmunli, nasihatamuz va mushohadali kitoblari chop etilishi bilan qo'lma-qo'l bo'lib keldi. Buning boisi uning barcha kitoblari shirali tili va inson ruhiyatini musavvirona chiza olishi bilan ajralib turadi.

Tursunoy opaning yozganlarida o'ziga xoslik bor: fikrlar samimiy, tili ravon, kuchli

xalqchillik hamda yuksak o'zbekona ma'naviyat ruhi bilan yo'g'rilgan.

Tursunoy Sodiqova mashhur notiqalardan biridir. SHoira o'zidagi bunday qobiliyatning paydo bo'lishini ilohiy bir jarayon bilan bog'laydi. Tursunoy Sodiqova hech vaqt notqlik san'atini orzu qilgan emas yoki biror kimga shogird bo'lib ham tushmagan. SHu bilan birga u notqlik nasliy qobiliyat ham emasligini ta'kidlaydi: *"Hofizning bolasi hofiz, shoirning bolasi shoir bo'lganini ko'rdim, ammo notiqdan notiq tarqalganini uchratmadim"*. [Sodiqova, 2009: 37] Aslida ham shunday, inson darrov notiq bo'lib qolmaydi.

Tursunoy Sodiqova ham notiqalarga yuksak baho berar ekan, ularni bamisoli oqar suvga o'xshatadi: *"...notiq oqar suvga o'xsharkan. Yaxshi-yomon, xunuk-chiroyliga ajratmaydi, uchragan joyni bag'ir berib sug'orib o'taverarkan. U ortiga boqmay, izida necha bog'lar tiklanib mevaga to'lganini, gurkiragan ko'kalamzorlar tinmay shivirlab uni duo qilib yashashini bilmay ketib va o'tib borarkan..."* [Sodiqova, 2009: 25]

Boshqa bir o'rinda Tursunoy opa: *"Insonlarning yuragi tubiga yeta olgan notiq haqiqiy notiqdir"*, – deb yozadi. [Sodiqova, 2009: 31]

Tursunoy Sodiqova fikrlarini davom ettirib, quyidagi mulohazalarni bayon etadi: *"U mo'ljalga yeta-etguncha qalblardagi changlar, loylarni eritib, egasini o'rgimchakday o'rab yotgan g'aflet to'rlarini uzib, iymon kurtaklarini uyg'otib boradi. Tinglovchi notiqni eshitarkan ekan, bag'ri yorishib ichi erib borayotganday bo'ladi. Ertalab ko'rib chiqqan onasini yana sog'inayotganini sezadi, qachondan beri eslamagan jigarini yo'qlab qoladi, yuragiyo ko'zi achishib ketadi. Er, ayol sifatida, farzand, qarindosh va do'st sifatida uzolmagan qarzlari yodiga tushadi"*. [Sodiqova, 2009: 32]

Haqiqiy notiq so'zlaganda odamlar butun vujudlari bilan tinglaydilar va zarur xulosalar chiqaradilar. Suhbat asnosida qilayotgan muomalasi kasbu koridagi xatolarini ko'ra boshlaydilar, o'ziga qo'ygan binosidan hijolat tortadilar. Ana shunday paytda notiq o'z maqsadiga to'la erishgan bo'ladi.

Tursunoy Sodiqova notiqni bamisoli g'avvosga o'xshatadi, ya'ni u odamlarning diliga sho'ng'ib, cho'kib yotgan insoniylik fazilatlarini topadi va olib chiqib ularning yuziga qo'yadi. Notiq hech qachon tinglovchini qayta qurmaydi. U faqatgina tinglovchini o'ziga o'zini tanitadi.

Xo'sh, Tursunoy Sodiqovada bunday qobiliyat, o'zi aytmqchi zuvalasidagi xamirturush qachon paydo bo'lgan edi? SHoiraning o'zi eslashi bo'yicha, birinchi sinfdaligida singlisidan ajrab qoladi. O'sha paytda shunaqangi so'zlar bilan faryod chekibdiki, bir hovli xotin yig'idan to'xtab hayratdan qotib qolibdi. Yana bir shunga o'xshagan holat: oltinchi sinflik chog'ida maktabda o'tkazilgan yig'ilishda so'zga chiqib she'r o'qiydi va hammani qoyil qoldiradi. SHulardan ham bilishimiz mumkinki, Tursunoy Sodiqovada bunday qobiliyat kichik maktab yoshidan, balki bundan ham ertaroq paydo bo'lgan. SHuning uchun bo'lsa kerak, shoira o'zidan kelib chiqib notqlik ilohiy bir jarayon ekanligini ta'kidlaydi: *"Voiz doim daryoday toshib boradi, daryoday shoshib boradi. O'zi nima ishlar qilib qo'yganini o'zi bilmay boraveradi. U qilgan ishlarini hech qachon sanamaydi, unda sanash fe'li ham yo'q. To'g'rirog'i, uning sanashga, pesh qilishga haqqi ham yo'q. CHunki uning qulfi dilini ochgan Yaratganning o'zi, qaerda nimani gapirishni ham uning yuragiga O'zi soladi! Voizning so'zini silliqlab, joy-joyiga joylab, ohangraboli qilib ijro ettirayotgan ham o'sha Buyuk Qudratdir, birodar!"* [Sodiqova, 2009: 29]

T.Sodiqova yaxshi notiqni g'avvosga o'xshatadi va yana notqlikni ilohiyligini qayd etadi: *"Yaxshi voiz bamisli g'avvosday odamlarning diliga sho'ng'ib, Xudo bergan, ammo cho'kib yotgan ana shu fazllarni topadi va olib chiqib ularning yuziga qo'yadi. O'shanda yuzlar yorishib, ketadi! O'shanda yuzlar charaqlab ketadi! Yuqorida aytganimizday, Alloh har bir insonni boshidanoq yetarli zahiralalar bilan ta'minlab qo'ygan, voiz hech qachon tashqaridan ashyo olib kelib tinglovchinining o'ziga-o'zini tanittiradi. O'zini tanigan inson esa Parvardigorni ham taniydi. Bu mukammal go'zallikdir."* [Sodiqova, 2009: 32]

Umri davomida odamlarga yaxshilik ulashib kelgan, odamlarni yaxshilikka yetaklash ham bir ibodat ekanligini o'ziga shior qilib tanlagan Tursunoy Sodiqova so'z atalmish ne'matning sehru sinoatlari bilan odamlar qalbiga kirib bordi, ularni noto'g'ri yo'ldan qaytarib, to'g'ri yo'lga boshlashdan aslo charchamaydi. Har gal odamlar uning uchrashuvlaridan chiqqanlarida o'zlariga murojat tarzidagi xitoblari eshitilib turadi:

– *Men o'zimni yomon ko'rib ketdim, hozir to'g'ri onamlarnikiga boraman!*

– *Men ham ayol bo'ldimmi, bora solib erimni qo'lini o'pay!*

– *O'sma qo'yib yuraverimiz-da, gunohlarga ko'milib ketibmiz-ku!* [Sodiqova, 2009: 29]

Ana shunday daqiqalarda Tursunoy Sodiqova odamlar qalbiga chuqur kirib borganini his etasiz.

Jamoa oldida nutq so'zlash, notqlik san'ati; ilmiy-siyosiy ma'ruza, bahs, munozara, targ'ibot va tashviqotning asosiy vositasi sifatida keng ijtimoiy mavqega ega bo'lgan san'at voizlik san'atidir. [O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2001:489 29] Demak, voizlik hozirgi notqlik san'ati rivojida muhim rol o'ynagan.

Notqlik san'atini egallash, o'rganish va o'qish, mashhur notqlarning o'gitlarini, ilmiy-nazariy qarashlarini, amaliy faoliyatlarini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Tursunoy Sodiqova o'z asarlarida notqlik san'ati, nutq odobi, nutqning qudrati, notiqning ma'naviyati va vazifalari xususida ham qimmatli fikrlar bildirgan.

U notqlik og'ir va masuliyatli ekanligini e'tirof etadi hamda ta'kidlaydi: *"So'z aytish – og'ir ish. Gohida birgina insonga so'z aytish uchun qancha taraddud ko'rasiz, o'zingizga qulay vaqtni poylaysiz, eshitadigan kishingizning kayfiyatini mo'jallaysiz, qog'ozga yozmasangiz ham, ichingizda aytar gapingizning bir necha nusxasini tayyorlaysiz, tanlab-tanlab so'nggina aytasiz. SHuginaga ba'zan terlab-pishib ketasiz, yuragingiz ham bir necha bor o'ynab to'xtaydi. Endi siz ellik kishi, besh yuz kishi, to'g'ri kelib qolsa, ming kishiga so'z aytishni bir tasavvur qiling!"* [Sodiqova, 2009: 9] CHindan ham, bu qarashlar asosli va hayotiy.

Notiq "Haqiqiy notiq qanday bo'ladi?" degan savolga quyidagicha javob beradi: *"Insonlarning yuragi tubiga yeta olgan notiq haqiqiy notiqdir. U mo'ljalga yeta-etguncha qalblardagi changlar, loylarni eritib, egasini o'rgimchakday o'rab yotgan g'aflat to'rlarini uzib, iymon kurataklarini uyg'otib boradi. Tinglovchi notiqni eshitar ekan, bag'ri yorishib, ichi erib borayotganday bo'ladi.* [Sodiqova, 2009: 31]

Tursunoy Sodiqova fikricha nutq so'zlash jarayonida quyidagilarga amal qilish lozim:

1. Notiqning shaxsi va ma'naviyati yuksak bo'lishi lozim: *"Kibrli odamni xalq qabul qilmaydi: minbarga chiqayotganingizda ko'nglingizda "hozir falonchidan o'tqizib gap aytaman yoki hammani qoyil qoldirib yuboraman", degan o'y mutloqo bo'lmasin!"* [Sodiqova, 2009: 13]

Yoki olimaning talqinicha, notiqning qalbi ham, niyati ham, fikrlari ham sof, toza, ezgu bo'lmog'i kerak: *"Yuragingizni yuving, yuragingizni poklang, so'nggina so'z aytishni ixtiyor eting!"* [Sodiqova, 2009: 53]

2. Notiq o'z fikrini tushuntirib, singdirib aytishi lozim. Notiq qarashicha, nutq mazmunli, shirali, ta'sirchan bo'lmog'i kerak: *"Siz avval o'zingizni emas, so'zingizni kiyintiring: odamlarning qulog'ini og'ritmasin, kayfiyat-lariga botmasin! Maqsadga so'z bilan yetishni orzu qildingizmi, shunday aytingki, so'zingizni havoday shimirsinlar, gul hidlaganday vujudlari yayrab ketsin".*

3. Tinglovchiga aytilishi lozim bo'lgan fikr aniq, avvaldan tayyorlangan bo'lishi kerak: *"Avvalo tinglovchiga yetkazadigan nutqiy masallig'ing tayin bo'lsin..."* [Sodiqova, 2009: 52] SHuningdek, notiqning talaffuzi aniq va tushunarli, ovozi yoqimli bo'lishi, nutqning mazmun-mohiyati uning tashqi ko'rinishida, ovoz tonida sezilib turishi kerak: *"So'zni chaynamang, ming'irlamang, har bir harfni o'z ohangi, rangi bilan tiniq talaffuz qiling! Ovozengiz xunuk bo'lsa minbarga chiqmang! Quvonchli so'zni quvnab ayting! Xafa so'zni hasrat bilan ayting! "Urg'u" degan oltin tayoqcha bor, kerak so'zni topib tegizsangiz, jumla jaranglab ketadi! Bu degani gapingiz albatta tinglovchining yuragiga yetadi!"* [Sodiqova, 2009: 54]

4. T.Sodiqova ta'kidlariga ko'ra, notiq hayotiy so'zlamog'i, tinglovchilarni o'ziga va so'ziga ishontirmog'i, nutq kuchi bilan tinglovchida ezgulikka ishonch ruhini uyg'otmog'i hamda shu asnoda uni o'zini-o'zi taftish qilish darjasiga erishmog'i kerak: *"Yaxshi voizni eshitar ekan, inson shayton mindirgan gina, qasos, adovat, kibr egaridan tushadi. Bunday inson ipakday halimlashadi" "... tinglovchining o'ziga o'zini tanittiradi"*. [Sodiqova, 2009: 32]

Yoki: *"... tinglovchining so'zingdan uni g'oyat hurmat qilayotganingni bilsin. Mehr bilan undagi afzalliklarga ishora qil, uning yuz foiz sog'lom ekanligiga, bu kichkina dard unga vaqtincha qo'nib turganiga, undan mutloqo qutulib ketish yo'llari son-mingta ekanligiga ishontir. Ishontirish asnosida doringni ham badaniga asta-asta yedirib boraver!"* [Sodiqova, 2009: 48]

Boshqa bir o'rinda: *"Voiz tinglovchining xatolarini taftish etadi. U shunday qiladiki, tinglovchi o'z-o'zini so'roqqa tuta boshlaydi. O'z yuragini titkilab, yig'lab yotgan oriyati va andishasini topib oladi, badanida uyat degan og'riq uyg'onadi. Mana shu vaziyat voizning chin g'alabasidir!"* [Sodiqova, 2009: 51]

5. Olimaning fikricha, notiq minbarni muqaddas bilishi, uni qadrlashi shart, chunki minbar da'vat nuqtasi bo'lib, tinglovchilarni komillikka boshlash nuqtasidir: *"Minbarni biz muqaddas dedik. CHunki u da'vat nuqtasi, da'vat esa xalqni komillik sari yetaklashdir"*. [Sodiqova, 2009: 12]

6. Notiq hamma narsani, xususan, ona tilisini sevishi farz: *"Siz sizga Xudo berib qo'ygan hamma ne'matni: yeringizni, elingizni, tilingizni seving, buyuk ne'mat deb biling ekan!"* [Sodiqova, 2009: 53]

Uning fikricha, notiqning qalbi toza bo'lishi lozim: *"Yuragingizni yuving, yuragingizni poklang, so'nggina so'z aytishni ixtiyor eting!"* [Sodiqova, 2009: 54]

7. Tursunoy Sodiqova o'qituvchilik kasbi ham o'z mohiyatiga ko'ra notqlik ekanligini ta'kidlaydi: *"O'qituvchilik kasbi ham umr bo'yi o'rtada turib nutq irod qilish demakdir."* [Sodiqova, 2009: 17] SHu bois bo'lajak o'qituvchi notqlik san'ati sirlarini egallashi bosh vazifa ekanligini uqtiradi: *"Keyin notqlik sirlarini chuqur o'rganishlari, undan keyingina tanlagan*

fanlarini o'rganishga o'tishlari kerak". [Sodiqova, 2009: 18]

Tahlillardan ko'rinadiki, notiqlik san'ati yuksak, nozik, murakkab san'at bo'lib, notiq mukammal va chuqur bilimga, iqtidorga, shirali va yoqimli ovozga ega bo'lishi lozim hamda shu yo'nalishda doimo izlanmog'i muhimdir. SHundagina uning nutqi

ta'sirchan, mazmunli, yoqimli, tarovatli bo'ladi.

Umri, asosiy vaqti o'quv xonasi minbari oldida o'tadigan o'qituvchi ham o'z kasbi-kori mohiyatiga ko'ra notiqlik san'atini va notiqqa xos xislatu fazilatlarni mukammal egallamog'i davrning dolzarb vazifalaridan biridir

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sodiqova T. So'z sehri. – Toshkent: DAVR PRESS, 2009. – 56 b.
2. O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. – Toshkent, 2001. – 2-j.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ “СЕМЬЯ” В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

SEMANTIC STRUCTURE OF THE THEMATIC GROUP "FAMILY" IN RUSSIAN AND UZBEK

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA "OILA" MAVZULI GURUHNING SEMANTIK TARKIBI

Н.Н.Кахарова

Преподаватель кафедры
русского языка и литературы
Кокандского государственного
педагогического института им. Мукими

Аннотация: Данная статья посвящена изучению семантической структуры тематической группы “Семья” в двух разнотипных языках. Рассматриваются фразеологические единицы в сопоставлении двух языков с применением слов тематической группы «Семья».

Ключевые слова:

Семантика понятия: «Семья», сопоставительная характеристика понятий родства, семантика фразеологических единиц со словами тематической группы «Семья».

Annotation: This article is devoted to the study of the semantic structure of the thematic group "Family" in two languages of different systems. Phraseological units are considered in comparison of two languages with the use of words of the thematic group "Family".

Keywords: Semantics of the concept of "Family", comparative characteristics of the concepts of kinship, semantics of phraseological units with the words of the thematic group "Family".

Annotatsiya: Ushbu maqola "oila" nomli guruhning semantik tuzilishini ikki xil tizimli tilda o'rganishga bag'ishlangan. "Oila" tematik guruhining so'zlarini qo'llash orqali ikki tilni taqqoslashda frazeologik birliklar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: "Oila" kontseptsiyasining semantikasi, qarindoshlik tushunchalarining qiyosiy tavsifi, "oila"nomli guruhning so'zlari bilan frazeologik birliklarning semantikasi.

Тематическая группа “Семья” в русском и узбекском языках представлена в следующем составе: 1) родственник – қариндош; 2) поколение – авлод; 3) родители – ота-она; 4) дети – болалар; 5) муж – эр; 6) жена – хотин; 7) отец – ота; 8) папа – ота; 9) мать – она; 10) мама – она; 11) сын – ўғил; 12) дочь – қиз; 13) брат – ака; 14) братишка – ука; 15) сестра – опа, сингил; 16) бабушка – бобо; 17) бабушка – буви; 18) внук – набира; 19) внучка – набира а; 20) дядя – амаки, тоға; 21) тетя – амма, хола; 22) племянник – жиян (ўғил бола); 23) племянница – жиян (қиз бола) [2].

В языковой картине мира особое место занимает лексическая группа, связанная с “молодыми существами”. Возможно, поэтому художественно-изобразительные средства и клишированные единицы: сравнения, эпитеты, фразеологические обороты содержат сочетания с компонентом “дети” – “бола(лар)”. Например, часто употребляемый нами фразеологизм детское время подразумевает следующее значение: ещё не очень поздно, еще не пора ложиться спать (ср.: Быков посмотрел на часы. – Время еще детское, Елена Ивановна. Поедемте на Стрелку. И они поехали на острова. В.Саянов, “Небо и земля”).

Фразеологизм впадать в детство имеет два значения: 1) терять рассудок от старости (ср.: Между тем здоровье Андрея Гавриловича час от часу становилось хуже. Владимир предвидел его скорее разрушение и не отходил от старика, впавшего в совершенное детство, А.С. Пушкин, “Дубровский”); 2) поступать неразумно, как дети (ср.: Матери рассуждали: –Наш командующий окончательно лишился ума. – И штаб его в детство впал. Новиков-Прибой, “Цусима”).

Нам с ними детей не крестить – не предвидится или нет коротких, близких, приятельских и т.п. отношений между кем-либо, т.к. ничего не связывает кого-либо с кем-либо (ср.: Постояльцы с ним не заговаривали, да и он сам не любил

тратить попусту слова. – Мне ваши деньги нужны, а вам моя харчъ, – толковал он.. – Не детей нам с вами крестить. И. Тургенев, “Постоялый двор”).

Шутливый тон несет фразеологизм детишкам на молочишко (или ребятишкам на молочишко) – очень немного (получать, зарабатывать и т.п.), о ничтожно малых деньгах, доходах (ср.: Офицеры зарабатывали детишкам на молочишко и страстно желали конца войны. М. Шолохов, “Тихий Дон”).

Словопроизводное «бўзбола» от слова бола употребляется по отношению к крепкому пареньку в положительном смысле этого слова. При ласковом обращении к детям носитель узбекского языка часто использует слово болам или бўтам, болажон, болакай в значении голубчик, дитяtko моё. Именно данное значение несет в себе болам-бўтам қилмоқ, т.е. ласкать или ласково обходиться с детьми [2].

Ввиду неопытности детей (с точки зрения взрослых) сложилась узбекская пословица болани ишга буюр, кетидан ўзинг югур – буквально: ребенку дело поручи – сам следом беги, т.е. лучше самому выполнить то или иное дело, чем поручать ребенку (мол, ребенок не справится с делом) [1].

Пословица болали уй бозор – боласиз уй мазор (буквально: в семье с детьми, как на базаре, т.е. шум и гам, а в бездетной семье, как на кладбище, где царствует мертвая тишина) употребляется в значении: и с детьми проблема и без них проблема.

Болали уйда ғийбат йўқ – в доме, где есть дети, нет сплетен.

Арслоннинг боласи арслон бўлади – детеныш льва будет львом.

Слово бола может нести и отрицательную коннотацию – молокосос, младенец, сопляк (ср.: мени бола фаҳмляпсанми? – ты меня за младенца принимаешь?)

В тематической группе «Семья» особое место занимают фразеологизмы с ключевым словом “мама”, “мать”. Например, просторечный фразеологизм в чем мать родила имеет два значения: 1.

Нагишом, без всякой одежды (ср.: При крещении.. возьмут, разденут да в чем мать родила и окунут. Салтыков-Щедрин, “Пошехонская старина”); 2. Без денег, состояния, имущества и т.п. (ср.: Только знай, что ему от меня медного гроша не будет ни теперь, ни после.. Бери зятя в дом в чем мать на свет его родила, – гроша, говорю, Евграшке не дам. Мельников-Печерский, “В лесах”).

Просторечный фразеологизм мать честная! обозначает восклицание, выражающее избыток каких-либо чувств: изумления, испуга, радости и т.п. (ср.: Пошли в сад. Доктор шел впереди всех и говорил восторженно: – Вот так воздух! Мать честная, до чего иной раз, братцы, славно душа играет, чисто – гусли! М. Горький, “Хозяин”).

Показать кузькину мать (кому-либо) – грубо-просторечный фразеологизм, употребляется в значении проучить, жестоко наказать кого-либо; всыпать кому-либо. Обычно как выражение угрозы (ср.: – А я не только не говорю вы, я даже побить хочу. – Я закричу! Что это такое? За меня заступятся. – Хорошо же, я тебе покажу кузькину мать... Что это за кузькина мать, мы не можем объяснить читателю. У нас есть много таких присловий, которые от времени утратили смысл. Вероятно, кузькина мать была ядовитая баба, если ею страшат захудалый род. Помяловский, “Брат и сестра”).

Маменькин сынок и маменькина дочка синонимичны, т.к. они несут одно и то же значение. Маменькин сынок – так говорят об избалованном, изнеженном мальчике или молодом человеке (ср.: Штурман, сперва было считавший юношу за “маменькина сынка”, присмотревшись к нему, стал иногда водить с ним серьезные разговоры. Станюкович, “Мрачный штурман”). Маменькина дочка – избалованная, изнеженная девочка, девушка (ср.: Подумаешь расстояние – семь километров! Что я, кисейная барышня, маменькина дочка какая-нибудь? Б. Полевой, “Зайчик”).

В узбекском языке онаси (мать) обозначает обращение мужа к жене,

имеющей детей. Онажон или онахон – ласковое обращение к матери или пожилой женщине, а также к пожилой женщине, пользующейся авторитетом среди других женщин.

С компонентом “она” – “мать” в узбекском языке образованы следующие пословицы: бола йиғламаса – она сут бермас (буквально: если ребенок не плачет, мама не даст ему молока или не накормит) аналогично выражению: дитя не плачет – мать не понимает; онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада (буквально: мать думает о ребенке, а ребенок – о поле) аналогично выражению: мать думает о дитяти, а дитя – как бы поиграти; яхши бузоқ икки онани эмар – хороший теленок двух маток сосет; она билан бола – гул билан лола (буквально: мать с ребенком все равно, что цветок с тюльпаном), в знак уважения к матерям и детям.

Фразеологизмы, несущие положительный эмоциональный оттенок:

1. Онадан қайта туғилгандек – как вновь на свет народился (избавился от болезней, забот и других).

2. Она сутидай пок (ҳалол) – чистый как материнское молоко (честный, свободный от всякой скверны, заработанный честным трудом и т.п.).

В русском языке с компонентом “папа” или “отец” фразеологизмы не встречаются, а в узбекском языке данный компонент активно вовлечен в процесс образования фразеологических и паремиологических единиц: отанг яхши, онанг яхши: ср.: мен уни «Отанг яхши, онанг яхши», дея зўрға кўндирдим – в значении: я с трудом уговорил его разными ласковыми словами.

Фразеологизм отангизга ўргатманг (буквально: не учите своего отца, мол не учите меня, я сам знаю) проникнут иронией. Аналогично в русском: яйца курицу не учат.

Отангга раҳмат (буквально: спасибо твоему отцу) в значении браво, молодец, спасибо отцу за воспитание такого ребенка.

Меҳмон отангдан улуғ – гость превыше отца.

Устоз отангдек улуғ – наставник также почтенен, как и отец.

Отангга бор, онангга бор – всё время отсылать кого-то куда-то.

Ота рози – худо рози (буквально: согласие отца – согласие бога) в значении решение отца – закон для всех членов семьи.

Отаси, дадаси (отец) – обращение женщины-матери к своему мужу.

Отажон, отахон – производные словоформы от слова ота употребляются при вежливом обращении к пожилому мужчине [1].

В узбекском языке со словом «буви» (бабушка) не образованы ни фразеологизмы (ФЕ), ни паремиологизмы (ПЕ), однако возможности русского языка при образовании ФЕ с данным словом широки, чему свидетельствуют следующие фразеологизмы: бабушка ворожит – кому всё удастся, дается легко (ср.: Мрачный штурман, сперва было считавший юношу за “маменькина сынка”, которому впоследствии будет “бабушка ворожить”...стал иногда водить с ним серьезные разговоры. Станюкович, “Мрачный штурман”); бабушка (еще) надвое сказала (гадала) – неизвестно ещё, будет так или нет, удастся ли, осуществится ли (ср.: Они и в картишки непрочь поиграть...– Что же? Мы после обеда засядем в ералаш, и я его обыграю. – Хе-хе-хе, посмотрим! Бабушка надвое сказала. Тургенев, «Отцы и дети»).

Отрицательный эмоциональный оттенок несет просторечный фразеологизм к чертовой бабушке (к чертовой матери): 1. Прочь, долой, вон (гнать, прогонять и т.п.); выражение злобы, пренебрежения к кому-либо, желания отделаться, избавиться и т.п. от кого-либо или чего-либо (ср.: – Желаю успеха в будущем наступлении! Может наконец хоть немного утолим свои сердца бывших окруженцев, когда разобьем и погоним их (немцев) к чертовой матери! Просто-таки неутолимое желание есть это сделать!

К.Симонов, «Живые и мертвые»); 2. Прахом (пойти, лететь и т.п.) (ср.: Никто из офицеров «Генералиссимуса» не ощущал с такой ясностью и яростью, как он, что под палубой их кают тлеет бикфордов шнур, огонь которого вот-вот подползет к пороху, и все взлетит к чертовой матери. Л. Соболев, «Капитальный ремонт»).

С компонентом “брат” в русском языке образованы ФЕ со значением как положительного, так и отрицательного характера: сам черт не брат кому – просторечный фразеологизм в значении: все нипочем, все очень легко, ничего не стоит. О чьей-либо крайней независимости, о смелости в действиях, поступках, мыслях и т.п. – Но дрянной мальчишка!.. Эдакой купеческий сынишка, франтик, соблазнитель, слушал где-то лекции и уж думает, что ему черт не брат. Л.Толстой, “Война и мир”).

Ваш брат – вы и вам подобные (ср.: Орлов: вот вы журналистка. Ваш брат должен быть справедливым и непримиримым, а по газете вашей этого не видно. А. Суров, «Далеко от Сталинграда»).

Наш брат – мы и нам подобные (ср.: От этих знатных господ покою нет и нашему брату тюремщику. Простых людей, слава богу, мы вешаем каждую пятницу, и никогда с ними никаких хлопот. Пушкин, “От этих знатных господ.”).

Свой брат – человек, равный по положению, одного и того же мировоззрения и т.п.; единомышленник, друг, близкий (ср.: Сильвио! – вскричал граф, вскочив с места, - вы знали Сильвио? – Как не знать, ваше сиятельство; мы были с ним приятели; он в нашем полку принят был, как свой брат товарищ; да вот уже лет пять, как об нем не имею никакого известия. Так и ваше сиятельство стало быть знали его? Пушкин, “Выстрел”).

На брата – прост. каждому, на каждого (ср.: Вино веселит все сердца! По бочке, ребята, на брата! В. Курочкин, “Пир на весь мир”).

Ни сват, ни брат кому – посторонний, чужой человек; тот, с кем нет ничего общего (ср.: Побойтесь бога: я ни Львову, ни Очкину, ни детям – ни сват, ни брат. Пушкин, “Письмо В.Ф. Одоевскому, дек. 1836”).

В узбекском языке с данным компонентом ФЕ не встречаются, однако само слово ака (брат) и словопроизводные несут коннотации положительного характера: ака (брат) – вежливое обращение к старшему мужчине; акаси (братец) – форма обращения старшего к младшему. Например, йўқ, акаси, мен бугун ишга чиқа олмайдиганга ўхшайман. Ойдин,

“Бечора” (нет, братец, похоже, я сегодня не смогу выйти на работу).

Значение поговорки “в семье не без урода” можно передать на узбекский язык аналогичным фразеологизмом “беш қўл баравар эмас” (буквально: пять пальцев не равны между собой). ФЕ из поколения в поколение – авлоддан авлодга совпадают в сопоставляемых языках как структурно, так и семантически.

Таким образом, изучение семантической структуры фразеологических и клишированных единиц в сопоставляемых языках позволяет определить роль данной тематической группы в формировании языковой картины мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.И. Молотков, Фразеологический словарь русского языка, М., 2007.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.

ОҲКОНИМИК МАТЕРИАЛНИ ЛИНГВИСТИК-МАДАНИЙ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ МЕТОДОЛОГИЯСИ

МЕТОДОЛОГИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОЙКОНОМИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА

METHODOLOGY OF LINGUISTIC AND CULTURAL RESEARCH OF OYKONOMIC MATERIAL

B.R.Mamatkulova

Chirchiq Oliy tank qo'mondonlik muhandislik
bilim yurti Tillar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada oykonimik materialni lingvistik-madaniy aspektda tahlil qilish metodologiyasi va asosiy usullari aniqlangan. Tasviriy usul oykonimlarni o'ziga xos qomusiy matn sifatida ko'rib chiqishga xizmat qilishini ta'kidlagan. Qiyosiy tarixiy metod nom shakllanishining ijtimoiy-tarixiy sharoitlarini o'rganishga hamda strukturali har bir oykonimning til tizimi va struktur paradigmasidagi o'rnini topishga yordam beradi. Qiyosiy usul Ukraina oykonimlarining boshqa milliy tizimlardagi aholi punktlari nomlari orasidagi o'rnini ko'rib chiqish uchun belgilangan. Aholi punktlarini nomlashning to'rtta tamoyili mavjud bo'lib, bu tamoyillarning har biriga ko'ra shakllangan nomlar qaysi til va madaniy ma'lumotlarni o'z ichiga olishi aniqlangan. Oykokultureme atamasi taklif qilinib, bu atama bilan belgilangan onimlarning (o'ziga xos otlarning) milliy o'ziga xosligi, lingvistik-madaniy universalligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tadqiqot metodologiyasi, usullari, lingvistik-madaniy jihat, nomlash tamoyillari, oykonim, oykokultura, onomastika.

Аннотация. В статье определены методология и основные методы анализа музыкального материала в лингвокультурном аспекте. Он отметил, что описательный метод позволяет рассматривать стихи как своего рода энциклопедический текст. Сравнительно-исторический метод помогает изучить социально-исторические

условия образования имени и найти место каждой структурной единицы в языковой системе и структурной парадигме. Установлен сравнительный метод рассмотрения положения украинских устриц среди названий населенных пунктов других национальных систем. Существует четыре принципа наименования поселений, и каждый из этих принципов определяет, какой язык и культурную информацию содержат названия. Термин ойкокультураме был предложен для анализа национальной идентичности, языковой и культурной универсальности онимов (конкретных существительные), определяемых этим термином.

Ключевые слова: методология исследования, методы, лингвокультурологические аспекты, принципы нейминга, ойконим, ойкокультура, ономастика.

Abstract: The article identifies the methodology and basic methods of analysis of oikonomic material in the linguistic-cultural aspect. He noted that the descriptive method serves to consider the poems as a kind of encyclopedic text. The comparative historical method helps to study the socio-historical conditions of name formation and to find the place of each structural unit in the language system and structural paradigm. A comparative method has been established to consider the position of Ukrainian oysters among the names of settlements in other national systems. There are four principles for naming settlements, and each of these principles determines which language and cultural information the names contain. The term oykocultureme was proposed to analyze the national identity, linguistic and cultural universality of the onims (specific nouns) defined by this term.

Key words: research methodology, methods, linguistic and cultural aspects, naming principles, oykonym, oykoculture, onomastics.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrizm asosiy tushuncha hisoblanib, til shaxsi madaniyat va madaniy an'analar markazida turganligi sababli onomastik materialni til va madaniyatning o'zaro ta'siri nuqtayi nazaridan tahlil qilish, uning doirasida onim (o'ziga xos ot) madaniy qadriyatlarning ko'rsatkichi sifatida qaraladi, hozirgi kunda katta qiziqish uyg'otmoqda. Oykonimika bo'yicha lingvistik-madaniy tadqiqot metodologiyasi tahlil usullari va usullarini belgilashni nazarda tutadi. Ularning o'ziga xos xususiyatini quyidagi masalalarda e'tirof etish kerak: 1) lingvistik-madaniyatshunoslik usullari va uslublari - madaniyat orqali tilni tadqiq qilishga yo'naltirilgan yaxlit fan sohasi; 2) onomastikaning usul va texnikasi – o'ziga xos nomlar bilan shug'ullanuvchi fan sohasi; 3) oykonimlarni (joy nomlarini) tahlil qilish usullari va usullari - aholi punktlarining nomlari, ya'ni odamlar tomonidan yaratilgan, yashaydigan va nom olgan joy nomlari. Uslubiy instrumentning bunday uchlik xususiyati bizning tadqiqotimizning ko'p bosqichli asosini tashkil qiladi.

Tilshunoslik-madaniyatshunoslikning uslubiy bazasi ma'lum darajada Nikolay

Alefirenko, Yerji Bartminskiy, Anna Vejbička, Volodimir Vorobyov, Irina Xolubovska, Vitaliy Jayvoronok, Vitaliy Kononenko, Tetyana Krasniya, Viktorina Kossenskiy, Viktorina Kossevich va boshqalarning asarlarida aniqlangan. Liubov Matsko, Anatoliy Svidzinskiy, Olena Selivanova, Yuriy Stepanov, Veronika Teliia, Viktor Shaklein va boshqalar.

Vitaliy Kononenkoning so'zlariga ko'ra, tilshunoslik-madaniyatshunoslik usullari an'anaviy (kuzatish, eksperiment, modellashirish, qayta qurish, so'rovnom) va zamonaviy usullarga bo'linadi, ular ramkalar, gestaltlar, tushunchalar, metaforalar, presuppozitsiyalar, rivoyatlarning so'nggi tadqiqotlari bilan bog'liq. "sezgi → matn" modellari va boshqalar, shuningdek, madaniy va sotsiologik uslublari: monastir-tahlil, dala etnografiyasi vositalari, ijtimoiy-lingvistik intervyu (Kononenko, 2008, 27-bet). Nikolay Alefirenkoning ta'kidlashicha, lingvistik-madaniy metodologiyaning zamirida mavhum tushunchalarga aylanmaydigan, balki madaniyat faktlarida hayot tuyg'usini izlash orqali boyiydigan "tushunchalar - so'zlar - tasvirlar" tushunchalari mavjud.

Olim shuni hisobga olib, tilshunoslik-madaniyatshunoslikning quyidagi usullarini ajratib ko'rsatgan: diaxronik (vaqt bo'yicha turli til-madaniy birliklarni solishtirish); sinxron (sinxron lingvistik-madaniy birliklarni solishtirish); strukturaviy-funksional (madaniyat obyektni qismlarga bo'lish va ular orasidagi aloqalarni aniqlash); tarixiy-genetik (lingvistik-madaniy faktni kelib chiqishi, rivojlanishi va keyingi faoliyati nuqtayi nazaridan tahlil qilish); tipologik (tarixiy-madaniy jarayonda turli lingvistik-madaniy birliklarning tipologik yaqinligini aniqlash); qiyosiy tarixiy (vaqt bo'yicha noyob lingvistik-madaniy birliklarni taqqoslash va ularning mohiyatiga kirib borish) (Alefirenko, 2010, 29-bet).

Onomastikaning metodologiyasi va usullari Yuriy Karpenko tomonidan chuqur tahlil qilingan (2009, 238–289-betlar). U lingvistik va, xususan, onomastik materialni tahlil qilish usullariga taalluqli ikkita asarni ajratib ko'rsatdi: Aleksandr Melnichukning maqolasi, deyarli barcha tilshunoslar o'z tadqiqotining metodologiya bobida murojaat qiladilar. Ikkinchisi haqida Karpenko barcha tilshunoslarni, xususan, onomastika sohasida faoliyat yuritayotganlarni ikki guruhga bo'lish mumkinligini aytdi: birinchi guruh Bilec'kijning "Zamonaviy tilshunoslikning asosiy tadqiqot usullari" maqolasi haqida biladi. ikkinchisi bu haqda hech qanday tasavvurga ega emas (Karpenko, 2009, 283-bet). Shuni ta'kidlash kerakki, bugungi kunda onomastika materiali bo'yicha tadqiqotning uslubiy bazasini onomastika bo'yicha Bylec'kij, shuningdek, onomastika sohasida faoliyat yuritgan boshqa taniqli tilshunos olimlar, xususan, Lukiya Humetska, Yuriy asarlarida bayon etilgan postulatlar tashkil etadi. Karpenko, Volodimir Nikonov, Vasil Nimchuk, Yevgeniy Otin, Natalya Podolska, Stanislaw Rospond, Oleksandra Superanska, Vitold Tashytskiy, Pavlo Chuchka va boshqalar. To'g'ri

oykonimik materialni tahlil qilish metodologiyasiga kelsak, biz tadqiqotimizda bir tomondan joy nomlari (oykonimlar), ikkinchi tomondan, oronimlar, mikrotoponimlar, ergonimlar Dmitro tomonidan taklif qilingan nomlanish tamoyillarini kamsitishga tayanamiz. Bučko, Zoriana Kupchinska, Oleh Kupchinskiy, Mykhailo Torchinskiy; Svyatoslav Verbix, Olha Karpenko, Vasiliy Luchik, Viktor Shulxax asarlarida aniqlangan oykonim va gidronimlarni tavsiflashning uslubiy asoslaridagi farqlar; Irina Jeleznyak, Rozaliya Kersta, Yulian Red'ko, Svitlana Poxomova, Mykhailo Hudash asarlarida tasvirlangan oykonimik va antroponimik materialni tahlil qilishda turlicha yondashuvlar. Bundan tashqari, biz tadqiqotimizda Liubomyr Beley, Valeriy Kalinkin, Nataliya Kolesnik asarlaridan olingan real va badiiy oykonimiyani tahlil qilishning o'ziga xos usullaridan foydalandik.

Madaniyatni qurishda so'z g'isht vazifasini bajaradi, lekin u kommunikantga qaratilgan ma'lumotlarning bir qismini statik shaklda o'zida mujassamlashtirgan holda til madaniyatining kelib chiqishini o'ziga xos tarzda saqlaydigan tegishli nomdir (Antonuk, 1997, 8-bet). Taxminiy hisob-kitoblarga ko'ra, bugungi kunda madaniyatning 400 dan ortiq ta'riflari mavjud. Amerikalik olimlar Alfred Kroeber va Klayd Klyukxon ularni oltita katta guruhga birlashtirgan: tavsiflovchi, tarixiy, normativ, psixologik, strukturaviy, genetik (Matvêva, 2015, 18-23-betlar). Ulardan biz Kroeber tomonidan taklif qilingan eng qisqasini tanladik: "Madaniyat - bu ijtimoiy shaxs harakatining yig'indisidir" (Matveva, 2015, 21-bet). Ilmiy paradigma markazida ijtimoiy shaxs turadi. Zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrizmi lug'aviy sohada tegishli nomlarning alohida mavqeini va onomastik jihatdan aholi va nomli joylar - shaharlar, shaharchalar, qishloqlar maqomini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alefirenko, Nikolay Fedorovich. (2010). Lingvokulturologiya. Cennostno-smyslovoe prostranstvo azyka. Moskva: Nauka. [Alefirenko, Nikolay Fedorovich. (2010). Lingvokulturologiya. Tsennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka. Moskva: Nauka.]
2. Antonuk, Olena Viktorivna. (1997). Imya korabla – porodzenna luds'koy istorii i kul'turi. In: Volodimir Oleksandrovik Gorpinik (tahr.), Pitanna sukasnoi onomastiki: statyi ta tezi VII Vseukrains'koy onomastiknoy konferensii (8-10-betlar).

3. Antonyuk, Olena Viktorivna. (1997). Im'ya korablya – porodjennyya lyudskoyi istorii i kulturi. U: Volodimir Aleksandrovich Gorpinich (red.), Pitannya suchasnoyi onomastiki: stati ta tezi VIII Vseukrainskoy ona- mastichnoyi konferentsii (8-10-betlar).
4. Akij, Vasil Oleksandrovich. (2015). Oykonimia Ivano-Frankivs'koi oblasti: Istoriko-etimologichniy slovník. Kiev: Naukova dumka. [Yatsiy, Vasil Aleksandrovich. (2015). Oykonimiya Ivano-Frankivskoy oblasti: Tarixiko-etimologichniy slovník. Kiev: Naukova dumka.]
5. Bilekij, Andriy Oleksandrovich. (2012). Osnovy etimologicheskikh issledovaniy onomasticheskogo materiala. Vibrani amaliyot. Kiev: Vidavnic hij dim Dmitra Burago. [Biletskiy, Andriy Aleksandrovich. (2012).
6. Osnovy etimologik ilmiy tadqiqot usullari. Vibrani pratsy. Kiev: Vidavnic hij dim Dmitra Burago. Buchko, Ganna Yevgenivna, Buchko, Dmitro Grigorovich. (2013).
7. Istorichna ta suchasna ukrains'ka onomastika. Chernivki: Bukrek. [Buchko, Ganna Evgenivna, Buchko, Dmitro Grigorovich. (2013). Tarixichna ta suchasna ukrainska nomastika. Chernivtsi: Bukrek. Golovina, Lyubov Sergeevna. (2012).
8. Russkaa onomastika v lingvokulturologicheskoy reprezentatsii dla inoazychnogo manzilata. Pskov: PGU. [Golovina, Lyubov Sergeevna. (2012). Russkaya nomastika v lingvokulturologicheskoy reprezentatsii uchun inoazychnogo adresata. Pskov: PGU.] Golubovska, Mirina Oleksandrivna. (2016).
9. Suchasna ukrains'ka lingvokontseptologiya: stan i perspektivi rozvitku. Aktual'ni problemi filologii ta perekladoznavstva, 1, 151–159-betlar. Golubovska, Irina Aleksandrovna. (2016).
10. Suchasna ukrainska lingvokontseptologiya: stan i perspektivi rozvitku. Aktualni problemi filologi ta perekladoznavstva, 1, c. 151–159.

O'QUVCHILARNING LINGVISTIK KOMPETENSIYALARINI O'STIRISHNING INTEGRATIVE YONDASHUVLARI

INTEGRATIVE APPROACHES TO LEARNING LINGUISTIC COMPETENCES OF STUDENTS

ИНТЕГРАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ ПОВЫШЕНИЮ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

H.A.Suyunova

Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada til ta'limida o'quvchilarning lingvistik kompetensiyalarini rivojlantirishning integrativ yondashuvlari haqida so'z yuritilgan. O'quvchilarning chet tili o'rgangunga qadar ona tili bo'yicha til tajribasi bir qancha rivoj topgan bo'ladi. Ular o'z ona tillariga oid ko'p grammatik terminlar, hodisalar, qoidalar va malakalarni egallaydilar. Ulardagi bu tajribani shu sinfda, guruhda ingliz tili o'qitayotgan o'qituvchi hisobga olishi va talab qilingan joylarda ulardan talabalarni foydalanishga o'rgatish kerak. Ingliz tili morfologiyasini ko'p hodisalarini o'quvchilarga o'rgatishda ular egallagan ona tili va rus tiliga oid til tajribasidan ijobiy ko'chirilishni amalga oshirish mumkin degan fikrlar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim, tarbiya, lingvistika, kompetensiya, kommunikativ, qobiliyat, so'z, so'z birikmasi.

Abstract: This article discusses integrative approaches to developing students' linguistic competencies in language education. Before students learn a foreign language, their language experience in their mother tongue will have improved. They learn many grammatical terms, events, rules, and skills related to their mother tongue. This experience should be taken into account by the teacher who teaches English in the classroom and in the group, and students should be taught to use them where required. In teaching students many aspects of English morphology, it has been suggested that a positive transfer from the native language and Russian language experience can be made.

Keywords: education, upbringing, linguistics, competence, communicative, ability, word, phrase.

Аннотация: В статье рассматриваются интегративные подходы к развитию языковых компетенций студентов в языковом образовании. Прежде чем учащиеся выучат иностранный язык, их опыт владения родным языком улучшится. Они изучают множество грамматических терминов, событий, правил и навыков, связанных с их родным языком. Этот опыт должен быть принят во внимание учителем, который преподаёт английский язык в классе и в группе, и учеников следует научить использовать их там, где это необходимо. Было высказано предположение, что при обучении студентов многим аспектам морфологии английского языка можно сделать положительный перенос опыта родного языка и русского языка.

Ключевые слова: образование, воспитание, языкознание, компетентность, коммуникативность, умение, слово, фраза.

Integrativ yondashuv haqida gap ketganda, bu mavzularni tanlash shunchaki bog'liq, ammo turli xil mavzularning mazmunini bir-biri bilan o'zaro ta'sirlashishini va shu tarzda o'zlashtirilishi va o'rganilishini ta'minlaydigan degan ma'noni anglatadi. Buning uchun tabiiy ravishda bir-biriga bog'lanishi mumkin bo'lgan o'quv tarkibini tanlash talab etiladi. Har bir o'quv fanida allaqachon bir xil integratsiyaga erishilgan, ammo ta'sir kuchliroq bo'lishi uchun tashqi integratsiyani amalga oshirish kerak. Hozirgi o'quv kontseptsiyasida alohida elementlar birlashtiriladigan fanlar mavjud bo'lib, ular orqali talabalar chuqur bilimga ega bo'ladilar. Sinf xonasida serb tili va atrofimizdagi dunyo, ya'ni fan va ijtimoiy tadqiqotlar mavzulari mavjud. Zamonaviy o'quv amaliyoti o'quv materiallarining fanlararo bog'liqligiga alohida e'tibor beradi, chunki ichki integratsiyaga ko'p jihatdan erishildi. Kundalik maktab amaliyotida integral o'qitishning ijobiy ta'siri: 1. o'quvchilar axloqiy mezonlarga bog'liq muammolarga nisbatan sezgirlikni rivojlantiradilar; 2. talabalar muammolarni gorizontal ravishda ko'rish qobiliyatini kengaytiradi; 3. talaba o'zi bilgan faktlarni sintez qilish va birlashtirish qobiliyatini rivojlantiradi; 4. ijodiy, o'ziga xos va noan'anaviy fikrlash rivojlanadi; 5. tanqidiy fikrlash qobiliyati rivojlantirildi; 6. talaba sub'ektiv va ob'ektiv fikrlash o'rtasidagi muvozanatni boshqaradi; 7. tarafkashlik sezgirligi ortadi; 8. Talabalar bitta mutaxassisning fikri yakuniy emasligini tushunadilar Integrativ yondashuvni amalga oshirishning ijobiy natijalari nafaqat o'quvchilar rivojlanishidagi yutuqlar bilan

bog'liq, balki ushbu o'quv modeli o'qituvchilarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu ularga o'z vaqtlarini yanada jo'shqin tashkil etish va o'qitishning ko'plab manbalari va manbalaridan foydalana olishlarini hisobga olgan holda zamonaviy o'qitish usulini taqdim etadi (Gajich, Andevski, & Lungulov, 2009). Talabalarning o'qishdagi muvaffaqiyati, albatta, ushbu innovatsion o'qitish modelini qo'llashda muhim ahamiyatga ega.

Ba'zi ilmiy ishlarda ko'rsatilishicha 8-sinfga kelib o'quvchilarda til materialini eslab qolish qobiliyati o'sadi, bilib olishga bo'lgan qiziqishi so'nadi.[1:18] Ko'p o'quvchilar darsda zerikib o'tirishadi va faollik ko'rsatmaydilar, vazifani bajarishga befarq qaraydilar. Bu yoshdagi o'quvchilardga o'zini-o'zi boshqarishdagi irodalilik yetarli darajada shakllanmasa va ulardan ichki norozilik, tez jaxli chiqish, qarshilik bildirish kabi hususiyatlar kuchli bo'lib, bu chet tiliga bo'lgan qiziqishni keskin kamayishiga olib keladi. Ularda o'z kuchiga va o'z qobiliyatlariga bo'lgan ishonch susayadi. Umumta'lim va kasb-hunar maktablarini isloh qilishning asosiy yo'nalishlarida: "Go'zallik tuyg'usini rivojlantirish, yuksak estetik didni shakllantirish, san'at asarlarini, tarixiy va me'moriy yodgorliklarni, tabiatning go'zalligi va boyligini muhofaza qilish. to'g'ri tushunish va qadrlash ko'nikmalarini shakllantirish kerak.[3:47]

Metodik adabiyotlardan bizga ma'lumki maktabda chet tilini o'rgatish ikki tillik sharoitda amalga oshiriladi. O'quvchilarning chet tili o'rgangunga qadar ona tili bo'yicha til tajribasi bir qancha rivoj

topgan bo'ladi. Ular o'z ona tillariga oid ko'p grammatik terminlar, hodisalar, qoidalar va malakalarni egallaydilar. Ulardagi bu tajribani shu sinfda, guruhda ingliz tili o'qitayotgan o'qituvchi hisobga olishi va talab qilingan joylarda ulardan talabalarni foydalanishga o'rgatish kerak. Ingliz tili morfologiyasini ko'p hodisalarini o'quvchilarga o'rgatishda ular egallagan ona tili va rus tiliga oid til tajribasidan ijobiy ko'chirilishni amalga oshirish mumkin. Masalan, ingliz tilidagi predloglar talabalar o'zlashtirishlari uchun qiyin material hisoblanadi, bunga sabab shundan iboratki, birinchidan o'zbek tilida predloglar yo'q. Ikkinchidan predloglar so'z turkumi sifatida mavxum (abstrakt) tushunchalarni ifodalaydi, shuning uchun ularni o'zlashtirishda maktab o'quvchisi ko'p qiyinchiliklarga duch keladi. Agar biz 4-5 sinf o'quvchilari bilan 6-7 sinf o'quvchilarini yosh hususiyatlarini solishtirsak, u xolda shu ma'lum bo'ladiki 4-5-sinf o'quvchilari uchun muhimi o'qishdir. 6-7 sinf o'quvchilari uchun esa chet tilida so'zlashni afzal bilishadi. Bu yoshdagi o'quvchilarda mustaqillikga intilish o'z-o'zini boshqarish kabi masalalar kuchli. Ba'zan bir o'zini butun sinfga qarshi qo'yib, boshqalar oldida o'zini, o'zligini ko'rsatish, ba'zi bolalarda boshqa bolalar oldida o'zining qobiliyatligini ko'rsatish istagi kuchli bo'ladi. Ayni shu yerda bolalarni kelajagi haqida o'ylab ko'rish, biror kasbga qiziqishi shakllana boradi. Yuqorida bayon qilinganlarning barchasi chet tiliga o'qitishni va o'quvchilar faoliyatini nazorat qilishni qiyinlashtiradi. O'quvchilarda til o'rganishga bo'lgan talabni kuchaytirish uchun til o'rganishning lingvistik hodisalarini o'quvchilar ongiga singdirib borish zarur. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, agar o'quvchi o'z ona tilini yaxshi bilsa, qonun-qoidalariga amal qilish malakasiga ega bo'lsa, uning mavjud lingvistik tajribasi boshqa chet tilini o'zlashtirishiga ham zamin bo'ladi.

Tilning grammatik tushunchalarini va atamalarini tezroq o'zlashtirishiga yordam beradi. Shu tariqa, tillararo o'xshashlik va farq qiluvchi omillarini o'rganib, boshqa tilni oson o'zlashtiradi. Fonetik, leksik, grammatik darajada til hodisalarini

solishtirish lingvistika sohasini boyituvchi material beradi. Shu boisdan, tillararo bog'liqlik muhim ahamiyatga molik. Bu chet tilidagi yangi materialni shunchaki o'zlashtirishgina emas, balki unga o'quvchi-talabalarda alohida qiziqish bilan yondashuvni ham ta'minlaydi. Agar o'quvchi bir tilning qoidalar va asosiy tushunchalarini yaxshi bilsa, boshqa tilni ham o'rgana olishiga ishonch bilan qaraydi. Ona tili va ikkinchi til ta'limidagi qoidalar sistemali (uzviy) lingvistik mazmun kasb etadi. Chunki tilni tabiiy muhitda amaliy o'rganish va unga ajratiladigan vaqt (soatlar) miqdori mukammal qoidalar berish imkoniyatini yaratadi.[2:11]. Integrativ o'qitish ko'pincha ta'limning turli xil manbalarini, kichik guruhlarda ishlashni, sinfdan tashqari ishlarni va darslarni seminar sifatida kuzatishni, o'quvchilar xaritalarini tuzishni o'z ichiga oladi. Bilim manbalari - Integrativ o'qitish jarayonida o'rganish faqat bitta darslikdan foydalanish bilan bog'liq emas, aksincha talabalar ma'lumot manbalarini izlashda turli imkoniyatlarni o'rganishga undaydilar. Maktab kutubxonasi kutubxonachilar bilan bir qatorda, integral sinflarda ham muhim rol o'ynaydi. Talabalar guruhlarga bolingan holda mustaqil ravishda ilmiy izlanishlar olib borishlari va dars topshiriqlari ustida ishlashlari mumkin bo'lgan kutubxonada darslarni o'tkazish imkoniyati mavjud. Ta'lim texnologiyalari integral o'qitish jarayonida ham muhim rol o'ynaydi va bu kompyuterlar shaklida. Bular yozuv, prezentatsiya qilish, jadvallar tuzish va o'qish, ma'lumotlar, ma'lumotlarni yetkazib berishni o'rganish va boshqa qiziquvchanlik kabi ko'plab amaliyotlarni bajarishda ishlatilishi mumkin. Shuning uchun talabalar boshlang'ichdan boshlab har xil kompyuterlar ma'lumotlar bazalarida qidiruvlarni amalga oshira olishlari kerak, shunda ular zarur ma'lumot manbalarini mustaqil ravishda kashf eta oladilar va keyinchalik ular sinf muhokamalariga qo'shilishlari mumkin. Ta'lim texnologiyasi birinchi navbatda va shubhasiz o'qituvchilar tomonidan o'zlashtirilishi kerak, shunda u asta-sekin talabalarning avtonom ishlariga kiritilishi kerak. Integrativ o'qitish ko'pincha sinfdan tashqari ishlarni ham o'z ichiga oladi.

Yaxshi rejalashtirilgan va tashkillashtirilgan ekskursiyalar, shu jumladan ma'lum bir mavzu bo'yicha asosiy tadqiqotlarni o'tkazish, o'quvchining faol tadqiqot jarayonining muhim qismidir. Ma'lumotlarni kuzatish va to'plash maqsadida amaliyot o'tkazish, ish olib boriladigan mavzuning mazmuniga bog'liq;

shuning uchun biz uni ekskursiya emas, balki dala ishlari deb atashda aniqroq bo'lamiz. Kichik guruhlarda ishlash – ko'pincha an'anaviy va individual ish uslubini raqobat bilan chalkashtirib yuboradigan an'anaviy o'qitishdan farqli o'laroq, integral o'qitish talabalarga umumiy vazifa ustida ishlashga imkon beradi, bunda turli munosabatlar o'zaro yordam, yordam va tushuntirish orqali aks etadi. Xuddi shuningdek, dalillarni o'rganishdan va ularning takrorlanishidan farqli o'laroq, integratsiyalashgan ta'lim ko'pgina hayotiy vaziyatlarda muammolarni hal qilishning yanada samimiy va tabiiy usulini ifodalovchi umumiy va birgalikdagi muammolarni hal qilishni talab qiladi. Natijada bilimlarni o'zlashtirishlari oson bo'ladi. Bu vaqatda video filmlarning ahamiyati katta. Biroq filmlarni to'liq tomosha qilish juda ko'p vaqtni olishi, bunga esa darsga ajratilgan vaqt imkoniyati yetarli bo'lmasligi mumkin. Shu sababli ham Internet-resurslaridan uyda ham foydalanib, tarmoqdan foydali axborotlarni olish, masalan: MOOC (Massive Open On-line Courses)ni tavsiya etish mumkin. Shuni ham unutmaslik kerakki, Internet haqiqiy til muhitini his etishga yordam beradi va uning yordamida tilni o'rganishga ehtiyoj shakllanadi. Sababi til tashuvchi, ya'ni mazkur tilda so'zlashuvchilar bilan muntazam muloqotda bo'lishga to'g'ri kelishi, turli axborotlardan foydalanish, filmlar tomosha qilish, qo'shiqlarni tushunish istagi paydo bo'lishi mumkin. Ma'lumki, zamonaviy yoshlar o'z davrining madaniyati vakillari bo'lib, ularga ko'proq vizual obrazlar ta'sir ko'rsatadi, boshqacha aytganda, material an'anaviy usulda emas, balki audiovizual vositalar yordamida yanada tezroq va samarali o'zlashtiriladi. Zamonaviy ta'lim usullarida esa mazkur muammoni hal etishga o'zining ko'rgazmaliligi va interaktivlik baxsh etuvchi Power Point

dasturida tayyorlangan taqdimotlar, filmlar, slayd-shou, shuningdek, virtual sayohatlar, internet-saytlar yordam beradi. AKT vositalaridan foydalanib, dars o'tish jarayonida chet tilida videosujet namoyish etish yanada ko'proq samarali bo'ladi. O'quvchilarga doimo o'rganilayotgan til materiali avval to'la tushinilgandek bo'ladi, lekin bu xato ularni albatta ma'lum vaqtdan song takrorlanmasligi xotirada saqlab qolinmaydi va aktiv sostavi bo'lmaydi. Material takrorlanib tursagina u o'zlashtiradigan deyiladi. Bajarilayotgan mashqlar o'quvchilar oldiga qo'yilgan vazifalar muammoli harakatga ega bo'lishi kerak, ular intellektual emotsiyani keltirib chiqarishga undovchi stimul bo'lishi kerak. Dars kommunikativlik tamoyili asosida olib borilmog'i zarur unda har bir nutq faoliyatini hayotiy vaziyatdan kelib chiqishi muhim ahamiyatga ega.

Maktab ta'limining 9-10 sinfga kelib o'quvchilar chet tili o'rganishga alohida bir qiziqish va javobgarlik bilan qaraydilar. Bu bosqichda o'quvchilar psixologiyasining o'zgarishi tufayli avvalgi bosqichlarda yaxshi natija bermasligi mumkin. Yuqori sinf o'quvchilari bajarish maqsadi aniq bo'lmagan mashqlarni qiziqishsiz, befarqlik bilan bajaradilar. Ammo ular ma'no jihatdan bog'liq matnlarni alohida bir qiziqish bilan o'qishadi. Bu bosqichda mustaqil ishlash alohida rol o'ynaydi, ayniqsa chet tili bilan. Yuqori sinflarda darsga qo'yilgan talablar oldingi etaplardagidan farq qiladi. Endi dars og'zaki nutq asosida ko'rilmaydi, chunki bu bosqichda til materialining ko'pchilik qismi alohida o'ziga xos ravishda o'rganiladi. O'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda o'rta maktablarda til o'rganishda talaffuzni o'rgatish asosan nutq faoliyati

turlarini shakllantirishga, o'stirishga, rivojlantirishga qaratilishi, kerak. Ingiliz tilida tovushlar o'zbek tilidagi tovushlardan kuchli farq qilib talaffuz qilinadi. Bu esa o'quvchilarda malaka va ko'nikmalarni shakllantirishni taqazo etadi. Alohida so'zlarni emas, iboralarni yodlashga o'rgatish lozim va quyidagicha topshiriq qilib beriladi: Har bir yodlanayotgan yangi iboralar ishtirokida kamida 10 ta gap tuzing va ularni qayta-

qayta o'qish orqali yodlanayotgan iboraning har birini eslab qolishga harakat qiling. Masalan, "play" so'zi ishtirokidagi iboralarni o'rganmoqchimiz. Mana bunday gaplar tuzishimiz mumkin:

We play in the garden every day. – Biz har kuni bog'da o'ynaymiz.

Do you play computer games? –Kompyuter o'yinlarini o'ynaysizmi?

O'quvchilar ingliz tilida gapirish jarayonida aytmoqchi bo'lgan gaplariga mos so'z topa olmasalar, o'zlarini yo'qotib qo'ymasliklari uchun ularga so'zlarning ekvivalentlarini eslashga undash kerak, o'qituvchi shu so'zga ta'rif berib o'tishi lozim. O'quvchida so'zdan so'z ang'lay olish uchun zehn doiralari keng bo'lishi,

qolaversa, ularda so'z boyligi yaxshi shakllangan bo'lishi kerak. Quyidagi misolda keltirilganidek:—"What does your brother look like?" – "He's very tall.

Xulosa shuki, darslarda integrative yondashuvlar asosida lingvistik kompetensiyalarni umumlashtirish tajribasi shuni ko'rsatdiki, uni amalga oshirish uchun dastlab tarkibni birlashtirish kerak, ya'ni, o'quv materiali va uni o'qitish texnologiyasiga qo'yiladigan talablarning o'quvchi yoshi va psixologiyasiga mosligi. Amalda darsda integrasiya yo'li orqali fanlararo topshiriqlardan, yangi o'quv materialining fanlararo tarkibidan, nazoratning integrativ shakllaridan boshlansa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimov Sh. Ismoilov A. Andijon davlat tillar pedagogika instituti Chet tili o'qitish metodikasi fanidan ma'ruzalar. Andijon -2007.
2. Jamol Jalolov. Chet tili o'qitish metodikasi Chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun darslik. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent-2012.
3. Suyunov M . Ways to use integration in literature classes ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 5, May 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492 ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) DOI: 10.5958/2249-7137.2021.01343.4

TA'LIMNI GUMANITARLASHTIRISH – MUHIM PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA O'RGANILISHI

ГУМАНИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ - ОБУЧЕНИЕ КАК ВАЖНАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

HUMANIZATION OF EDUCATION - STUDYING AS AN IMPORTANT PEDAGOGICAL PROBLEM

F.O.Dadaboeva

Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, PhD

R.X.Ibragimova,

Qo'qon davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

K.A.Rahimov

Islom Karimov nomidagi TDTU Qo'qon filiali o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada ta'limni gumanitarlashtirish – muhim pedagogik muammo sifatida qaralgan. Zamonaviy o'qitishda tabiiy fanlar mazmunini gumanitarlashtirishning holati, mazmun va mohiyati yoritilgan tadqiqotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: gumanizm, ta'limni gumanitarlashtirish, gumanitar potensial, gumanizm g'oyalari, gumanitar ta'lim, o'quv predmeti, o'quv jarayoni, insoniylashtirish, insonparvarlashtirish.

Аннотация: В статье рассматривается гуманизация образования как важная педагогическая проблема. Исследования в области современного образования проанализировали состояние, содержание и сущность гуманизации содержания естественных наук.

Ключевые слова: гуманизм, гуманизация образования, гуманитарный потенциал, идеи гуманизма, гуманитарное образование, предмет, образовательный процесс, гуманизация, гуманизация.

Annotation: The article considers the humanization of education as an important pedagogical problem. Studies in modern teaching have analyzed the state, content and essence of the humanization of the content of the natural sciences.

Keywords: humanism, humanization of education, humanitarian potential, ideas of humanism, humanities education, subject, educational process, humanization, humanization.

Ma'lumki, oxirgi yillarda fizika va astronomiya erishayotgan qator yutuqlar tufayli ushbu o'quv predmetlarining amaliy ahamiyati ortishiga sabab bo'lmoqda. Shu bois, mazkur fanlarni uzluksiz ta'lim tizimining turli bosqichlaridagi (umumiy o'rta ta'lim maktablar, AL va KMLar) uning strukturasi va mazmunini aniq belgilash va uzviyligini ta'minlash, ta'lim sohasiga bir qator vazifalarni yuklaydi.

XXI asr qanday atalmasin, u kosmik asri ham bo'lishiga ishonamiz. Kosmos kelgusida sivilizatsiyamizning kengaytirilgan yashash muhitiga (ekologizatsiyalashtirilishiga), unga tegishli bilimlar esa, insonning mas'uliyatligini ko'rsatuvchi asosiy komponentlardan bo'lib qoladi desak, hech mubolag'a bo'lmaydi.

Shu nuqtai nazardan XXI asrda astronomiya qanday o'qitiladi? – degan savol ko'p marta muhokama qilishganiga qaramay, ta'limning bu masalasi ayni paytda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Oxirgi yillar o'tkazilgan test nazorati va oliy pedagogika ta'lim muassasalarining (TDPU, Qo'qon DPI, Jizzax DPI) "Fizika va astronomiya o'qitish metodikasi" ixtisosligiga o'qishga kirgan talabalar bilan o'tkazilgan so'rovnoma, yozma va og'zaki nazorat ishlarining natijalariga ko'ra, umumta'lim va o'rta maxsus ta'lim maktablari bitiruvchilarining astronomik bilimlarining sifati, ayrim tabiiy fanlaridagi (xususan, fizika) kabi pasayib borayotganligi ma'lum bo'ldi [8].

Bundan xulosa shuki, askariyat o'rta umumta'lim maktab bitiruvchilari astrofizika, kosmonavtika, kosmologiya erishayotgan

yutuqlardan qoniqarli tushuncha va bilimlarga ega bo'lmayotganliklari oqibatida astronomiya asoslaridan bexabar yoshlar "bashoratchi" astrologlar, ekstrosenslar, "uchar tarelkalar" va kosmik "kelgindilar" kabi afsonalarga uchadigan, turli asossiz aqidalarga ishonuvchan, bir so'z bilan aytganda, mazkur o'quv muassasasida tabiiy fanlar bir necha yillar davomida shakllantirishni maqsad qilgan ilmiy dunyoqarashdan xoli bo'lib qolmoqdalar.

Uzluksiz ta'lim tizimida yuqorida eslatilgan muammolarga qo'yilgan talablar, o'qituvchiga bu fan asoslari bo'yicha o'quvchilarning bilim, uquv va ko'nikmalarini mustahkamlashni, ayniqsa, atrof borliq bo'yicha ularning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish jarayonini samarali tashkil etish zarurligini ko'rsatadi.

Respublikamizda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonunda ta'limning muhim tamoyillari sifatida "gumanizm", "o'qitishni gumanitarlashtirish", "ta'limni demokratlashtirish" kabi tamoyillarga amal qilish qat'iy talab etiladi [1]. Shunga ko'ra, ta'limda gumanizm g'oyasi – o'qitishni uning shaxsga yo'naltirilganlik g'oyasi, o'quvchi shaxsiga hurmat bilan qarash, uning qiziqishlariga befarq bo'lmaslik kabi omillarni amalga oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ta'limda gumanitarlashtirish esa, o'quv muassasasi rejasidagi barcha predmetlarning, jumladan, tabiiy-ilmiy predmetlarning mazmunini ham gumanitarlashtirish asosida o'qitishni targ'ib qiladi.

Shu o'rinda o'qitishda nogumanitar, xususan, tabiiy-ilmiy fanlar bo'yicha ta'lim

masalasida “ta’lim mazmunini gumanitarlashtirish” g’oyasiga ham aniqlik kiritilishini lozim bo’ladi.

Bu g’oyani ikki xil talqin qilish mumkin:

Birinchidan, ta’lim mazmunini gumanitarlashtirish tabiiy fanlarda ishlab chiqilgan metodlarni ijtimoiy fanlarda qo’llashni ham ifodalaydi. Bu holat obrazli tafakkur bilan bog’liq [25].

Ikkinchidan, bir qarashda ko’zga yaqqol tashlanmaydigan ixtiyoriy tabiiy-ilmiy o’quv predmetining (fizika, astronomiya, kimyo, biologiya, geografiya va boshq.) mazmuni ham ijtimoiy-gumanitar o’quv predmetlariniki kabi kuchli gumanitar mazmun (“gumanitar potensial”)ga ega ekanligini unutmaslikni talab qiladi. Tabiiy fanlarni o’qitishda, ularda “yashiringan” insonparvarlashtirish mazmunini namoyon qilish bilan bog’liq har qanday yondashuv, ya’ni buning uchun zarur bo’lgan barcha vosita, metod va shakllaridan foydalanish orqali tashkil etish, tabiiy fanlarni (jumladan, fizika va astronomiyani ham) gumanitarlashtirish deyilib, u o’qitishning bugungi kunda eng zarur bo’lgan tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarini to’laonli amalga oshirishda muhim o’rin tutadi.

Birinchi bo’lib 1980-2018 yillarda maktabda fizika, astronomiya, matematika, biologiya va boshqa fanlar bo’yicha ta’limni gumanitarlashtirish masalasini taniqli olimlar va metodistlar tomonidan akademik B.Raushenbax, L.Tarasov, V.Razumovskiy, Ye.Levitan, N.Gomulina, B.Komissarov, A.Xinchin, respublikamizda M.Mamadazimov tomonidan o’qitishning muhim omili sifatida qayd qilingan[12; 52-b.].

Ko’p yillik umrini mazkur muammoning yechimiga bag’ishlagan taniqli metodist olim Ye.P.Levitan – insoniylashtirish (gumanizatsiya) va insonparvarlashtirish (gumanitarizatsiya) bir-biriga sinonim emas, metodik adabiyotlarda “gumanitarlashtirish” atamasi eng ko’p tarqalgan bo’lib, u insonparvarlashtirish va ijtimoiylashtirish orqali tushuniladigan asosiy maksadni umumlashtiradi. Gumanizatsiya (insoniylashtirish) – shaxsga, uning ehtiyojlari va ideallariga yaqinlashish, gumanitarizatsiya (gumanitarlashtirish) esa, ijtimoiy hayotda ishtiroki, madaniy

qadriyatlardan xabardorligi, tabiatshunoslikdan cheklanish va texnokratizmdan uzoqlashish”, – deb ta’kidlaydi [13; 42–45-b.].

Bizning fikrimizcha, fizikani o’qitishni gumanitarlashtirish murakkab hisoblanadi. Fizika – atrofimizdagi dunyoni bilish haqidagi bilimlar to’plamidir. O’qitishda o’quvchiga faqatgina ilmiy faktlar, formulalarni o’rgatishning o’zi etarli emas. Fizika, boshqa har qanday fan kabi dialektikdir, shuning uchun unda taqqoslash, tizimlashtirish, ajralmaslik, modellashtirish, umumlashtirish kabi bir qator falsafiy tushunchalar qo’llaniladi. “Fizika va astronomiyani o’qitishda ijodiy yondashuvdan foydalanish zarur”, – deb yozadi N. Paltyshev [24; 14-b.].

Ta’limda “insoniylashtirish” va “insonparvarlashtirish” tushunchalariga ham ko’p duch kelamiz. Bu tushunchalarga oydinlik kiritilsa, “gumanitarlashtirish” tushunchasidan farqlashimiz uchun maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Ma’lumki, pedagogik texnologiya umumiy didaktik va quyidagi aynan o’zigagina xos bo’lgan tamoyillarga ham ega. Bular:

- o’qitib tadqiq etish, tadqiq etib o’qitish tamoyili;
- bir butunlik, yaxlitlik tamoyili;
- madaniyatni anglash (madaniy hayotning rivojlanishiga muvofiqlik) tamoyili;
- asoslilik (fundamentlik) tamoyili;
- ta’lim mazmunini insonparvarlashtirish va insoniylashtirish tamoyili;
- ta’limning uzluksizligi tamoyili.

Bu tamoyillar ichidan ta’lim mazmunini insonparvarlashtirish va insoniylashtirish tamoyiliga to’xtalamiz. Tilga olingan har ikki tushuncha ham lug’aviy jihatdan (yunon. “humanus” – insoniylik, “humanitas” – insoniyat) bir o’zakka ega bo’lsa-da, ularning har biri o’ziga xos ma’nolarni ifodalaydi. Insonparvarlashtirish ta’lim muassasalarida o’rganiladigan fanlar sirasiga ijtimoiy fanlar (tarix, madaniyatshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, filologiya va boshqalar)ning kiritilishini, insoniylashtirish tushunchasi esa, shaxs va uning faoliyatiga nisbatan ijobiy yondashuvni anglatadi. Boshqacha

aytganda, insonparvarlashtirish – inson va jamiyat o'rtasida yuzaga keluvchi munosabatlar jarayonida inson omili, uning qadr-qimmatini har narsadan ustun qo'yilishi jarayoni bo'lsa, insoniylashtirish “barcha sharoitlar inson va uning porloq kelajagi uchun” degan g'oya asosida tashkil etiluvchi faoliyat jarayoni sanaladi.

Bizningcha, ta'lim jarayonida har bir o'qituvchi ushbu tamoyilga qat'iy amal qilishi lozim yoki o'z mutaxassisligiga oid muammolarni hal etishda uni jamiyat manfaatlari bilan uyg'un bo'lishiga e'tibor berishi maqsadga muvofiqdir. Endilikda pedagog o'quvchilar faoliyatini avtoritar (yakka hokimlik) tarzida boshqarmay, balki ta'limiy hamkorlik g'oyalari sodiqlik asosida ta'lim jarayonini insoniylashtiradi yoki boshqacha aytsak, ta'limni insoniylashtirish tamoyiliga amal qilinishini ta'minlaydi. Ushbu holat, o'z navbatida, yuksak ma'naviyatli, madaniyatli, barkamol shaxsning shakllanishiga olib keladi.

Bizningcha, ta'lim jarayonini insonparvarlik tamoyili asosida tashkil etishda quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiq:

ta'lim jarayonida o'quvchi shaxsiga o'z huquqlariga ega bo'lgan sub'ektlar sifatida qarash;

ta'lim-tarbiya jarayonini o'quvchilarning shaxsiy imkoniyatlari va salohiyatlarini rivojlantirishga yo'naltirish;

ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilarning ruhiy, jismoniy va ma'naviy rivojlanishlari uchun sog'lom muhitni tarkib toptirish;

ta'lim berish jarayonida o'quvchilarning gender teng huquqlarini ta'minlashga erishish va ularga g'amxo'rlik qilish;

ta'lim jarayonini tashkil etishda ta'limni gumanitarlashtirish va demokratlashtirish pedagogik texnologiyalaridan samarali foydalanish va o'quvchilarning bilimga chanqoqliklarini oshirish.

Tabiiy-ilmiy ta'limni gumanitarlashtirish, ma'lum darajada falsafiy, pedagogik-psixologik va xususiy metodik jihatlarida o'rganilgan. Gumanitarlashtirish muammosi metodik

adabiyotlarda, aksariyat izlanishlarda falsafiy izlanishlarda uchrab, unda, avvalo, olamning ilmiy manzarasini va dunyoqarashlarini shakllantirish bilan bog'liq jihatlarini, ikkinchidan, o'quvchilarning madaniyatini shakllantirishda va nihoyat, uchinchidan, inson turmushi bilan bog'liq aksiologik (umuminsoniy qadriyatlar ma'nosida) jihatlarini o'zida aks qilgan.

Ta'limni gumanitarlashtirishni falsafiy jihatda o'rganish muammosini olimlardan V.Koxanovskiy [11], V.Моцанский [23], K.Reznichenko [32] va boshqalar tomonidan; madaniyat masalasida A.Asmolov [3], G.Podkrtoev [26] va boshqalar tomonidan; aksiologik jihatlarida esa, T.Rassadina [30] va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

Gumanitarlashtirish muammosining psixologik va pedagogik qirralari olimlardan S.Gessen [7], Yu.Senko [33] va boshqalar tomonidan yoritilgan.

Tabiiy-ilmiy siklga kiruvchi o'rta umumta'lim o'quv predmetlarini gumanitarlashtirish yuzasidan yig'ilgan boy tajribalarni zamonaviy maktablar uchun nazariy jihatdan umumlashtirish va amalda qo'llash bo'yicha ishlar esa, A.Belogurov [5], L.Burlakov [6], K.Kokutenko [9], L.Sheina [36], R.Sherbakov [37] va boshqa olimlar tomonidan bajarilgan. Ular zamonaviy ta'limni nazariy jihatdan modernizatsiyalanishi va amalda qo'llash bo'yicha me'yoriy bazasining yaratilganligi, ta'limni gumanitarlashtirishda Davlat ta'lim standartini modernizatsiyalashni davlat strategiyasi darajasigacha ko'tarishni uqtiradi. Ma'lumki, ta'lim standartida, maktab bitiruvchilarining tayyorgarlik darajalariga qo'yilgan talablar keltirilgan bo'lib, ularda maktabni bitiruvchi shaxsning madaniyatlilik modeli o'z aksini topgan. Bunday model bitiruvchida umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirib, o'quvchilar umummadaniy qiymatiga qo'yilgan talablar asosida qayta ishlash va yangi sifat darajasiga ko'tarish lozimligini uqtiradi. Bu degani, o'qituvchining vazifasi, o'quvchilarda o'quv predmetlari bo'yicha ma'lum miqdordagi bilimlarni o'zlashtirilishiga erishish bilan cheklanmay, ta'limning bosh tamoyillaridan sanalgan gumanizm va gumanitarlashtirish tamoyillari

asosida tashkil etib, o'quvchi shaxsini va ijodiy qobiliyatini rivojlantirishni, uning ruhiyati va madaniyatini pedagogikaning zamonaviy paradigmasi sanalgan o'qitish jarayonini gumanitarlashtirish asosida tarbiyalash orqali yangilashni nazarda tutadi.

Ko'p yillik fizika va astronomiyani o'qitish tajribasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim yuzasidan jamiyat tomonidan qo'yilgan respublika bo'yicha yagona ijtimoiy-madaniy muhitni saqlash zarurligini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy buyurtma asosida shakllantirilgan an'anaviy ta'lim tizimini insoniyatning global muammolarini yecha olishini ta'minlashga qaratilgan dunyoning ta'lim tizimi bilan integrallashuvi, tor doiradagi faoliyatni tashkil etgan pedagogik realikka yetarlicha mos emasligini ko'rsatadi.

O'tkazilgan izlanishlar, ushbu qarashlar orasidagi quyidagi ziddiyatlar mavjudligini aniqlashga imkon berdi:

o'quvchi shaxsining shakllantirishda tabiiy-ilmiy bilimlarning muhim rolini tan olinganligiga qaramay, o'quv-tarbiyaviy jarayonda undan foydalanishga sezilarli darajada e'tiborsiz bo'linganligi;

gumanitar paradigma kontekstida aks qilgan pedagogik jarayonning loyihasini anglash va mavjud amaliyot orqali o'rta maktabda uni tashkil etish va amalga oshirilmaganligi.

Eslatilgan bu ziddiyatlar tadqiqot muammolarini yechish zarurligini quyidagicha dolzarblashtiradi:

O'quvchilarda gumanitar g'oyalarni shakllantirish kabi ijtimoiy buyurtmaning mavjudligi, tabiiy-ilmiy ta'limning nazariy asoslanganligining muhimligiga qaramay, tabiiy-ilmiy sikldagi predmetlarning gumanitar potensialini amalga oshirishning pedagogik sharoitlari yetarlicha ochilmaganligi oqibatida to shu paytga qadar gumanitarlashtirish g'oyasining zamonaviy maktablarda odat tusiga aylana olmaganligi.

Endigina shakllanayotgan ta'limni gumanitarlashtirishning pedagogik bu nazariyasi, o'rta umumiy ta'lim maktablarining yangi konsepsiyasining spesifik xususiyatlari, uning profililigi, o'quv muassasalarining variativ shakllari va ta'lim texnologiyalari bilan kuchsiz

adaptatsiyalanganligi (predmetlarini moslashgani) bilan tushuntiriladi. Shuningdek, maktablarda tabiiy-ilmiy fanlarni gumanitarlashtirishning turlicha ko'rinishlarini amalga oshirilayotganiga qaramay hali u to'la tizimlashtirishga ehtiyojmandligidandir.

Maqolaning ilmiy-uslubiy ahamiyati shundaki, ta'limning gumanitar mazmunini kuchaytirish orqali, o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish bilan birgalikda, mustahkam va sifatli bilim berish, tabiiy fanlarning asoslaridan tashkil topgan o'quv predmetlarining gumanitar mazmuni muhim o'rin tutishlari bilan tushuntiriladi. Mazkur fanlar mazmuniga ko'ra, faqat fundamental bilimlar berishdan tashqari o'quvchilarda insoniy hislatlarni tarbiyalash bo'yicha ham katta potensialga ega ekanligini asoslashni nazarda tutadi.

Ma'lumki, astronomiya fani, insonning kundalik ehtiyoji bilan bog'liq bo'lib, juda qadimda shakllanganligi, tarixiy materiallarga boyligi, uni o'qitishda ta'lim mazmunini gumanitarlashtirish asosida tashkil etishda, ta'limni bu jihatda samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda astronomiya kursini gumanitarlashtirishdan maqsad nima degan savol tug'iladi? "Maktab astronomiya kursini gumanitarlashtirishdan maqsad, bu o'quv predmetini abstrakt ko'rinishdan har bir o'quvchi uchun qiziqish uyg'otadigan, insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirishda, yoshlarning dunyoqarashlarini shakllantirishda katta hissasi mavjudligini his ettiradigan kursga aylantirish zarur", – deb ta'kidlaydi metodist olim M.Mamadazimov [16; 5-b.].

Oxirgi yillarda tabiiy-ilmiy ta'limni gumanitarlashtirish haqida taniqli metodistlar tomonidan ko'plab maqolalar e'lon qilingan: Ye.Levitan [12-14], M.Mamadazimov [15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22] N.Paltishev [24], V.Razumovskiy [27-29], akademik B.V.Raushenbax [31], L.Tarasov [32-34], B.Fesenko [35] va boshqalar. Mazkur maqolalarda ta'limni gumanitarlashtirishga bag'ishlangan ko'plab g'oyalar va ko'rsatmalar berilgan. Gumanitar ta'limning maqsadi va mohiyati, tabiiy fanlar (fizika, astronomiya)ni gumanitarlashtirib, bu

bilan o'quvchilarning dunyoqarashi, axloqiy-estetik va ekologik madaniyatlarini shakllantiradigan eng muhim vosita ekanligiga turli misollar, asoslar dalil sifatida keltiriladi.

Fizika va astronomiya ta'limi mazmunini gumanitar potensialini aniqlash va uni o'qitishda amalga oshirishning turli yondashuv va yo'llari haqida taniqli metodistlar – Ye.P.Levitan, M.Mamadazimov, V.G.Razumovskiy, L.V.Tarasovlar ko'p yillar tadqiqot ishlarini olib borishgan. Ular fizika, astronomiya va boshqa tabiat fanlarining insoniylikni shakllantirishdagi g'oyalari, dunyoqarashning shakllanishi, ijobiy barkamol inson sifatleri (estetik, ma'naviy va hokazo) shaxsiyatini tarbiyalashda ta'limning gumanitar potentsiali haqida yozganlar.

L.P.Sheina ta'limni gumanitarlashtirish muammosini o'rganishni bir necha taksonomik darajalar va yondashuvlar asosida tasniflagan: xususan, qamrov nuqtai nazaridan – global, davlatlararo, davlat, mintaqaviy, mahalliy, individual (jamoaviy, individual); mavzu va tadqiqot usullari bo'yicha – falsafiy, ijtimoiy, psixologik, pedagogik, tibbiy va boshqalar. Ta'limni gumanitarlashtirishga oid turli xil yondashuvlar mavjudligi sababli ushbu jarayonning murakkabligini, ta'limni gumanitarlashtirish muammosini nafaqat bilimli, balki madaniyatli shaxsni shakllantirishni ta'limning asosiy maqsadi deb biladigan madaniy yondashuv nuqtai nazaridan ham ko'rib chiqish kerakligini ta'kidlagan [36].

R.N.Sherbakov o'z tadqiqotida fizika o'qitishning samaradorligiga erishish uchun ushbu fanning gumanitar imkoniyatidan to'liq foydalanishni dolzarb muammo sifatida asoslaydi. Boshqacha qilib aytganda, o'quvchilarning ilm-fanga va ilmiy bilimlarga bo'lgan ijobiy munosabatini shakllantirish va shu bilan ularda qadriyatlar tizimini tarbiyalash, o'zlarini ijodiy shaxs sifatida amalga oshirishga imkon berish uchun zarur va yetarli psixologik-pedagogik sharoitlar yaratish kerakligini uqtirgan [37].

S.A.Komissarova o'z tadqiqotida shaxsning gumanitar rivojlanishining

samarali vositasi sifatida vazifalar texnologiyasining imkoniyatlarini ochib berdi, ya'ni birinchi marta tabiatshunoslik ta'limini gumanitarlashtirish g'oyalarini amalga oshirishni ta'minlaydigan vazifa asosida o'qitish texnologiyasining nazariy modelini ishlab chiqib, amaliyotda qo'lladi. Tabiatshunoslik fanlari gumanitar salohiyatidan foydalanishga yo'naltirilgan ushbu texnologiya o'quvchilarning shaxsiyatini rivojlantirishga qaratilgan va rejalashtirilgan natijalarga erishishni o'z zimmasiga olgan [10].

T.V.Barsukova tabiiy-ilmiy (biologiya) fanlarni gumanitarlashtirish nafaqat biologik ta'lim sifatini, balki axloqiy tarbiya, shaxsning umumiy madaniyati sohasiga kiradigan o'quvchilarning umumiy shaxsiy sifatlarini rivojlanishini yaxshilashga imkon berishligini tadqiq qildi [4].

A.Yu.Belogurov ta'limni gumanitarlashtirishning negizida ta'limni inson shaxsining sifatlarini shakllantirishning ajralmas qismiga aylantiradigan o'quv jarayonini tashkil qilishning shakl va uslublari tizimini nazarda tutgan. Ta'limni gumanitarlashtirishning nazariy asoslarini ochib bergan, tabiatshunoslik fanlarini o'qitish jarayonini gumanitarlashtirish texnologiyasini asoslagan va ishlab chiqqan [5].

Respublikamizdagi astronomiya o'qitish metodikasi bo'yicha yetakchi metodist olim M.Mamadazimovning ilmiy tadqiqot ishida respublikamiz umumta'lim maktablari uchun astronomik ta'lim konsepsiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, unda umumta'lim predmetlari ichida astronomik ta'limning o'rni va roli, astronomiyadan o'quvchi kadrlarni tayyorlash, astronomiyadan sinfda va sinfdan tashqari mashg'ulotlari, jumladan, astronomik kuzatishlarni tashkil etish yuzasidan ko'p yaxshi maslahatlar berilgan. Shuningdek, respublikamizda astronomiyani uzluksiz ta'lim tizimida o'qitilishiga oid holatlar tahlil qilingan holda mavjud astronomiya darsligi va o'quv dasturlarining asosiy kamchiliklari asoslanib, ta'lim to'g'risidagi qonun ko'rsatma va talablari asosida o'z tadqiqot ishida ta'lim standarti, minimum majburiy mazmuni va differensial o'quv muassasalari

uchun ularning dastur va darsliklari ishlab chiqilgan. O'quvchi va talabalarning ilmiy dunyoqarashi, ekologik va estetik tarbiyalash yuzasidan monografiyalari ishlab chiqilgan [18].

Tadqiqotlar tahliliga ko'ra, tabiiy-ilmiy fanlarni (astronomiya)ni gumanitarlashtirish masalasi zamonaviy pedagogik muammo bo'lib, uning mavjud gumanitar imkoniyatlaridan foydalanib o'qitish masalasi to'liq yoritilmagan.

Fizika va astronomiya (zamonaviy astrofizik tadqiqotlar bilan) asrimizning buyuk ixtirolariga, zamonaviy texnika va texnologiyalarning rivojlanishiga xizmat qilgan fanlardan sanaladi. Xuddi shuning uchun ham ularning o'qitilishi, bu fanlarning mavqelariga mos bo'lishi, o'qitishning samaradorligini oshirishga qaratilgan barcha g'oya va fikrlarni e'tiborga olishi, ta'lim kadrlarini tayyorlashning sifatiga yetarlicha katta e'tibor qaratish, tanlangan tadqiqot mavzusining dolzarb muammoligiga asos bo'luvchi omillardan sanaladi.

Akademik V.Ambarsumyan «Na uroke Vselennaya» maqolasida "Hozirgi o'rta maktab o'quv rejasida astronomiyaga atigi 35 soat ajratilgan. Agar bu holat davom etsa, astronomiyani eng muhim fizika-matematika fanlaridan biri sifatida va katta g'oyaviy ahamiyatga ega fan sifatida o'qitishda yuzaga kelgan qiyinchiliklarni yengib o'tish mumkin emas. Shuning uchun yangi o'quv dasturlarini ishlab chiqishda, bizningcha, astronomiyani batafsil o'rganishni ta'minlash maqsadga muvofiqdir", – deydi [2].

Darhaqiqat, oxirgi yillarda ilmiy-texnikaviy taraqqiyot tufayli astronomiya va kosmonavtika bo'yicha axborotlarning tez o'sishi bilan kechayotgan ayni zamon sharoitida, astronomiyani o'qitish uchun ajratilgan o'quv yuklamasining kamligini e'tiborga olib (bu fanni o'qitish uchun 11-sinfga ajratilgan soatlar hajmi 34 soat, XX asrning 40-yillaridan buyon o'zgarmagan, 2021-2022 o'quv yilida 17 soat), uni o'qitishda ta'limni optimallashtirish bo'yicha quyidagi ijodiy yondashishlarga e'tibor qaratishni maqsadga muvofiq deb topamiz:

– astronomiya kursida, uning bo'limlariga oid mavzular va darslar bo'yicha

asosiy g'oyalarga (metodologik va dunyoqarash jihatidagi) katta e'tibor qaratish;

– astronomik ta'limni differensiallash asosida u bo'yicha umumta'lim maktablarida o'quvchilarning astronomiyadan minimum majburiy bilimlar darajasi nazariy va amaliy o'quv ko'nikmalar bilan qurollantirilishiga erishish, fizika va matematikani chuqur o'rganishga qobiliyati bor yoshlarga esa, astronomik bilimlarni ham chuqurlashtirilgan holda tashkil etish;

– o'qitishda qiziqtirishning muhim omili bo'lgan ta'limni gumanitarlashtirishga e'tiborni kuchaytirish;

– bosh astronomik tushunchalar, nazariyalar, qonunlar va muhim astronomik hodisalarni kuzatish natijalarini alohida tahlil qilish asosida o'quv materiallarini umumlashtirish;

– astronomiyadan erishilgan bilim va ko'nikmalarni tizimlashtirish;

– hozirgi zamon pedagogik va informatsion texnologiyalarining ijobiy xarakterini inobatga olgan holda o'qitish metodlari, vositalari va shakllarini tanlash hamda dars materiallaridagi o'quvchini hayratlantiradigan omillar mazmuniga urg'u berish (astronomik jarayonlarda kuzatiladigan fizik parametrlarning temperatura, bosim, zichlik, ajraladigan energiya va hokazo);

– o'quvchilar tomonidan o'quv materiallarini o'zlashtirishlarini nazorat qilishning metod va vositalardan maksimal foydalanish.

Ushbu ijodiy yondashuvlar asosida dars jarayoni tashkil etilsa o'quvchilarda astronomiyadan egallagan bilimlarining amaliy ahamiyatining oshishiga erishiladi.

Pedagogik muammo sifatida qaralayotgan, tabiat fanlari qatoridagi astronomiya fanini o'qitishni kayta ko'rib, ularning mazmunidagi "yashiringan", yoshlarni tarbiyalash masalasida juda katta gumanitar potensialni aniqlash va o'qitish jarayonida ulardan keng foydalanishni ko'zda tutadi.

Astronomiya kursining gumanitar jihatidagi kuchli potensialidan o'qituvchi keng foydalanish – astronomiya kursining bu jihatdagi mazmuni o'quvchilarning

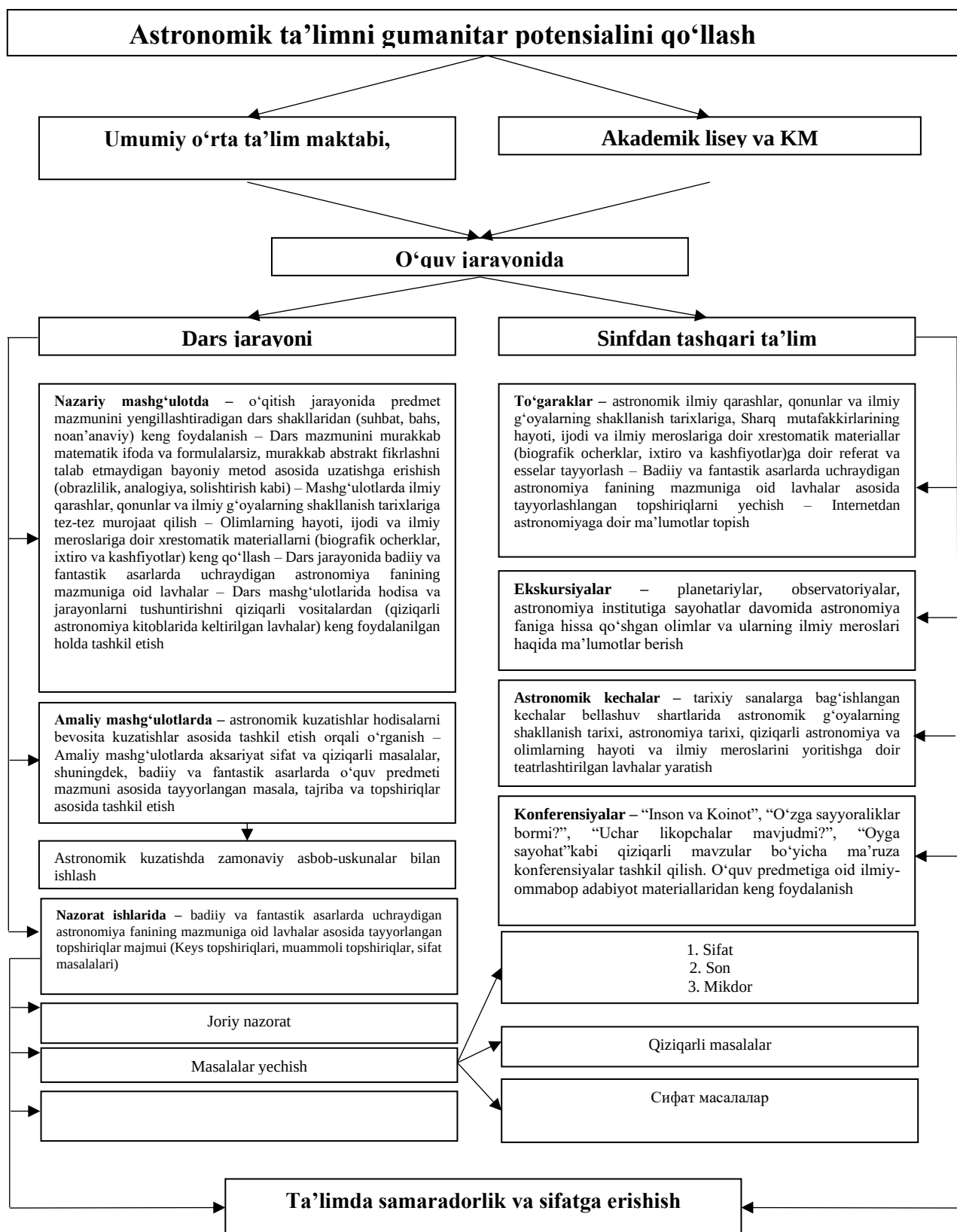
dunyoqarashlarini, ularda gumanitar g'oyalarni shakllantirishda kuchli vosita ekanligini o'qituvchi unutmasligi lozim. Cheksiz Koinotda inson zoti, tirik mavjudot uchun yashash sharoitlari tabiiy vujudga kelgan mitti planetamiz – Yerning butun borliq masshtabida, eng noyob va nodir hodisaligini va binobarin unda yashash va faoliyat ko'rsatish uchun dunyoga kelgan insonning missiyasi, millati va irqidan kat'iy nazar faqat ezgulikka, yaxshilikka, odamiylikka qaratilgan bo'lishini o'quvchilarga anglatmoq lozim. Chunki astronomiya shunday insoniylik hislarini tug'dirish va takomillashtirish imkonini bera oladigan kuchli motivlarga boy bo'lgan fandır.

Amalga oshirilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Ta'limni gumanitarlashtirish muhim pedagogik muammo sifatida o'rganilishi zarurligi asoslandi.

2. Pedagogik muammo sifatida qaralayotgan tabiat fanlari qatoridagi astronomiya fanini o'qitishni kayta ko'rib, ularning mazmunidagi "yashiringan", yoshlarni tarbiyalash masalasida, gumanitar potensialni aniqlash va o'qitish jarayonida ulardan foydalanish bo'yicha tavsiyalar o'rganildi.

3. Tadqiqot ishining predmeti sanalgan astronomik ta'limning gumanitarlashtirish g'oyasi, yoshlarni rivojlantirishning muhim istiqboli hisoblangan psixo-pedagogik nazariyasiga alohida e'tibor qaratib, unga ko'ra ta'limning umumiy ijtimoiy-madaniy konsepsiyasini hamda qardosh o'quv predmetlari va pedagogik nazariyasini tarbiyaning amaliyotini yaratish masalalarini takomillashtirish zarurligi aniqlandi.

1-rasm: Predmet mazmunidan gumanitar potensialni aniqlash kriteriyolari

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги 2020 йил 23 сентябрь қонуни. – 36.
2. Амбарцумян В. На уроке Вселенная // Земля и Вселенная. – М., 1985. – № 4. – С. 72.
3. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров. – М.: Ин-т практической психологии, Воронеж: НПО МО ДЭК, 1996. – 768 с.

4. Барсукова Т.В. Дидактические основы гуманитаризации биологического образования (на примере 6-7-х классов): Автореф. ... канд. пед. наук. – Ростов Д, 1997. – 24 с.
5. Белогуров А.Ю. Теория и практика гуманитаризации естественнонаучного образования: принципы, подходы, технологии: Автореф. ... канд. пед. наук. – Владикавказ, 1997. – 21 с.
6. Бурлаков Л.Г. Гуманитаризация процесса обучения физики как средство развития познавательной активности учащихся: Автореф. ... канд. пед. наук. – Рига, 1988. – 22 с.
7. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. – М.: Школа-пресс, 1995. – 448 с.
8. Дадабоева Ф.О. Физика ва астрономия таълимида ўқувчиларда инсонпарварликни тарбиялаш // Физика ва замонавий астрономия: Инновацион ўқитишнинг янги моделлари яратиш: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 144-145.
9. Кокутенко Т.В. Учебные физические задачи как средство гуманитаризации физического образования: Дис. ... канд. пед. наук. – Новосибирск, 2002. – 27 с.
10. Комиссарова С.А. Задачная технология как средство гуманитаризации естественнонаучного образования: Дис. ... канд. пед. наук. – Волгоград, 2002. – 19 с.
11. Кохановский В.П. Философия и методология науки. – Ростов н/Д.: Феникс, 1999. – 576 с.
12. Левитан Е.П. Гуманизация школьной астрономии. – М.: Земля и Вселенная, 1983. – № 5. – С. 52-55.
13. Левитан Е.П. Гуманитаризация астрономии с позиций интересов учащихся // Физика в школе. – М., 1999. – № 1. – С. 42-45.
14. Левитан Е.П. Описательная астрономия и гуманитаризация образования // Земля и Вселенная. – М., 1990. – № 1. – С. 92-97.
15. Мамадазимов М. Гуманитаризация естественнонаучного образования как педагогическая проблема // ТДПУ илмий ахборотлари. – Т., 2014. – № 1. – С. 29.
16. Мамадазимов М. Мактабда астрономия таълими. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 5 б.т.
22. Мамадазимов М.М., Дадабоева Ф. Гуманизация естественнонаучных дисциплин – один из важных принципов образования // Таълим, фан ва инновация. – Т., 2015. – № 2. – С. 24-26.
23. Мощанский В.Н. Формирование мировоззрения учащихся при изучении физики. – М.: Просвещение, 1989. – 192 с.
24. Палтышев Н.Н. О гуманизации, гуманитаризации и демократизации при обучении физике // Физика в школе. – Москва, 1988. – № 6. – 14 с.
25. Педагогика энциклопедия. – I жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2015. – Б. 230-236.
26. Подкрытов Г.А. От гуманитарного знания к гуманистическому сознанию // Гуманитарное знание. Сущность и функции. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 105-130.
27. Разумовский В.Г., Тарасов Л.В. Гуманитаризация естественного образования // Вопросы философии. – Москва, 1989. – № 4.
28. Разумовский В.Г., Тарасов Л.В. Развитие общего образования: интеграция и гуманитаризация // Педагогика. – Москва, 1988. – № 6. – С. 3-10.
29. Разумовский В.Г. Научный метод познания и обучения. – М.: Владос, 2007. – 469 с.
30. Рассадина Т.А. Традиционные ценности в жизни общества // Социально-гуманитарное знание. – Москва, 2004. – № 3. – С. 279-291.
31. Раушенбах Б.В. О теоретическом обосновании гуманитаризации образования // Вопросы философии. – Москва, 1989. – № 4.
32. Резниченко Е.А. Гуманитаризация картины мира в культуре конце XX века: Автореф. ... канд. пед. наук. – Москва, 2000.
33. Сенько Ю.В. Гуманитарные основы педагогического образования. – М.: Академия, 2000. – 235 с.
32. Тарасов Л.В. Гуманитаризация как одно из направлений перестройки преподавания физики в школе // Физика в школе. – Москва, 1988. – № 2. – С. 29-33.
35. Фесенко Б.И. Астрономическое образование и прогресс // Земля и Вселенная. – Москва, 1985. – № 4. – 75 с.
36. Шеина Л.П. Педагогические условия гуманитаризации процесса школьного образования: Дис. ... канд. пед. наук. – Уфа, 2000. – 205 с.
37. Щербаков Р.Н. Теоретические основы формирования у учащихся гуманистических ценностей: на материале обучения физике: Автореф. ... д-ра пед. наук. – Москва, 2000. – 417 с.

**O'QUVCHI-YOSHLARDA IJODKORLIK FAOLIYATINI
TASHKIL ETISHGA OID AYRIM QARASHLAR TAHLILI**

**ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ У СТУДЕНТОВ
АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ПОДХОДОВ К ОРГАНИЗАЦИИ**

**CREATIVE ACTIVITY AT STUDENTS
ANALYSIS OF SOME APPROACHES TO ORGANIZATION**

I.Karimov, QDPI Texnologik ta'lim
kafedrası professori v.b., ped.f.n.

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbekistonlik, Rossiyalik va Amerikalik ayrim tadqiqotchilarning yoshlarda ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish borasidagi qarashlari keltirilgan va tahlil qilingan.

Kalit so'zlari: Faoliyat, Ijodiy faoliyat, Ratsionalizatorlik taklifi

Аннотация: В статье изложены некоторые методические рекомендации исследователей из Узбекистана, России и Америки по организации творческой работы учащихся.

Ключевые слова: Деятельность, Творческая деятельность, Рациональное предложение

Abstract: In the state of some methodical recommendations of researchers from Uzbekistan, Russia and the United States on the organization of creative work students.

Keywords: Activity, Creative activity, Rationalization proposal

Pedagogik adabiyotlarni va boshqa manbalarni, shu jumladan, dissertatsiyalarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, deyarli 100 yildan beri turli mamlakat tadqiqotchilari tomonidan shaxsning, jumladan o'quvchi-yoshlarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha ko'pgina tadqiqotlar o'tkazilayotgan bo'lib, ularda o'quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etishning turli xil shakl va usullari ochib berilgan. O'rganilgan tadqiqot ishlarida ijodiy faoliyat orqali shaxsni tarbiyalashda katta imkoniyatlar mavjudligi ta'kidlangan.

Psixologiyaga oid adabiyotlarda ta'kidlanishicha, umumiy holda **faoliyat** deganda kishining anglangan maqsad bilan boshqarilib turiladigan ichki (psixik) va tashqi (jismoniy) faolligiga aytiladi [6]. Inson faoliyatining mazmuni shu faoliyatni vujudga keltiradigan ehtiyojlarning bir o'zi bilan emas, balki faoliyat motivlari bilan belgilanadi. Maqsadga erishish faollikni talab qiladi, faollik esa iroda bilan bog'liqdir. Shuning uchun ham faoliyat voqealikka bo'lgan faol munosabatlarning shunday shartidirki, bunda yashab turgan odam va olam o'rtasida real aloqa o'rnatiladi. Faoliyat o'yin faoliyati, ta'lim faoliyati va mehnat

faoliyati turlariga bo'linadi. O'yin faoliyati harakatli va aqliy o'yinlardan tashkil topadi.

Ta'lim faoliyati esa sub'ektni o'rganish maqsad qilib olingan o'ziga xos faoliyat turi bo'lib, bu faoliyat bilim olish, ko'nikma va malakalar hosil qilish bilan yakunlanadi.

Mehnat faoliyati – bu ma'lum bir ijtimoiy foydali moddiy yoki ma'naviy mahsulotni ishlab chiqarishga yo'naltirilgan faoliyat turidir.

Ijodiy faoliyat yoki **ijodkorlik faoliyati** esa ancha keng ma'nodagi tushunchadir. Bu faoliyat mehnatning ijodiy yo'nalishi (mehnatni tashkil etish, uning mazmuni, usullarini tadqiq etish) bilan tavsiflanadi. Ijodiy faoliyat yechimi ilgari ma'lum bo'lmagan masalalarni qo'yishni yoki fikrlarni shakllantirishni taqozo etadi. Muammoni yechishga qaratilgan ijodiy faoliyat

muammoning yechimlarini topish, taqqoslash va tanlash – izlanuvchanlik ko'rini-

shiga egadir [6].

Ma'lumki, ixtirochilik, ratsionalizatorlik taklifi – ijodiy faoliyatning, ijodkorlikning muhim ko'rinishidir. **Ixtiro** deganda xalq xo'jaligi yoki mamlakat mudofaasi uchun

foydali bo'lgan, tubdan farq qiluvchi texnik yechimga ega bo'lgan yangilik tushuniladi. **Ratsionalizatorlik taklifi** esa ilgari ma'lum bo'lgan ixtirolarni ma'lum bir korxona, muassasa faoliyatiga joriy etish bilan bog'liq bo'lgan, yuqori samara beradigan (materiallardan, vaqtdan ish kuchidan, iqtisod qilishga yoki mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan) yangilikdan iborat [7]. Shu boisdan ham ijodkorlik masalasi ko'pdan beri tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Xususan pedagoglar, psixologlar, fiziologlar, sotsiologlar va boshqalar ijodiy faoliyat jarayonining turli aspektlarini – qirralarini o'rgandilar va bu sohaning o'ziga xos qonuniyatlarini ochdilar. Masalan, rus fiziolog olimlaridan I.P.Pavlov va I.M.Sechenov **ijodkorlik fiziologik-psixologik asosga ega bo'lib, o'ziga xos murakkab psixologik jarayonni tashkil etishini** aniqlashgan edi. Fiziologlarning nuqtai nazaricha, ijodiy g'oya inson miya-asab faoliyatining yangi tizimi hisoblanadi. I.P.Pavlovning aniqlashicha, **oliy miya-asab tizimi tashqi voqea-hodisalarni va turli narsalarni faqatgina qabul qiluvchigina emas, balki ularni analitik-sintetik tahlil etish xususiyatiga ham egadir** [5]. Buning natijasida turli xil voqea-hodisalarning, buyumlarning farqini, alohida tomonlarini, o'ziga xos xususiyatlarini, shartli bog'liqlik tomonlarini ajratish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa o'z navbatida insonga buyum va hodisalardagi yangi o'xshashlik-larni ilg'ay olish, oldindan ma'lum bo'lgan tushunchalar asosida ularga turli xil yangicha qarashlarni yuzaga keltirishda qo'l keladi. Bunday qarashlarning vujudga kelishi esa turli ob'ektlar va boshqa buyumlarni loyihalash, tayyorlash jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan ijodiy faoliyat uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda, ijodiy faoliyat yoki ijodkorlik nihoyatda keng tushuncha bo'lib, u ilmiy, badiiy, texnik, amaliy ijodkorlik kabi sohalarga bo'linib ketadi. Ijodiy faoliyatning bu sohalari umumiy asosga ega bo'lgan holda o'ziga xos xususiyatlarga ham egadir. Jumladan texnik ijodkorlik ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, atoqli psixolog S.L.Rubinshteyn ixtirochilarning faoliyatini tahlil etib, shunday

fikr bildirgan edi: **“Ixtirochilarning boshqa aqliy faoliyatlardan ajratib turadigan xususiyati shundan iboratki, bunda ma'lum muammoni hal etadigan aniq buyum, mexanizm yoki usulni yaratish turadi. Ixtirochining ijodiy ishini o'ziga xosligi voqea va hodisalar jarayoniga qandaydir yangilik kiritishi bilan aniqlanadi”** [8].

Ijodkorlik jarayonida insonning asab-miya tizimiga xos bo'lgan, mavjud vaqtinchalik ma'lumotlarni umumlashtirishga va yangilarini yaratishga imkon beradigan xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. V.S.Vasileyskiy, G.V.Kiriya, A.N.Luk, Ye.A.Mileryan, B.M.Teplov, P.M.Yakobson kabi psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra ijodiy jarayon o'ziga xos ma'lum qonuniyatlar asosida yuz beradi. Jumladan P.M.Yakobson ham ixtirochilarning faoliyatini o'rganar ekan, **“... har qanday kutilmagan ichki chetlanishlar ma'lum qonuniyatlar asosida yuzaga keladi”**, - degan fikrni bildirgan edi [9]. Akademik B.Kedrov esa: **“... ijodkorlik – bilish jarayonida inson ongida yuzaga keladigan psixologik to'siq (barer) larni yengib o'tishdan iborat”**, deb yozgan edi [1].

Shunday qilib, ijodiy faoliyat favqulodda murakkab psixologik jarayon bo'lib, bir qator ichki va tashqi, ob'ektiv va sub'ektiv omillar, xususiyatlari bilan ifodalanadi. Bunda ijodiy jarayonning turli bosqichlarida aqliy faoliyatning, ichki tuyg'u (intuitsiya) va hayolot (fantaziya)ning qay darajada rivojlanganligi katta ta'sir o'tkazishi ham aniqlangan.

Insonning har qanday sohadagi, jumladan, ijodiy faoliyatdagi yutug'i eng avvalo undagi mavjud qobiliyatlarga bog'liq ekanligi sir emas. Chunki qobiliyat – insonning ma'lum ishlarni boshqalarga va boshqa ishlarga nisbatan tez va qulay amalga oshirishiga imkon beruvchi o'ziga xos shaxsiy psixologik xususiyatidir.

Pedagogika va psixologiya fanlaridan ma'lumki, qobiliyat insonda tug'ma holda yuzaga keladi. Keyinchalik biror faoliyat orqali bu qobiliyatlar shakllantiriladi va rivojlantiriladi. Ijodiy qobiliyat, bu qobiliyatning darajasi, uni rivojlantirish har

bir insonning shaxsiy ruhiy holati, tashabbuskorligi, mustaqilligi bilan chambarchas bog'liqdir. Ayrim tadqiqotchilar ijodkorlikni axloqiy va g'oyaviy qarashlarni tez o'zlashtirish imkonini beradi, deb ta'kidlaydilar. Demak, yuqoridagilardan ko'rinadiki, o'quvchilarning ijodiy ishlarini, ijodiy faoliyatini tashkil etish murakkab jarayon bo'lib, bu jarayonning o'ziga xos pedagogik va psixologik jihatlari, tomonlari mavjuddir. Jumladan, psixologik jihat insondagi ma'lum ijodiy qobiliyatning yuzaga kelishi va rivojlanishi (masalan, biror fikrni o'zgartirish, boshqa sohada qo'llay olish; muammoni ko'ra olish va baholash; ob'ektning tuzilishini idrok qilish; ma'lum narsalarni chetlab o'tib yangicha yondashish usullarini yaratish; standart holatni yangicha ko'ra olish; hodisalardagi yangi bog'liqliklarni topish va h.) dan iborat bo'lsa, pedagogik jihat muayyan ijodiy faoliyatga jalb etish, bu faoliyatning mazmuni, uni tashkil etish usullari va sharoitlarini ishlab chiqish, bu faoliyatning insonga ko'rsatgan ta'sirini o'rganishdan iborat. Yuqorida ta'kidlanganidek, ijodkorlik tushunchasi keng qamrovli bo'lib, ijodkorlik deganda insonning ehtiyojlardan kelib chiqqan holda tabiiy va ma'naviy dunyoni o'zgartirish faoliyati tushuniladi. Demak, **ijodkorlik** insonning yangilik yaratish, ilgari mavjud bo'lmagan narsalarni yaratish, qonuniyatlarni ochish, ularni sifat jihatdan yangilash sohasidagi faoliyatidir. Biz **o'quvchilarning ijodkorlik faoliyati deganda aynan ularning yangilik yoki uning elementlarini yaratish va uni qo'llashga oid faoliyatini tushunamiz** [2].

Ijodkorlikka bo'lgan ehtiyoj, psixofiziologik jihatdan qaralganda, o'z rivojlanishida bir nechta bosqichlarda amalga oshadi. Bulardan birinchisi **mayl** bo'lib, u ehtiyojning eng sodda shakli hisoblanadi va inson tomonidan ongli boshqariladi. Ikkinchi, nisbatan yuqoriroq rivojlanish bosqichi bo'lgan **havas** ham inson tomonidan ongli boshqarilib, u shaxsning ma'lum buyum yoki hodisaga nisbatan munosabatlari majmuasini ifodalaydi. Uchinchi, eng murakkab bosqich bo'lgan **qiziqish** esa xohish va u bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar asosida yuzaga keladi. Qiziqish hayotdagi tashqi ta'sirlar,

shaxs faoliyati hamda ta'lim-tarbiya jarayoni ta'sirida shakllanib boradi. Bu holatlar psixologik omillar – diqqat, idrok, tushuncha, xotira, fikrlash, sezgi va iroda xislatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatib, shaxsning shakllanishida alohida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bir qator olimlarning tadqiqotlari natijalariga ko'ra ixtirochilik g'oyalarini ishlab chiqishdan to rasmiylashtirishgacha bo'lgan davrni amalga oshirishda, undagi jarayonlarning muhimligi, murakkabligi va ahamiyatiga bog'liq holda fikrlash jarayoni turli davrlarda amalga oshishi aniqlangan. Bu o'rinda eng katta qiyinchiliklar aniq, haqiqatda mavjud buyum va ko'rsatkichlardan abstrakt, yaratilajak mavhum modellarga o'tish va nazariy tajriba-sinov ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'ladi.

Mana shu ko'rsatmalarni bevosita o'quvchilar faoliyatiga ham tatbiq etish mumkin. O'quvchilar texnologiya fani mashg'ulotlarida materiallarga ishlov berish jarayonida buyumlarni loyihalash, konstruksiyalash, modellashtirish ishlarini bajaradi. Bunday vaziyatlarda o'quvchilardan mustaqil fikrlash, mustaqil ishlay olish, ijodkorlik talab qilinadi. O'quvchilar o'zlari yaratayotgan buyumlarni kundalik hayotdagi o'rni, ahamiyati, yaratishdan maqsadi, uni takomillashtirish masalalari yuzasidan ham mustaqil fikr yurita olishlari lozim. Mana shu holat o'quvchilarida mustaqil fikrlash, o'z qobiliyatlarini imkon darajasida namoyon etish mehnatga ijodiy yondoshish, yaratuvchanlik ko'nikma va malakalari shakllantirilsa, keyingi sinflarda ijodiy ishlarda uchraydigan muammolarni osongina bartaraf eta oladilar. O'quvchilar yuqori sinflarda murakkab buyumlarni loyihalashda, konstruksiyalashda, modellashtirishda texnologiya darslarida 5-7-sinflarda olgan bilim, ko'nikma va malakalari yordamida mustaqil ijod qila oladilar. Bu esa bozor iqtisodiyoti davrida ishlab chiqarishning asosiy talabi ekanligini anglatadi.

Ijodkorlik masalasi 1950-60 yillarda amerikalik olimlardan D.J.Gilford, M.Vollach, R.Kogan, P.Torrens va boshqalar

tomonidan keng o'rganilgan bo'lib, ular o'quvchilarda ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha ayrim nazariyalarni yaratgan edi.

O'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlari bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natajasida o'tgan asrning 60-yillarida amerikalik tadqiqotchilar shunday xulosaga keladilar: **"Ijodiy qobiliyatlar ta'lim olishdagi qobiliyatlarga o'xshamaydi, ya'ni sinonim emas. Shu bilan birga ta'lim olishdagi qobiliyat va ijodiy qobiliyatni insonning umumiy aqliy salohiyati bilan bog'likligi ham bir xil emas"**. Bundan kelib chiqqan holda Gilford ijodkorlik qobiliyatini universal qobiliyat sifatida qaraydi va uni *kreativ* degan nom bilan ataydi. Gilford insonning ijodiy fikrlash jarayoni-

ni ikkita tipga ajratadi:

Konvergent fikrlash (tafakkur qilish). Bu faoliyat turida masala mohiyatini izchil, mantiqiy o'rganish orqali unga yagona yechim topiladi.

Divergent fikrlash (tafakkur qilish). Bu faoliyat turida masalaga bir necha muqobil yechimlar, kutilmagan holatlar, ichki hissiyot asosida yechim topiladi [12].

Gilfordning fikricha, **ijodkorlik faqatgina talantli, buyuk shaxslargagina emas, balki, oddiy, normal holdagi har bir insonga xos bo'lgan xususiyatdir**.

Bu fikrni o'zlarining ilmiy tadqiqotlarida G.Ya.Bush, D.B.Bogoyaavlenskaya, L.A.Volovich, M.G.Davletshin, T.V.Kudryavsev, A.N.Luk, Z.T.Nishonova kabi tadqiqotchilar ham tasdiqlagan. Taniqli o'zbek psixolog olimi E.G'.G'ozievning fikricha ijodkorlik ishlarida tafakkurning mustaqilligi katta ahamiyatga ega. **"Tafakkurning mustaqilligi deganda, - deb ta'kidlaydi professor E.G'.G'oziev, - kishining shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga konkret maqsad, ya'ni vazifalar qo'ya bilishi, ular yuzasidan amaliy va ilmiy xarakterdagi faraz (gipoteza)lar qilish, natijani ko'z oldiga keltira olish, qo'yilgan vazifani hech kimning ko'magisiz, ko'rsatmasisiz, o'zining aqliy izlanishi tufayli turli yo'l, usul va vositalar topib mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqliy qobiliyatini tushunish kerak"** [11].

Taniqli psixolog T.V.Kudryavsevning fikricha, texnik tafakkur texnik ijodkorlikning asosini tashkil etadi. U texnik tafakkurni **masala mohiyatini anglash yoki tushunish, uni hayolan tasavvur qilish va amalda bajara olish qobiliyatlaridan iborat**, deb hisoblaydi [3]. Demak, yuqoridagi fikrlarga asoslanib, shuni aytish mumkinki, ijodkorlik faoliyatining natijasi bolalar va kattalardagi tafakkur doirasiga bog'liq ekan. Tafakkur doirasi qancha keng bo'lsa, mustaqil bo'lsa, ijodkorlik faoliyati ham shuncha yuqori saviyada bo'ladi.

Amerikalik yana bir tadqiqotchi Pol Torrens esa ijodkorlikni yetishmovchiliklarni bartaraf etish vositasi sifatida qaraydi va ijodkorlikning quyidagi bosqichlarini ko'rsatadi: **muammoni tushunish, anglash; muammoga yechim izlash; muammo yechiminini topishga qaratilgan g'oyani yaratish va ifodalash; g'oyani moslashtirish; natijani topish** [16].

Mazkur g'oyalarni ijodiy davom ettirgan holda keyingi paytlarda ham bir guruh amerikalik tadqiqotchilar tomonidan o'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari o'rganib kelinmoqda. Jumladan Kolorado davlat universiteti tadqiqotchisi M.A.Morrel o'zining ilmiy ishida yoshlarda ijodkorlik ko'nikmalarini shakllantirish haqida fikr yuritib, Jan Piajaning "Kognitiv rivojlanish" nazariyasiga asoslangan holda **"O'quvchilarning ijodkorlik ko'nikmalari ularning kognitiv rivojlanib borishiga bog'liq"** deb, hisoblaydi [15]. Ya'ni Piajaning "Kognitiv rivojlanish" nazariyasi bo'yicha bolalar bilimlarni o'zlarining shaxsiy tajribalarini tushunish orqali egallay boshlaydi. Bola o'sgan sari uning o'z tajribalaridan olgan bilim va ko'nikmalari hamda tushunishlariga bo'lgan qobiliyati o'zgarib, rivojlanib boradi. Har bir bola o'zining tajribasi bilan anglab yetish qobiliyatini o'zaro almashinuvi natijasida ulg'ayib boradi. J.Pija bolalarning yoshlarini hisobga olgan holda bu jarayonni 4 bosqichga bo'lgan:

1-bosqich. Bu bosqich sensorimotor bosqichi deb ataladi. Bunda bola tug'ilgandan boshlab 2 yoshgacha bo'lgan davrdagi shakllanish jarayonida

ma'lumotlarni narsalarga teginish orqali o'rganib boradi.

2-bosqich. Bu bosqich preoperatsion bosqich deb nomlangan bo'lib, bunda bolada 2 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrda simvolli ma'lumotlar, belgilar yoki shunga o'xshash ishoralar bilan ishlash qobiliyati shakllanadi.

3-bosqich. Bu bosqich aniq operatsion bosqich bo'lib, bunda bolada 7 yoshdan 11 yoshgacha bo'lgan davrda aniq ma'lumotlar ustida mantiqiy fikrlash oshib boradi.

4-bosqichda esa 11 yoshdan boshlab, ya'ni o'smir yoshdagi bolalar endi nafaqat aniq ma'lumotlar ustida, balki tasavvuridagi yoki abstrakt ma'lumotlar ustida ham ishlay boshlaydi [15].

Bosqichlar o'rtasida farqlar bolalarning yoshi, ularning fikrlashi va bilim egallash qobiliyatiga qarab o'zgarishi mumkin. Bolalar faqat o'zlari tushunib yecha oladigan ma'lumotlardan foyda olishlari mumkin. Bu ma'lumotlar ularning bilimini oshirishda va uqib olishida yetakchi vosita yoki manba bo'lib xizmat qiladi.

Boshqa bir tadqiqotchi – Liza Mayer esa (Virjiniya politexnika universiteti, AQSh) PhD doktori ilmiy darajasini olish uchun yozgan dissertatsiyasida **o'quvchilarga beriladigan amaliy topshiriqlarni real hayotda uchraydigan muammolardan olish kerakligini ta'kidlab o'tgan** [13]. Binobarin kundalik turmushda uchraydigan amaliy topshiriqlarni yechish o'quvchilarning ijobiy natijalarga erishishida eng muhim vositalarlardan biri hisoblanadi. Ta'lim maskanlari darsliklarida esa murakkab va aniq qonun-qoidalarga asoslangan topshiriqlarni berilishi va ularni kundalik turmushda uchraydigan muammolarga o'xshamasligi esa o'quvchilarni chalg'itishi, zeriktirishi yoki ularda qiziqish uyg'otmasligi mumkin.

Shuningdek, rossiyalik tadqiqotchilaridan G.S.Altshuller, P.N.Andria-nov, A.V.Andrienko, Yu.G.Belmach, O.A.Belyakina, R.U.Bogdanova, D.B.Bogoyav-lenskaya, G.Ya.Bush, V.A.Gorskiy, D.P.Elnikov, V.I.Kovalenko, V.V.Kulenyonok, D.M.Komskiy, V.G.Razumovskiy, N.S.Sayniev, Yu.S.Stolyarov, I.A.Toropov,

Ye.E.Tunik, O.V.Shelyakina; o'zbekikistonlik tadqiqotchilardan B.Adizov, V.E.Alekseev, A.Aliev, N.Alimov, N.A.Bekmuratova, A.P.Xudoyberganov, Sh.S.Sharipov va boshqalarning ilmiy tadqiqot ishlarida ham ijodkorlik, xususan o'quvchilar ijodkorlik faoliyatini tashkil etishning turli tomonlari ochib berilgan. Bulardan, ayniqsa, Sh.S.Sharipovning "O'quvchilar kasbiy ijodkorligi uzviyligini ta'minlashning nazariyasi va amaliyoti" mavzusida yozgan doktorlik dissertatsiyasi bizda katta qiziqish uyg'otdi [10]. Dissertant mazkur ilmiy ishida o'quvchilarni ijodkorlikka o'rgatishni maktabdan boshlab, ularning bu faoliyatini maktabdan keyingi ta'lim muassasala-rida – KHKlarida ham davom ettirish kerak, degan g'oyani ilgari suradi. Ya'ni o'quvchilarning ijodkorlik ishlarini uzluksiz davom ettirish zarurligini ta'kidlaydi. Shu maqsadda dissertatsiyada zarur ko'rsatmalar va tavsiyalar berilgan.

Ma'lumki, har qanday ijodkorlik faoliyatining pirovard natijasi biror yangilikni, ixtironi kashf etish bilan tugaydi. Mazkur yangilik o'z mazmuniga ko'ra ob'ektiv (hamma uchun yangilik), sub'ektiv (faqat o'zi uchun yangilik), xususiy (faqat o'zi yoki alohida-alohida holda foydalanish) va umumiy yoki ijtimoiy (butun jamiyat yoki ko'pchilik foydalana oladigan) ko'rinishlarda bo'ladi [7]. Agar katta yoshdagi kishilarning ijodiy faoliyati ko'pincha ob'ektiv va ijtimoiy ko'rinishdagi yangiliklarni kashf etish bilan tugallansa, o'quvchilardagi bunday ijodiy faoliyat natijalari esa ko'pincha sub'ektiv hamda xususiy ko'rinishdagi yangiliklarni yaratish bilan nihoyasiga yetadi. Shuni alohida ta'kidlash zurrurki, ayrim hollarda o'quvchilarning ijodiy faoliyati ham ob'ektiv yangiliklarni yaratish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra bolalardagi, ya'ni o'quvchilardagi ijodkorlik qobiliyatini shartli ravishda uch xil darajaga bo'lish mumkin:

1-daraja – quyi daraja. Bunda o'quvchilar tomonidan topiladigan yangiliklar asosan sub'ektiv ko'rinishda bo'ladi. Ya'ni bunda o'quvchilar ilgaridan ma'lum bo'lgan yangiliklarni boshqatdan "kashf" etadilar. Natijada bu yangilik faqat shu o'quvchining o'zi uchungina yangilik bo'ladi. Biroq bu jarayon ham oson kechmaydi. Chunki

mazkur jarayonda ham o'quvchi kuchli psixologik holatlarni – masala mohiyatini tushunish, anglash, tasavvur etish, masala yechimini qidirish, ayrim yechimlarni taqqoslash kabi jarayonlarni boshidan kechiradi. Shu sababli, garchi, natija ilgari ma'lum bo'lsa ham, aynan shu natijaga kelishning o'ziyoq o'quvchida kelgusida uni ob'ektiv ijodiy faoliyatga o'tishi uchun zamin vazifasi bo'lib xizmat qiladi.

2-daraja – o'rta daraja. Bunda o'quvchilar tomonidan topilgan yangiliklar ham sub'ektiv, ham ob'ektiv ko'rinishlarda bo'ladi. Ya'ni bu darajaga erishgan o'quvchilarda yangilik yaratish usullarini bir muncha yaxshi egallaganlik, yangilik yaratish sohasida bir muncha tajribalar hosil to'plangan holatlarini kuzatishimiz mumkin. Shu darajaga erishgan o'quvchilarga kelgusida yaxshi e'tibor berilsa, ularning ijodkorlik qobi-liyatlari yanada rivojlantirilsa – ular ayrim qiyinchiliklarni yengib o'tib, uchinchi, ya'ni eng yuqori darajaga chiqa oladilar.

3-daraja – yuqori daraja. Bunda o'quvchilarning topgan yangiliklari asosan ob'ektiv ko'rinishida bo'ladi. Biroq bu darajaga erishish oson emas. Buning uchun avvalo o'quvchining o'zida intilish, qiziqish bo'lishi, o'qituvchi esa buni o'z vaqtida payqay olishi hamda o'quvchining ijodkorlik qobiliyatini o'stirish tadbirlarini amalga oshirib borishi kerak.

Ma'lumki, V-VII sinflarda texnologiya fani bo'yicha o'quv dasturida o'quvchilarning ish usullarini o'rganishlari va mehnat malakasi hosil qilishlari uchun turli xil amaliy mashg'ulotlar o'tkazish va buyumlar yasash ko'zda tutilgan. Ma'lumki, bu sinflarda, yangi o'smirlik davrida ayni bir xil yoshdagi o'quvchilar o'zlarining aqliy va jismoniy rivojlanish xususiyatlariga ko'ra turlicha tushunish, fikrlash va ish bajarish qobiliyatlariga ega bo'ladilar. Buni ayniqsa, amaliy ishlarni bajarishda hisobga olish zarur. Shu sababli texnologiya fani darslarida o'quvchilarning amaliy, ijodiy ishlarini tashkil qilishda ular tomonidan tayyorlanadigan buyumlarni tuzilishi, ularning qismlarini birlashtirish usullari, ularni tayyorlashda ishlatiladigan materiallarning, ish asboblari va ish usullarining turlari

hamda soniga qarab quyidagi 5 ta toifaga yoki darajaga bo'lib olish maqsadiga muvofiqdir:

1. Bir detalli eng oddiy buyumlar. Bularga ko'rsatkich tayoqcha, qistirma, chizg'ich, zulpin kabi buyumlarni kiritish mumkin.

2. Bir-ikki xil materialdan qilinadigan ko'p detalli oddiy birikmali buyumlar. Bularga kurakcha, quticha, zambil, pol yuvgich (shvabra), nutromer, kronsirkul kabi buyum va asboblarni ko'rsatish mumkin.

3. Bir yoki bir necha xil materiallardan qilingan ko'p detalli, murakkab birikmali buyumlar. Bularga surat romchalari, rom, eshik, darvoza, kursi, sandiq, sandal kabi buyumlarni misol qilib ko'rsatish mumkin.

4. Oddiy mexanizmli buyumlar. Bularga dastaki – qo'l tiskilari, vintli qotirgichlar, kolovorot kabilar misol bo'ladi.

5. Harakatlanuvchi buyumlar va radioqurilmalar. Bu toifaga mexanik yoki elektr qurilma yordamida harakatlanadigan, radio orqali boshqariladigan avtomobil, traktor, kema, samolyot, raketa modellari, turli xil o'yinchoqlar, robotlar, radio signallarni tarqatuvchi, qabul qiluvchi, ovoz va tasvirlarni yozib oluvchi va qayta eshittiruvchi hamda ko'rsatuvchi qurilmalar va shu kabilarni kiritish mumkin [2].

O'quvchilar tomonidan tayyorlanadigan buyumlarni bunday oddiydan murakkabga qarab boruvchi xususiyat asosida darajalarga bo'lib olinishi ularning o'smirlik davridagi aqliy va jismoniy rivojlanish jarayonidagi o'zgarishlarga mos holda besh xil yo'nalish bo'yicha amaliy, ijodiy mashg'ulotlarni tashkil etish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarning zerikmay, toliqmay, o'z imkoniyatlari darajasida mustaqil va ijodiy ishlariga katta yordam beradi. Bu ishlarni amalga oshirishda yana shuni ham hisobga olish kerakki, ijodkorlik faoliyati murakkab faoliyat ekanligi sababli o'quvchilarni bunday ijodkorlik faoliyatiga kirishib keta olishlari oson emas. Shuning uchun bunda avvalo faoliyatni o'quvchilarni ijodkorlikka tayyorlaydigan ishlarni o'rgatishdan boshlash va bu ishlarni bora-bora murakkablashtirib borish zarur. Shu maqsadda quyidagi jadvalni tavsiya qilamiz.

Texnologiya darslarida o'quvchilarning ijodkorlik faoliyatini rivojlantirish tizimi

Ijodkorlik faoliyati bosqichlari va turlari (pedagogik jarayon)	Ijodkorlik faoliyat jarayoni (psixologik jarayon)	Ijodkorlik faoliyatini amalga oshirish mexanizmi (uyg'unlashgan texnologiyalar, interfaol usullar)	Ijodkorlik jarayoni-ni amalga oshirish-ning didaktik ta'mi-noti (usullar, shakllar, ko'rgazmalar, sxemalar, rasmlar va h.)
1-bosqich (tayyorlov). O'quvchilarni ijodiy faoliyatga tayyorlash	Tushunish, fikrlash, amaliy ish bajarishga tayyorgarlik	Qoldirilgan so'zlarni topib gap tuzish, sodda savollar, boshqotirmalar, rasmlar va shu kabilardan foydalanish, ularga ma'lum bir o'zgartirishlar kiritish	O'qituvchi tomonidan tavsiya etilgan dastlabki namunalardan foydalanish
2-bosqich. O'quvchilarning ijodkorlik faoliyatini (ishlari)ni tashkil etish	Tushunish, tasavvur qilish, amalda ish bajarish	Texnik masalalardan foydalanish, berilgan topshiriq bo'yicha buyumlar yasash, buyumlarni qismlarga ajrata olish va qayta yig'ish	Texnik hujjatlar bilan ishlash, fanlararo bog'lanishlardan foydalanish, buyumlarning murakkablik darajasini hisobga olish
3-bosqich. O'quvchilarning ijodkorlik faoliyatini rivojlantirish	Tushunish, tasavvur qilish, amalda ish bajarish, hayotot va ichki hissiyot (intuitsiya) ni Rivojlanishi. Detal yoki buyumlardagi kamchiliklarni mustaqil ko'ra olish, ularni bartaraf etish yo'llarini topish	Ijodiy masalalardan, dars tiplariga mos keluvchi uyg'unlashgan texnologiyalardan foydalanib, oldin tayyorlangan yoki yangi taqdim etilgan buyumlarga o'zgartirishlar kiritish (xizmat doirasini kengaytirish, mustahkamligini oshirish, ko'rinishini yaxshilash, badiiy ishlov berish va h.). Mavjud detal yoki buyumlarning kamchiliklarini bartaraf etish bo'yicha takliflar berish	Texnik hujjatlar bilan ishlash; fanlararo bog'lanishlardan, tarixiy ma'lumotlardan foydalanish; mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish; buyumlarni tayyorlashga va foydalanishga qo'yiladigan texnik-texnologik talablarni hisobga olish. Taklif etilgan detal yoki buyumlarning sxemasi, shaklini ishlab chiqarish (bu ratsionalizatorlik taklifi yoki ixtiro bo'lishi ham mumkin)

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni tahlil qilar ekanmiz, ularda yoritilgan fikrlarni 19-asrda yashagan mashhur pedagog va ma'rifatparvar bobomiz A.Fitratning "Beriladigan bilimlarning bola yoshi va bilim darajasiga mos kelishi, bolaning bilimlarni ongli o'zlashtirishga erishishi, bilimning bolaga moddiy va ma'naviy foyda keltirishi" kerakligi to'g'risida aytgan o'g'itlari bilan hamohang ekanligini ko'rishimiz mumkin [4]. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, bolalarni o'qitish, tarbiyalash, xususan, ularni ijodkorlik ruhida tarbiyalash – umuminsoniy ish bo'lib, bu ma'kon, millat, irq va jins tanlamaydi. U har bir insonga, har bir bolaga xos, taalluqli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Кедров Б.В. О творчестве науке и технике. М., 1989. – 172 с.
2. Каримов И. Меҳнат таълимида ўқувчилар ижодкорлик фаолиятини ташкил этишнинг уйғунлашган технологиялари: Монография. Т.: Наврўз, 2015. – 172 б.
3. Кудрявцев Т.В. Психология технического мышления. М., 1975.
4. Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломлар, адиблар). – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001. – 320 б.
5. Павлов И.П. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной системы животных. – М., 1973.
6. Педагогика: Большая современная энциклопедия. /Сост. Е.С.Рапацевич. – Минск: Современное слово, 2005. – 720 с.
7. Политехнический словарь. М.: Сов.энциклопедия, 1989. – 656 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2006. – 713 с.
9. Якобсон П.М. Психология художественного творчества. – М., Знание, 1981. – 47 с.
10. Шарипов Ш.С. Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти: Пед. фан. док. дисс. Т., 2012. – 306 б.
11. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси: Ўқув қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1990. – 184 б.
12. Guilford J. P., Hoepfner R. The analysis of intelligence. N.Y., 1971. – 212 p.
13. Lisa A. Moyer, Engaging Students in 21st Century Skills through Non-Formal Learning, Dissertation submitted to the faculty of Virginia Polytechnic Institute and State University, Blacksburg, Virginia, The USA, March 10, 2016.
14. Torrance E.P. Guiding Creative Talent – Englewoodcliffs. N.V.: Prentice–Hall, 1962. – 250 p.
15. Michelle A. Morrell. The development of creativity in adolescents: A qualitative study of how and where creativity develops. For the degree of master of arts Colorado state university, Fall 2015.
16. Torrance E.P. Guiding Creative Talent – Englewoodcliffs. N. V.: Prentice–Hall, 1962. – 250
17. Wollach M., Kogan N. Modes of Thinking in Young Children. N.V.: Holt, 1965. – 222 p.

**INSONPARVARLIK TARBIYASINI BERISH JARAYONIDA PRAGMATIK
KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH**

**РАЗВИТИЕ ПРАГМАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ
ГУМАННОГО ВОСПИТАНИЯ**

**DEVELOPING PRAGMATIC COMPETENCE IN THE PROCESS OF HUMAN
EDUCATION**

M.Y.Sobirova

Namangan davlat universiteti dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Maqolada ona tilini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv muammosi borasidagi izlanishlar, pragmatik kompetensiya ta'rifi, pragmatik qobiliyatga ega shaxs, insonparvarlik tarbiyasini berish hamda pragmatik kompetensiyani rivojlantirish maqsadida matnlar tahlili beriladi.

Kalit so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, pragmatik kompetensiya, pragmatik qobiliyatga ega shaxs, insonparvarlik tarbiyasi, pragmatik kompetensiyani rivojlantirish, matnlar tahlili.

Аннотация: В статье представлены исследования по проблеме компетентностного подхода в обучении родному языку, определения прагматической компетентности, анализа текстов на предмет прагматических способностей, гуманного образования и развития прагматической компетентности.

Ключевые слова: компетентностный подход, прагматическая компетентность, человек с прагматическими способностями, гуманное образование, развитие прагматической компетентности, анализ текста.

Annotation: The article presents research on the problem of competency approach in mother tongue teaching, definition of pragmatic competence, analysis of texts for the purpose of pragmatic ability, humane education and development of pragmatic competence.

Keywords: competency approach, pragmatic competence, person with pragmatic ability, humanities education, development of pragmatic competence, text analysis.

Bugun ta'lim maskanlarida ona tili ta'limini yangi bosqichga – tilni tizimli o'rganish bosqichiga ko'tarish, o'quvchilarda imloviy-uslubiy savodxonlikni o'stirish, ularda pragmatik kompetensiyani shakllantirish va shu asosda og'zaki va yozma shakllardagi nutqiy kompetentlikni ta'minlash dolzarb hisoblanmoqda. Ona tili fanidan davlat ta'lim standartlari – DTSning malaka talablari bo'yicha o'quvchi shaxsida shakllantirilajak o'z-o'zini jismoniy, ma'naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish; mustaqil o'qib-o'rganish; nutqiy kommunikativ kompetensiyani muntazam oshirib borish; o'z bilimi, xatti-harakatini baholash va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyasini egallash, til imkoniyatlaridan foydalangan holda fikrni to'g'ri, ravon bayon eta olish qobiliyatini rivojlantirish kabi me'yorlarga alohida e'tibor qaratilgan [1].

Ona tilini o'qitishda kompetensiyaviy yondashuv muammosiga doir olimlarimizning izlanishlari, xususan, taniqli tilshunos olim A.Nurmonov va G.Ziyodullayevalarning maqolasi alohida diqqatga sazovor[2]. Mazkur maqolada kompetensiyaviy ta'lim konsepsiyasi til ta'limi oldiga o'quvchilarda nutqiy, lingvistik, kreativ va pragmatolingvistik singari kompetensiyalarni shakllantirishni ko'zlashi qayd etilgan.

Tilni nazariy tadqiq qilish, amaliy o'rganish va o'qitish uni hayotiy vaziyatlar hamda zaruratlar doirasida olib borilsagina, ahamiyat jihatidan to'laqonli o'z vazifasini ado eta oladi. Tilshunos olim Sh.Safarov keng qamrovli ijtimoiy vaziyatlar sharoitida muloqot vaziyatlari o'zgarib turishi, oddiy tuzilishda bo'lgan pragmatik strukturaning murakkablashib borishi, ayni paytda pragmatikaning semantik qobig'i to'xtovsiz kengayib borishini ta'kidlar ekan, "lisoniy tahlilni pragmatikadan boshlamoq zarur"degan to'xtamga keladi[3]. Tilshunos U. Rahimov esa o'z maqolasida

kommunikativ muloqot va lingvistik kompetensiya ijtimoiy munosabat omili ta'sirida ham boyib borishi va kompetentlikning rivojlanib borishiga bir necha omillar ta'sir qilishi haqida o'z mulohazalarini bildiradi [4].

Kreativ kompetensiya o'z ichiga nutqiy va lingvistik bilim, ko'nikmalarni olganidek, pragmatik kompetensiya ham bevosita ulardagi o'zaro aloqador ko'nikma va malakalar orqali shakllantiriladi. Pragmatik kompetensiya – muayyan vaziyatlardan ustalik bilan chiqib keta olish qobiliyatiga ega bo'lishdir.

"Pragmatika" atamasi lingvistik adabiyotlarda keng ma'noda qy'llanila boshlansa-da, ayni vaqtda bir qator tadqiqotchilarning ta'kidlashlaricha, lingvistik pragmatika tushunchasining aniq chegaralari belgilangan emas. Ularning fikricha, pragmatika kommunikativ vazifalarni hal qilish maqsadida lisoniy vositalardan tanlab foydalanishni nazarda tutuvchi real muloqot vaziyati sifatida talqin qilinadi [5].

Pragmatik kommunikativ kompetensiya muloqot jarayoni ishtirokchilari bo'lmish kommunikant va kommunikativning millati, yoshi, ijtimoiy roli (mavqei), jinsi kabi omillarni hisobga olgan holda muloqot madaniyatiga rioya qilishidir. Masalan, ruslarda ota-onasiga sensirab murojaat qilish odatiy hol bo'lgan holda o'zbek mentelitetiga ko'ra ota-onasi tugul begona bo'lgan o'zidan katta millatdoshlarini sensirash ham ulkan madaniyatsizlik sanaladi. Ayollarga va er kishiga qilinadigan murojaat yoki munosabat aksincha bo'lsa, nafaqat madaniyatsizlik, balki haqorat sifatida qabul qilinadi.

V.N. Komissarovning ta'kidlashicha, nutqiy muloqotda pragmatik munosabatlarning uchta turi ishtirok etadi. Bular birinchidan, axborotning manbai (axborot uzatuvchi, gapiruvchi yoki yozuvchi) orqali ifodalayotgan pragmatik

munosabatlar bo'lib, bunday pragmatik munosabat axborot uzatuvchining niyati va maqsadini, uzatilayotgan axborotga shaxsiy munosabati va nisbatan rejalashtirilgan ta'sirni o'z ichiga oladi. Pragmatik munosabatlarning ikkinchi turi lisoniy birlik ifodalayotgan pragmatik ma'noni qamrab olgan matnda (fikir, jumla) o'z ifodasini topadi. Uchinchi tur pragmatik munosabat axborotni qabul qiluvchi shaxsning (retseptor, tinglovchi, kitobxon) matn orqali anglagan axborotga pragmatik munosabatidir. Uning bunday munosabatida axborotni idrok qilish jarayoni, bu axborotga yoki uning uzatuvchisiga munosabati yz aksini topadi [6].

Maktab ta'limida asosiy fan hisoblanuvchi ona tili fanida o'quvchilarning ovoz tembri, akustika, so'zlash intonatsiyasi kabi o'zining fiziologik imkoniyatlar ustida ishlashlari, ularni takomillashtirishlari hamda vaqti kelganda ulardan unumli va o'rinli foydalanishlari tarzida tushunish va tushuntirish mumkin. O'quvchi ko'z o'ngida tilga taalluqli o'zining jismoniy (fiziologik) imkoniyatlarining kashf etilishi, ma'naviy-ruhiy takomilga yo'naltirgan qo'shimcha bilim, ma'lumotlar uning intellektual va kreativ kamolotiga ham turtki beradi. Natijada erkin fikrlovchi, hayotiy vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qila oladigan, ya'ni pragmatik qobiliyatga ega shaxs tarbiyasiga yo'l ochadi. Kishi hatto muloqot jarayonida boshqalarga noqulaylik tug'dirishdan qochar ekan, unda jamiyat a'zolarining barcha huquqlariga hurmat bilan qarashni o'z mas'uliyati, burchi deb biladigan ma'naviy pragmatik kompetensiya shakllanadi.

Insonga berilgan til ne'mati umuminsoniy qadriyat, negaki Navoiy ta'biri bilan aytganda "Insonni so'z ayladi judo hayvondin". Mutafakkir bobomiz Alisher Navoiy:

*Har kimki chuchuk so'z elga izhor aylar,
Har nechaki ag'yordurur yor aylar.
So'z qattig'i el ko'nglini ozor aylar,
Yumshog'i ko'ngullarni giriftor aylar*

misralarini bitgan. Sharq donishmadi Kaykovus "Sovuq so'z bir tuxumdir, undan dushmanlik hosil bo'lur" hikmatini yozgan.

Ana shu buyuk qadriyatning qadriga yetish shukronalik bilan yashashga undaydi. Ona tili esa milliy qadriyat bo'lib, milliy o'zligimiz asosini tashkil etadi. Unga eng oliy ehtrom e'tiqodida bo'lish milliy va umummadaniy kompetensiya negizini tashkil qiladi. Kishining badiiy adabiyot va san'atni tushunishi ham ona tili imkoniyati, qudrati va nafosatini his etishi darajasiga ma'lum darajada bog'liqligini hech kim inkor etmasa kerak. Sog'lom turmush tarzi tushuncha o'laroq ko'p holatlarda zararli odatlardan holi bo'lish ma'nosida qo'llaniladi. Til ta'limi nuqtai nazaridan esa sog'lom turmush tarzi tilning sofliqiga rioya qilish, til sofliqiga putur yetkazadigan omillarni bartaraf etish, o'zaro muloqotda "ommaviy madaniyat"ga doir unsurlarga berilmaslik kabilarni o'z ichiga oladi. Bu orqali nutq madaniyati malakasiga erishgan, ona tiliga oliy qadriyat sifatida munosabatda bo'ladigan, muomalada chetdan bo'ladigan salbiy ta'sirlarga kommunikativ immunitetli, bir so'z bilan aytganda, muloqotda pragmatik kompetentlikka ega shaxs tarbiyalanadi. [7].

"Ona tili o'qitish metodikasi" fanidan seminar mashg'ulotda matn asosida insonparvarlik tarbiyasini berish hamda pragmatik kompetensiyani rivojlantirish maqsadida quyidagi matn talabalar muhokamasiga tashlandi.

"HAMMA ODAM HAM TUBAN EMAS" degan edi fashistlarga tik boqqan holda murg'ak bolalar bilan gaz kamerasiga kirib ketayotgan **YANUSH KORCHAK!** U polshalik pedagog, yozuvchi va vrach edi. U naqd uch marotaba o'z hayotini saqlab qolishni rad etgandi.

Birinchisida, fashistlar Polshani ishg'ol qilishlaridan oldin mamlakatdan chiqib ketishga ko'nmagan. Chunki ota-onasiz yetim go'daklar yashaydigan "Bolalar uyi"ni fashistlar bilan urushda yolg'iz qoldirishni xohlamagandi.

Ikkinchisida esa, Varshavadagi getto (jallod)dan qochishni istamagan.

Uchinchisida esa, "Bolalar uyi" tarbiyalanuvchilarining barchasi vagonga ortilib, fashistlarning o'lim lageriga jo'natilayotganda Yanush Korchak ham

o'sha bolalar yonida edi. Shunda fashistlardan biri, SS ofitseri uning yoniga keladi va so'raydi:

– "Qirol Matiush"ni siz yozganmisiz?

– Ha.

– Men bu kitobni bolaligimda o'qiganman. Juda yaxshi kitob. Sizni qo'yib yuboraman.

– Bolalar-chi?

– Bolalar esa qoladi. Lekin siz bemalol vagonni tark etishingiz mumkin.

– Adashasiz. Bunday qilolmayman. Hamma odam ham tuban emas!

Bir necha kun o'tgach esa, Treblinkadagi kontslagerda o'sha yetim bolalar bilan birga gaz kamerasiga kirib ketadi. Ajal sari ketayotgan Korchak ikki murg'ak go'dakni qo'llarida ko'tarib olib, hech narsadan shubhalanmayotgan bolalarga yo'lda ertak aytib boradi.

165 so'zdan iborat mazkur matn ustida 8-sinf o'quvchilari bilan ishlash usullari tushuntiriladi va ularga shunday topshiriqlar beriladi.

"Hamma odam ham tuban emas" degan edi fashistlarga tik boqqan holda (1) bolalar bilan gaz kamerasiga kirib ketayotgan Yanush Korchak. U polshalik pedagog, (2) , vrach. U naqd uch marotaba o'z hayotini saqlab qolishni rad etgandi. Birinchisida fashistlar Polshani ish g'ol qilishganlarida chiqib ketishga ko'nmagan. Chunki otonasidan yetim qolgan bolalar bilan "Bolalar uyi"ni fashistlar bilan urushda (3) qoldirishni xohlamaydi. Hamma odam ham (4) emas. Ajal sari ketayotgan Korchak ikki murg'ak go'dakni qo'llarida ko'tarib olib, hech narsadan shubhalanmayotgan bolalarga (5) aytib berardi.

1-5 topshiriq. Matnni diqqat bilan o'qing. Raqamlar o'rniga quyida harflar bilan ifodalangan javoblardan mosini qo'ying.

1.A) murg'ak B) yosh C) jajji
D) kichik

2.A) shoir B) yozuvchi C) jurnalist
D) muxbir

3.A) yakka B) tanho C) yolg'iz
D) yagona

4.A) razil B) tuban C) johil
D) yovuz

5.A) ertak B) hikoya C) qissa
D) rivoyat

6-topshiriq. Matndagi *"Hamma odam ham tuban emas"* gapida olmoshning qaysi turi qo'llangan? A) kishilik B) belgilash C) o'zlik D) ko'rsatish

7-topshiriq. *"Qirol Mateush"ni siz yozganmisiz?*

So'z ma'nosining ko'chish usullaridan qaysi biri qo'llangan?

A) metafora B) sinekdoxa C)
metonimiya D) vazifadoshlik

8-topshiriq. Matnda olmoshning qaysi turi qo'llanmagan?

A) kishilik B) o'zlik C) belgilash D)
so'roq

9-topshiriq. *Men bu kitobni bolaligimda o'qiganman.* Matnda keltirilgan ushbu gapning sintaktuik tahlili qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) ega, to'ldiruvchi, hol, aniqllovchi, kesim
B) ega, aniqllovchi, to'ldiruvchi, hol, kesim
C) ega, hol, to'ldiruvchi, aniqllovchi, kesim
D) ega, to'ldiruvchi, to'ldiruvchi, hol, kesim

10-topshiriq. Qaysi javobda otli so'z birikmasi keltirilgan?

A) bolaligimda o'qiganman B) fashistlarga tik boqqan

C) sizni qo'yib yuboraman D) yaxshi kitob

11-topshiriq. Matn qahramoni Yanush Korchakning yozuvchi, pedagog, vrach ekanligiga ishora qilingan gaplarni toping.

12-topshiriq. Fashistlardan biri nima uchun Yanush Korchakni qo'yib yubormoqchi bo'ldi?

13-topshiriq. Matndagi qahramon tilidan aytilgan *"Hamma odam ham tuban emas"* gapini izohlang.

14-topshiriq. Matn qahramoni bo'lgan Yanush Korchakda qanday insoniy fazilatlar bor deb o'ylaysiz? Javobingizni 10-15 ta so'z bilan izohlang.

15-topshiriq. *"Bebaho inson"* matnida qanday g'oyalar ilgari surilgan?

Yoki quyida berilgan matn asosida ham pragmatik kompetensiyani rivojlantirish jarayonida insonparvarlikni singdirish mumkin.

Maktabga yangi muallima keldi va sinfga kirdi. Darsni tushuntirishni boshladi.

Mashg'ulot jarayonida o'quvchilarning biridan savol so'ragandi, boshqa barcha o'quvchilar kulib yubordi. O'qituvchi hayron bo'ldi. O'quvchilardan uch-to'rttasining u haqda bildirishgan fikrlariga qarab, o'rinsiz kulguning siriga yetdi. Sabab: sinfda hamma ahmoq, aqlan noqis hisoblaydigan o'quvchiga savol bergan ekan. Dars tugab, o'quvchilar sinfni tark etadigan mahal muallima o'sha o'quvchini chaqirdi. U bilan holi qolib, qog'ozchaga yozilgan ikki qator baytni berdi va:

– Buni ismingni yodlagandek yodlab kel, hech kimga aytma, – dedi.

Keyingi darsda muallima o'sha ikki qator she'rni doskaga yozdi. Uning ma'nosini tushuntirdi. So'ng uni o'chirib:

– Kim hozirgi she'rni yodlab qololdi, – deb so'radi. Hech kim mukammal ayta olmadi. Faqat o'sha "ikkichi" ming hayajon, iymonish bilan qo'l ko'tardi. O'qituvchi:

– Qani, javob ber, – dedi. U she'rni yodlab berdi. Ustoz uni ko'p maqtadi, boshqalar o'mak olishini aytdi.

O'quvchilar bu holatdan hayratga tushishdi. Kimdir kecha kulgani uchun xijolat bo'lar, kimdir hayrat bilan qarar edi. Bu hol hafta davomida uch-to'rt bor qaytarildi. O'qituvchi u o'quvchini maqtab turdi. Natijada o'quvchilarning u haqidagi tushunchalari o'zgara boshladi. U bolaning ham ruhiy holati ijobiy tomonga burilish yasadi. O'ziga bo'lgan ishonch uyg'ondi. Oldingi o'qituvchi hisoblagandek ahmoq emasligini angladi va qobiliyatli o'quvchiga

aylandi. Yillar o'tib, qobiliyatli o'quvchi voyaga yetdi. U o'qituvchilar haqida shunday yozdi: "Ustozlar ikki toifadirlar: birlari sizni shijoatlantirib, qo'lingizdan tutib, umid bag'ishlaydi. Boshqalari esa, sizdagi iqtidorni berkitib, yomonliklarni ochadi."

Mana shunday badiiy matnlar ustida ishlash jarayonida pragmatik kompetensiyani rivojlantirish, adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirish, ularni nazariy bilimlar bilan qurollantirish ta'lim samaradorligini oshiradi. Chunki matn zamiridagi insoniylik, yozuvchi ilgari surgan fikrlar pragmatik kompetensiyani rivojlantirish asosida o'rganilgandagina chuqur his qilinishi va o'zlashtirilishi mumkin. Kompetensiyaviylikka asoslangan til ta'limida pragmatik kompetensiyaning o'rni va ahamiyatini asoslash, insonparvarlik singdirilgan badiiy asarlar grammatik birliklari tahlili pragmatik kompetensiyasini rivojlantirish omili ekanligini anglash, insonparvarlik mazmunidagi matnlarning leksik, sintaktik, uslubiy tahlili orqali o'quvchilarda pragmatik kompetensiyani takomillashtirish texnologiyasini ishlab chiqish zarur.

Demak, til o'qitish maqsadidan kelib chiqib, badiiy asarlardan olingan matnlarni dars materiallari sifatida qo'llash, ular vositasida o'qib tushunish, ifodali o'qish, o'qib tushunganlarini so'zlab berish, olgan taassurotlarini hissiy bo'yoqdorlikni ta'minlovchi lisoniy birliklar vositasida og'zaki yoki yozma shaklda ifodalash malakalariga egalik pragmatik kompetensiya takomiliga turtki beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi nizomni tasdiqlash to'g'risida"gi 2017-yil 15-martdagi 140-son qarori. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida" gi 2017-yil 6-aprel, 187-sonli qarori. Elektron manba: www.lex.uz/doks/
2. Nurmonov A., Ziyodullayeva G. O'quvchilarning til kompetentligi shakllantirish va rivojlantirish muammolari. "Ma'rifat" gazetasi, 2014-yil 18-iyul soni.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
4. Rahimov U., Maxammadjonov N. Kompetentlik va pragmatika.// Ilmiy xabarnoma, ADU. 2019. № 12. 93-bet.
5. Dudina, T.B. Pragmaticheskaya xarakteristika teksta i yego lingvodidakticheskaya napravlennost // Problemy lingvisticheskogo analiza teksta. Kommunikativno-pragmaticheskii aspekt. – Irkutsk: IGPIYA, 1990.- S. 5-10.
6. Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie M.: ETS, 2004.–C. 424.
7. Sobirova M. O'quvchilar nutqini o'stirish. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent: Fan ziyosi. 2021. –B.179.

**NEW MODELS FOR EFFECTIVE TEACHING AND LEARNING:
BLENDED AND FLIPPED**

**НОВЫЕ МОДЕЛИ ЭФФЕКТИВНОГО ПРЕПОДАВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ:
СМЕШАННЫЕ И ПЕРЕВЕРНУТЫЕ**

**SAMARALI O'QITISH VA O'RGANISHNING YANGI MODELLARI:
SINFDAN TASHQARI TA'LIM**

Abdullaeva N.F.

postgraduate, Urgench State University

Durdibaev M.B.

sophomore, Urgench State University

Abstract. The article analyzes the potential and possibilities of the blended and flipped learning methods as a didactic means of implementing the transition from a traditional learning model to an integrated one with the involvement of technology enhanced methods. The author starts by comparing and contrasting blended and flipped learning by providing their benefits. The existing models of blended and flipped learning are considered, the ways of their adaptation to the conditions of the Uzbek university system are discussed.

Key words: blended and flipped learning method; autonomous learning; technology enhanced methods

Аннотация. В статье анализируются потенциал и возможности смешанного и перевернутого методов обучения как дидактического средства реализации перехода от традиционной модели обучения к интегрированной с привлечением методов, усовершенствованных технологиями. Автор начинает со сравнения и противопоставления смешанного и перевернутого обучения, рассказывая об их преимуществах. Рассмотрены существующие модели смешанного и перевернутого обучения, обсуждаются пути их адаптации к условиям узбекской университетской системы.

Ключевые слова: смешанный и перевёрнутый методы обучения; автономное обучение; методы, усовершенствованные технологиями

Annotatsiya. Maqolada an'anaviy ta'lim modelidan integratsiyalashgan ta'limga o'tishni amalga oshirishning didaktik vositasi sifatida aralash (blended) va o'girilgan (flipped) o'qitish usullarining imkoniyatlari tahlil qilinadi. Muallif aralash va o'girilgan ta'limni ularning afzalliklarini ta'minlash orqali solishtirish va taqqoslashdan boshlaydi. Aralash va o'girilgan ta'limning mavjud modellari ko'rib chiqiladi, ularni O'zbekiston universitet tizimi sharoitlariga moslashtirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: aralash va teskari o'rganish usuli; avtonom ta'lim; texnologiya bilan takomillashtirilgan usullar

The current stage of development of educational activity is determined by the dominance of information and communication technologies, which make it possible to intensify the forms and methods of traditional approaches to learning. An increasing number of people are striving to get an education with minimal time losses, since the pace of life leaves less and less time for traditional full-time education. Blended learning is a formal curriculum in

which students, at least partially, study in an electronic, online format, and at the same time there are some elements of control over the timing, progress and pace of learning; partially, the training takes place in person, outside the home of students. In such training, different modalities are used to provide an integrated learning experience as a result (Stalker/Horn, 2012). "Flipped learning" is one of the models of blended learning, in which, instead of homework,

students work in an online environment using their own electronic devices with Internet access, get acquainted with new or consolidate the material being studied.

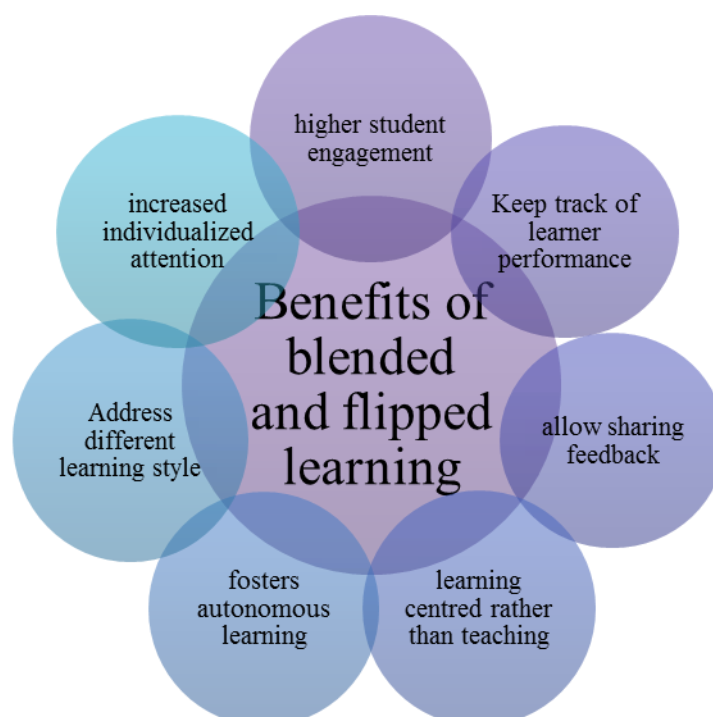
The traditional educational process at school is moving towards personalization through the use of information technology. Blended learning, as a technology, is a tool for changing the nature of teacher-student interaction in the direction of personalizing the educational process. A significant portion of blended learning is going online. Accepting this fact is a challenge for teachers, students and parents alike. An important step towards blended learning is the identification of the problem field in a particular institution. Questions that arise at the stage of joint analytical activity in a team encourage the determination of individual points of growth for each teacher.

The use of methods and technologies of full-time and e-learning allows you to simultaneously use the advantages of these forms of education. Face-to-face elements are used to motivate students. Traditional

forms of education are based on direct personal communication between the student and the teacher. E-learning technologies provide multimedia content that is timeless and timeless for learners with different abilities and needs. The combination of online and offline elements makes learning effective, cost-effective and convenient, while the learning process is interactive, student-centered and adaptive for all interested parties in learning.

Information resources (including digital ones) used in the implementation of blended learning should have a high level of redundancy, which will allow you to select educational content in accordance with the characteristics of each student. In addition, the tasks used should provide a variety of activity-based forms of work with educational content (analysis of the proposed data, mini-studies, projects, games, debates and discussions).

Among the main advantages of this training are the following:

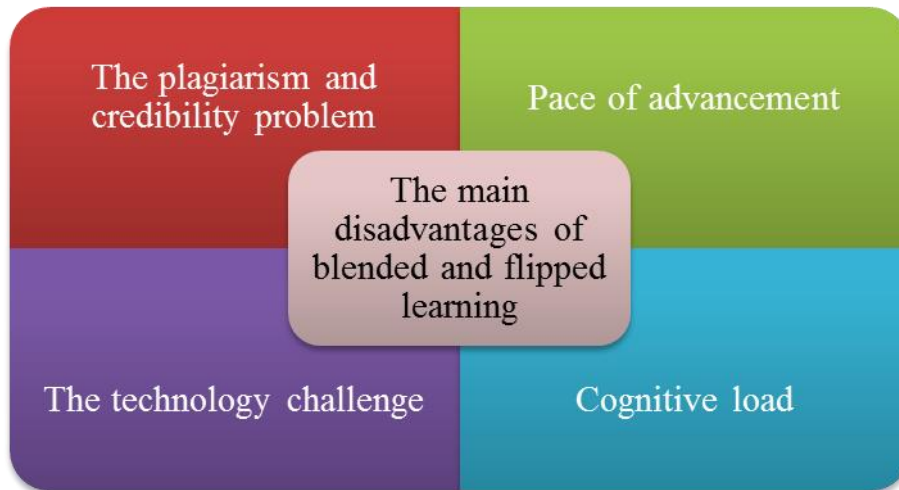
By applying these new models of teaching, each student gets the opportunity to master the necessary knowledge and skills in a convenient format as training is possible regardless of time and place. It is noteworthy that technology and teaching

enrich and complement each other improving the quality of education (including through the use of more effective learning tools) by providing effective learning management tools and integration of online and offline educational and methodological

content for multiple use. The combination of online and offline elements makes learning efficient, economical and convenient, and the learning process interactive, personality-

oriented and adaptive for all parties interested in learning.

Admittedly, there are a number of reasons for the inefficient use of distance and e-learning technologies:

When organizing blended learning, you must have reliable information about the material and technical equipment of the school and the student's workplace at home (availability computer, scanner, Internet access, headphones, microphone, etc.). Special officer or (with a large number of students) department supervising the state of the material and technical support of the educational process is needed. It is advisable to find out the circle of parental expectations using a questionnaire.

For the effective implementation of blended learning, it is necessary to organize the correct choice and adapt electronic resources, to work with parents - to overcome the negative attitude of parents, to take into account the formation of a competent and responsible attitude of the student to all areas of work, as well as to work with teachers - to deal with the organization of the system of methodological work on implementation of innovations.

The key task in the implementation of blended learning is the effective inclusion of all school teachers in innovative activities. One of the ways to solve this problem is the organization of systematic purposeful methodological work of the school, aimed at solving the goals and objectives of the team. A programmatic, systematic approach allows you to achieve your goals. In this case, the methodological work becomes a single set of measures, including the

improvement and qualifications of personnel, and the development of individual methodological techniques, and the transmission of the accumulated experience to the pedagogical community. The online databases we create and the various blended learning models we implement motivate learners to participate in the creation of various shared products. The communicative behavior of students changes, students become actively involved in communication not only at the student-student level, but also at the student-teacher level, when students themselves initiate the processes of acquaintance of teachers with certain applications, environments, and the value of such mutual learning is obvious.

Blended learning is designed to help overcome the disadvantages of technologies used in teaching practice today. With full-time, classroom-lesson, training, firstly, it is not always possible to implement the requirement of the involvement of each student in the educational process. Not everyone and not always can participate in discussions, due to a certain distribution of social roles in the class (follower-leader), characteristics of temperament (passive-active), objective circumstances (absence for a good reason). Secondly, the time frame of the lesson does not allow many to achieve the desired depth

of understanding of the issues discussed, which does not make it possible to implement the requirement for flexibility in the educational process, which provides for the satisfaction of various personal cognitive styles of the student. With distance learning, due to the loss of the spontaneity of the educational process, such a stage as the natural and rapid formation of chains of associative ideas and intuitive discoveries is leveled, the requirement to include new knowledge into the existing one is violated. In addition, with distance learning, a tendency to postpone educational actions is possible, since this environment is perceived by many students as impersonal due to the lack of personal direct contacts, which can cause dissatisfaction with the educational process, violating the requirement of psychological comfort of the educational environment.

Blended learning allows you to solve new problems put forward in the field of education today:

1. expand the educational opportunities of students by increasing the availability and flexibility of education, taking into account their individual educational needs, as well as the pace and rhythm of mastering the educational material;

2. stimulate the formation of a student's subject position: increase his motivation, independence, social activity, including in the development of educational material,

reflection and introspection and, as a consequence, increase the efficiency of the educational process as a whole;

3. transform the teacher's style: move from the translation of knowledge to interactive interaction with the student, contributing to the construction of the student's own knowledge;

4. personalize the educational process, prompting the student to independently determine their educational goals, ways to achieve them, taking into account their own educational needs, interests and abilities, while the teacher is the student's assistant.

Thus, mixed learning is characterized by the preservation of common traditional principles of building the educational process with the inclusion of elements of online learning. The ratio of these two forms of education is determined by the readiness of the educational institution for such a construction of the educational process, as well as the desire and technical capabilities of students.

Technology is transforming education, and its impact is constantly growing. Blended learning is a promising learning system that combines the advantages of traditional and interactive learning. In our opinion, the development of a mixed form of education can become one of the key directions of modernization of the entire educational sphere.

References:

1. Larry Bielawski David Metcalf Blended eLearning: Integrating Knowledge, Performance, Support, and Online Learning, 2003 by HRD Press, Inc.
2. Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., Bakia, M., & Jones, K. (2010, September). Evaluation of Evidence-Based Practices in Online Learning: A Meta-Analysis and Review of Online Learning Studies.
3. Mijares Illiana. Blended learning: Are we getting the best from both worlds? Literature Review for EDST 561 [Электронный ресурс]. URL: <http://elk.library.ubc.ca/bitstream/handle/2429/44087/EDST561-LRfinal-1.doc.docx?sequence=1> (дата обращения: 03.08.2014).
4. Richards Griff. Athabasca University. Learning Analytics: On the Way to Smart Education [Электронный ресурс]. URL: http://distant.ioso.ru/seminar_2012/conf.htm (дата обращения: 03.08.2014).

FARG'ONA VODIYSI SHAHARLARIDA EKOLOGIK HOLAT

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ГОРОДАХ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

ECOLOGICAL SITUATION IN THE CITIES OF THE FERGANA VALLEY

D.R.Norqo'ziev

Namangan davlat universiteti,
tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Maqolada Mustaqillik yillarida Farg'ona vodiysi viloyatlaridagi ekologik masalasi, ekologiyaning yomonlashishiga olib kelgan sanoat shaharlaridagi ayrim ishlab chiqarish korxonalari, ularning atmosfera havosiga, suv obyektlari, kolaversa inson salomatligiga ta'siri xususida ayrim fikr mulohazalar bildirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: ekologiya, atmosfera, zaharli kimyoviy moddalar, sanitariya holat, shahar oqova suvlari, azot oksidi, sanoat chiqindilari, shaharlar ekologiyasi.

Аннотация: В статье рассматриваются экологические проблемы Ферганской долины за годы независимости, деятельность некоторых промышленных предприятий в городах, которая привели к ухудшению состояния окружающей среды, её влияние на атмосферу, водные объекты, а также на здоровье человека.

Ключевые слова: экология, атмосфера, токсичные химические вещества, санитария, городские сточные воды, оксиды азота, промышленные отходы, экология города.

Resume: The article examines the environmental problems of the Fergana Valley over the years of independence, some industrial enterprises in industrial cities, which led to a deterioration in the environment, their impact on the atmosphere, water bodies, as well as on human health.

Key words: ecology, atmosphere, toxic chemicals, sanitation, city waste water, nitrogen oxides, industrial waste, city ecology.

Farg'ona vodiysi tabiiy sharoiti uning atmosferasidagi chiqindilarning tarqalishiga deyarli imkon bermaydi. Havoning kam harakat holatda bo'lishi zaharli kimyoviy moddalar konsentratsiyasining ortishiga olib keladi. Havoning ifloslanishiga vodiya tez-tez sodir bo'lib turadigan tuman ham ta'sir qiladi. Ko'pchilik sanoat korxonalarining atmosferaga ifloslovchi moddalar chiqaruvchi trubalari nisbatan past o'rnatilgan, bu esa iflosliklarning trubulent oqimiga qo'shilishiga qiyinchilik tug'diradi.

O'tgan asrning so'ngi o'n yilligida Farg'ona vodiysi toza ichimlik suvi bilan yetarli darajada bo'lmasdan, ba'zi joylarda ifloslangan ariq, soy va hovuzlardagi suvlardan foydalanishga to'g'ri kelgan. Kanalizatsiya tarmoqlari yo'q xisobida edi. Bu borada Andijon viloyati ancha oqsaganligini ko'rish mumkin[1].

Qolaversa vodiyni har uchala viloyatida ichimlik suvi tanqisligi kuzatilishi

natijasida o'tkir ichak va sariq kasalliklari ko'payishi kuzatilgan XX asrning oxirlaridagi vodiyni sanoat shaharlaridagi ekologik tanglik dard ustiga chipqon bo'lgan. Buning asosiy sabablaridan biri sifatida qurilish ishlarida shamolning yo'nalishi hisobga olinmay qo'yildi. Oqibatda, aholi yashash joylariga zaharlangan havo aholi salomatligiga jiddiy xavf tug'dirgan. Bu borada ayniqsa Namanganda[2] ahvol tashvishli ekanligi alohida ta'kidlangan.

1992-yilda O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ma'lumotlarida, Farg'ona vodiysining shaharlari xususan, Andijon shahrida atmosferani ammiak bilan 4,0 REM (ruhsat etilgan me'yordan yuqori), Farg'ona shahrida formaldegid bilan ifloslanishi 3,7 REM ifloslanish darajasi yuqoriligidan qolgan edi[3].

Shuningdek, Respublika Epidemiya qarshi kurash favqulotda komissiyasining

1998-yil 5-fevralda bo'lib o'tgan yig'ilishida "O'zbekiston Respublikasining Nukus, Samarqand va Namangan shaharlarining sanitariya holati va ekologik vaziyati to'g'risida"gi axboroti ko'rib chiqildi.

Namangan shahrining sanitariya ahvolini yaxshilashga dahldor tashkilotlarning faoliyati yetarli darajada bo'lmaganligi natijasida aholi orasida yuqumli o'tkir ichak, virusli gepatit, ich terlama va ichburug'[4] kabi kasallarning nisbatan ko'payayotganligi qayd qilindi

Shuning uchun ham, Farg'ona vodiysi atmosferani ifloslovchi moddalar va elementarning to'planishi mumkin bo'lgan mintaqalar qatorida turadi[5]. Farg'ona vodiysida tabiiy muhitning o'zgarishi va ekologik vaziyatning jiddiylashuvi uning geografik o'rni, o'ziga xos tabiiy sharoiti va omillari, mavjud hududiy va mahalliy tabiiy qonun hamda qonuniyatlari, tabiiy komplekslarning barqarorligi va o'zgaruvchanligi, aholi xo'jalik faoliyatining xarakteri, ishlab chiqarishning rivojlanish xususiyatlari kabi bir necha belgilar bilan bog'liq[6].

Yirik shaharlar va sanoat markazlarida atmosfera havosining ifloslanishi mamlakatdagi atrof-muhitni muhofaza qilishning asosiy muammolaridan biridir. 1991-yildan boshlab havoni sanoat chiqindilaridan ifloslantirish darajasi kamayib bordi[7]. Buning asosiy sabablari sifatida sanoat xom-ashyosidagi uzulishlar, ishlab chiqarishdagi pasayish va qolaversa, ayrim ijtimoiy masalalar ham sabab sifatida ko'rsatiladi. XX asrning oxirlarida Respublikamizda shaharlar ekologiyasi quyidagi misol alohida e'tiborga molikdir. 1989 yida 1337 ming tonna chiqindi chiqarilgan bo'lib, Toshkent, Andijon, Qo'qon, Farg'ona[8], Namangan va boshqa shaharlarda ifloslanish darajasi ancha yuqori bo'lib kelgan. Yirik shaharlarning havosining ifloslanishi transportlardan chiqadigan gazlar ham katta ta'sir ko'rsatadi. XX asrning 90-yillari oxirlaridagi statistik ma'lumotlarga ko'ra, Namangan viloyatidagi transport vositalari va sanoat korxonalarining ishlashidan yiliga 100 ming tonnadan ortiq zararli moddalar hosil bo'lib, bularning 75-80 foizi transport vositalari va 20-25 foizi

qo'zg'almas manbalar hisobiga to'g'ri keladi. Viloyat hududidagi 230 ta sanoat va ishlab chiqarish korxonalari yiliga 10 ming tonna 50 xildan ortiq ko'rinishdagi zararli moddalarni havoga tashlamoqda. Havo muhitiga tushayotgan bu zararli moddalarning asosiy qismi 51 foizi Namangan shahri, 11 foizi Pop tumani va 9 foizi Uchqo'rg'on tumani[9] korxonalari hisobiga to'g'ri kelganlini kuzatish mumkin edi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi, aholi ko'payishi, uning istiqboldagi dinamikasi o'ziga xosliklari bilan chambarchas bog'liqdir. Yirik shaharlar aholisi sonining ortib ketishi aynan davlatdagi ekologik vaziyatni yomonlashuvida bevosita aks etib, O'zbekistonda ham atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha bir qator murakkab muammolarni tug'diradi.

Bugungi kundagi hayotiy misollardan ko'rish mumkinki, har kuni nafaqat yirik shaharlarda balki, qishloqlarda ham juda katta hajmda maishiy va ishlab chiqarish chiqindilari yig'ilmoqda. Shahar va qishloqlarda maishiy chiqindilarning ko'payishi aholi sonidan ham ortib ketmoqda.

XX asr oxirlaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Farg'ona shahrining ishlab chiqarish korxonalari bir kechayu-kunduz davomida 100 ming m³ atrofida suv ishlatgan bo'lib, dastlabki ma'lumotlarga qaraganda, taxminan shuncha miqdorda sanoatda ifloslangan suv tashlanadi. O'rganilayotgan davrda faqat Andijon, Farg'ona, Namangan viloyatlarining maydonlaridan tashlanadigan suvning umumiy miqdori 7,5 mlrd. m³ ni tashkil etadi. Farg'onada, Qo'qonda, Quvasoyda va boshqa qator shaharlarda yer osti suvlarining ifloslanish darajasi yuqori, bu o'z navbatida ichimlik suv manbalariga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi[10].

Birgina, 1994-yil davomida Andijon shahar hududidagi suv shahobchalarini o'rganib, korxonadan chiqayotgan oqova suvlarning tashlanishidan saqlab qolish choralari ko'rishga qaratilgan holda "Toza suv" operatsiyasi o'tkazildi. 17 ta bayonnoma tuzilib, 46 ta fuqaroga jarima solingan, bundan tashqari yer osti suvlaridan oqilona foydalanishga ham e'tibor berildi.

Tozalanmagan oqova suvlarni daryo va ariqlarga qo'shilib ketishidan saqlab, natijada 790 ming metr kub suv oqin suvga qo'shilib ketishidan saqlab qolindi.

Shahar suv tozalash samaradorligini aniqlash maqsadida 48 marotaba na'muna olindi. Shahar suv tozalash inshootlari muammo bo'lib kelayotgani Xonobod shahar suv tozalash mexanik usulda tozalanmoqda. Quvvati 2,7 ming kub suv qabul qilishi kerak bolgan inshoot, haqiqatda 7 ming kub suv qabul qilmoqda. Bu esa Qoradaryoni ifloslanishiga olib kelmoqda[11].

Andijon viloyatidagi ba'zi bir korxonalardan chiqayotgan oqova suvlarni tozalash inshootlarini qurish yoki rekonstruksiya qilishga yetarli mablag' ajratilmaganligi sababli oqova suvlar oqin suvlarga qo'shilib ketganganligini ko'rish mumkin edi. Misol uchun, Xonobod suv tozalash inshooti har kuniga 3 ming kubmetr suv tozalash quvvatiga ega bo'lgan bir paytda, bu inshootga kirayotgan oqova suv 1,5-2 barobarga ortib ketishi natijasida faqatgina mexanik uslubda tozalab Qoradaryoga tashlab yuborilgan[12].

Andijon oqova suv ishlab chiqarish korxonasini g'arbiy oqova suv yo'llari qurilish loyihasiga amal qilmay qurilganligi natijasida shahar chetidagi trubalarning yorilishi natijasida shahar oqova suvlari oqin suvlariga salbiy ta'sir ko'rsatgan[13].

Andijon viloyati Tabiatni muhofaza qilish qo'mitasining 1995-yildagi bergan ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, viloyatdagi eng og'ir muammolardan biri sog'liqni saqlash boshqarmasiga qarashli markaziy shifoxonalarda hamda daryo va soylarni muhofaza zonalariga joylashtirilgan chorvachilik koplekslaridan chiqayotgan oqova suvlarni iste'mol suvlariga qo'shilib ketganligini ko'rish mumkin. Masalan: Paxtaobod tumani Andijon jamoa xo'jaligi, Jalalquduq tumani Paxtakor jamoa xo'jaligining sut tovar fermalari, Izbosgan tumanining cho'chqachilik fermasi, Buloqboshi tumanining Markaziy shifoxonasi, Xo'jaobod tumanining Markaziy shifoxonasi, Izbosgan tumani tuburkuyoz kasalxonasidan chiqayotgan oqova suvlar hyech qanday tozalovsiz daryo va soy suvlariga qo'shilib ketgan[14].

Atmosfera havosini azot oksidlari, ozon, uchuvchi organik birikmalar bilan ifloslanish darajasi Qo'qon va Farg'ona shaharlarida sanitariya-gigienik me'yorlardan ortiqligi saqlanib qolgan. Bunday holatlarni oldini olish uchun sanoat korxonalari atrofida sanitariya-himoya zonalarini tashkil etish zarur. Bu zonalarida o'simliklarni turli chang va zararli birikmalarni o'zida ushlab qolish xususiyatlarini e'tiborga olish maqsadga muvofiq[15]. Olimlarning fikricha, bir gektar o'rmon yozda bir kunda 200 kilogramm karbonat angidridni yutib, 220 kilogramm[16] kislarod chiqaradi. Ana shu ma'noda o'rmonlarni sof havo manbai, atrof-muhitning tabiiy tozalagichi, deb ta'riflaydilar.

Farg'ona viloyatida ichimlik suvining kimyoviy tarkibiga ko'ra sifat ko'rsatkichlarining salbiy tomonga o'zgarishi kuzatilmoqda. Masalan, Isfara va So'x yer osti suvlari hosil bo'lish zonalarida yer osti suvlarining ifloslanishi yuz bermoqda[17].

Shunday qilib, Farg'ona vodiysi aholisida uzoq yillar davomida shakllangan tabiatdan foydalanish madaniyatining unutilishi va tabiiy resurslardan nooqilona foydalanish geomajmualarda salbiy o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda.

Andijon viloyatining Asaka shahrida joylashgan 2-sonli paxta tozalash zavodi shaharning ekologik holatiga ta'sir ko'rsatib kelgan. Aynan shuning uchun paxta tozalash zavodi Marhamat tumanidagi "O'qchi" paxta tayyorlov maskaniga ko'chirilishi nazarda tutilgan edi[18].

XX asrning 90 yillari o'rtalarida Andijon viloyati atrof-muhitga eng yomon ifloslantiruvchi korxonalar hisoblangan Oyim parrandachilik fabrikasi va Shahrixon sut zavodilari sistemali tekshiruvlar natijasida ushbu korxonalarga ushlovchi moslamalar o'rnatildi. Buning natijasida ekologiyaga yetkazilayotgan zarar miqdori bir oz bo'lsada kamaydi.

Ochiq suv havzalarning Qirg'iziston Respublikasidan kelayotgan Tentaksoy, Maylisoy, Shahrixonsoy[19] kabi daryolarning suvlarining sifati yaxshi emas, chunki bu daryolarning suv muhofazasi zonasida chorvachilik fermalari joylashgan bo'lib, tozalanmasdan yomg'ir, qor suvlari

bilan yog'ib tushib ochiq suv havzasini ifloslantirib kelgan.

2017-2021 yillarda mamlakatimizda maishiy chiqindilarni sanitariya yo'li bilan tozalash va zararsizlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari dasturi ishlab chiqildi. Dasturda maishiy chiqindilarni sanitariya yo'li bilan tozalash va zararsizlantirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, barcha aholi punktlarida sanitariya-tozalash xizmatlarini yo'lga qo'yish bo'yicha tezkor tadbirlar belgilangan. Jumladan, Andijon viloyatida 29 ta noqonuniy chiqindixonalarda

to'planib qolgan 133 ming tonna chiqindi 2016 yilning oxirigacha tugatildi[20].

Xulosa o'rnida, mamlakatimizda mustaqillik yillarida belgilangan ekologik siyosatni hayotga tadbqiq etish va vaziyatni sog'lomlashtirish, shaharlar, qishloqlar va aholi yashash manzillarida atrof-muhitning ifloslanishini oldini olish, tarkib topgan tabiatni muhofaza qilish muammolarini bosqichma-bosqich yechib berish maqsadida davlat dasturlari ishlab chiqilib hayotga tadbqiq etilmoqda. Shunday ekan atrof-tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish barcha fuqarolarning burchimiz ekanligini unutmasligimiz lozimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Андижоннома № 196. 1991 йил 15 октябрь.
2. Андижоннома № 196. 1991 йил 15 октябрь.
3. Milliy davlat arxivi, M-114-fond, 1-ro'yxat, 9-yig'ma jild, 48-varaq.
4. Milliy davlat arxivi, M-114- fond, 1- ro'yxat, 159- yig'ma jild, 158- varaq.
5. Экология хабарномаси № 3. 1998 йил.
6. Ҳамидов А Фарғона водийсидаги табиий географик тадқиқотларнинг геоэкологик аҳамияти География фанлари номзод дисс... – Тошкент: 2006. – Б.
7. Ўзбекистонда атроф-муҳитнинг ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш: фактлар ва рақамлар 2000-2004. Стат. тўплам. – Тошкент: 2006.
8. Икромов Э.Ж., Хотамов А. А. Экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш асослари – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2001. – Б. 23.
9. Экология хабарномаси. № 1-2. 1999 йил.
10. Экология хабарномаси № 3. 1998 йил.
11. Andijon viloyati davlat arxivi M-734- fond, 1- ro'yxat, 381-yig'ma jild, 31- varaq.
12. Andijon viloyati davlat arxivi M-734- fond, 1- ro'yxat, 391- yig'ma jild, 36- varaq.
13. Andijon viloyati davlat arxivi M-734- fond, 1- ro'yxat, 391- yig'ma jild, 36- varaq.
14. Andijon viloyati davlat arxivi M-734- fond, 1- ro'yxat, 391- yig'ma jild, 36- varaq.
15. Абдуғаниев О. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тизимини ташкил этишнинг геоэкологик жиҳатлари (Фарғона вилояти мисолида) География фанлари номзод дисс... – Фарғона: 2008. – Б. 78.
16. Раҳимов С., Давронов З., Ҳасанов С. Экологиянинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий асослари. – Т.: 2006. Iqtisod-moliya, - Б. 101.
17. Абдуғаниев О. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тизимини ташкил этишнинг геоэкологик жиҳатлари (Фарғона вилояти мисолида) География фанлари номзод дисс... – Фарғона: 2008. – Б. 78.
18. Andijon viloyati davlat arxivi 734-fond, 1- ro'yxat, 381- yig'ma jild, 8- varaq.
19. Andijon viloyati davlat arxivi M-734- fond, 1- ro'yxat, 381- yig'ma jild, 31-varaq.
20. Andijonnomma № 90. 2016 yil 5-noyabr.

UMUMIY VA ANORGANIK KIMYO MASHG'ULOTLARIDA AXBOROT-KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALAR ELEMENTLARIDAN FOYDALANISH

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБЩЕЙ И НЕОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ

USE OF ELEMENTS OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN GENERAL AND INORGANIC CHEMISTRY

A.DJ.KURBANOVA, K.U.KOMILOV, J.ALLAYEV
Toshkent viloyati Chirchiq Davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Maqolada umumiy va anorganik kimyofanidan mashg'ulotlarida axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT) elementlaridan foydalanish, etkazib berilishi mumkin bo'lgan materialni qayta ishlash, tushunuvchanligini oshirish va o'quvchida kimyoga bo'lgan qiziqishni oshishi haqida so'z brogan. Bu o'z navbatida kimyoni o'rganish istagini va intellektual qobiliyatini rivojlanishiga talabalarning bilimini xolis baholashga zamin yaratishi ko'rsatilgan. Multmediya texnologiyalari elementlarini qo'llanilishi nafaqat materialni ketma-ket taqdimot shaklida tuzishga, balki mashg'ulotning alohida qismlari o'rtasida chiziqli bo'lmagan harakatlanish imkoniyatini yaratishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: AKT, intellekt, qobiliyat, rivojlanish, multmediya, taqdimot, mashg'ulot

Аннотация: В статье обсуждается использование элементов информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в преподавании общей и неорганической химии, обработка материалов, которые могут быть доставлены, повышения осведомленности и интереса студентов к химии. Это, в свою очередь, обеспечивает основу для объективной оценки знаний студентов с целью развития их желания и интеллектуальных способностей к изучению химии. Использование элементов мультимедийной техники позволяет не только создавать материал в виде серии презентаций, но и создавать нелинейные движения между отдельными частями урока.

Ключевые слова: ИКТ, интеллект, способности, развитие, мультимедиа, презентация, обучение.

Annotation: The article discusses the use of information and communication technology (ICT) elements in the teaching of general and inorganic chemistry, the processing of materials that can be delivered, increase awareness, and increase students' interest in chemistry. This, in turn, provides the basis for an objective assessment of students' knowledge in order to develop their desire and intellectual ability to study chemistry. The use of elements of multimedia technology allows not only to create material in the form of a series of presentations, but also to create non-linear movement between individual parts of the lesson.

Keywords: ICT, intellect, ability, development, multimedia, presentation, training

XI asr ta'lim taraqqiyoti axborot - kommunikatsiya texnologiyalari yordamida ta'lim ma'lumotlarining tez o'sishi bilan tavsiflanadi. Texnologik jarayonning barcha yangiliklarini yoshlar alohida zavq bilan kutib olishadi. Va, albatta, o'quvchilarning qiziquvchanligi va yuqori kognitiv faolligidan ularning shaxsiyatini maqsadli rivojlantirish uchun foydalanish zarur. O'quvchilarning

kognitiv qiziqishlarini shakllantirish kimyo kursini ongli ravishda o'zlashtirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Umumiy va noorganik kimyo darslarida biz o'quvchilarning kimyoga bo'lgan qiziqishini uyg'otishga, ularning o'quv va kognitiv faolligini oshirishga yordam beradigan loyiha faoliyati, muammoli ta'lim va axborot -kommunikatsiya

texnologiyalaridan foydalanamiz. Aynan sinfda o'qituvchi rahbarligida talabalar o'z intellektini har tomonlama rivojlantirish uchun AKT elementlaridan foydalanishni o'rganadilar, ta'lim va keyinchalik ishlab chiqarish muammolarini hal qilish uchun ma'lumot olish usullarini o'zlashtiradilar, davom ettirishga ko'nikmalarga ega bo'ladilar. ta'lim butun hayoti davomida Ta'lim jarayonida AKTdan foydalanish o'qituvchi ixtiyorida bo'lgan boshqa texnik vositalarga qaraganda o'qitish usullarini yanada takomillashtirishga yordam beradi. Birinchidan, kompyuter o'qituvchining darslarga tayyorgarlik ko'rishda foydalanadigan ma'lumot manbalariga kirishni sezilarli darajada kengaytiradi[1,2,3].

Usul va uslubi. Axborot - kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishga imkon beradigan eng muhim metodologik tamoyillardan biri bu kompyuter texnologiyalarining an'anaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashuvidir. Biz boshqa texnologiyalarga qaraganda ta'lim jarayonining yuqori darajasini ta'minlasagina, biz axborot texnologiyalariga murojaat qilamiz. Kompyuter ko'pchilik ko'rgazmali qurollar va modellarni almashtira oladi. Amaliy ishni tashkil qilishda kompyuter samarali yordamchiga aylanadi. Masalan, zaharli moddalarni (benzol, galogenlar va h.k.) o'rganayotganda, virtual olam o'quvchilar salomatligiga xavf tug'dirmasdan kimyoviy tajriba o'tkazishga imkon beradi[4,5,6]. Elektron darsliklar yordamida biz har doim darsda to'liq bajarib bo'lmaydigan tajribalarning video parchalarini ko'rsatamiz. Shuningdek, elektron darsliklar fazoviy tafakkurning rivojlanishiga hissa qo'shadigan uch o'lchovli illyustratsiyalar bilan jihozlangan[7,8,9]. Mashg'ulotlarda biz yangi materialni o'rganishda (ma'ruzalar uchun taqdimotlar), darsda olingan bilim va ko'nikmalarni dastlabki mustahkamlashda, ko'nikmalar va ko'nikmalarni rivojlantirishda (ta'lim sinovlari), kimyoviy ustaxonada, kompyuter texnologiyalaridan foydalanamiz. shuningdek, bilimlarni nazorat qilish va tuzatish paytida. Ma'ruza davomida slaydlardan foydalanish dinamizmni, aniqlikni, an'anaviy usullarga qaraganda

yuqori darajadagi ma'lumotni va hajmni ta'minlaydi. Mashg'ulotda slaydlar tayyorlashda biz elektron darsliklardan, Internetdan olingan ma'lumotlardan foydalanamiz[10,11,12].

Muhokama va taklif. Agar mashg'ulotda talabalar bilan yangi materialni muhokama qilish zarurati tug'lsa, u holda mashg'ulot kompyuter taqdimoti yordamida suhbat tarzida olib boriladi. Taqdimot sizga bu jarayonni yanada vizual, yorqinroq qilish imkonini beradi, bilimlarni tizimlashtirishga, muvaffaqiyatli assimilyatsiya qilishga hissa qo'shadi. Taqdimot slaydlarida biz kerakli formulalarni, reaksiya tenglamalarini, kimyoviy tajribalar sxemalarini ish materialini o'rganish ketma - ketligiga muvofiq joylashtiramiz[13,14,15]. Bilimdagi kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etish va taqdimotning oxirgi slaydida mavzuning eng muhim savollarini birlashtirish uchun biz nazorat savollari yoki topshiriqlarni qo'yamiz. Agar talabalar savolga javob bera olmasalar, giperhavola bilan maxsus boshqaruv tugmasi yordamida to'g'ri javob uchun ma'lumot mavjud bo'lgan slaydni qaytaramiz. Shunday qilib, biz o'quvchilar uchun qiyin bo'lgan materialni takrorlaymiz[16,17,18].

Ma'ruza darslaridan tashqari, biz bilimlarni mustahkamlash uchun kompyuterdan foydalanamiz. Yangi ma'lumot olish (ma'ruza) va bilimni nazorat qilish (so'rov, test) o'rtasidagi oraliq bosqichda biz talabalarning mavzu materialini o'zlashtirishga asoslangan ishini tashkil qilamiz. Biz kompyuter dasturidan mustaqil ish uchun, o'qitish va nazorat qilish uchun o'qitish vositasi sifatida foydalanamiz. Ish jarayonida talabalar qiziqarli ma'lumotlar bilan tanishadilar (matn, animatsiya), ekranda yuqori sifatli rasmlarni ko'rish, ularni sinchiklab tekshirish imkoniga ega bo'ladilar, bu esa, albatta, materialni yaxshiroq tushunishga yordam beradi[19,20].

Multimediya texnologiyalari nafaqat materialni ketma-ket taqdimot shaklida tuzishga, balki darsning alohida qismlari o'rtasida chiziqli bo'lmagan harakatlanish imkoniyatini yaratishga imkon beradi. Talabalar o'z xohishlariga ko'ra ishlash imkoniyatiga ega bo'lib, unga qiyinchilik

tug'dirayotgan masalalarga alohida e'tibor berishadi. Bu vaqtda biz yordamga muhtoj talabalar bilan individual ish olib boramiz. Buning yordamida talabalar materialni o'zlariga uchun kerakli ketma -ketlikda o'rganadilar. Bilimdagi kamchiliklarni bartaraf etishga yordam beradigan va past baho uchun noto'g'ri javob uchun jazolanmaydigan o'quv dasturi bilan ishlashda o'quvchilar ijobiy his -tuyg'ularni boshdan kechirishadi, bu materialni muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun juda muhimdir.

Xulosa. Umumiy va anorganik kimyo mashg'ulotlarida AKT elementlaridan foydalanish mashg'ulot uchun mo'ljallangan materialni boyitishni osonlashtiradi, fanga

bo'lgan kognitiv qiziqishning oshishiga, o'rganish istagi va intellectual qobiliyatining rivojlanishiga imkon yaratadi, o'qitishga individual yondashuvni amalga oshirishga imkon beradi, o'quvchining bilimni baholashni osonlashtiradi. O'quv jarayonini kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, AKT elementlaridan foydalanadigan mashg'ulotlarda hatto fanni o'zlashtirishi qiyin bo'lgan o'quvchilar ham faolroq ishlashadi, chalg'imaيدilar va topshiriqlarni qiziqish bilan bajaradilar. Shu bilan birga, o'quvchilarning kimyo darslariga qiziqishi ortadi, buni guruhlarda olib borilgan monitoring ma'lumotlari ham tasdiqladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дендебер С.В., Ключникова О.В. Современные технологии в процессе преподавания химии, Москва 2007 год
2. Чернобельская Г.М. Методика обучения химии. - М.: Владос, 2000.
3. Тарасова С.А. Компьютерное обучение химии: состояние и перспективы. - М. Учпедгиз., 2001
4. Atqiyayeva S. I., Komilov K.U. Developing intellectual capabilities of students in teaching chemistry. Международный научно-образовательный электронный журнал «ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА В XXI ВЕКЕ». 2021, Выпуск №10 (том 3), 684-692 стр.
5. Badalova S. I., Komilov Q. U., Kurbanova A. J. Case technology in chemistry lessons. Academic Research in Educational Sciences. 2020, Vol. 1 No. 1. . Page 262-265.
6. Badalova S. I., Komilov Q. U., Kurbanova A. J. Intellectual training of students of technical institute. Academic Research in Educational Sciences. 2020, Vol. 1 No. 1. Page 266-274.
7. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 8, 2018 No 997 "On measures to organize international research in the field of assessing the quality of education in the public education system."
8. Аллаев Ж. Курбанова А.Дж., Комилов К.У. Педагогические технологии как дидактический инструмент при подготовки специалиста в техническом ВУЗе. Замоновий узлуксиз таълим муаммолари: Инновациялар ва истиқболлар мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари/ Ташкент, 2018. 364-366 бетлар.
9. Аллаев Ж. Использование личностно-ориентированного обечения на занятиях химии. Замоновий узлуксиз таълим муаммолари: Инновациялар ва истиқболлар мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари/ Ташкент, 2018. 366-368 бетлар.
10. Курбанова Г. Дж. Интеграция химии и русского языка// Касб-хунар таълими. 2019. №2. 36-40 бетлар.
11. Элмуродов Б. Математика для изучения химии в техническом ВУЗе. Материалы международной конференции/ Шымкент. 2019. №2. Стр.239-242.
12. Аллаев Ж. Использование студентоцентрированного обучения на уроках химии / Материалы международной конф. Проблемы современного непрерывного образования: Материалы Международной научной конференции по инновациям и перспективам/ Ташкент, 2019, том 1, стр. 366.
13. Shayzakova D.A., Nasimov A.M. Kimyo fanini o'qitishda interfaol usullardan foydalanish // SamDU Ilmiy axborotnoma. 2020-yil, 6-son (124). 106-109 b.
14. Shayzakova D.A. Kimyo fanini o'qitishda shaxsiy-gumanitar texnologiyalardan foydalanish. Academic research in educational sciences. Vol. 2 №4ю 2021.603-612.
15. Badalova S. I. Intellectual training of students of technical institute. Academic Research in Educational Sciences. 2020, Vol. 1 No. 1, Page 266-274.
16. Yodgarov B. Applying ICT for improvement general chemical education// Society and innovations.2021. №4. Page 258-263.
17. Рустамова Х.Н., Эштурсунов Д.А. Роль информационных и коммуникационных технологий в обучении общей и неорганической химии // «Экономика и социум». 2021. №5(84).
18. Kurbanova A.Dj., Komilov K.U. Case-study method for teaching general and inorganic chemistry// Academic Research in Educational Sciences.2021.№6. Pade 436-443.

19. Komilov K.U., Kurbanova A.Dj. Umumiy va anorganik kimyoni o'qitish jarayonida talabalarni intellektual qobiliyatini shakllantirish// Academic research in educational sciences. 2021. №4-maxsus son, 73-78 b.
20. Atqiyayeva, I. S., Kurbanova A.Dj., Komilov, Q. O., Fayziyev, X. Kimyoni o'qitishda o'quvchilarning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirishda elektron taqdimotlarning qo'llanilish// Academic research in educational sciences. 2021. №4-maxsus son, 47-52 b.

TURKISTONDA TARIXAN SHAKLLANGAN QOZILIK MAHKAMALARI FAOLIYATIGA KIRITILGAN O'ZGARISHLAR

ИЗМЕНЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИСТОРИЧЕСКИХ СУДЕБНЫХ СУДОВ В ТУРКЕСТАНИ

CHANGES IN THE ACTIVITIES OF HISTORICAL JUDICIAL COURTS IN TURKESTAN

K.S.Karimov

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Maqolada qozilar va ularning faoliyati oid masalalar Turkiston general-gubernatorligi mahalliy boshqaruvi qonunlarida aks etishi, qozilikka saylash hamda tayinlanish tartiblari, fuqarolar murojaati va uning ko'rib chiqish tartiblari to'g'risida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston general-gubernatorligi, ijro etish, hukm chiqarish, imperiya, qonun, da'vogar, nizom, mahalliy boshqaruv.

Аннотация: В статье говорится о том, что судьи и вопросы их деятельности отражаются в законах местного самоуправления Туркестанского генерал-губернаторства, о порядке избрания и назначения судей, об обращениях граждан и порядке их рассмотрения.

Ключевые слова: генерал-губернатор Туркестана, казни, правящий, в совершении, права, истцу, регулирование, местное управление.

The article addresses the issues related to the veterans and their activities reflected in the laws of the local government of the Turkestan governorate, the election and appointment procedures of the veterans, the appeal of citizens and the procedures for its consideration.

Keywords: Governor-general of Turkestan, execution, ruling, emperity, law, plaintiff, regulation, local management.

Turkistonda tarixiy jarayonda shakllangan islom madaniyati va huquqiy qadriyatlar jamiyat hayotining turli jabhalari: sud-huquq, til, xalq ta'limi, din, axloq va ijtimoiy hayotning boshqa bir qator sohalaridagi an'analarga, mahalliy shart-sharoitlarga muvofiq tartibda kishilarning turmush tarziga kirib bordi. Bu jarayonlar bevosita xalq sudyalari – qozilar faoliyatida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ijro etish, hukm chiqarish kabi vazifalarni bajargan hamda musulmon davlatlarida hukmdorlar tomonidan tayinlanib, shariat qoidalari asosida zamonaviy shaklda aytilganda sud vazifasini

bajaruvchi, sudya, shar'iy mahkama raisi hisoblangan qozilar barcha davrlarda mahalliy boshqaruv tizimida asosiy o'rin egallagan. Shikoyatlar bilan shug'ullanuvchi bu idora ya'ni mahkamaga hukmdor tomonidan tayinlagan baobro' kishi boshchilik qilardi. Bu an'analar Rossiya imperiyasi bosqinigacha Turkiston o'lkasida ham saqlanib qoldi.

Qozi har qanday mushkulotda ham lafzida nafs aralashmaligi lozim bo'lgan[1, 150]. Shoxona libos kiygan qozikalon oldiga da'vogar kelganida din va shariat yuzasidan haqqoniy echim berishi aytilgan[2, 4-4^b].

Hatto ba'zi qozilar jiddiy tarzda ilm bilan shug'ullangan. Masalan, Buxoroda amir Olimxon davrida Qozi Mirzo Hikmatulloh qozilik faoliyatidan tashqari, toliblarga ilm berish hamda undan bo'sh vaqtida esa umri davomida 300 ta kitob yozgan[2, 121^b]. Ba'zan imomlik vazifani ham bajargan. Va bu amchayin manfaatli bo'lgan. «Sadoi Turkiston» gazetasining 1914-yil 29-apreldagi 6-sonida qo'qonlik imomning “to'y marosimlari orqasidan yiligi 500 so'm miqdorida daromat bor” ekanligi keltirilgan[19].

Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan hududlar o'z davlatining tarkibiga qo'shib olinib, 1886 yilgi Nizomning 3-bobi 13-moddasida ko'rsatilgan shaklda har bir mustamlaka hududda bir harbiy gubernator va bir viloyat boshqarma mahkamasi bo'lishi belgilangan[3, 3].

Bosib olingan hududlar qishloq, ovul, volost, uezd, viloyat ma'muriy birliklarga ajratilib[16, 287], 1867 yilgi «Nizom» bo'yicha oqsoqol, ovul va volost boshliqlari saylangan. Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi «Nizom»ning 223- moddasiga muvofiq, qozilik va biylik mansabiga xalq ichida hurmati va mavqei bor, jinoyat qilmagan, jarimaga tortilmagan, tergov yoki hukm ostida bo'lmagan va 25 yoshdan kichik bo'lmagan har bir volost fuqarosi saylanishi mumkinligi ko'rsatilgan[3, 29].

Mahalliy boshqaruv tizimida xalq sudyalari saylov yo'li bilan[12, 11] o'lkani boshqarish to'g'risidagi «Nizom»ning 221-moddasiga muvofiq, uch yil muddatga tayinlanadigan bo'ldi. Saylov o'tkazi joyi va vaqti viloyat boshqarmasi mutasaddilari tomonidan belgilangan [3, 28].

Keyingi yillarda saylov jarayoni bo'yicha Turkiston general-gubernatorligining 1910 yildagi 16243-sonli farmoniga muvofiq, Sirdaryo viloyatida 1911-1913 yillar uchun uch yillik muddatga saylovlar o'tkazish to'g'risida maxsus farmon chiqarilgan. Agar muddatidan avval bo'sh o'rinlar (vokant) bo'lsa yangi saylov o'tkazilgan[4, 126].

Agar saylov yakunida saylangan qozi general-gubernatorga ma'qul kelmasa, saylov qaytadan o'tkazilgan[3, 29]. Yangi

saylov tartiblari mahalliy davriy matbuotda e'lon qilingan[16].

Turkiston general-gubernatorining 1901-yil 15-dekabrdagi 221-son buyrug'iga asosan[7, 50], xalq sudyalari saylov o'tkazilishi natijasida yuzaga kelgan noroziliklarni bartaraf etish uchun 1901-yil 10-sentabrga qadar Toshkent, Farg'ona Sirdaryo va Samarqand viloyatlari, Toshkent, Chimkent, Avliyoota uездlari kuchaytirilgan mudofaa kuchlari jo'natilgan. Ushbu buyruq mazmuniga ko'ra, amaldagi mahalliy idora mansabdor shaxslari vaqtincha egallab turgan lavozimidan chetlatilishiga urg'u berilgan. Ushbu hujjatda uезд boshliqlari, uchastka pristavlari uchun qo'shimcha haq to'lanishi bo'yicha ko'rsatma berilganligi ham e'tiborga molik. Har bir uезд boshlig'iga jamoa mulklarini hudud aholisi bilan kelishib, so'ngra bo'lib berish vakolati ham berilgan[5, 46-47].

Turkiston general-gubernatori kanslerining Sirdaryo viloyatining harbiy hokimiga 1905-yil 3/7-iyun sanasida 5535-sonli «Mahalliy amaldorlar saylovlarining noqonuniy o'tkazilganligi haqidagi jamoatchilik shikoyatlariga nisbatan» yuborgan xatida quyidagilarni ko'rishimiz mumkin.

Oblast (viloyat) gubernatorlari qishloq va ovul oqsoqollari lavozimlarini to'ldirishda joriy 1905 yildan boshlab saylovlarni qayta tiklash zarurligini anglagan holda, o'lka ma'muriyati tomonidan tuman ma'muriyati saylovlarni ishlab chiqarish tartibi va ushbu mavzu bo'yicha amaldagi qonunlar bilan yetarlicha tanish bo'lganligiga ishonch hosil qilingandan so'ng, natijalar qabul qilinib olingan. Turkiston general-gubernatorligiga saylovlar to'g'risida shikoyatlar juda ko'p kelib tushgani o'ziga e'tiborni jalb qilgan. Mustamlaka ma'muriyati siyosatiga nisbatan aholida norozilik mavjud bo'lsa, 1888-yil 14-sentyabrdagi «Nizom» 9-moddasiga muvofiq, avvalo uезд boshliqlariga ariza va shikoyatlar bilan murojaat qilishlari mumkin bo'lgan[6, 15]. Mustamlaka mansabdorlariga fuqarolarning azrlari etib borishi quyi boshqaruv mansabdolari xatosi hisoblangan va bu xalq majlisida ko'rilgan[6, 51]. Kelib tushgan shikoyatlar bo'yicha maxsus ish ochilgan [8, 5].

O'z navbatida, mansabdorlar aholi vakillari va ularning oila-a'zolariga noto'g'ri ishlar qilmasligi, yomon kishilarga qo'shilmasligi ko'pchilik yig'ilgan joylarda, masjid va bozorlarda aytilishi qonuniylashtirilgan[6, 18]. Bundan tashqari, mahalliy davriy matbuotda din masalalari[16], hajga borish tartiblari[20], nikoh tartiblari[21], to'y marosimlari o'tkatish tavsiyalari[19] kabi sharoit masalalariga doir ma'lumotlar berib borilgan.

Hatto shikoyatlarni maxsus xodimlarni yuborish orqali tekshirishga majbur bo'lingan. Deyarli barcha shikoyatlarni Sirdaryo viloyatida o'tkazilgan saylovlar bo'yicha jarayonlar maxsus xodimlar tomonidan tekshirilgan[9, 10]. Saylov jarayonlari taftish qilib borgan[6, 54]. Mahalliy aholi tomonidan bildirilgan shikoyatlar bo'yicha o'tkazilgan taftishlar ommaga yetkazidib turilgan[23].

Turkiston viloyatida fuqarolarni so'roq qilish va hukm chiqarish o'z hududining qozi va biylari tomonidan amalga oshirilgan[6, 26]. Turkiston viloyatiga kelgan boshqa fuqarlar(hamsoya)lar ham da'vo ishlari bo'yicha shu hudud qozisiga murojaat qilishlari mumkin edi[6, 26]. O'z navbatida, xalq sudyalari ko'rish vakolati doirasidan tashqari ishlarni mirovoy sudi[6, 27] yoki viloyat sudi tomonidan ko'rib chiqilgan[10, 10].

1886-yilgi «Nizom»da esa 3-bob 208-254-moddalarni o'z ichiga olgan alohida «Qozilar va biylarning so'roq va hukm qilmoqlari xususida» nomli fasl kiritilgan[6, 22].

Barcha fuqarolik ishlari qozi va biylar tomonidan o'rganilib, 1886-yilgi Nizomning 141-142-moddalarida keltirilgan holatlardan tashqari, ya'ni rus ma'muriyatiga qarshi jinoyat(masalan, temiryo'lni bo'zish, telegraf simlarini uzish va.h.k) ishlarni ko'rib chiqqan[6, 17-18].

Turkiston general-gubernatorining 1902 yildagi 28-sonli «Nizom»(dastur ul-amal)ida qozilar so'roq uchun aybdor yoki aybsizligidan qat'iy nazar chaqiruv qog'ozi (povetska) yuborishi kerak bo'lgan[4, 94]. Bundan tashqari jamoat yig'ilishlarida xalq muhokamasiga qo'yilgan masalalar, odatda ko'p hollarda o'z yechimini topgan[4, 41].

Vaqf mulklari nazorati XX asr boshida ham davom etdi hamda u qozilar nazoratidan chetda qolmadi[5, 45]. 1886-yildagi «Nizom»ning 4-fasl 1-bob 285-moddasiga muvofiq, poshdo xazinasini uchun imorat va imoratsiz(noturar joy) mulklardan soliq olinigi ammo xiroj va tanob solig'i undirilmassligi ko'rsatib o'tilgan[3, 16].

Turkiston o'lkasidagi vaqf yerlarining asosiy qismi Farg'ona viloyatida bo'lgan. «Nizom»ning 4-bob 6- moddasiga muvofiq[3, 26], 1887-yilda xon va amir muhrlari bo'lgan vaqfnomalar va vasiqalarni viloyat boshqarmalariga tekshirish uchun Farg'ona viloyatida 1733 ta, Samarqand viloyatida 107 ta, Toshkent uezdida 361 ta xon va amir muhrlari bo'lgan vaqfnomalarni viloyat boshqarmalariga tekshirish uchun topshirdilar. Bu vaqfnomalar egalari-masjid, madrasa va boshqa diniy tashkilotlar yer solig'i to'lashdan ozod bo'lishi mumkin edi. Xon va amirlar muhri yo'q vaqfnoma egalari davlat xazinasiga yer solig'i to'lashi shart edi. Bunday vaqfnomalar faqat Farg'ona viloyati bo'yicha 4177 ta, Samarqand viloyatida 1651 ta, Toshkent uezdida 36 ta edi[11, 41].

Qo'qon xonligidagi mavjud qozilik mahkamalaridagi mansabdorlar va ularning faoliyati, qozikalonlik mansabiga tayinlanish marosimi ham mavjud bo'lgan. Ma'lumki, XVIII asr oxirlari va XIX asr boshlarida iqtisodiy-siyosiy jihatdan ancha mavqei oshgan edi[12, 159]. Hatto, harbiy holatlarda ham ular asosiy vazifalar ishonib topshirilgan. Masalan, 1852 yilda Xudoyorxon yig'ma qo'shin bilan qipchoqlarga qarshi borib birinchi jangda mag'lub bo'ladi, o'zi qamalda qoladi. Qipchoqlar qo'shinining bir qismi Qo'qonga kelib, shaharga bostirib kirmoqchi bo'ladilar. Shunda shahar qozisi Muhammadnazar Inoq dodxoh va Xoniqui sarkorlar shahar mudofaasini tashkil qiladilar[13, 33]. Bundan tashqari, Toshkentning Sebzor mahallasidan Said Muhidin xoji Qoriev, Besh yog'ochdan Mir Maxdixon Said Boqixonovlar kabi ibratli qozilar taqdirlangan[18].

Bog'chasaroyda mahalliy amaldor Mirza Rizoxonning Rossiya imperatori tomonidan faxriy yorliq bilan taqdirlangan bo'lsa[22], 1865-yilda rus va turk tillarida «hukumatiga sodiqligi uchun» Turkiston

viloyati Toshkent shayxul-islomi (ismi nomlanmagan) mukofotlanishi to'g'risida ma'lumotlar mavjud[15, 177].

Mahalliy idoralarning mansabdor shaxslari saylov yo'li orqali tayinlash jarayonida mustamlaka manfaatlariga xizmat qiluvchi tartiblar asosida amalga oshirilgan.

Turkiston o'lkasi hududlariga madaniy va ijtimoiy rivojlanish xususiyatlariga tavsif berildi. O'lkada xalqlaritarixining birligi, yaxlitligini inkor etmasdan, balki yaxlit tizim sifatida bir-biri bilan taqqoslandi. Bu esa ilmiy qiyoslash usulini tarixiy tadqiqotlarga qo'llashni taqozo etdi. Natijada tarixiy jarayonlarni chuqurroq tushunish, ularning xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. «Fatvoyi oliy». – Toshkent: FASHI. – Qo'lyozma № 7177. – 263 v. فتاویٰ علیہ.
2. Sharifjon Mahdum sadr Ziyo. Tarjima. «Ahvole qozi Abdushukur va boshqalar». – Toshkent: FASHI. – Qo'lyozma № 1304. – V. 121^b. ترجمہ احوال قاضی عبد شکر و باشقہ لار. شریف جان مخدوم ضیا.
3. «Qonun». – Toshkent: FASHI. – Qo'lyozma № 730. – 30 v. قانون.
4. Y.S.Putinsov. «Kalendar axboroti». – Toshkent: FASHI. – Qo'lyozma № 748. – 126 v. کلیندر اخباراتی.
5. «Turkiston viloyatidagi xalqlarni zabt va rabt qilmoq ya'ni boshqarmog'ining nizomi». – Toshkent: FASHI. – Qo'lyozma № 9542. – 232 v. تورکستان ولایتی ده غی خلق لارنی ضیت و ربط قیلیمق یعنی باشقارماغی نینک نظامی.
6. «Dastur ul-amal». – Toshkent: FASHI. – Qo'lyozma № 571. – 54 v. دستور العمل.
7. O'zRMDA I-19-fond, 1-ro'yxat, 3993-ish, 5- varaq.
8. O'zRMDA I-13-fond, 1-ro'yxat, 334-ish, 50-varaq
9. O'zRMDA I-18-fond, 1-ro'yxat, 1800-ish, 10-varaq
10. O'zRMDA I-19-fond, 1-ro'yxat, 13277-ish, 10-varaq
11. I.Alimov. O'zbekistonda vaqf mulklarining tugatilishi tarixi. – Toshkent: «Fan», 2009. – B. 41.
12. H.Ziyoyev. O'zbekistonning Rossiya bilan elchilik va iqtisodiy aloqalarining o'rnatilishi, rivojlanishi tarixi (qadimgi davrlardan to XX asr boshlarigacha). O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – B. 159.
13. N.Topildiyev. Qo'qon xonligining Rossiya bilan diplomatik aloqalari tarixidan (XIX asr-1876 yilgacha). «Fan», 2007. – B. 33.
14. Otchet... K.K.Palena. Krayevoy upravlenie. S.Peterburg. Omskaya tepografiya. 1910. – S. 11.
15. Bartold V.V. Istoriya kulturnoy jizni Turkestana. Leningrad. Izdatelstvo akademii nauk SSSR, 1927. – S.
16. Turkestanskiy sbornik. 1867. T. 6. – S 287.
17. «Vaqt» gazetasi. 1907. – 13 iyun. – 182-son.
18. «Sadoi Farg'ona» gazetasi. 1914. – 22 iyun, 33-son.
19. «Sadoi Turkiston» gazetasi. 1914. – 29 aprel, 6-son.
20. «Shuhrat» gazetasi. 1907. – 11 dekabr, 2-son.
21. «Taraqqiy» gazetasi. 1906. – 9 fevral, 9-son.
22. «Tarjimon» gazetasi. 1895. – 21 may. – 52 bet.
- «Turkiston viloyati» gazetasi. 1870. – 13 oktyabr. 5-son.

FARG'ONA SHAHRIDAGI "KIRGIL OTA MOZOR" ZIYORATGOHI HAQIDA AYRIM MULHAZALAR

НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ К СВЯТЫНЕ "КИРГИЛ ОТА МАЗОР" В ФЕРГАНЕ

SOME COMMENTS ON THE KIRGIL OTA MAZOR SHRINE IN FERGANA

M.F.Rasulov, Far.DU

Annotasiya. Maqolada Farg'ona shahrida joylashgan Sayyid Ubaydullo Xojaning shajarasi, hayoti va faoliyati, u haqda xalq orasida mavjud rivoyatlar hamda Qirguli toponimining kelib chiqishi bilan bog'liq rivoyatlar haqida fikr yuritiladi. Bundan tashqari, maqolada ziyoratgohni ichki, xususan, ziyorat turizmi ob'ektiga aylantirish to'g'risida ayrim fikr-mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: vasiqa, pир, avliyo, Kirgil ota mozor, ziyoratgoh, ziyorat turizmi, shajara, shariat.

Аннотация. В статье рассматриваются генеалогическое древо, жизнь и деятельность Сайида Убайдулло Ходжи в Фергане, легенды о нем в народе и легенды о происхождении топонима Киргули. Кроме того, в статье комментируется превращение святыни в объект внутреннего, в частности, паломнического туризма.

Ключевые слова: васика, пир, авлиё, мавзолей Киргил ота, святыня, паломнический туризм, генеалогическое древо, шариат.

Annotation. The article examines the family tree, life and work of Sayyid Ubaidullo Khoja in Fergana, the legends about him among the people and the legends about the origin of the Kirguli toponym. In addition, the article comments on the transformation of the shrine into an object of internal, in particular, pilgrimage tourism.

Key words: wasika, feast, avliyo, Kirgil Ota mausoleum, shrine, pilgrim tourism, family tree, Sharia.

Islom tarixida Muhammad (s.a.v.) payg'ambar va uning avlodlari haqida ma'lumot beruvchi manbalar ko'plab uchraydi. Jumladan, Markaziy Osiyoning turli hududlarida payg'ambarimiz avlodlari yashab o'tganligi, ularing hayoti va faoliyati haqida qator manba va hujjatlar guvohlik beradi. Xususan, "Jomiul-maqomat", "Rashahot", "Silsilatun Orifin", "Temurnoma", "Boburnoma" hamda A.F.Middendorfnig "Farg'ona vodiysi ocherklari" kabi asarlarda Turkiston o'lkasi, jumladan, Farg'ona vodiysida ham Muhammad (s.a.v) payg'ambar avlodlari yashab o'tganligidan darak beruvchi ma'lumotlar mavjud.

Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning avlodlari qizi Fotimai Zahro va kuyovi hazrati Alilarning farzandlari Imom Hasan va Imom Husayndan tarqalgan, deb hisoblanadi.

Markaziy Osiyoda qadimdan yuritib kelingan maxsus muhr bilan tasdiqlangan shajara hujjatlari mavjuddir. Mana shunday

hujjatlardan biri hozirgi kunda Marg'ilon shahri Bobodehqon ko'chasi, 21-uyda yashovchi Buzrukov Ahrorxon akalar xonadonida saqlanmoqda. Bu hujjat Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning avlodlaridan Sayyid Ubaydullo Xoja shajarasi tushirilgan vasiqa [3] bo'lib, davrlar o'tishi bilan shajaraga yangi vakillar kiritilganda, qozilar almashganda va boshqa holatlarda Marg'ilon hukmdorlari, qozikalonlari muhrlari bilan tasdiqlanib borilgan. Vasiqa "Kirgil mozor" majmuasiga berilgan bo'lib, uning tarkibiga mahalla guzari va Markaziy Osiyoda yagona bo'lgan uch toshli tegirmon (afsuski, hozirgi kunda tegirmonning o'rni qolgan xolos)ni tasarruf etish uchun tuzilgan bo'lib, mustaqillik yillarida ham hujjat O'zbekiston Musulmonlar qo'mitasi muhri bilan tasdiqlangan.

Sayyid Ubaydullo Xoja shajarasi Payg'ambarimizning 15 avlodidan bo'lgan Sayyid Kamoliddinga borib taqaladi. Sayyid

Kamoliddin Madina shahrida tug'ilib o'sgan va voyaga etgach, o'ziga pir-ustoz axtarib xalifa Abu Bakr Siddiq zotlaridan bo'lgan Sulton Ilki Moziy huzuriga keladi. Ilki Moziy O'sh viloyatiga qarashli O'zgan shahrida turardi. U o'z qizini Sayyid Kamoliddinga nikohlab beradi, bu nikohdan o'g'il farzand dunyoga keladi va unga Sayyid Burhoniddin deb ism qo'yiladi.

Turkiston o'lkasida yashab o'tgan Payg'ambar (s.a.v)ning keyingi avlodlari aynan Sayyid Burhoniddindan tarqalganligini manbalar tasdiqlaydi. Jumladan, "Boburnoma"da ham bu haqda qisqacha ma'lumot berib o'tiladi [1. B. 51.].

Sayyid Ubaydullo Xoja Farg'ona viloyati Qal'acha qishlog'ida taxminan 1750–1830 yillarda yashab o'tgan. Rivoyat qilishlaricha, Sayyid Ubaydullo Xoja pir-ustozlikda o'z davrining etuk allomasi bo'lib, Farg'ona viloyatining Arsif, Valik, Qal'acha, Sufon, Qo'chqorchi (hozirgi Quvasoy shahri atrofidagi qishloqlar), shuningdek, Yormozor, Marg'ilon atrofidagi qishloqlarda ilm-ma'rifat tarqatish, shariat qoidalarini targ'ib qilishda jonbozlik ko'rsatgan. Xalq orasida bu shaxs avliyo darajasiga ko'tarilgan. "Mushukni tiriltirgan to'ram" nomi bilan mashhur bo'lgan. Bunday nomlanishiga sabab, uning ilohiy kuchiga ishonmagan bir guruh shaxslar pirga mushuk go'shtini pishirib kiritishgan. Pir go'shtga qarab "pisht" degan ekan mushuk tirilib, qochib ketibdi. Bu, albatta, haqiqatdan yiroq rivoyat. Lekin, xalq Ubaydullo Xojaning payg'ambarimiz avlodidan ekanligi, diniy bilimlarining naqadar kuchliligidan unga pir, avliyo sifatida e'tiqod qilishgan. Shunga o'xshagan yana bir necha rivoyatlar mavjud. Rivoyat qilishlaricha, Farg'ona vodiysi hududiga qalmoqlar bosqin qilib, hozirgi Qirguli hududiga etib kelganlarida, bunday dahshatli baloni daf qilishni aholi Hazrat Ubaydullo Xojadan iltimos qiladi.

Hazrat Ubaydullo Xoja erta tongda Xudodan yurtga kelgan baloni tezroq daf

qilishni so'rab: "Xudoyim, bu dushmanni o'zing qaytar! Iloyo bitta qolmay qirilib ketsin", deya duo qilgach, dushman o'z-o'zidan qirilib ketgan ekan.

Shundan so'ng bu hudud "Qirg'il" yoxud keyinchalik "Qirguli" deb yuritilgan [2. B. 44.].

Kirgil ota mozori deb atalishiga oid yana boshqa bir rivoyat ham mavjud: Sayyid Ubaydullo Xoja namozdan keyin jamoa bilan diniy mavzuda suhbatlashib o'tirgan paytda, muridlaridan biri Qo'ldosh so'fi masjid xonaqosi oldida namozga kechikkanidan xijolat tortib, qor yog'ayotganligiga qaramay ichkariga kirishga uyalib turgan. Pir bu holatni tavajjub bilan sezib "Kirgil so'fi", deb buyuradilar. SHu daqiqadan boshlab jamoa pirning nazariga tushganligi uchun, Qo'ldosh so'fini "Kirgil so'fi" deb atay boshlaganlar.

Sayyid Ubaydullo Xoja 72 yoshda vafot etgan. Vasiyatlariga asosan, jasadlari solingan tobutni pir nazariga tushgan Qo'ldosh so'fi aravasiga yuklashgan. Rivoyatlarga ko'ra, ot hozirgi Kirgil mozor turgan erga kelib to'xtagan va shu erga dafn qilingan.

"Kirgil mozor" yoki "Qirg'il mozor" ziyoratgohi Marg'ilon shahriga janubiy tomondan kirishda shu nom bilan ataluvchi mahallada joylashgan.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimiz, mazkur ziyoratgohga berilgan vasiqa va undagi muhrlar mutaxassislar tomonidan o'rganilib, yakuniy ilmiy xulosaga kelish lozim. Sayyid Ubaydullo Xojaning hayoti va faoliyati ilmiy manbalar asosida to'liq yoritilib berilsa, ichki turizmga, xususan, ziyorat turizmiga yana bir yangi yo'nalish ochilishi mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, yurtimizda, xususan, Farg'ona vodiysida aziz avliyolar, piru komillar abadiy qo'nim topgan ko'plab ziyoratgohlar hali to'liq o'rganilib, yakuniy ilmiy xulosaga kelingani yo'q. Bu masala tarixchilar uchun keng tadqiqot obyekti sifatida dolzarb ahamiyatga egadir.

Iqtiboslar/ Сноски/References:

1. Бобурнома. –Т., 1989. Б. 51.
2. Мирзаахмедов Р., Муртазаев А., Муртазаев А. Маргилон замини жавоҳирлари. "Фарғона" нашриёти. 2014. Б. 44.

3. **Vasiqa** — Yaqin va O'rta SHarq mamlakatlarida (shu jumladan, 1917 yilgacha Turkistonda) er-mulk oldi-sotdisi to'g'risida tuzilgan rasmiy shartnoma. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2001, B.393.

FARG'ONA VODIYSINING NASLLI OT YETISHTIRISH MARKAZLARI TARIXIDAN

ИЗ ИСТОРИИ ПЛЕМЕННЫХ ЦЕНТРОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

FROM THE HISTORY OF BREEDING CENTERS OF THE FERGANA VALLEY

I.Yo'ldashev- tarix fanlari nomzodi, v/b dosent

Z.Yu.Esonov – tarix fanlari bo'yicha PhD

QDPI o'qituvchilari

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona vodiysining g'arbiy qismidagi qipchoq, o'zbek turk, ming urug'iga mansub aholi qishloqlarida naslli ot yetishtirishning tarixiy taraqqiyoti va yuzaga kelgan toponimlar xususiyati tahlil etilgan. Asosiy e'tibor vodiyni qadimiy yilqichilik ildizlarini bugungi kungacha saqlanib qolish omillarini yoritib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Yilqichilik, samoviy otlar, qarabayir, ming urug'i, amirobod, kishnog'ich ota, milliy sport.

Аннотация: В данной статье анализируется историческое развитие племенного коневодства и характеристика формирующихся топонимов в аулах кыпчакских, узбекско-турецких, тысячных племен западной части Ферганской долины. Основное внимание сосредоточено на том, чтобы пролить свет на факторы, сохранившие древние конные корни долины до наших дней.

Ключевые слова: Коневодство, небесные кони, карабаир, тысяча семян, амирабод, кишнокич ота, национальный вид спорта.

Annotation. In this article, the development of horse breeding in the historical part of the Kipchak, Uzbek-Turkish, thousand-seed meaning in the loading part of the Fergana Valley and the correct control of the resulting toponyms. Its main focus has been on demonstrating the factors that have preserved the valleys of the valley to this day.

Key words: Horse breeding, celestial horses, karabayir, thousand seeds, amirabod, kishnokich ota, national sport.

O'zbek xalqining ko'p asrlik milliy qadriyatlarini ifoda etuvchi yilqichilik an'analari rivojlantirish va tadqiq etish masalasi doimo dolzarb ahamiyat kasb etgan [1:1;1].

Markaziy Osiyodagi qadimiy yilqichilik rivojlangan hududlardan biri Farg'ona vodiysi bo'lib, bu muammoni yorituvchi ko'plab arxeologik topilmalar, yozma manbalar va tarixiy asarlar mavjud. Biroq, mazkur ma'lumotlarni o'zaro qiyosiy tahlil etgan holda bu hududdagi ayrim mikro markazlarning yilqichilik an'analari ilmiy tahlilga tortilmagan.

Farg'ona vodiysi Markaziy Osiyoning qadimdan yilqichilik rivojlangan hududlaridan biri bo'lib, bu to'g'rida ko'plab folklor, ashyoviy va yozma manbalar yuzaga kelgan. Xususan, vodiyni uchqur otlari tusi va gavdasi bilan bog'liq, ya'ni qanotli otlar haqidagi rivoyatlar mavjud. Axborotchilarni ma'lumot berishicha bir rivoyatga ko'ra vodiylar shimolidagi Chotqol-Qurama tog' tizmasi etagidagi Ardashonbuloq ziyoratgohi yaqinidagi Tulporko'l ko'lidan vaqti-vaqti bilan afsonaviy uchqur ot qurqlikka chiqadi deyilgan. Shu sabab yilqichilar shu afsonaviy otni tutib, mahalliy otlarga chatishtirib undan zot olishga intilganlar.

O'zining naslli otlari bois, vodiya qadimdan otga yuksak darajadagi e'tibor, unga e'tiqod an'analari shakllangan va taraqqiy etib borgan [2: 46-48]. Mazkur davrga doir ma'lumotlar tahlili, Farg'ona vodiysining sharqida aslida yilqichilikni rivojlanishiga vodiyni ushbu qismlaridagi yilqichilik uchun zarur bo'lgan tabiiy yaylovlarning ko'pligi, chorvachilikka ixtisoslashgan mahalliy aholining ko'p asrlik an'analari nasldor ot yetishtirishning poydevori bo'lib xizmat qilganligini ko'rsatadi. Farg'ona vodiysining sharqiy va shimoliy qismidagi dunyo tan olgan mazkur yilqichilik an'alarining ba'zi jihatlari vodiya g'arbida ham rivoj topib borgan deb aytish mumkin. Chunonchi, vodiya g'arbidagi Qo'qon shahri yaqinida joylashgan Dang'ara tumanining bir qator qishloqlarida ham yilqichilik o'tmishdan rivojlanib kelgan. Bu to'g'risida tarixiy-etnografik, toponimik va folklor manbalari dalolat beradi.

Bu joydagi yilqichilik rivojida bir qator omillar, xususan mahalliy aholining lokal an'analari muhim o'rin tutgan. Ma'lumki, qadimdan Markaziy Osiyodagi qozoq, qirg'iz, turkman, xalqlari bilan bir qatorda o'zbek xalqi, shu jumladan 92 o'zbek urug'-qabilalarini tashkil etuvchi qipchoq, turk o'zbek, laqay, qarluq, qo'ng'irotlar, ming kabi etnik guruhlar orasida chorvachilikning yilqichilik tarmog'i rivoj topgan edi. Zero, ular yetishtirgan "laqay", "axaltaka", "yovmut", "qorabayir", "arabi", "qirg'iz" kabi ot zotlari uzoq o'lkalarda ham nom qozongan [3:349;10-329]. Yuqorida nomi aytilgan qipchoq qabilasi orasida nomlanishi ot totemi bilan bog'liq bir qator urug'lar ya'ni to'rtayg'ir, samantli, yettiqashqa, torsari, kulan, qorabaytal, qamchili nomlari bo'lganligi diqqatni tortadi. Dang'ara tumanida shu nomdagi toponim mavjud. Dala tadqiqotlari o'tmishda bu joyga ham yilqichilik rivojlanganligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, ming qabilasi ham 92 o'zbek urug'ining eng katta va e'tiborli urug'laridan biri bo'lib, Qo'qon xonligi davrida katta mavqega ega bo'lgan. Qo'qon xonligi davrida ushbu qabila vakillarini Qo'qon atrofidagi Dehqonto'da, Targ'ova, Chomoshbiy, Pillaxona, Jonikent, To'qaytepa, Pirtak, Tepaqo'rg'on, Katta

Minglar, Kichik Minglar, Qaynar, Saroy, To'rayg'ir qishloqlarida istiqomat qilganliklari qayd etilgan [4:165-166]. Ushbu qishloqlarning ko'pchiligi Dang'ara tumanida joylashgan bo'lib, o'tmishda tabiiy sharoiti yilqichilik uchun qulay bo'lgan to'qay, o'zlashtirilmagan tabiiy qum barxanlari orasidagi o'tloqlardan iborat edi. Natijada aholi o'zining etnik an'alariga tayanib, mahalliy aholining qadimiy an'alarini mazmunan boyitgan holda yilqichilik tarmog'ini yanada rivojlantirganlar.

Qo'qon xonligidagi yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar ham bu hududda yilqichilik taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Ya'ni, xonlikni boshqargan ming sulolasi vakillari yilqichilikni rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratgan. O'lkashunos tadqiqotchi Ya. Dadaboevni ta'kidlashicha bu jihat ayniqsa xukmdorlar Olimxon va Umarxon davrida rivoj topgan. Xukmdorlarning poytaxt tashqarisida ham alohida mulklari bo'lib bu joylarda nasldor otlarni parvarishlashga e'tibor qaratilgan. Shunday maskanlardan biri Dang'ara tumanidagi Katta Amirobod qishlog'i bo'lib, bu qishloqda ham o'zbek urug'larining ming, qipchoq etnik guruhlarini istiqomat qilib yilqichilikni rivojlantirgan edi. Shu davrning tarixchisi Hakimxon To'raning "Muntaxab ut-tavorix" asarida qayd etilishicha, Qo'qon xoni Olimxon davridan boshlab davlatda amir atamasi yuzaga keldi. Tabiiyki bu nom bilan bog'liq joy nomlari Qo'qon atrofi mavzellarida ham XIX asr boshidan shakllanib kelgan. Toponimchi olimlar Amirobod joy nomi amirning qishlog'i, amirga qarashli mulk ma'nosini bildirishini bildiradilar [5:6]. Bundan ma'lum bo'ladiki ushbu maskanda yilqichilikni yangi ko'lamda rivojlanishiga Qo'qon xonlari ham xissa qo'shganlar deb aytish mumkin.

Ta'kidlash kerakki, ushbu zaminda istiqot qilgan aholi vakillarining yilqichilikka yuqori e'tibori, bu sohada alohida iste'dodli kishilarni yetishib chiqishi muhim rol o'ynagan. Dang'ara tumani hududidagi Katta Amirobod qishlog'i yaqinida mavjud ma'lumotlarga ko'ra ana shunday shaxslardan biri Kishnog'ich ota nomi bilan tanilgan Aza'mxon to'ra ismli shaxs yashagan. Uning otasi Naqshbandiya

tariqatining izdoshi Sayyid Jalolxon to'ra bo'lib, ilmi, obry-e'tibori bilan bu zaminda tanilgan inson edi. Chorvador aholi orasida to'ralar toifasiga alohida e'tibor bo'lgan. Chunki ularning ajdodlari payg'ambarlarga borib taqaladi deyilgan. Bu ulamoning ko'plab mulklari, jumladan yilqi uyurlari ham bo'lgan. A'zamxon ilm olish bilan birga otlar fe'l-atvorini o'rganib balog'atga yetadi. Mohir sinchi bo'lib yetishadi. Otlarni kishnash muloqatini o'rganib el orasida "Kishnog'ich ota" nisbasini oladi [6:38]. Aza'mxon to'rani XVIII asr birinchi yarmida yashagan deb taxmin qilish mumkin. Chunki uning hayoti bilan bog'liq rivoyatlardagi voqea-hodisalar Qo'qon xoni Abdulkarimbiy davri (1733-1750 y) bilan bog'liq. Ushbu ma'lumotlarga ko'ra 1740 yillar atrofida qalmlar Qo'qon xonligi hududiga bostirib kiradi. Ularga qarshi Qo'qon yaqinidagi janglarda Aza'mxon to'ra dushman otlarini o'z xislati bilan safdan chiqarib qahramonlik ko'rsatadi. Abdulkarimbiy A'zamxon to'rani mukofatlab davlatdagi miroxo'r lavozimiga taklif etadi. A'zamxon to'ra otlarga xos kishnab ular bilan o'ziga xos tarzda "so'zlasha" olgan, ularga ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega bo'lgan. U otlar zotini, yoshini, xulq-atvorini aniqlashda mohir bo'lgan. Butun hayoti davomida vodiydagi ko'plab yilqi egalari, chavondozlar turli masalalarda yordam so'rab uning huzuriga kelgan va bu jihat davr o'tishi bilan chavondozlar o'rtasida an'anaga aylana borgan. Taniqli sinchi keksayib vafot etgach uning qabri tepasiga maqbara bunyod etilgan. Bu joy keng xalq ommasining, ayniqsa ulochi chavondoz, otga mehri baland kishilarning doimiy ziyoratgohiga aylangan [7:1]. Shu tarza "Kishnog'ich ota" ziyoratgohi yuzaga kelgan deb aytish

mumkin. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, yilqichilik homiy-piri deb vodiya Qambarota yoki Bobo Qambar timsoli tan olingan [8:28;55]. Ot bilan shug'ullanuvchilar o'z homiysining mozorini yilda bir marta bo'lsa-da ziyorat qilib va shu ziyoratohga nazr-niyoz atab kelgan. Bundan ma'lum bo'ladiki, Kishnog'ich ota ziyoratgohiga chavandozlarni e'tiqodi an'analari ot kulti patronimlari asosida yuzaga kelgan. Mahalliy chavandozlik maktabi an'analarini shakllanishida ma'naviy tayanch, an'analar davomiyligini ta'minlab turgan yilqichilar e'tiqod markazi rolini o'ynagan.

Mahalliy aholida asrlar davomida zotli otni tanlash, uni parvarishlash, tarbiyalash, sovutish, ulochqa tayyorlash an'analari shakllangan va avloddan avlodga meros o'tgan. Bunday har bir jihatga e'tibor qaratilgan. Chunonchi, mohir yilqiboqarlar otni bo'lg'usi musobaqalarga tayyorlashda uning nasliga alohida e'tibor qaratganlar. Turli naslli ot zotlarini o'zaro chatishtirib yangi zotlar yaratganlar. Uloq uchun ko'proq arabi, qorabayir otlari tanlangan. Zero, xalq og'zaki ijodida keng tarqalgan uchqur otlar bedov, tulpor, duldul deb atalib ko'proq arabi, axalteka, yovmut, qorabayir zotlarga mansub bo'lgani ma'lum.

Xulosa qilib aytganda, Farg'ona vodiysining g'arbiy qismidagi Dang'ara tumani qishloqlari yaqin o'tmishimizda naslli ot yetishtirishning markazlaridan bo'lib hisoblangan. Ushbu an'analarni tarixiy ildizlarini aniqlash, ilmiy muomalaga tortish, milliy ot sportini rivojlantirish, ekoturizmni taraqqiy ettirish, eng asosiysi yosh avlodni milliy qadriyatlarimiz ruhida tarbiyalashda muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Йилқичилик ва от спортини ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисидаги 2017 йил 15 июнь, 3057-сон; Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2017-2021 йилларда йилқичилик ва от спортини комплекс ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги" 2017 йил 19 июль, 517-сон қарори.
2. Йўлдошев С. Фарғона водийсида йилқичилик: тарихий этнографик лавҳа // ФарДУ Илмий хабарлари. – Фарғона. 2005. №1. – Б. 46-48.
3. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 4-жилд. – Б. 349; Мидендорф А. Очерки Ферганской долины. – СПб. 1882. – С. 10-329.
4. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – Т.: 1973, – С. 165-166.
5. Охунов Н. Жой номлари тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б. 6.
6. Хўжаев М. Ер ости тилсимотлари. – Т.: 2002. – Б. 38.

7. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Данғара тумани Кишноғич ота зиёратгоҳи. 2021 йил.

8. Аширов А. Древние религиозные верования в традиционном быту узбекского народа. Автореф. док. ист. наук. – Т.: 2008. – С. 28.

**FARG'ONA VODIYSI HUNARMANDCHILIK AN'ANALARINI SAQLANISHIDA ETNIK
XUSUSIYATLARNING O'RNI
(XIX asr oxiri–XX asr boshlarida)**

**РОЛЬ ЭТНИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В СОХРАНЕНИИ ТРАДИЦИОННЫХ
ТРАДИЦИЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ
(конец 19 - начало 20 вв.)**

**THE ROLE OF ETHNIC FEATURES IN THE PRESERVATION OF TRADITIONAL
TRADITIONS OF THE FERGANA VALLEY
(Late XIX-early XX centuries)**

Z.Y.Esonov - Qo'qon DPI o'qituvchi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona vodiysining yarimo'troq etnoslari hunarmandchilik an'alarini saqlanishida mazkur etnoslar etnik xususiyatlarning o'rni va roli masalasi ochib berilgan.

Аннотация. В этой статье освещены место и роль этнических особенностей этносов в сохранении ремесленных традиций полуоседлых народов Ферганской долины.

Annotation. In this article was studied the role and place of the ethnic features in the saving of handicraft traditions semi-nomadic nations of Fergana valley.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, etnomadaniyat, hunarmandchilik, etnik xususiyat, yarimo'troq, gilamdo'zlik, o'troqlashuv.

Ключевые слова: Ферганская долина, этнокультура, ремесло, этнической идентичности, полуоседлое, ковроткачество, оседание.

Key words: Fergana valley, ethnoculture, handicrafts, ethnicity, semi-nomadic, carpet weaving, settlement.

Hozirgi informatsion va kommunikatsion jarayonlar jahonda shiddat bilan rivojlanayotgan globallashuv davrida xalqlarni o'zligini saqlab qolishga qaratilgan intilishlari kuchaymoqda. Xalqlar turmushining o'ziga xos jihatlari uning etnomadaniyati, shuningdek nomoddiy merosida ko'proq aks etib bunda hunarmandchilik tarixi masalasi muhim o'rin tutadi. Chunki mazkur tarmoq negizida xalqlarning ko'p asrlik xo'jalik mashg'uloti, moddiy madaniyati taraqqiyoti, etnik an'analari namoyon bo'ladi. Aynan etnik an'analari hunarmandchilikdagi ba'zi jihatlari ya'ni, ishlab chiqarish usuli, mahsulot turi,

uning shakli va xom-ashyosi hamda bezagida o'z ifodasini topadi. Shu sababdan hunarmandchilik an'alarini saqlanishida etnoslar etnik an'analari muhim o'rin tutib, ushbu masalani o'rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Jumladan, istiqbol yillarida O'zbekistonda hunarmandchilik tarmog'i faoliyatini qayta tiklash, rivojlantirishga muhim ahamiyat berilmoqda [1:1].

Farg'ona vodiysi Markaziy Osiyoning eng qadimiy tamaddun o'choqlaridan biri bo'lib, mintaqada hunarmandchilik tarmog'i qadimdan rivojlanib kelgan [2:83]. Tarmoq keyingi tarixiy davrlarda ham vodiya taraqqiy etib,

biz tadqiq etayotgan XIX asr oxiri –XX asr boshlariga kelganda ham, o'zining avvalgi ko'pgina xususiyatlarini saqlab qolgan edi. Ayniqsa bu jihat bu hududdagi yarimo'troq etnoslar xo'jaligida ustun turgan. Chunki, ushbu etnoslar turmush tarzidagi bir qator o'zgarishlarga qaramay, o'zlarining etnik an'analarini keyingi davrlarda ham saqlab qolishga intilishlari bois, hunarmandchilik an'analari bardavomligi saqlangan. Buni bir qator tadqiqotchilar ham qayd etganlar[3: 62; 3:20; 3:212-213; 3:73; 3:107-110].

XIX asr oxiri –XX asr boshlarida Farg'ona vodiysida yarimo'troq etnoslar asosan tog' oldi hududlari va markaziy cho'l qismlarida doimiy va mavsumiy tarzda istiqomat qilganlar. Chunonchi, XIX asr oxirida Farg'ona viloyati aholisini 1.571.157 nafar kishi tashkil etgan [4:1]. Shundan 1.304.719 nafari yoki umumiy aholining 83 % qishloqlarda istiqomat qilgan bo'lib, ularning salmoqli qismi yarimo'troq qirgiz, qoraqalpoq, qipchoq, turk, qurama va yuzlardan iborat edi. Ushbu davrda vodiya yarimo'troq etnoslari xo'jaligida dehqonchilikning o'zni tobora ortib borsada, biroq ayni paytda chorvachilikning ahamiyati hali yuqori edi. Ular xo'jaligida chorva xom-ashyosini qayta ishlashga asoslangan yung mato, gilam va palos to'qish, kigiz bosish, arqon eshish, teridan charm buyumlari, shuningdek, savat va bo'yra to'qish kabi hunar turlari rivojlangan edi. Ushbu etnoslarning mazkur hunar turlariga ixtisoslashuvlariga ko'p omillar, ya'ni xo'jalik an'analari, turmush tarzi, urf-odatlar va o'rnashgan geografik muhit xususiyatlari o'z ta'sirini ko'rsatgan. Biroq, bunday jarayon har bir etnosda misolida turlicha kechgan.

Farg'ona vodiysidagi eng ko'p sonli yarimo'troq etnoslardan biri qirg'izlar bo'lib, ular xo'jaligida zotdor ot va qo'y yetishtirish doimo muhim o'rin tutgan [5:19]. Shu sababdan qirg'izlar teri idishlar va liboslar tayyorlash, yungdan gilam va naqshli matolar to'qish, kigiz bosishda nafaqat vodiya, balki uzoq o'lkalarda ham tanilganlar. Shuningdek, ular turmushida ba'zi yog'och buyum turlarini tayyorlash ham rivojlanib kelgan[6:255; 6:288]. Ayniqsa, vodiya qirg'izlarning Kandi qabilasi Xidirsha urug'i gilamdo'zlik bilan tanilgan [7: 67- 82]. XX asr boshida Andijonning Oyim va Dardoq

volostlarida Xidirsha urug'ining o'nlab vakillari shunday turdagi gilam to'qish bilan mashg'ul ekanligi qayd etilgan. Xidirsha gilami yorqin qizil rangli, qadimiy naqshli va o'ziga xos to'qilish uslubi bilan ajralib turgan. Uning xom-ashyo ishlovi, gilamdagi mayin pat, gilam o'lchami, qo'shni qoraqalpoq, turk, qurama gilamlaridan birmuncha farq qilgan. Bunday gilamlarga tashqi bozorda talab katta bo'lgan. Shu sababdan chor xukumati bu eksportbop qimmatbaho mahsulotni tayyorlashni kengaytirishni rejalashtirgan. Xattoki Andijonda gilam bilan savdo qiluvchi markaz ochilgan. Biroq, bunday rivojlanish uzoqqa bormagan. Chunki bir tomondan bunday mahsulotga tashqi bozorda talab ortishi natijasida ishbilarmon kishilar mahsulotni sifatiga qaramasdan, tayyorlanish hajmini tobora ko'payтира boradilar. Natijada gilamning avvalgi sifati yo'qoladi. Xususan, sayyoh A.Vamberi bu haqda shunday yozadi: "Qadimiy qimmatli gilam nusxalari o'lkadan olib ketilgan, to'qimachilikda avvalgi gilamlardagi ajoyib naqsh namunalari, tasviriy bezaklar yo'qotilgan va ular bozorning didsiz talabi ostida o'simlik buyoqlari o'rniga mineral, ko'pincha o'ta sifatsiz bo'yoqlar bilan almashtirgan edi"[8:211]. Ikkinchi, tomondan gilamdo'zlikka XX asr boshiga kelib Farg'ona vodiysida yuz bergan tarixiy jarayonlar ham salbiy ta'sir etadi. Ya'ni, bu davrda vodiya qirg'izlarining o'troqlashuvi kuchaydi. Natijada yung xom-ashyosi kamaydi, gilamdo'zlik an'analariga putur yetdi.

Qirg'izlar vodiya bu davrda kigiz tayyorlash borasida ham juda tanilganliklarini e'tirof etish mumkin. Chunki ular xo'jaligida kigiz tayyorlanadigan yung sifatiga, unga o'ziga xos tarzda ishlov berishga alohida ahamiyat qaratilgan. Shuningdek, kigizni yuqori did bilan bezatish anhanalari ham yuzaga kelgan. Shu sababdan vodiyaning ichki umumiy bozorida bunday mahsulot juda xaridorgir bo'lgan. Qirg'izlar shu bilan birga terisidan charm oshlash va undan buyum tayyorlash bilan ham tanilganlar. Ular oshlangan charmdan tayyorlagan turli teri idishlar, etiklar, kamarlar, ot anjomlari yarimo'troq aholi orasida mashhur bo'lgan.

Bunday mahsulotlarni bir qismi vodiydagi o'troq xalqlar tomonidan ham xarid qilingan va turmushda keng foydalanilgan.

Vodiy qoraqalpoqlari esa yungdan palos va qamishdan bo'yra to'qishning usta hunarmandlari sanalgan. Ayniqsa, ular vodiyni mohir bo'yrado'zlari sifatida tanilganlar. Vodiy qoraqalpoqlarining qishloqlari asosan daryo bo'yidagi qamishzorlar yaqinida joylashgan bo'lib, asrlar davomida ular qamish poyasidan turli bo'yra mahsulotlari to'qishga ixtisoslashib kelganlar. Vodiydagi bozorlarida qoraqalpoqlar tayyorlagan qamish buyumlar o'zining yuqori sifati bilan ajralib turgan. O'tkazilgan dala tadqiqotlari ham buni tasdiqlaydi. E'tiborli jihati bunday hunarmandchilik an'analari bugungi kunga qadar saqlangan[9:1]. Chorvachilik vodi y quramalari xo'jaligida ham rivojlanib kelgani bois, ular hunarmandchiligida egarsozlik keng yoyilgan edi. Quramalar egar uchun mos yog'och turini to'g'ri tanlash, unga yuqori sifat bilan ishlov berish, turli egar turlarini yasashda mahoratga erishganlar. Vodiy yuzlari esa yog'ochdan arava yasashda tanilganlar. Chunki vodi y o'troq va yarimo'troq aholisi orasida bunday ulov turiga ehtiyoj katta bo'lib, yuzlar

aravaso'zlikdagi an'analari tufayli bu mahsulotni tayyorlashga ixtisoslashib borganlar. Ushbu an'analari keyingi davrda ham ushbu etnik guruh qishloqlarida o'zining avvalgi mavqeyini saqlab qolgan[10:1]. Buni vodi y g'arbidagi qishloqlarda olib borilgan dala tadqiqotlari ham tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Farg'ona vodiysi yarimo'troq aholisi xo'jaligida bir qator hunarmandchilik tarmoqlari rivoj topgan bo'lib, bu tarmoqlarni aholi xo'jaligida o'z o'rnini saqlab qolishida va rivojida etnik an'analari muhim o'rin tutgan. Mazkur davrda etnoslar turmush tarzida o'troqlashuv jarayonlari kuchayadi va shunga bog'liq ravishda ular xo'jaligida ma'lum o'zgarishlar yuz beradi. Buni ta'sirida hunarmandchilik sohasini ayrim turlari tanazzulga uchraydi, biroq etnik an'analari barqarorligi tufayli hunarmandchilik sohasi butunlay to'xtab qolmagan, balki xalqlar turmushidagi o'z mavqeyini saqlab qola olgan va bizning kunlarimizgacha yetib kelgan. Uni bugungi davrda ijodiy rivojlantirish nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Zero, ushbu noyob milliy qadriyatlarimiz negizida xalqimizning ko'p asrlik an'analari, amaliy mehnat tajribalari o'z aksini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Hunarmand" assotsiatsiyasining faoliyatini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 2017 yil 17 noyabrdagi PQ-3393-sonli Qarori// Xalq so'zi. – 2017 yil, 21noyabr, № 234 (6928);
2. Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы. – М.: АН, 1962. – С.83.
3. Губаева С.С. Ферганская долина. Этнические процессы на рубеже XIX – XX вв. Саарброкен, 2012. – С.62; Губаева С. С. Население Ферганской долины. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 20.; Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. – Т.: Фан, 1974. – С. 212–213.; Толстова С. П. Каракалпаки Ферганской долины.– Нукус. 1959. – С. 73.; Файзиёв Т. Узбеки-курама. – Ташкент, 1963. – С. 107–110.
4. Обзор Ферганской области за 1897 год.// Н. Маргилан. 1899 год. – С.1.
5. Погорельский Е., Батраков П. Экономика кочевого аула Киргизстана. – М., 1930. – С.19.
6. Мошкова В. Г. Ковры народов Средней Азии конца XIX – начало XX века. – Ташкент: Фан, 1970. – С.255; Антипина К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. – Фрунзе: АН Киргизского ССР, 1962. – С.288.
7. Мошкова В.Г. Ковры. //Народное декоративное искусство современного узбекского текстиля. . – Т., 1984. – С.67-82.
8. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб. 1865. – С.211.
9. Dala yozuvlari. Farg'ona viloyati Dang'ara tumani O'ymovut, Quduq, Qoraqalpoq qishloqlari. 2017 yil.
10. Dala yozuvlari. Farg'ona viloyati Beshariq tumani Beshsari, Qurama qishloqlari. 2009 yil.

TURKIYADA ALISHER NAVOIY ASARLARINI O'RGANISH MASALASI (XXI ASR)

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АЛИШЕРА НАВОИ В ТУРЦИИ (21 ВЕК)

THE STUDY OF ALISHER NAVOI'S WORKS IN TURKEY (21ST CENTURY)

A.Kurbonov - SamDU
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada Navoiyning Turkiyadagi shoirlarga ta'siri masalasiga to'xtanilgan. Navoiyshunoslik sohasi haqida fikr yuritilgan. Yusuf Chetindog'ning Navoiy bo'yicha qilgan ishlari sanab o'tilgan.

Kalit so'zlar: Navoiyshunoslik, naziranavislik, tarjima, adabiyotshunoslik, shaxsiyat, o'rganish.

Аннотация: Статья посвящена влиянию Навои на поэтов Турции. Обсуждается сфера навоистики. Перечислены работы Юсуфа Четиндога по творчеству Навои.

Ключевые слова: Навоистика, перевод, литературоведение, личность, изучение.

Annotation: The article outlines the sphere of Navoi studies. The influence of Navoi studies to Turkish poets is analysed thoroughly. The works of Yusuf Chetindog about Navoi studies are clarified.

Key words: Navoi studies, naziranavis studies, translation, literature studies, personal, investigation.

Yigirmanchi asrning atoqli navoiyshunosi Fuod Ko'pruluning e'tiroficha, hali hayotligidayoq Navoiyning asarlari turk dunyosining har tomonida – Onado'li va Rumelida, Xuroson va Iroqda, Qrim va Itil(Volga)bo'yida, shuningdek, turkmanlar orasida, hatto Hindistondagi turk saroylarida ham sevib o'qilgan[Koprurlu F. Ali Şir Navai. – Istanbul, 1941, 5-s.]. Albatta, buning ko'plab sabablari bor. Bu sabablarni Navoiyning zamondoshi, hammaslagi Sulton Husayn Boyqaro o'z "Risola"sida shunday ta'riflagan:

"...ma'oniylar abkorig'a bu kunga degincha hech kishi turkona libos kiydirmagan va ul nozaninlarni bu zebo xil'at bila jilvayi zuhurga keltirmaganturur. Va bu mushkbo' ra'nolar tab' nihonxonasida ur'yonlig'din mahjub qolg'andurur va bu hurvash zebolar hullasizlig'din jilvayi noz qila olmog'ondurur [2.12] ...", ya'ni bu kungacha hech qaysi shoir hech kim ko'rmagan va ishlatmagan ma'nolarga turkona libos kiydirmagan va u nozaninlarni bu go'zal kiyimlarda jilvali ko'rinishga keltirmagan. Bu mushkbo'y ra'nolar tab'ning maxfiy xonasida yalang'ochlikdan yashirin qolgan va hurga

monand zebolar kiyimsizlikdan jilvayi noz qila olmagan edilar.

Ma'lumki, Navoiy zamonasida aksariyat nazm ahli she'riyatda nozik his-tuyg'ularni maromida ifodalashda forsiyni turkiydan ustun qo'yishardi. Turkiy tilga nisbatan bunday qarashni Husayn Boyqaro yuqorida juda chiroyli tasvirlarkan, Navoiyning turk tilining o'lgan jasadiga Masih(Iso alayhissalom)ning tiriltiruvchi nafasi bilan ruh kiritganini, ruh topgan tanaga turkiy oyin so'zlarning tola va ipagidan to'qilgan harir libos kiydirganini, so'z gulistonida tab'i navbahoridan puxta va silliq yog'inlar bilan rang-barang gullar ochganini va nazm daryosiga fikrati bulutidan ruhparvar qatralar bilan turfa xil durlar sochganini shavq bilan yozadi.

Albatta, aynan mana shu e'tirof Navoiy asarlarining turk dunyosida tarqalishiga, uning asarlari va shaxsiyatiga doir tadqiqotlarning dunyoga kelishiga zamin hozirladi.

Bugungi kunda jahon adabiyotshunosligi, jumladan, usmonli turk adabiyotshunosligida ham buyuk mutafakkir hayoti va ijodiga doir ko'plab qimmatli ilmiy xulosalar bayon qilingan tadqiqotlar olib

borilmoqdaki, biz Turkiyada navoiyshunoslik allaqachon adabiyotshunoslikning mustaqil sohasiga aylanib ulgurgan deya olamiz.

Turkiyadagi XXI asr navoiyshunosligi haqida gap ketarkan, ayni vaqtda bu masalada ilmiy izlanish olib borayotgan Yusuf Chetindog', Vahit Turk, Deniz Abik, Tanju Seyhan kabi bir qator tadqiqotchilarning o'tgan yuzyilda bu soha rivojiga katta hissa qo'shgan F.Ko'prulu, Z.V.To'g'on, U.F.Sartqoya, Kamol Eraslan kabi atoqli olimlarning munosib vorislari bo'lib yetishganiklarini alohida ta'kidlash joiz.

Biz maqolamizda Yusuf Chetindog'ning Navoiy hayoti va ijodiga doir tadqiqotlari haqida mulohaza yurtishni lozim topdik.

Yusuf Chetindog' bugungi kun turk navoiyshunosligining ko'zga ko'ringan namoyandalardan biridir. Olim 2001-yilda "Alisher Navoiyning G'arb turkchasi devon adabiyotiga ta'siri (XVI asr oxiriga qadar)" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. U Navoiy ijodi, uning turkiy xalqlar, xususan, usmonli turk adabiyotiga ta'siri masalasiga doir "Alisher Navoiyning usmonli turk she'riyatiga ta'siri" (2006), "Alisher Navoiy-Ahmad Posho: o'zaro ta'sir va 33 g'azal" (2010), "Alisher Navoiy" (2014) kabi qator monografiyalar va maqolalar muallifidir.

Atoqli o'zbek navoiyshunosi Ibrohim Haqqulning e'tiroficha, Yusuf Chetindog'ning butun olimlik e'tibori va mehri hazrat Navoiy shaxsiyati, ijodiyoti, XV-XVI asr usmonli shoirlariga o'tkazgan ta'siri va samaralarini tarixiy, ilmiy, adabiy manbalar asosida yoritilgan [Haqqul I. Adabiy ta'sir va ilhom samaralari//Y.Chetindog'. Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati" (5.5.]. шу тартибда қилинг.

Darhaqiqat, Y.Chetindog'ning Navoiyga doir har qanday asarini olib qaramaylik, bu fikrning nechog'li to'g'riligiga amin bo'lamiz. Turk navoiyshunosining nafaqat adabiyot va turkiy til tarixini, balki tarixni ham chuqur bilishi aniq bo'ladi. Adabiyotshunos olimning 2006-yilda Anqarada chop etilgan "Alisher Navoiyning usmonli turk she'riyatiga ta'siri" kitobida 1490-1491 yillardayoq Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarining Onado'liga

kirib kelganligini ta'kidlaydi hamda bu fikrini sulton Boyazid II hamda Mavlono Jomiy o'rtasidagi yozishmalar bilan dalillaydi[Çetindağ Y. Ali Şir Nevai'nin Usmanli şiirine etkisi. – Ankara, 2006, s.51-52.].

Yusuf Chetindog'ning tadqiqotchilar Nodir Hasan va Rohila Ro'zmonova tomonidan tarjima qilinib, 2011-yilda Toshkendagi "Muharrir" nashriyoti tomonidan chop etilgan "Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati" nomli kitobi nafaqat usmonli turk, balki o'zbek navoiyshunosligining katta yutuqlaridan biri bo'ldi.

Ushbu kitobning "Muqaddima"sida muallif Navoiy ijodini hali bahor kelmasdan burun ochiladigan gularga qiyoslab, bu gulning oddiy emas, balki qishning qahr-u qiyinchiliklariga qarshi kurashib, uni bahorga aylantirishga muvaffaq bo'lganligini e'tirof etadi va hazrat Navoiyning "xalqi va ona tiliga yolg'iz so'z emas, amaliy faoliyati bilan o'zini bag'ishlagan daho bir san'atkor"ekanligini ta'kidlaydi[Chetindog' Y. Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati (N.Hasan va R.Ro'zmonova tarjimasini). – Toshkent, "Muharrir" nashriyoti, 2011, 10-11-b.].

Adabiyotshunos olim ushbu kitobining I bobida nazirnavislik haqida bahs yuritadi. Nazirnavislik an'anasi haqidagi mushohadalarini bayon qilar ekan, olim ushbu so'zning ma'nosiga, nazirnavislikning Sharq she'riyatida bir qancha yo'llari mavjudligini Tohir ul-Mavlaviyning "Adabiyot lug'ati"da keltirilgan ma'lumotlar bilan dalillaydi. Bir shoirning ikkinchi bir shoirdan ta'sirlanishi umumiy holda nazirnavislik deb atalsa-da, uning nima maqsadda, qanday yo'l bilan bitilishiga qarab o'ndan ortiq guruhlariga bo'linishini Navoiy va usmonli shoirlar g'azallari asosida yoritishga harakat qiladi. Olim nazirnavislikning yo'llari haqida gapirarkan, tavorud, ya'ni ikki shoir yoki yozuvchining bir-biridan xabarsiz holda bir ma'noni ifodalash hodisasini ijobiy baholasa, birov topgan ma'noni faqatgina so'zlarni o'zgartirgan holda o'z g'azalida ishlatishni katta nuqson sanaydi va uni intihol – "duzdi

suxan", ya'ni she'r o'g'irlash deb baholaydi [Chetindog' Y., ko'rsatilgan asar, 14-15-b].

Adabiyotshunos o'z asarida Navoiyga ergashib, uning asarlari ta'sirida g'azal yozgan, ya'ni nazira bog'lagan Ahmad Posho, Najotiy, Is'hoq Chalabiy, Boqiy, Sabuhiy Fuzuliy kabi shoirlar g'azallarini tahlil qiladi.

Asarning ikkinchi bobida Navoiyning usmonli turk she'riyatiga mansub tazkira va she'rlardagi ta'siri haqida bahs yuritiladi. Muallif Alisher Navoiy g'azallaridan ilhomlanib Fuzuliy, Muhiy, Kamolposhozoda, Lomeiy Chalabiy, Ahmad Posho kabi 70ga yaqin usmonli turk shoirlari va hukmdor ijodkorlari naziralar bitishganligini hamda shu orqali turk mumtoz she'riyatining yangi taraqqiyot davrini

boshlab berishganligini e'tirof etadi [Chetindog' Y., ko'rsatilgan asar, 35-36-b].

Kitobning uchinchi bobida esa XV-XVI asrlarda Onado'lida yashagan shoirlarning Navoiyga yozgan naziralariga to'xtalib, bu davrda Navoiy qalamiga mansub 267 g'azaliga usmonli turk shoirlari tomonidan bitilgan naziralarni keltirib o'tadi, ularning Navoiy g'azaliga hamohangligi, badiiyati, vazni bo'yicha tahlili to'liq beriladi.

Navoiyshunos Yusuf Chetindog'ning ushbu kitobi Turkiya va O'zbekiston navoiyshunoslari uchun muhim manba sanalib, bu ikki qardosh xalq o'rtasidagi o'zaro adabiy yaqinlikning yanada kuchayishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Koprulu F. Ali Shir Navai. – Istanbul, 1941, 5-s.
2. H.Boyqaro. Risola/Nashrga tayyorlovchilar A.Rustam, K.Hasan. – T., «Sharq», 1991, 12-b.
3. Haqqul I. Adabiy ta'sir va ilhom samaralari/"Y.Chetindog'. Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati" (N.Hasan va R.Ro'zmonova tarjimasi) kitobiga so'zboshi. – Toshkent, "Muharrir" nashriyoti, 2011, 5-b.
4. Çetindağ Y. Ali Shir Nevai'nin Usmanli şiirine etkisi. – Ankara, 2006, s.51-52.
5. Chetindog' Y. Alisher Navoiy va usmonli turk she'riyati (N.Hasan va R.Ro'zmonova tarjimasi). – Toshkent, "Muharrir" nashriyoti, 2011, 10-11-b.

INGLIZ ADABIYOTIDA MUALLIMA HAQIDAGI ROMAN XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ РОМАНА О ГУВЕРНАНТКАХ В АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

FEATURES OF GOVERNESS NOVEL IN ENGLISH LITERATURE

H.Muhammedova – falsafa doktori PhD.,
doss, O'zDJTU

Annotatsiya: Adibalar nasrida yaratilgan muallima haqidagi romanlarni yangi yondashuvlar asosida tadqiq etish, viktorian davri ingliz adabiyoti misolida uning o'ziga xosligi va uning tadrijini ijtimoiy jarayonlar kesimida o'rganish hamisha dolzarb sanalib kelgan. Shu ma'noda, mazkur romanlarning poetik strukturasini realizm ijodkorlari ijodiy merosi asosida tadqiq etish va muayyan nazariy umumlashmalar chiqarish, asarlardagi olamning badiiy manzaralariga doir poetik xususiyatlarni tahlil etish va o'rganish hozirgi adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Kalit so'zlar: guvernantka, o'qituvchi, roman, xususiyat, viktorian davr, ayol, tip.

Аннотация: Изучение романов о гувернантках в прозе писателей на основе новых подходов, изучение их специфики на примере викторианской английской литературы и ее эволюции в контексте социальных процессов всегда было актуальным. В этом смысле изучение поэтической структуры этих романов на основе творческого наследия реалистов и выдача определенных теоретических

обобщений, анализ и изучение поэтических особенностей художественного описания мира в произведениях является одной из актуальных задач и вопросов современной литературы.

Ключевые слова: гувернантка, педагог, учитель, роман, особенность, викторианский период, женщина, тип.

Annotation: The study of governess novels in the prose of writers based on new approaches, the study of its specific features on the example of Victorian English literature and its evolution in the context of social processes has always been relevant. In this sense, the study of the poetic structure of these novels on the basis of the creative heritage of realists and the issues of certain theoretical generalizations, the analysis and study of the poetic features of the artistic description of the world in the works is one of the urgent tasks and issues of modern literature.

Key words: governess, teacher, novel, feature, Victorian period, woman, type

Jahon adabiyotida yaratilgan shoh asarlar orasida guvernantka ya'ni muallima haqidagi romanlar ham uchraydi. Mazkur roman tipi o'ziga xos tarixga ega bo'lib, bugungi kunda faqat ayrim adibalar ijodiga xos deb baholanadi. XIX asr ayollarni faqat uy bekasi, xizmatkor, ishchi va guvernantka sifatida faoliyat olib borishi mumkinligini ko'rsatdi. Aynan ta'lim orqaligina guvernantkalik ya'ni muallimalik kasbi ayollarning tafakkuri kengligini va hatto ular ham jamiyatning peshqadam vakillari safida bo'la olishi mumkinligini isbotladi.

Tahlilga tortilgan mazkur tipdagi romanlar viktorian ingliz adabiyotida 1820-1840 yillar orasida shakllandi. Hozirgi kungacha guvernantka tipidagi roman sifatida opa-singil Brontelar tomonidan yaratilgan "Jeyn Eyr" va "Agnes Grey" asarlari kitobxonlar tomonidan mutoola qilinib kelinmoqda. Ikkala asarda ham ta'lim va tarbiya masalasiga alohida e'tibor bilan yondashilgan. Mualliflar asar qaxramonining erkini ijtimoiy mavqega uzviy bog'liq ravishda tarsvirleydi va asosiy e'tiborini personajning ma'naviy, xushaxloq bo'lib ulg'ayishiga qaratadi.

Enn Bronte ijodining xarakterli jihati ham ta'kidlab o'tilgan masalani shaxsiy tajribasidan kelib chiqqan holda tasvirlashi edi. Ingliz tadqiqotchisi Elizabet Jey asarda tasvirlangan timsoldan ko'ra ko'proq uning muhimligini isbotlash ko'zda tutilganligini ta'kidlab o'tadi [1, 280]. Viktorian Angliyada guvernantka so'zi birgina o'qituvchini emas balki, kunlik guvernantka, maktab muallimasi yoki musiqa va raqs muallimasini ham anglatgan. M.J.Piterson fikriga ko'ra

guvernantka misolida viktorian jamiyatda oila bilan birgalikda guvernantkaning o'rne ham mavjud bo'lganligini ko'rishimiz mumkin [8,152]. Ular turli yoshga mansub o'quvchi qizlarni o'qitishga mas'ul bo'lganlar.

XIX asrda guvernantka sifatida faoliyat olib borish yangilik emas edi. Okford ingliz tili lug'atiga ko'ra 1587 yilda birinchi marta guvernantka "woman who has a charge or control of a person esp. a young one – maosh oluvchi ayol yoki asosan yosh shaxsni nazorat qiluvchi" ma'nosini anglatishi ko'rsatib o'tilgan. XIX asrdan oldin guvernantkalik bilan yuqori tabaqa vakillari ham shug'ullanishgan. Ammo guvernantkaga bo'lgan talab tufayli o'rta tabaqaga mansub ayollar soni keskin ko'paydi. Natijada ehtiyoj tufayli o'rta tabaqaga mansub ayollar soni keskin darajada yuqori tabaqaga nisbatan ko'pchilikni tashkil etdi. Guvernantka sifatida faoliyat yurituvchi o'rta tabaqaga mansub ayollar soni viktorian davrda keskin ko'tarildi.

1815 yilda Elizabet Eppleton guvernantkalik so'ngi qirq yil ichida keng taraqqiy etganligini ta'kidladi[1,26]. M.J.Piterson fikriga ko'ra viktorian davrning o'rtalariga kelib guvernantkalar soni mamlakatda yigirma besh mingni tashkil etganligini va bu vaqtda yetmish besh ming nafar ayol xizmatkorlar mavjud bo'lganligini ham aytib o'tadi [8,141]. Elizabet Rigbi esa guvernantka xush-axloq va ta'lim ammo qiymati arziyas bo'lgan mulkdor bo'lganligini ta'kidlagan [9,79]. Uy yumushlari bilan band bo'lgan xizmatkorga qaraganda guvernantka oylik maoshda ozgina farq qilishini aytmaganda ko'p ham xizmatkor

ayoldan farq qilmasdi. Ingliz tadqiqotchisi Meri Meks guvernantka bu oilada mavqei noaniq bo'lgan shaxs ekanligini tasdiqlaydi[5, 398].

1834 yilda "The Christian Ladies Magazine" jurnalida guvernantkalik na jamiyatda va na oilada o'rni aniqlanmagan g'ayrioddiy shaxs bo'lib, ular na oila xizmatkori va na oila do'sti bo'lganligi xaqida izoh berilgan [10,42]. Guvernantka tipidagi roman mualliflari anonim tarzda o'z ishlarini nashr etishgani uchun ular xaqida ma'lumotlar juda kam saqlanib qolingan. Ularning ayrimlari xristian nomlari bilan nomlangan. Britaniya kutubxona katalogida ularning ayrim ismlari jumladan, miss Ross, Eliza Chip, Sara Meri Fitton va X.S imzosi qayd etilgan.

Elizabet Xem va Ellen Vitonlar jurnalida 1810-1820 yillarda o'rta tabaqa oilalaridagi guvernantkalar hayoti haqida maqolalar va biografik voqealar nashr etildi[3, 47-74]. Jumladan, Emilina Lotning "Egiptdagi ingliz guvernantka: Yegipt va Konstantinopoldagi xaram hayoti - The English Governess in Egypt: Harem Life in Egypt and Constantinople (1865)", Anna Leonovsning "Siam sudidagi ingliz guvernantkasi - The English Governess at the Siamese Court (1870)" asarlaridir. Bundan tashqari 1846 yilda Anna Jeymson "Onalar va guvernantkalar o'rtasidagi o'xshashlik - The Relative Position of Mothers and Governesses", Meri Mauris "Onalar va guvernantkalar - Mothers and Governesses" (1847) kabi asarlarni yaratdi.

1966 yilda Inga Stina Ivbankning "Their Proper Sphere: A Study of the Bronte Sisters as Early-Victorian Female Novelists" tadqiqotida guvernantka atamasini ishlatdi va "Agnes Grey" asari M.Shervudning "Guvernantka Kerolayn Mardaunt - Caroline Mordaunt, the Governess", J.Blessington

"Guvernantka - The Governess", Sivel "Emi Xerbet - Amy Herbert" kabi asarlari bilan juda ko'p umumiylik borligini ta'kidlaydi. Uning bunday qarashlari 1997 yilda Jerom Bitining "Jeyn Eyr va Janr - Jane Eyre and Genre" hamda "Misreading Jane Eyre: A Postformalist Paradigm" kabi tadqiqotlar olib borishiga turtki bo'ldi[2, 259]. Syuzan Nax guvernantka tipidagi asarlar o'zining muhimligini saqlab qoldi ammo, uni yaxlit asar janr sifatida baholash murakkabdir. Bunga sabab esa viktorian hikoya turlari bilan adashtirishlaridir [7, 188].

Mazkur davrda yaratilgan asarlarning barchasida guvernantka ya'ni muallima qiyofasi tasvirlangan. Biroq ahamiyatli tarafi shundaki bu asarlarning hammasi ham bitta tipga emas balki bir nechta tipga mansubligidadir. Juliyan Mitchell janrlar adabiyotda o'zini mavzu sifatida kashf etsagina shakllanishi mumkinligini takidlaydi[6, 48]. Mariya Fovley esa Bronte guvernantka qiyofasini ishlayotgan ayol bilan uy bekasi o'rtasidagi farqni ko'rsatib berish uchun tasvirlaganini qayd etgan[11, 27]. 1749 yilda Sara Filding "Guvernantkalar yoxud ayollarning kichik akademiyasi- The Governess, or, the Little Female Academy" asarida guvernantka emas aynan o'qituvchini badiiy xarakterini tasvirlab bergan.

Guvernantka tipidagi asar mualliflari realistik roman an'analariga rioya qilgan holda inson harakterining turli qirralarini ta'lim-tarbiya orqali ochib berishadi. Adibalarni imkonsiz sharoitda qolgan oddiy guvernantkalar taqdiri qiziqtiradi. guvernantkalarni mualliflar bo'yoqlarsiz tasvirlaydi. Mazkur obrazda hayotda muhim masalalar yuzasidan o'z fikriga ega bo'lgan, hayotida aql idrokni va ezgulikni muhim hisoblagan shaxs namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Appleton E. Private education or Practical Plan for studies of young Ladies. London: printed for Henry Colburn 1816. -P. 350.
2. Beaty J. Jane Eyre and Genre. Misreading Jane Eyre. Ohio State University Press 1996. -P. 259.
3. Gillett E. Elizabeth Ham by herself 1783-1820.London: Faber and Faber Limited 1945. -P. 170, Hall E. Miss Weeton Journal of a Governess. Vol I. 1807-1811, -P. 170, Vol II. 1811-1825. London: Oxford University Press 1936- 1939. -P. 170.

4. Jay E. The religion of the heart. Anglican Evangelism and the Nineteenth Century Novel. Oxford: Clarendon Press 1979. –P. 288.
5. Maxse M. On Governesses. London: National Review 1901. -P. 398.
6. Mitchell J. Women: The longest Revolution Essay in feminism, Literature and psychoanalysis. London: Virago 1984. –P. 335.
7. Nash S. Wanting a situation: Governess in Victorian Novels. USA: University of New Jersey 1980. – P. 350.
8. Peterson M.J. The Victorian governess: Status Incongruence in Family and Society. Indiana University press 1973. –P. 256.
9. Rigby E. Vanity Fair and Jane Eyre. Quarterly Review 1848. - P. 176.
10. The Christian Ladies Magazine 1834, N2. –P. 270.
11. Fawler M. Anna Bronte. New York: Twayne Publisher 1996. –P. 290.

IJTIMOY MUHIT VA XARAKTERNING DIALEKTIK BIRLIGI

(Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" romani misolida)

ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ И ХАРАКТЕРА

(На примере романа Одила Якубова «Сокровища Улугбека»)

DIALECTICAL UNITY OF SOCIAL ENVIRONMENT AND CHARACTER

(On the example of Odil Yakubov's novel "The Treasure of Ulugbek")

Z.A.Rahimov,
FarDU dosenti

Annotasiya: Maqolada romannavisi Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" romanidagi ijtimoiy muhitning inson xarakteriga ta'siri hamda ruhiy iztiroblar asosida tarix haqiqat talqiniga e'tibor qaratilgan. Romandagi muhitning murakkab qirralari asosida badiiy xarakterning shakllanish jarayoni tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: muhit, xarakter, ruhiyat, dialektik birlik, uzviylik, mahorat, anglash, talqin.

Аннотация: Статья посвящена влиянию социальной среды в романе Адыла Якубова "Сокровища Улугбека" ("Улугбек хазинаси") на характер человека, а также интерпретации исторической правды на основе духовных страданий. На основе сложных аспектов окружающей среды в романе анализируется процесс формирования художественного характера.

Ключевые слова: окружающая среда, характер, дух, диалектическая единица, гармония, умение, понимание, интерпретация.

Annotation: The article is devoted to the influence of the social environment in Adyl Yakubov's novel "The Treasure of Ulugbek" ("Ulugbek Khazinasini") on the character of a person, as well as the interpretation of the historical truth based on spiritual suffering. On the basis of complex aspects of the environment, the novel analyzes the process of the formation of an artistic character.

Key words: environment, character, spirit, dialectical unit, harmony, skill, understanding, interpretation.

O'zbek romanchiligi jahon adabiyotining uzviy bir bo'lagi sifatida rivojlanib kelmoqda. Bunda romanchilik taraqqiyotida yetuk so'z sohibi Odil Yoqubovning roli ham beqiyosdir. Adibning zamonaviy romanlarida hayotning murakkab

qirralari bilan bir qatorda, inson xakteri va ruhiyatidagi o'ziga xosliklar, davr dolzarb muammolarining tasviri yetakchilik qilsa, tarixiy romanlarida esa tarix sahnasidagi shaxslar siymosi, ularning ruhiy-ma'naviy olami turfa xil xarakter jihatlari, tarixiy

voqealar silsilasi yoritiladi. “Ulugʻbek xazinasi” romanidagi tarixiy sharoit, davrning murakkab muhiti asardagi obrazlar tizimi orqali asosli talqin etiladi. Badiiylik qonuniyatiga koʻra tarixiy voqelikning oʻziga xos talqini ijodkordan juda katta mahorat talab etadi.

Adabiyotshunos Naim Karimov qayd qilganidek: “Tarixiy janrdagi asarlar oldida faqat oʻtmishda roʻy bergan turfa yoʻnalishdagi voqealarni shunchaki tasvirlash emas, balki muayyan gʻoyani, fikrni, bugungi atama bilan aytsak, konsepsiyani olgʻa surish vazifasi turadi”[1,56-bet]. Asosli taʼkidlanganidek, tarixni talqin etish uni anglash va his etish bilan uzviy va chambarchas bogʻliqligini inkor etmagani holda, bugungi kun uchun saboq bera oladigan badiiy gʻoyani singdirishni ham talab etadi. Shuning uchun ham tarixni haqqoniy yoritish tarixdagi buyuk siymolar haqidagi tasavvurlarimizni boyitadi. Davrga hamohanglik, moneʼlik, davr fojialaridan toʻgʻri va asosli xulosalar, saboqlar chiqarish imkonini beradi.

Roman haqida soʻz yuritgan adabiyotshunos U.Normatov: “Ulugʻbek xazinasi”ning tasvir ritmikasi, boshqa tarixiy asarlarnikidan farqli oʻlaroq, xiyla tezkor, shiddatli. Asarda oʻtkir dramatik kartinalar, ichki ruhiy kechinmalar, xarakterlar va gʻoyalarning oshkora toʻqnashuvi asosiga qurilgan yorqin lavhalar koʻp”ligini alohida taʼkidlaydi [2, 108-bet].

Darhaqiqat, ijtimoiy muhitning inson ruhiyatiga, xarakterning shakllanishiga sezilarli taʼsiri mavjudligini inkor etib boʻlmaydi. Talqin jarayonida tarixiy voqelik, uning zamiridagi murakkab, ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar tarixiy shaxsni, uning ruhiy iztiroblari zamiridagi achchiq haqiqatni anglashga imkon yaratadi. Baʼzan esa, muhit insonning oʻzligini, xarakterini namoyon etishda oʻzining sezilarli taʼsirini koʻrsatadi.

Adabiyotshunos olim A.Rasulov tarixiy shaxs siymosining talqini haqida soʻz yuritarkan shunday yozadi: “Ulugʻbek romandagi mukammal psixologik xarakter. Uning oʻy-mushohadalariga keng oʻrin ajratilgan. Qahramon oʻz hayoti, kishilarga munosabati, toj-taxt, ilmu fan haqida chuqur fikr yuritadi,

ongida qarama-qarshi fikrlar kurashi uzluksiz davom etadi. Ulugʻbek buyuk olim, maʼrifatparvar edi, ayni vaqtda, uning tomirlarida Temurdan oʻtgan qon hukmron: u toju taxt, raqiblari bilan boʻladigan kurashlar haqida oʻylaydi” [3, 176-177-betlar].

Darhaqiqat, ijtimoiy muhitning taʼsiri shu darajadiki, Ulugʻbek Mirzo qalbidagi iztiroblar, uning qalbida joʻsh urayotgan ziddiyatlar, toj-taxt, ilm-maʼrfat, bularning bir qalbdagi mujassam boʻlishining oʻziyoq, davr va inson xarakterini anglashga imkon beradi. Axir, yillar davomida tinch hayotdan bahra olgan shohning qoʻliga qilich olishga majbur etgan muhitning ziddiyatlarini, uning xarakter shakllanishiga taʼsirini anglamoqlik esa oʻsha muhitni toʻgʻri tushunishga yoʻl ochadi.

Yozuvchi Ulugʻbek Mirzo siymosini yaratishda sharoitning xarakterga taʼsirini, aksincha, xarakterning ijtimoiy muhitga taʼsir oʻtkaza olish jarayonlarini talqin etishda mantiqiylikka, badiiy meʼyorga, tarixiy davr haqiqatiga asoslanadi. Shoh va olimning murakkab xarakterini ijtimoiy muhit ziddiyatlari orqali jonlantiradi. Ulugʻbek Mirzo mamlakatni boshqarish jarayonida, shohlik naqadar masʼuliyatli ekanligini, muhitga qarshi chiqish uchun mustahkam iroda yoʻnalishiga ega boʻlish zarurligini teran his eta olgan shaxsdir.

Romandagi talqinlarga nazar tashlar ekanmiz, Ulugʻbek Mirzo umrining soʻnggi damlari naqadar murakkab ijtimoiy muhitda oʻtganligini uning qalb qoʻridagi iztiroblardan anglash mumkin. Saroy amaldorlari ikkiga ajralib qolgan, yillar davomida Ulugʻbek Mirzoning qarashlarini qoʻllab-quvvatlab kelgan ilmiy, ziyoli, xalqparvar insonlar saroydan uzoqlashtirilgan. Bir qismi qattiq jazoga mahkum etilgan, Abdulatif tarafdorlarining zulmiga uchragan holatni adib mahorat bilan yoritib bergan:

“Mirzo Ulugʻbekning xayolidan “Shayxulislom Burhoniddin qayda? Dorussaltana qoziyul-quzzoti Xoja Miskin janoblari-chi? – degan fikr oʻtdi... – Bandai ojiz Muhammad Taragʻay, – dedi, “onhazratlari” soʻzini qoʻshmay. – Dorussaltana uloma va amirlarning bu dargohga yigʻilmogʻidan murodi olloning inoyati bilan Movorounnahrda sultoni salotin

bo'lg'an shahzodai valiahdning amri oliylari va ulamolarining fatvolarini...

– Ha, hazratim. Fatvo mubohara qilmoq uchun ilmdan ogoh bo'lmoq darkor. Nadomatlar bo'lg'aykim, bu murofaaga aqli zukko ulamolar emas, ilmu ma'rifatdan yiroq johillar yig'ilibtur... Zero o'g'il bilan ota o'rtasiga nifoq solib, farzandini o'z padariga qayrash... Gunohi kabir emasmu, hazratim?" [4, 98-bet].

Qayd qilingan tasvirlarga jiddiyroq nazar tashlar ekanmiz, Mirzo Ulug'bekning fikrlarida asosli tushunchalar, hayotning achchiq, o'ta achchiq haqiqati mavjudligini anglaymiz. Achchiq haqiqatni tinglagan Janob Xomushning rangi asta o'zgara boshlaydi, ammo uning so'zlarini inkor qilishga intilsa-da, Abdulatif vajohatini ko'z oldida jonlantirar ekan, bir qalqib tushadi, shu lahzada u va'da qilgan boyliklar ko'z oldidan o'tadi-yu, birdan jonlanib qoladi. Mirzo Ulug'bekning fikrlarini inkor qilishga intilardi. Yillar shamoli, shohlik saltanati juda murakkab vaziyatda, chigal taqdirlarga chirmashib ketayotgandek tuyular, o'z atrofidagi bilimli, xalqparvar insonlarning hayoti qanday kechishini tasavvur qilar ekan, Abdulatifning xarakteridagi shohlikka o'ch holatlarni yanada taranroq his eta boshlaydi. Ota va o'g'il o'rtasidagi badiiy konflikt shu darajada keskinlashib boradiki, taqdiri azal hukmidan qochib qutilish imkonsiz ekanligini Mirzo Ulug'bek anglab etadi. Uning bu lahzalardagi ruhiy iztiroblari tarixiy voqealar silsilasida yoritiladi:

"Koinot sirlarini bilsam, hayot va bashariyat sirlarini bilurmen, deb umid qildi. Yo'q, hamma orzulari hayot dovullarida to'zg'ib, qarigan chog'ida g'arib bir inson, chorasiz bir bandi bo'lib o'tiribdi... U bandilikning g'urbatini ham mana endi, o'zi kishansiz bandi bo'lgandagina tushundi"

[4,127-bet]. Mirzo Ulug'bekning qalb nidosi sifatida otilib chiqayotgan qarashlar, fikrlar zamiridagi ezgulikni qattol muhit tushunmas. Tushunsa-da, anglashni istamas edi. Monologik nutq orqali o'sha davrning tarixiy sharoitini yoritish bilan bir qatorda, olim va shoh qalbidagi kechinmalarni ham kitobxon ko'z o'ngida jonlantiradi.

Ruhiy kechinmalar talqinidagi tasvirlar asosida, Ulug'bek Mirzodagi insoniy fazilatning naqadar buyukligini anglaymiz. Temuriylarga xos shijoat uning uning xarakterida mujassam bo'lsa-da, shohlikning mislsiz razolatlaridan qalb qa'ridagi iztiroblari yuzaga chiqadi. Ulug'bek Mirzo o'z ezgu ishlarini izchillik bilan davom ettirishga muhit, tarixiy sharoit imkon bermaganligini his eta boshlaymiz. Shahzoda Abdulatif bilan bo'ladigan jangga hozirlik ko'rish jarayonida tarixiy sharoitning ziddiyatli qirralari, ba'zan ruhiy kechinmalar, monologlar yoki Ali Qushchi o'rtasidagi dialoglar asosida ochiladi.

Ulug'bek Mirzo qalbini larzaga keltirgan voqea esa, qirq yildan ortiq hukmronligi davridagi ma'naviy xazinaning barbod bo'lishiga tobora ishonchi ortib borishi, bu holatdan afsus va nadomat chekishi, eng ruhiy qiynoqlar girdobidagi xarakter qirralarini namoyon qilgan. Hatto, u saltanatni emas, balki "qirq yil rahnomalik qilib orttirgan boyligim-madrasa-yu rasadxonalar, to'plagan kutubxona, yaratgan asarlari"ning paymol bo'lishini ich-ichidan his etgan sayin, muhitning murakkab tomonlarini yanada teranroq anglab etadi.

Xulosa qilib aytganda, iste'dodli adib Odil Yoqubov romanda davrning murakkab muhitini, tarixiy sharoitini juda teran anglagan holda Mirzo Ulug'bek siymosini badiiy konfliktlar zamirida talqin etadi.

Adabiyotlar:

1. Karimov N. Tarix va adabiy jarayon. Qarang: Mustaqillik davri adabiyoti. Adabiy-tanqidiy maqolalar, badialar. – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa-ijodiy uyi, 2006. – 288 bet.
2. Normatov U. Yangi o'zbek adabiyoti. – Toshkent, "Universitet", 2002. – 246 bet.
3. Rasulov A. Badiiylik - bezavol yangilik. Ilmiy-adabiy maqolalar, talqinlar, etyudlar. – Toshkent, "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2007. – 336 bet.
4. Yoqubov O. Ulug'bek xazinasi. Roman. – Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1994. – 336 bet.

BEZOVTA QALB TUG'YONI

МЯТЕЖ БЕСПОКОЙНОЙ ДУШИ

THE REVOLT OF THE RESTLESS SOUL

S.M.Eshpulatova

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
akademik litseyi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoirning mahorati, uning xalq dardi bilan yashab, xalq dardi bilan ijod qilgani, qalbini junbushga keltirgan hissiyotlar haqida to'liqlanib yozgan she'rlari haqida qisqacha ma'lumot berib o'tilgan. Bundan tashqari shoirning g'arb adabiyoti namoyondalarining asarlari tarjimai haqida ham ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: bezovta, qalb tug'yoni, hikmatlar, inson qalbi, haqiqat nurlari, iztirob.

Аннотация: В этой статье кратко рассказывается о творчестве поэта, о его жизни с болью народа, о чувствах, которые переполняли его душу. Кроме того, есть информация о переводе произведений поэта деятелями западной литературы.

Ключевые слова: тревожный, мятеж души, притчи, душа человека, лучи истины, страдание

Annotation: This article briefly tells about the poet's work, about his life and work with the pain of the people, about the feelings that overwhelmed his soul. In addition, there is information about the translation of the poet's works by figures of Western literature.

Keywords: anxious, heart knot, proverbs, human soul, rays of truth, suffering

El-yurt samimiy, pokiza tuyg'ularni, tabiat tarovatini yashamoq zavqini kuylovchi, siyosatdan xoli, oddiy, lekin ko'ngilga yaqin she'rlarga muhtoj bo'lgan bir vaqtda Erkin Vohidov o'zbek adabiyotining she'riyat deb atalmish maydoniga o'z so'zi va ovozi bilan, durdona asarlari bilan kirib keldi. Erkin Vohidov Behbudiy, Cho'lpon, Avloniy, Qodiriy singari ma'rifatparvarlarning 60-yillardagi ijodiy davomchisi sifatida maydonga chiqdi. Shoir she'riyatida davrning bezovta, izlovchan ruhi o'ziga xos, takrorlanmas obrazlarda aks etadi. Iztirobli o'ylar, o'tkir publitsistik ruh, keskin kinoyali ohang bilan to'liq yetuk asarlarida o'z davrining adolatsiz tuzumidan norozilik, ijtimoiy turg'unlik, egasizlik, qulchilik, mash'um yakka hukmronlik va makkorona ko'rinishdagi istibdod nayranglariga qarshi isyonkor va tug'yonli so'zini aytadi. Millatning uyg'onishi, o'zini tanishi, ma'rifatli olamda boshqa ilg'or xalqlar qatoridan o'z tarixiy o'rnini topishi uchun qayg'uradi. Ozodlik, ziyolilik va haqiqat Erkin Vohidov ijodining yetakchi g'oyalidir.

El suygan shoir Erkin Vohidov oltmish yildan ortiqroq umrini ijodga bag'ishladi. Ustoz shoirning she'riyatga oshno bo'lishida G'ayratiy to'garagi, Mirtemir seminari, O'zbekiston Milliy universitetidagi ijodiy muhit katta ta'sir qilganligini ko'p marta e'tirof etganlar...

Erkin Vohidov shoir sifatida shakllangan elliginchi yillar o'rtalari, oltmishinchi yillar boshlari jamiyatda yangi ruh, yangicha qarashlar qaror topayotgan davr edi; adabiyot va san'atda ham yangilanish belgilari paydo bo'ldi, ijod zaminini hishlarga, haqiqatga, inson qalbi manzaralariga yaqinlasha boshladi. Biroq bu jarayon osonlikcha kechgani yo'q. Shoirning she'rlari elliginchi yillar boshida yozgan tabiat manzaralari haqidagi bolalarcha sodda mas'um satrlaridan tortib, 1992-yili chop etilgan mardona, shafqatsiz haqiqat yog'dulari bilan yo'g'rilgan, o'zini chuqur taftish etgan qalb tug'yonidan iborat she'rlariga qadar bosib o'tgan ijodiy yo'lga nazar tashlanganda, bunga yana bir bora iqrar bo'lasan kishi.

Shoirning butun ijod yo'li bahs-munozaralar ichida kechdi. Shoir o'z qo'liga qurol-she'r, uning tabiati, shoirning burchi, mas'uliyati xususida qo'p o'ylaydi, she'r va shoir haqidagi qarashlarini bayon etadi. U she'r va shoir xususida so'z ochganida, har doim ijod mashaaqqatlarini, shoir uchun oson emasligini alohida ta'kidlaydi. "Shoirlik-bu shirin jondan kechmakdir", shoir inson va jamiyat, insoniyat yashaydigan zamindagi hamma voqealar uchun nihoyatda mas'ul shaxs; "Inqilob zilzilasiining markazida shoirlar qalbi", u "Haq yo'lda fidoyi askar", "Shoirning dardi-xalqning dardi". "Agar har bir so'zi xalqning, davrning nidosi bo'lsa, u shoir-baxtli", deydi u. Shoir xalqning, davrning nidosi bo'la oladigan asarlar yaratgunga qadar har xil ko'chalarga kirib chiqdi.

XX asr o'zbek zamonaviy she'riyatini Erkin Vohidov she'rlarisiz tasavvur etish qiyin. Uning she'rlarini o'qigan inson undagi yuksak badiiyatni, insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilganligini his qiladi, ular ko'ngillarimizni zavq-u shavq hamda iftixor tuyg'ulari bilan, ongimizni ezgulik fikrlari bilan boyitadi [<https://uforum.uz/archive/index.php/t-15655.html>].

Ozod Sharafiddinov ta'biri bilan aytganda, o'zbek adabiyotining ko'rki va faxri bo'lgan shoir Erkin Vohidov ijodini tahlil qilib, shoirning shunchaki ermak uchun she'r yozmasligini, hayotning dolzarb muammolarini qalamga olishini aytadi. Erkin Vohidov she'rlaridagi eng muhim jihatlarini ko'rsatib beradi : « Erkin Vohidov she'rlaridagi muhim jihatlardan biri-- ularga teran hikmatlarini joylaydi. Uning birinchi to'plamidagi ko'pgina she'rlaridayoq bu xususiyat bor edi:

« Kamtarlik haqida» she'rini eslang—unda choynak va piyola yordamida kibr-u havo va kamtarlik haqidagi g'oya bir umr esda qoladigan qilib ifodalangan...

Garchi shuncha mag'rur tursa ham,
Piyolaga egilar choynak.
Shunday ekan, manmanlik nechun,
Kibru havo nimaga kerak?

Kamtarin bo'l, hatto bir qadam
O'tma g'urur ostonasidan.

Piyolani inson shuning-chun
O'par doim peshonasidan.

[E.Vohidov. Muhabbat: She'rlar.—T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.,—17-bet]

XX asrning o'rtalariga kelib o'zbek she'riyatida, "bahoriy iliqligi, nahoriy tiniqlik" namunalari ko'rindi: kamtarligi uchun peshonasidan o'pilgan piyolalar she'rxonlarga ko'ngil buloqlaridan mehr suvlarini uzatdi [O'zbek adabiy tanqidi [antologiya]/ tuzuvchi B.Karimov. tahrir hay'ati U.Normatov [va boshq.]-T.: "TURON-IQBOL"-2011,-311-bet].

Haqiqiy obrazlilik shoirga chinakam aforistik misralar tuzishga yordam beradi. Olamni elkada ko'tarmak uchun Dunyoga keladi bilsang erkaklar.

Yoki :

Qo'rquvning ko'zi katta, yuragi kichik bo'lur,
Qo'rquv zo'r kelgan yurtida arslonlar kuchuk bo'lur.

Erkin she'rlarining yana bir jihati—uning yumorga boyligida. Ildizlari xalq donoligiga, xalq tabobatiga borib taqaladigan yumor erkin she'rlariga teran bir optimizm (ko'tarinkilik- S.Eshpulatova)baxsh etadi, ulardagi insoniy jozibani kuchaytiradi, xalqchillikni yuqori bosqichga ko'taradi" [Ozod Sharafiddinov. Haqiqatga sadoqat. G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1989. 275-bet].

Shoir she'rlarining betakror xususiyatlaridan biri shuki, uning she'rlarida tiniqlik, ohanglarning ravonligi, musiqiylilikning mukammalligi sezilib turadi. Shoir nafaqat aruzda, balki barmoq vaznida ham yozgan she'rlari kishi qalbiga jo bo'ladi, bir tinglasangiz quloqqa o'rnashib qoladi, shoir she'rlarining bu jihati uning xalq ohangiga yaqinligidan dalolat beradi. Shoir she'r orqali pand-nasihati qilmaydi, haqiqiy lirikani his qiladi odam uning she'rlarini o'qiganda.

Erkin Vohidovning «Orzu chashmasi», «Nido» (1964), «Quyosh maskani» (1970), «Baxmal» (1974), «Ruhlar isyoni» (1978— 79), «Toshkent sadosi» (1983) kabi asarlari o'zbek dostonchiligining yetuk namunalaridandir. «Ruhlar isyoni»da otashin bengal shoiri Nazrul Islom siymosi orqali vatan ozodligi va milliy istiqloq g'oyalari

tarannum etilgan. «O'zbekim» qasidasi (1968) kommunistik mustabid tuzum davrida milliy uyg'onishimizga barakali ta'sir ko'rsatdi. «Donishqishloq latifalari» turkum she'riy asarlari sotsial satiraning yorqin namunasi bo'lib, ularda xalqchil Matmusa siymosi orqali davr va hayotning ma'lum bir hodisalariga o'tkir kulgili, hajviy munosabat bildirilgan. O'zbekiston milliy mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng mamlakatda boshlangan ma'naviy-ma'rifiy yuksalish davrida Erkin Vohidov she'riyatining ahamiyati yanada ortib, yorug' kelajakka ishonch, milliy qadriyatlarga hurmat hamda vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydigan yuksak ma'naviy omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Erkin Vohidov 1968 yili «O'zbekim» qasidasini yozib, ona tilimiz xor bo'lgan, o'z millati bilan faxrlanish millatchilik sanalgan, tariximiz faqat qorong'ilikdan iboratdek talqin qilingan, tarixiy asar yozganlarga o'gay ko'z bilan qaraladigan pallada o'z millatini, buyuk tariximizni ulug'ladi. Shoirning bu jasorati – xalqi boshiga tashvish tushganda, kurashga chiqadigan katta ijodkorlarga xos millatparvarlikning yorqin namunasi edi.

Bundan tashqari uning «Inson» qasidasi bir necha davlat san'atkorlari tomonidan qo'shiq qilinib, dunyoning sakkiz tilida – ingliz, rus, tojik, turk, arab, qozoq, ispan va o'zbek tillarida ijro etildi. Bu bilan shoir ijodining qanchalik ahamiyatli ekanini ko'rishimiz mumkin.

Erkin Vohidov dramaturg sifatida ham elga tanilgan («Oltin devor», 1969;

«Istanbul fojiasi», 1985; va b.). «Oltin devor» komediyasida turli komik holatlar tasvirlanadi, inson ruhiyatining turfa xil tovlanishlari yengil kulgi qilinadi, «Istanbul fojiasi»da asar qahramonlarining qismati davrning eng muhim voqealari — 2-jahon urushi, urushdan keyingi ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi o'zgarishlar, muammolar bilan bog'liqlikda yorqin va ta'sirli ifodalangan. Erkin Vohidovning «Shoir-u she'r-u shuur» (1987), «Iztirob» (1992) kitoblariga kirgan maqolalari, suhbatlari, mumtoz va hozirgi adabiyotimiz namoyandalari ijodini tahlil etuvchi tadqiqotlari o'zbek publitsistikasi va adabiyotshunosligi rivojiga munosib hissa bo'lib qo'shildi.

U o'zbek adabiyotini tarjima asarlar bilan ham boyitdi. I. Gyotening «Faust» asarini, S. Yeseninining she'rlarini o'zbek tiliga tarjima qilib, alohida kitob holida nashr ettirgan. Bundan tashqari, F. Shiller, Iqbol, Ulfat, R. Hamzatov, L. Ukrainka, A. Blok va boshqa turli xalqlar shoirlari asarlarini ham o'zbek tiliga tarjima qilgan. Erkin Vohidov asarlari chet el (nemis, frantsuz, rus, ingliz, urdu, hind, arab va b.) hamda qardosh turkiy xalqlar tillarida («Oltin devor», «Saylanma», «Nido» va b.) nashr etilgan. Asarlari («Oltin devor», «Istanbul fojiasi») Hamza (hozirgi O'zbek Milliy akademik drama teatri) teatri, viloyat teatrlarida sahnalashtirilgan, «Oltin devor» komediyasi Pokistonning Laxor shahri teatrida qo'yilgan.[
<https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/erkin-vohidov-1936/>

Adabiyotlar ro'yxati:

1. E.Vohidov. Muhabbat: She'rlar.—T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
2. O'zbek adabiy tanqidi [antologiya]/ tuzuvchi B.Karimov. tahrir hay'ati U.Normatov [va boshq.]-T.: "TURON-IQBOL"-2011.
3. Ozod Sharafiddinov. Haqiqatga sadoqat. G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1989.
4. <https://ziyouz.uz/ozbek-ziyolilari/erkin-vohidov-1936/>
5. <https://uforum.uz/archive/index.php/t-15655.html>

**Виллер Тэкстон - переводчик «Бабур – наме»
(Перевод имен, титулов и географических названий)**

**Wheeler Taxton - translator "Babur-name"
(Translation of names, titles and geographical places names)**

**Viller Taxton - "Bobur -name" tarjimoni
(Ismlar, unvonlar, joy geografik nomlarining tarjimasi)**

Р. Казакова, Преподаватель, методики преподавания
языков регионального центра переподготовки и
повышения квалификации работников народного
образования Наманганской области

Аннотация: в данной статье рассматриваются результаты исследований зарубежных ученых, исследовавших жизнь и творчество Захриддина Бабура. в частности переводы Виллера Тэксона. Также приводятся образцы переводов имен, титулов и географических названий, представленные в «Бабур-наме».

Ключевые понятия: перевод, исследование, рукописи, творчество, результаты, титул.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zaxriddin Bobur hayoti va ijodini, xususan, Viller Texson tarjimalarini, chet ellik olimlarning tadqiqotlari natijalari o'rganilgan. "Bobur-nom" da keltirilgan ismlar, unvonlar va geografik nomlarning tarjimalariga misollar keltirilgan.

Resume: This article examines the results of studies by foreign scientists who have studied the life and work of Zakhriddin Babur, in particular, the translations of Viller Texson. There are also examples of translations of names, titles and geographical names presented in "Babur-name".

Key words: translation, research, manuscripts, creativity, results, title

В наше время, когда усилился интерес к документальным произведениям, мемуары Бабура привлекают к себе пристальное внимание не только учёных-специалистов, но и широкие читательские круги всего мира. В этой связи всё большую актуальность приобретает работа над подготовкой критического текста «Бабур-наме» по которому следует пересмотреть ныне существующие переводы. В данной статье сделаны попытки исследовать проблемы перевода со староузбекского на английский язык и другие. Записки, какими мы сейчас имеем, предполагаемые оставленными Бабуром, легко разделяются на три совершенно равные части, все из которых сохраняют хронологический порядок, типичный для своего времени по году Хиджирского календаря не по теме, По мере того, как рассказ переходит строго хронологически всё в большую

структуру, Бабур совершает, тем не менее, скачок обратно во время, где он представляет личностей и их предшественников иногда в двух или трёх поколениях. Он также время от времени прерывает повествование, чтобы ввести в курс, как он называет «недавней истории местоположения» Переводчик добавил примечания, чтобы отметить в рассказе Бабура обычаи, манеры и историю событий и представить их главному читателю.

Первая часть, которая имеет дело с ранними годами жизни Бабура со времени, когда он был провозглашён правителем в Ходженте в 899 (1494) в 12-летнем возрасте до того, как он покинул Мавераннахр в 908 (1503), была хорошо отработана, переписана и издана Бабуром. Исторический материал вставлен в соответствующее ему место, а личности установлены. Повествование идёт прекрасно, а проза хорошо

продумана. Вторая часть, Кабул с 910 (1504) до 926 (1520) также была издана более или менее в той же степени, что и первая часть. Она также содержит два больших пробела в тексте, один – прямо с начала 914 (Май 1508) до начала 925 (январь 1519), а другой – прямо с начала 926 (декабрь 1519) до конца 931 (октябрь 1525). Третья часть, с начала 932 до конца текста, так как он обрывается в середине предложения в начале 936 (сентябрь 1529), всё ещё в форме грубого наброска. Огромные части выглядят как будто Бабура скопировал их прямо с дневника с намерением возвратиться к изданию и аннотированию – возможности, которую он никогда не получил. Хайдаррабадская рукопись даёт большую часть годовых надписей, а тех, которых не хватает, дополняет персидский перевод. Хотя тематические подзаголовки были простыми в Персидских исторических произведениях в Бабуриновское время, он их не использовал; он вставил все подзаголовки в этот перевод, чтобы организовать, таким образом, облегчить чтение непрерывного текста. Номера листа, Хайдаррабадской рукописи заключены в квадратные скобки в этом переводе; «b» после номера листа относится к странице листов. Даты в оригинальных текстах даются, конечно, в годах Хеджири и месяцах. В переводе все Хиджирские даты интерпретируются соответствующими Западными (то есть Юлианскими) датами в квадратных скобках. Полный соответствующий Юлианский год даётся (т.е. 1526-27 для А.Х. 932) если известна точная часть года (т.е. в котором случае мог бы цитироваться 1526). Западные даты были вычислены через самые надёжные переводные таблицы и компьютерные программы, но как обычно в этих переводах, дни недели не всегда совпадают, например, Бабура повествует «Среда, 13 Зул-Ка`да» в 932. Та дата переводится на 21 августа, 1526, но согласно таблицам, в 1526 21 августа попадал на Вторник, а не на Среду. Кажется, нет способа согласовать эти

противоречия, а дни недели поэтому были оставлены такими, какими написал их Бабура по предположению, что он знал лучше, чем современная перерасчётная таблица, какой день недели был в действительности. Бабура запечатлел много из истории своего периода, что нельзя найти в других источниках. Хандамир, автор «Хабиб-усь сияра» и Мухаммад Хайдар Мирза Дуглат, автор «Тарих-и Рашиди», были надёжными современниками – историками и лично знали Бабура, (Мухаммад Хайдар Мирза был также первым кузеном Бабура со стороны своей матери) оба автора использовали мемуары Бабура как первоисточник для своих рассказов, по мере того, как они трактовали подобный материал, что и Бабура, они подтверждали его данные. Было издано много красиво-оформленных «Бабуринаме» Моголами с конца 16 столетия до 17. Несмотря на то, что некоторые из этих рукописей содержат исключительно отличные примеры Могольской книжной живописи, у них есть недостаток в изображении фигур как современных Моголов в современных Индийских постановках, и таким образом изображает замыслы последующих поколений Бабура больше, чем изображают Бабура самого. В.Тэкстон, решил использовать те иллюстрации, которые близко по возможности относятся ко времени Бабура, те предметы, которыми мог обладать Бабура – в некоторых случаях действительно обладал. Пейзажи говорят сами за себя, немного изменены.

Имена и титулы, появляющиеся в "Бабуринаме".

Для читателя самую большую трудность составляет не язык, как отмечает Э.М. Форстер в «Бабуринаме», а «нападение» неизвестных имён людей и названий мест. Они преследуют с начала до конца. Иногда появляется двадцать новых имён и названий на одной странице и никогда не повторяются. Среди людей появляются не только тюркские потомки Тамерлана, и Монгольские потомки Чингизхана, но весь королевский род, и в основном в

движении; длинные списки их титулов здесь также прилагаются. Наряду с историками того периода, Бабур действительно представляет свои подсчёты с большим количеством имён. С одной стороны, он мечтал запечатлеть своих друзей и подчинённых, а также врагов, которые продемонстрировали отличительную отвагу и умение в бою или при исполнении хорошей службы в другой области. С другой стороны, в мусульманской историографии господствовала тенденция подтверждать все исторические факты всеми известными именами людей, включительно, независимо от их значимости для истории. Кажущиеся менее важными изгоя-посыльные, стражники, конюхи часто называются по именам, даже если они появляются не более одного раза. Что же касается главных героев, то здесь можно сделать немного, чтобы произвести границу между их неудачно схожими именами например, братьев отца Бабура, Султаном Ахмадом Мирзой и Султаном Махмудом Мирзой и братьев его матери Султаном Ахмадом Ханом и Султаном Махмудом Ханом, но прилагаются генеалогические карты, чтобы облегчить некоторую путаницу в именах Мирз (от Мирза) беков, и короткое примечание здесь по общим титулам может помочь читателю. Тимуриды, потомки Амир Темура, все носили титул Мирзы, сокращённую форму от «Амирзады» – «потомок Амира», по Тюркскому обычаю титул следовал за именем. Женщины – тимуридов носили титул «Бегим»- «моя леди». Хотя Бабур -Бабур Мирза, его отец Умар Шейх Мирза, его тётя Паянда Султан Бегим. Независимые правители дома Тимура, в добавление к их традиционному титулу «Мирзы» добавляли «Падишах». Бабур, например, официально изменил свой титул с «Мирзы» на «Падишах». Потомки Чингизхана носят титул «Хан», следующий за их именами, как дядя Бабура, Султан-Махмуд Хан, и его дед, Юнус Хан. Женщины Чингизидов носят титул «Ханум», как мать Бабура Кутлуг

Нигар Ханум. На территории Индии, где Бабур столкнулся с Афганским дворянством Делийского султанства, они также носили традиционный титул «Хана» хотя они не являются Чингизидами ни с какой стороны. Узбекские правители носили титул «Хана», как Мухаммад Хан Шейбани. Узбекские принцы носили «Султана» со своими именами, такие как Тимур Султан и Мади Султан. Тюркская рядовая военная знать носила титул «Бека» «повелитель» («господин»). Таджики (персы), учившиеся в мусульманских учебных заведениях высшего обучения, многие занимавшие важные посты в бюрократии, имеют титул «Мавляна» (с арабского «господин» часто сокращавшееся до «муллы» перед их именами. Сайиды (потомки пророка Мухаммада) могут иметь титул «Амира», иногда сокращавшийся до «Мира» перед их именами вместо Сайида. В этом переводе, диакритические заметки, не имеют значения для тех, кто не знает Персидского и не нужны тем, кто обходится без него при правописании. Только умлаут для Тюркских слов сохранился («о» и «й» (o')) как в немецком, «а» вместо «а» в слове «cat» противопоставляется «а» как «о» в «cot» и «i» как русская «ы» и близкая к «io» в «nation». Буква «q» (к,) произносится как «к», но кончик артикуляции находится далеко назад в гортани.

География «Бабурнамы»

Переводчики «Бабур-наме» подробно поясняют в тексте, подстрочных примечаниях или исследовательской части множество географических названий, наименований растений и животных. Так, только В.Тэкстон дал более 4000 пояснений и комментариев к отдельным словам и понятиям, установил авторов всех стихотворных отрывков, введённых в произведение. Географически большая часть из областей, что образовали мир Бабура-современные Узбекистан, Таджикистан, Афганистан, северный Пакистан и Индия незнакомы даже специалистам. Списки цветов, фруктов, почерков, головных

уборов... Мы, не учёные, можем устать(стр.16).

Арабская рукопись, при всей своей прелести совершенно не подлежит копированию, и больше незнакомых слов (особенно названия мест), больше вероятности, что тот копировщик сделает её искажённой до неузнаваемости. Это особенно верно для такого произведения «Бабурнаме», скопированного в Индии, но имеющего дело с отдалёнными местами в Центральной Азии со странно звучащими названиями, которые копировщик никогда не слышал. Неудивительно, что Казань обычно оборачивается в намного более знакомую Казань, а Пскент и Бешкент спутаны. Вторая причина намного вероятна для Индии-то, что это место больше не существует. Невозможно обнаружить места, которые слишком маленькими и незначительными для включения в средневековые географические произведения, и с того момента изменили свои названия или прекратили существование, тогда как топология Центральной Азии и Афганистана подтверждала чётко. Постоянно на протяжении последних пяти столетий, что реки Индии меняли свои течения и смывали неисчислимое количество деревень, включая, кажется некоторые из упоминаемых Бабуром. Меткий стрелок и наездник, обожающий плавание, военное искусство, музыку и поэзию, Бабур оставил невероятно подробный отчёт своей жизни без малейшего проникновения в свои мысли, свою стратегию, и свои отношения с командующими и подчинёнными. Этот принц был наделён различными достоинствами и одарён бесчисленными хорошими качествами, большими из которых храбрость и гуманизм. Известный истории в основном как основоположник «Великих Монголов» Индии, Бабур был человеком, о котором было сказано, что «Ничего в его жизни не

было неиндийским, за исключением, возможно её покидание».

Фактически, Бабур находил всё на полуострове, Тимуридский принц, привыкший к обществу Маверанахра прекрасному ландшафту, и климату Кабула, он одобрял почти всё, что видел в Индии, и жаждал возвратиться в свой любимый Кабул, путешествие, которое он совершил только посмертно.

Интерес к замечательным творениям Бабура, особенно к его книге «Бабур-наме», возрастает год от года во всём мире. Ярким доказательством тому являются многочисленные исследования сведений, приведённых Бабуром в «Бабур-наме» по географии Индии, Афганистана и Средней Азии, а также выход ряда работ, посвящённых исследованию его биографии, изучению эпохи Бабура, его литературного наследия.

О значении «Бабур-наме» и её роли в истории культуры народов Востока дали самые лестные характеристики многие известные учёные мира. Их внимание сконцентрировано на ценности сведений, приведённых в «Бабур-наме» по истории, этнографии и географии. Мнения учёных в оценке значения «Бабур-наме» для истории народов Востока единодушны. Они считают, что приведённые Бабуром сведения по своему значению выше любого исторического источника того времени, что по содержанию, языку и стилю, манере изложения «Бабур-наме» занимает особое место. Хотелось бы надеяться, что это издание «Бабур-наме» в переводе на английский язык в США, В.Тэкстоном, с некоторыми его сокращениями при всех имеющих место недочётах всё же послужит всем, кто интересуется историко-литературным наследием З.Бабура, представляющего собой одну из ярких страниц мемуарного жанра литературы народов Востока.

Список использованной литературы :

1. Forster E.M. "The Emperor Babur", New-York, p.283-287
2. Babur-nama. Chagatay text and Persian translation edited by W.Thackson, USA,1993.

3. Бабур. «Бабур-наме» (Записи Бабура). Сост. С.Азифеснова.Ташкент,1982.
4. Бабур. «Бабур-наме», пер.М.Солье.Ташкент,1958.
5. Дж. Неру. «Открытие Индии»,Москва,1955.,стр.371.
6. Memory of Z.M.Babur.,ets London?1921.,p.8.
7. The Babur-nama in English de A.S.Bareridge,London,1923.

EVFEMIZMLARNING LINGVOKULTUROLOGIK JIHATDAN O'RGANISHNING ILMIY ASOSLARI

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ЭВФЕМИЗМОВ

SCIENTIFIC BASIS OF LINGVOCULTUROLOGICAL STUDY OF EUPHEMISMS

N.N.Aliyeva

Qo'qon davlat pedagogika
instituti, katta o'qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada, ingliz va o'zbek tilida qo'llanuvchi evfemizmlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida ma'lumot berib o'tilgan. Shuningdek, maqolada, evfemizmlarning lingvokulturologik jihatlariga ham alohida to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, evfemizm, madaniyatshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, stilistik trop, nutq birligi,

Аннотация: В данной статье представлена информация об эвфемизмах, используемых в английском и узбекском языках, и их особенностях. В статье также акцентируется внимание на лингвокультурных аспектах эвфемизма.

Ключевые слова: лингвокультурология, эвфемизм, культурология, лингвокультурология, стилистический троп, единица речи,

Annotation: This article provides information on euphemisms used in English and Uzbek and their specific features. The article also focuses on the linguocultural aspects of euphemism.

Keywords: lingvoculturology, euphemism, culturology, linguocultural studies, stylistic trop, unit of speech,

Tillarning o'ziga xosligi, rang barangligi va ishlatilish xususiyatlari mavjud bo'lib, bu badiiy bo'yoqlardan nutq jarayonida foydalana bilish so'zlovchi yoki yozuvchidan o'ziga xos, ajib mahorat talab qiladi. Har bir stilistik trop yoki nutq birliklaridan oqilona foydalanish so'z sehrini ko'rsatib bera oladi. Matn yoki nutqqa badiiy bo'yoq beruvchi vositalardan biri evfemizm bo'lib, bu stilistik trop so'zlovchiga aytish noqulay, noo'rin yoki qo'pol tuyulgan so'z va iboralarning sinonimi sifatida paydo bo'lgan so'z va iboralardir. Evfemizm salbiy voqelikni atashdan qochish, shunday voqelikning salbiy ta'sirini yumshatish uchun xizmat qilib, kishining izzat-nafsiga tegadigan, unga malol keladigan, hurmatsizlik ifodalaydigan,

axloqiy me'yorlarga zid keladigan holatlarning yoki to'g'ridan to'g'ri aytish mumkin bo'lmagan maxfiy voqeliklarning salbiy ta'sirini kamaytirish, ularni yashirish, berkitish; noxush xabarni beozorroq, yumshoqroq shaklda yetkazish, ifodalash uchun ishlatiladi. Shu xususiyatlari bilan ham evfemizmlarning, badiiy adabiyotda ham stilistika va tilshunoslik sohalarida ham o'ziga xos o'rni mavjud. Shuningdek, evfemizm, biror sababga ko'ra qo'llanishi taqiqlangan yoki qo'llanishi noqulay bo'lgan qo'pol, dag'al so'z, ibora o'rniga boshqa yumshoqroq so'z yoki ibora qo'llash. Masalan, *chayon* so'zi o'rnida *eshak*, *oti yo'q* so'z va iborasining qo'llanishi. Evfemizm, nafaqat og'zaki nutqda, balki,

adabiyotda, publistik usulda, siyosatda va albatta kundalik hayotda ham keng qo'llaniladi. Ushbu stilistik trop yordamida, insoniylik va milliy mentalitetni saqlab qolgan xolda har qanday suhbatni odob doirasida o'tkazish mumkin.

Evfemizmni lingvokulturologik jihatdan talqin qilish uchun, avvalo, lingvokulturologiya sohasiga alohida to'xtalib o'tsak, bu soha bugungi kunda tilshunoslikda, endigina o'rganib borilayotgan va ko'plab munozaralarga sabab bo'lgan tilshunoslikning bir sohasi hisoblanadi. Yigirmanchi asrning to'qsoninchi yillarida tilshunoslik bilan ma'daniyatshunoslik orasida yangi fan sohasi, lingvokulturologiya (ya'ni, lingvomadaniyatshunoslik) paydo bo'ldi. U tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida tan olindi. Lingvokulturologiyaning shakllanishi haqida deyarli barcha tadqiqotchilar ushbu nazaryaning ildizi V. fon Gumboldtga borib taqalishini ta'kidlaydilar. Lingvokulturologiya sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A. Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi:

1) fan shakllanishiga turtki bo'lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V. Fon Gumboldt, E.Benvnist, L.Vaysgerber, A.A. Potebnya, E.Sepir) kabi tilshunoslarning ishlari;

2) lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajratilishi;

3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi;

XXI asr boshiga kelib lingvokulturologiya dunyo tilshunosligidagi yetakchi yo'nalishlardan biriga aylanib ulgurdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Lingvokulturologiya tilni madaniy fenomeni sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil etadi. Jumladan, V.N. Teliya bu haqida shunday yozadi: "Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog'i insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandir. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo'lgan inson to'g'risidagi antropologik paradigmaga xos bo'lgan yutuqlar majmuasidir"

Lingvokulturologiyaning asosiy o'rganish obyekti sifatida "til va madaniyatning o'zaro aloqaga kirishgan vaqtdagi o'zaro bog'liqligi va bu munosabatning bir butun sistem holatda talqin qilish", fanning predmeti esa, "jamiyat turmushining til kommunikasiyasi jarayonida yuzaga keladigan va madaniy qadriyatlarga asoslangan milliy shakllari", "olamning lisoniy manzarasi"ni hosil qiluvchi barcha narsadir deb baholaydi.

V.V.Vorobyov lingvokulturologik tahlilning asosiy birligi - lingvokulturema tushunchasini olib kiradi va unga "lisoniy va nolisoniy (tushuncha va predmet) mazmunning dialektik birligi" deb ta'riflaydi. [Vorobyev 1997: 44-45]. So'zning lingvokulturemadan farqini esa A.A.Potebnyaning "so'zning yaqin va uzoq ma'nosi" tushunchasi orqali izohlaydi. Lingvokulturema so'zdan farqli ravishda birmuncha murakkab tuzilishga ega: uning mazmun plani ikkiga: lisoniy ma'no va madaniy mazmunga bo'linadi. Bu birlik konnotativ mazmunga ega bo'lib, "uni yuzaga keltirgan mafkuraviy kontekst tugamaguncha yashayveradi" [Vorobyev 1997: 52]. Birlik so'z va davomiylikdagi matn sifatida ifodalanishi mumkin. V.V.Krasnkh o'zining «Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология» nomli ishida lingvokulturologiyaga "tilda va diskursda madaniyatning namoyon bo'lishi va aks etishini o'rganuvchi fan bo'lib, dunyoning milliy manzarasi, lisoniy idrok, ruhiy-lisoniy yig'indining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bilan bevosita bog'liq bo'ladi" deb ta'rif beradi. » [Krasnkh 2002: 12]

Shunday qilib, evfemizm va lingvokulturologiyaning o'zaro chambarchas bog'liqligiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ularning o'ziga xos xususiyatlarini uyg'unligini ko'ra olamiz. Chunki xar bir tilning, madaniyatning o'ziga xosligi va til birligi uyg'unlashib ajoyib komunikatsiyani hosil qiladi. Lingvokulturologiyaga qiziqishning ortib borayotganining asosiy sabablaridan biri ham shunda. Evfemizmni lingvokulturologik xususiyatlaridan biri shundaki, tilde, madaniyatda qo'pol so'zlarni o'ziga xos tarzda ifodalashdir. Masalan, o'zbek tilida "o'ldi" deyish o'rniga, "olamdan

o'tdi, hayotdan ko'z yumdi, vafot etdi" kabi iboralari qo'llaniladi. Ingliz tilida esa, xuddi shu ma'nodagi "died" so'zining o'rniga, "kick the bucket" iborasining ishlatilinishi evfemizmning lingvokulturologik xususiyatlariga namuna bo'ladi.

Shunday qilib, lingvokulturologiya - bu tilshunoslik, madaniyatshunoslik, tilda milliy madaniyat aks etishi va mustahkam o'rnatib olishi tadqiq etuvchi sohalar to'qnashgan o'rinda paydo bo'lgan tilshunoslik tarmog'idir. Til madaniy ahamiyatga ega axborotlarni saqlash va to'plash vositasi hisoblanadi. Bir qancha birliklarda bu ma'lumotlar hozirgi kun til egasi uchun implicit xarakterga ega bo'ladi, asriy

o'zgarishlarga uchrab, faqat bilvosita tekshirganda namoyon bo'ladigan tarzda yashiringan bo'ladi. Biroq u mavjud va ong ostida "ishlaydi". (Masalan, quyosh so'zi - oy, osmon, ko'z, xudo, bosh so'zlari bilan bir semantik chiziqda yotadi). Til birliklarida joylashgan madaniy axborotlarni ajratib olish uchun lingvokulturolog bir qancha o'ziga xos usullarni qo'llashi kerak bo'ladi. V.N.Teliya lingvokulturologiyaning obyekti nafaqat o'z ta milliy, shuningdek, umuminsoniy (Masalan, Qur'on, Injil kabi turfa madaniyatlarda ham uchraydigan) madaniy axborotlardir. Bu sohani aniq bir xalqqa yoki qarindosh xalqlarga tegishli bo'lgan madaniy axborotlar qiziqtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1 Shaykhislamov, N. (2020). Cognitive Linguistics, the Symbolic and Interactive Functions of Language. *Образование и наука в XXI веке*, 1(6), 390-393.
- 2 Shaykhislamov, N. (2020). Linguistic and Cultural Aspects of Bread Baking Terms in English and Uzbek Languages. *Фан ва таълим интеграцияси: имконият ва тенденциялар*, 62-64.
- 3 Teliya V.N. *Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekti*. - M.: Shkola "Yaziki russkoy kulturi", 1196- S.222. Maslova V.A. *Lingvokulturologiya: Ucheb. Posobie*. - M.: Academia, 2001-2008s.
- 4 Mahmudov N. – Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...// O'zbek tili va adabiyoti.-Toshkent, 2012.-№5.- B. 3-16.
- 5 Lingvokulturologiyaning fanlar sistemasidagi maqomi va uning etnolingvistika, sotsiolingvistika va etnopsixolingvistika bilan bog'liqligi. Nursulton Zamon o'g'li Shayxislamov. Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti. *Academic Research in Educational Sciences*. Vol. 1 No. 2, 2020 ISSN 2181-1385

JADIDSHUNOS OLIMLAR TALQINIDA TIL BIRLIGI MASALASI

ПРОБЛЕМА ЯЗЫКОВОГО ЕДИНСТВА В ТОЛКОВАНИЯХ УЧЕНЫХ-ДЖАДИДОВ

THE ISSUE OF LANGUAGE UNITY IN THE INTERPRETATION OF JADID SCIENTISTS

G.R.Bektasheva

ADU O'zbek adabiyoti yo'nalishi
1-bosqich doktoranti

Annotatsiya. Maqolada jadidshunos olimlar – professor B.Qosimov hamda Vadud Mahmudning til birligi mavzusiga oid qarashlari tahlil va talqin etilgan. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirishda jadidchilarning til masalasiga bo'lgan munosabati bugungi kun uchun ham dolzarbligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: til masalasi, harf masalasi, jadid adabiyoti, o'zbek tili, adabiy til.

Аннотация. В статье анализируются и интерпретируются взгляды современных ученых - профессора Б. Касимова и Вадуда Махмуда на тему языкового единства. Повышение авторитета узбекского языка как государственного, отношение джадидов к языковому вопросу остаются актуальным и сегодня.

Ключевые слова: языковая проблема, буквенная проблема, джадидская

Annotation. The article analyzes and interprets the views of modern scholars - Professor B. Kasimov and Vadud Mahmud on the topic of language unity. In raising the prestige of the Uzbek language as the state language, the attitude of the Jadids to the language issue is still relevant today.

Key words: language issue, letter issue, Jadid literature, Uzbek language, literary language.

Til birligi masalasi har bir davrda kechiktirib bo'lmaz muammoga aylangan. Boisi millatning qadri va g'ururini ifoda etuvchi til butun jamiyatning ko'zgusi bo'lib, hozirgi kunda o'zbek tilining davlat tili sifatidagi o'rnini mustahkamlash borasida ham prezidentimiz tomonidan qator chora va tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Til masalalariga munosabat qadimdan paydo bo'lgan. Jumladan, jadidshunos olimlarning tadqiqotlarida ham til va millat birligi alohida mavzuni tashkil etadi. Taniqli munaqqid Vadud Mahmudning qator ilmiy maqolalarida ham til muammosiga to'xtalar ekan, "til va harf masalasi turk dunyosining eng muhim" ehtiyoji ekanligini ta'kidlab o'tadi. 1905, 1908-yillarda Turkiya va Rusiyada bo'lgan inqiloblar davridayoq bu masala Turkiyada, Tatariston, Qirim va Kavkaz yurtlarida ko'tarilgan bo'lib, ijtimoiy hayoti bir-biriga yaqin bo'lgan mamlakatlarning tilidagi "xalq tili"ga yaqinlashish muammosi barcha qo'shni davlatlar atrofiga yoyilgan

edi. 1925-yil «Maorif va o'qitg'uvchi» jurnalining 5 - 6-sonida bosilib chiqqan V.Mahmudning «Til va harf masalasi» maqolasida Turkiyada turk tilini arab va fors tili ta'siridan qutqarishga tirishsalar, bundan o'rnak olgan boshqa xalqlarning ham tilida "soddachilik"ka o'tish, masalan, o'zbek, qirg'iz, uyg'ur kabi "munfail- passiv" harakatdagi tillarda ham o'z sheva va lahjalarida gazeta, jurnal va kitoblar chop eta boshlaganini, ilmiy isteloh va ta'birlarni o'z tilidagi variantlarini ishlab chiqish ehtiyoji borligini aytib o'tadi.[1] Bugun bu muammo bizning o'zbek adabiy tilimizga ham taalluqli ekanligi, hanuzgacha bu masala dolzarbligi 2019-yil 21- oktabrda tashkil etilgan Davlat tilini rivojlantirish departamentining asosiy vazifalaridan biri "ilmiy asoslangan yangi so'z va atamalarni iste'molga kiritish, zamonaviy atamalarning o'zbekona muqobillarini yaratish" zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Jadidshunos olim V.Mahmud Tatariston 300 yildan beri rus madaniyati ta'sirida ilmiy atamalarning ruscha variantini qabul qilganligini, o'zbeklar esa arabcha va forsha ta'birlarni saqlaganligini, qirg'iz va qozoqlar esa tatarlar kabi rusdan olganligini, barcha turkiy xalqlar uchun til birligi masalasini birinchilardan bo'lib ko'targan jadidchi Ismoilbek Gaspirinskiy ekanini aytib o'tadi. Lekin uning tashabbusi ilmiy asoslanmaganligi uchun ham "bu tashabbus so'nishga mahkum edi"deydi.[1] Jadidshunos olim professor B. Qosimov ham o'z tadqiqotlarida Ismoilbek haqida to'xtalar ekan, uning "Til birligi masalasi bizim hayotimizda hayot-mamot masalasidir va biz bu masalada bir qadam ham orqaga chekinmaymiz. Biz uchun orqaga chekinmoqqa yo'l yo'q. Yashasin millat!...Til birligi esa adabiyot birligidir. Bu esa, o'z navbatida, mehnat va harakat birligining asosi o'laroq millatning ozodligini ta'min etajakdir." [Qosimov,2004:227] Olimning qarashlarida til millatning jonli, harakatdagi tarixi bo'lib, millatning barhayotligiga eng muhim guvoh, til millat uchun hayot-mamot masalasi ekanligiga urg'u berib, hatto bir maqolasini "Til masalasi— eng muhim masala" deb nomlaganligini qayd etadi.

Til va maorif millatning o'zligini ko'rsatadigan xususiyat ekanligi, bu ikkisi bo'lmasa millat mustaqil bo'la olmasligini, "Tavhidi til va tavhidi din" deya til va din birligiga alohida urg'u beradi. Demak, jadidlarimiz e'tirof etgan til va din birligi masalasi globallashtirish yangicha davr uchun ham ayriча ahamiyatlidir. Chunki, davrlar o'zgarib, zamon taraqqiy etgani bilan, tilning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri mutlaqo eskirgan emas. Aksincha, bu ehtiyoj kengayib bormoqdaki, Sobiq ittifoq davrida ruscha-baynalminal so'zlarning ta'siri o'zbek adabiy tilimizga qanchalar ta'sir etgan bo'lsa, bugun shiddat bilan o'zgarayotgan fan-texnika asrida rivojlangan mamlakatlar, Yevropa tillaridan minglab so'zlar, yangi atamalar oqimi kirib kelmoqda. Bu esa adabiy tilimizda yangicha istelohlarni topish zaruratini yanada kengayishiga sabab bo'lmoqda.

Jadidlar tilni targ'ib etishda maorifni isloh qilish yo'lidan bordilar. Jadid maktablari

uchun maxsus darslik va qo'llanmalarni o'z ona tilimizda yaratish va chop ettirishni yo'lga qo'yidilar. Jadid matbuotida gazeta va jurnallarni o'zbek tilida nashr etish orqali savodsiz xalqning ong-u shuuriga tilimizga bo'lgan muhabbat ruhini shakllantirishning birgina yo'li adabiyot ekanligini tushunib yetdilar. Begali Qosimov ruslashtirish siyosati avj olayotgan bir davrda "Tarjimon" gazetasi shunday zarurat tufayli yuzaga kelganligini alohida qayd etadi. "Bir bechora faqirni ko'rsak, achinamiz. O'layotgan bechorani ko'rsak, yuragimiz iztirobdan og'riydi. Hatto bir hayvonning qiynalishi rahmimizni keltiradi. Lekin bir emas, minglab kishilarning, butun bir xalqning jaholatdan mislsiz qiynalayotganini ko'rmaymiz..."[Qosimov, 2004:226] Bu ehtiyoj millatning tilga bo'lgan ehtiyoji edi. Tilning jamiyatdagi jaholatga qarshi kurashishdagi o'rnini teran his qilgan jadidlar o'z faoliyatida xalqning tilga bo'lgan ehtiyojini gazeta va jurnallar, badiiy adabiyotni o'quvchiga yetkazish yo'li orqali to'ldirdilar.

"Insonning oti bo'lmasa, o'zi ham yo'q demakdir, shuningdek, tili bo'lmagan inson ham soqovdir". Shu ma'noda tilga e'tiborsiz millatning ham kelajagi barboddur. Chunki har qanday millatning ma'naviy merosi, ajdodlarning avlodlarga qoldirajak madaniyat va san'atidan tortib tarixi va adabiyotigacha til vositasida kelajak avlodga yetkaziladi. Jadidshunos B. Qosimov Ismoilbekning "Til va mas'uliyat" maqolasini tahlil qilar ekan, turkiy xalqlarning tillari va shevalari bir-biridan farqlanishiga to'xtalib, yagona adabiy til masalasini o'rta qo'yadi. Ruslarda Lomonosov, Jukovskiy, Pushkin, Turgenyev kabi adiblar, mutafakkirlar adabiy til uchun umr bo'yi kurashganligi, arablarning ko'zga ko'ringan allomalari til birligi uchun, nemislar umumiy til uchun intilganligini aytib o'tadi. Yagona adabiy til milliy adabiyot bilan birga maydonga kelishi, uni shakllantirish uchun birgina adabiyot ahlining emas, butun millatning, ziyolilarning g'ayrat va rag'bat kerakligini ayriча ko'rsatib o'tadi. Millatning milliy mustaqilligini ta'min etadigan turli-tuman mutaxassislar ilmiy-madaniy muassasalar uchun maorifga xizmat

qiladigan yagona adabiy til bo'lmas ekan, millat ozod bo'la olmasligini ta'kidlaydi.

Gaspirinskiy "Do'stlarimga" nomli maktubida "Bugundan boshlab umumiy til ustida kurash boshlamoq, maktablar uchun darsliklar, o'quv kitoblari, lug'atlar tayyorlamoq kerak" ligini qayd etadi.[Qosimov,2004:228] B. Qosimov bularning hammasini boshida milliy ong va milliy maorif bo'lishini aytib o'tadi. Demak, adabiy tilning ravnaqi xalqning milliy ong hamda tafakkuriga ta'sir etar ekan, hozirgi o'zbek adabiy tilining shakllanishi va jamiyatdagi o'rnini mustahkamlash barcha o'zbek farzandining burchidir.

Yana bir jadidlar tomonidan chop etilgan "Taraqqiy" gazetasida 1909-yilda Alibek Husaynzodaning "Turklik- askarlik" maqolasini tadqiq etar ekan, professor Begali Qosimov yozuvchining til materiali asosida muhim bir fikrni ilgari surganligini qayd etadi. "Buyruq maylini anglatuvchi ayrim fe'llarimizda 4-5 qavatli amr ma'nolari bor ekan (Masalan, ur, urdir, urdirt, urdirtir; chiq, chiqar, chiqart, chiqartdirt)ki, boshqa tillarda uchramas ekan. Bu hol ko'p bosqichligi esa davlat idora tizimida eng ko'hna zamonlardan buyon mansab-martabalar silsilasining qat'iy intizomi subordinatsiyasiga amal qilinib

kelinayotganligiga dalil ekan. Masalan, qo'shin boshlig'i to'g'ridan-to'g'ri askarlarga "Qal'aga hujum eting!" demaskan, sarkardalariga "Etdirtiring!" derkan va bu buyruq poyama-poya mingboshi-yuzboshi bo'ylab tushib kelarkan." [Qosimov,2004:123] Demak, birgina so'zning jamiyatdagi o'rni, uning insoniyat hayotiga ta'siri shunchalar ahamiyatli ekanki, jadidlar millatning taraqqiyoti, yashash va uni saqlab qolish kafolatini ham milliylikda ko'rib, til muammosini birinchi o'ringa qo'yidilar. Alibek Husaynzoda har bir millaning tili uning hayotining, fikrining, ruhining oynasi ekanligini aytib o'tadi. Har qanday til millat hayotining oynasi sifatida jamiyatdagi barcha muammolarni aks ettiradi.

Jadidlar otasi bo'lgan Ismoilbek Gaspirinskiy til va din birligini millatning asosi bo'lib, shularning bittasini buzilishi millatning o'zligini yo'qotishi uchun asos bo'la oladi deb Vatan ravnaqi uchun fidokorlik ko'rsatadi. Xulosa qiladigan bo'lsak, jadidshunos olimlar va umuman jadid adabiyoti o'rgangan eng birlamchi masala ham shubhasiz til masalasi bo'lib qoldi. Bu hozirgi kunda ham mamlakatimiz ijtimoiy hayotiga tubdan ta'sir etuvchi omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. V. Mahmud. «Maorif va o'qitg'uvchi» jurnalining 1925 yil 5, 6-soni.
2. Qosimov B. va b. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Ma'naviyat, 2004.- B, 227.
3. Qosimov B. O'zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi. Fan va texnologiya, 2008.- B, 123
4. Tojiboyeva M. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti.- Andijon: Hayot, 2005.
5. [https:// lex.uz](https://lex.uz)
6. <https://www.norma.uz>

O'ZLASHMA SO'ZLARNING LINGVOKULTUROLOGIK JIHATLARI

ЛИНГКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СЛОВ

LINGUCULTUROLOGICAL ASPECTS OF WORDS

G.A.Nazarova, ilmiy izlanuvchi
Qo'qon davlati pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zlashma so'zlar haqida, ularning lingvomadaniy jihatlari haqida izohlanilib, so'z o'zlashma bo'lishi uchun individual nutqdagina emas, jamoa nutqida ham ishlatilishi kerakligi yoritilgan. Hamda, o'zlashtirishning og'zaki va yozma nutqda keng qo'llanilishi, ayniqsa, jamoa nutqida qo'llanilishi uning asosiy belgilardan biri ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: o'zlashmalar, leksik o'zlashuvlar, semantik o'zlashmalar, affikslar, morfologik o'zlashmalar.

Аннотация: В этой статье рассказывается об ассимиляционных словах, их лингвокультурных аспектах и объясняется, что для того, чтобы слово было ассимилировано, оно должно использоваться не только в индивидуальной, но и в групповой речи. Кроме того, было показано, что широкое использование ассимиляции в устной и письменной речи, особенно в речи сообщества, является одной из ее основных особенностей.

Ключевые слова: ассимиляция, лексическая ассимиляция, семантическая ассимиляция, аффиксы, морфологическая ассимиляция.

Nazarova Gulbahor, scientific applicant
Kokand State pedagogical institute

Annotation: This article explains about assimilation words, their linguocultural aspects, and explains that in order for a word to be assimilated, it must be used not only in individual speech but also in group speech. Also, the widespread use of assimilation in oral and written speech, especially in community speech, has been shown to be one of its main features.

Keywords: assimilation, lexical assimilation, semantic assimilation, affixes, morphological assimilation.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, faqat tilning shakli tizimini va kommunikativ funktsiyalarini tekshirish tilning madaniyat yaratilishi jarayonidagi real o'rnini cheklab qo'yadi. Tilga uning mohiyatini aniqlash uchun muhim bo'lgan boshqacha yondashuv tilni faqat muloqot vositasi sifatida emas, balki xalq madaniyatining ajralmas qismi in'ikos usuli sifatida tadqiq qilishda ko'rinadi.

Globalashuv sharoitida tillarning o'zaro aloqasi va hamkorligi, bu tufayli yuzaga keluvchi turli jarayonlar, har xil til unsurlarining biridan ikkinchisiga o'tishiga sabab bo'ladi.[1]

Bir tildan ikkinchisiga til elementlarining qabul qilinishi, o'tishi so'z o'zlashtirish deb yuritiladi (inglizchada:

borrowing of words, Loans; rus tilida *заимствование*). So'z o'zlashtirish tufayli bir tildan ikkinchisiga o'tgan til elementi o'zlashma deb nomlanadi (borrowed word, loan; *заимствованное слово*).

O'zlashmalar tilning qaysi yarusga tegishliligiga, qaysi struktura elementi ekanligiga ko'ra, o'zlashma so'zlar yoki leksik o'zlashmalar, fonetik o'zlashmalar, o'zlashma morfemalar deb yuritiladi.

Tillar o'rtasidagi uzoq muddatli aloqalar tufayli bir tildan ikkinchi tilga: so'zlar qabul qilinadi; so'zlar tarkibida so'z yasovchi affikslar o'zlashtiriladi; ikki tilda o'xshash tovushlar paydo bo'lishi mumkin; sintaktik jihatdan bir tipli, o'xshash sintaktik konstruksiyalar tug'iladi; leksik, semantik gibrid tipli kalbalar yuzaga keladi;

so'zlarning ma'nosida siljish jarayonlari paydo bo'ladi va h.k.

Demak, o'zlashmalar tilning turli yaruslariga, sohalariga tegishli bo'lishi mumkin. Shu tufayli so'z o'zlashtirish, o'zlashma fonema, o'zlashma morfema (o'zlashma so'z tarkibiga kiradi), o'zlashma sintaktik strukturada, o'zlashma ma'no (semantik o'zlashmalar) haqida gapirish mumkin. Keyingi holat kal'kalash bilan bog'liq.

O'zlashtirish to'liq ma'noda so'zga, tilning lug'at tarkibiga aloqadordir. Fonetik, morfologik o'zlashmalar leksik o'zlashmasiz yuz bermaydi.

O'zlashma elementlari keng ma'noda chet til so'zlari (foreign words иностранные слова) deb yuritiladi. Ammo, o'zlashma (borrowed word, loan yoki заимствование) bilan chet til so'zlari bir xil hodisa (tushuncha) emas.

Ingliz matnlarida chet til so'zining uchrashi hali bu so'zning ingliz tiliga o'zlashtirilganini anglatmaydi. So'zni har qanday qo'llash, ishlatish – bu o'sha so'z o'zlashdi, degan gap emas. Shu jihatdan ingliz matnlarida uchrovchi chet til so'zlarini ikki katta guruhga bo'lish mumkin:

a) o'zlashma so'zlar yoki o'zlashmalar;

b) qo'llanma so'zlar yoki qo'llanmalar. Qo'llanma so'z va iboralar funktsiyasi va til strukturasi ko'ra ikki guruhga ajraladi:

a) ekzotik leksika yoki ekzotizmlar;

b) kiritmalar, ya'ni chet til kiritmalari.

O'zlashtirish bir tildan ikkinchi tilga ma'lum til unsurlarining ko'chishi, kirishidir. Bunday unsur – so'z, oldin ham qayd qilinganidek, ba'zi hollarda tovushlar, shuningdek, o'zlashtirilgan so'z tarkibidagi morfema bo'lishi mumkin. Ingliz tiliga frantsuz, lotin, grek tillaridan anchagina so'zlar o'zlashtirilgan. Fransuz, lotin va grekcha so'zlar tarkibidan ingliz tiliga: -arius, -ist, -ee, -ess, -ese, -eer, -ling, -ster, -ie, -er, -ite, -ard, -kin, -ism, -age, -ance, -ence, -al, -ment, -tion, -arion, -sion, -ion, -able, -ize, -ise, -fy, -ify, -pre-, re-, post-, counter-, anti-, sub-, inter-, extra- singari bir qator elementlar ham kirgan.[2]

O'zbek tiliga esa fors-tojik tillaridagi so'zlar tarkibida -kor, -kam, -dor, -kar/gar; -

zoda, -soz, -goh, -gir, yona/-ona, -boz/voz; -parast; -xona; -go'y; -no; be-; -dar; -bad; -ban; -bo- singari bir qator elementlar ham kirgan.

Ingliz va o'zbek tillaridagi o'zlashtirilgan so'zlar tarkibidagi tovushlarning chog'ishtirma tahlili:

Ingliz tiliga o'zlashtirilgan xorij so'zlari tarkibida ts, kh, tz, zh, ek, u, y kabi ingliz tili uchun begona tovushlar uchraydi.

O'zbek tiliga o'zlashtirilgan so'zlar tarkibida "u, u, b, b va b" belgisi o'zbek tili uchun begona tovushlar ham uchraydi.

O'zlashtirish hodisasi, asosan, so'z o'zlashtirishdan iboratdir. Chet tildan ingliz tiliga yoki o'zbek tiliga o'zlashtirilgan boshqa unsurlar, asosan, bu tilga o'zlashma so'zlar tarkibida kirgan. So'z o'zlashtirish ingliz yoki o'zbek tiliga biror bir chet tildan so'z olish demakdir.

So'z qabul qilingan tilga kirgan, ya'ni singgan bo'lishi uchun bir qator talablarga javob bermog'i lozim.[3]

O'zlashtirishning og'zaki va yozma nutqda keng qo'llanilishi, ayniqsa, jamoa nutqida qo'llanilishi uning asosiy belgilardan biridir. So'z jamoaning nutqida ishlatilmasa, jamoa tomonidan tan olinmasa, u me'yor elementi bo'la olmaydi. Me'yor elementi bo'lmagan so'zni o'zlashma deb hisoblash mumkin emas.

O'zlashma so'z retsipient til tizimida dastlabki davrlarda neologizm xarakteriga ega bo'ladi. O'zlashma so'zlar yig'indisi bunday davrda tilning yangi leksik qatlamini tashkil qiladi. Demak, yangi leksika bu tildagi hali eskirmagan yoki yangi yaratilgan leksikadir. Manba tildan uni qabul qilgan tilga kirgan so'zning o'zlashmaga aylanishi ko'p jihatdan bu so'zning yosh leksika qatlamidan davr avjiga bardosh berib, an'anaviy, oddiy so'zlar qatlamiga o'ta olishi bilan bog'liq.[4]

Turli tillardagi internatsional o'zlashmalar, dunyodagi bir qator tillar uchun umumiy leksik fond yuzaga kelishi uchun xizmat qiladi.[5]

Ekzotizmlar ingliz yoki o'zbek tilida yozilgan yoki chet o'lka xalqlari turmushi haqida hikoya qiluvchi asarlarda uchraydi. Ekzotik leksika boshqa xalqlarning madaniyati, turmush tarzi, uy jihozlari, rasm-rusum, odat-bayramlari, kiyim-kechaklari,

ovqatlari va boshqalar haqida axborot berishi ko'zda tutiladi.[6]

Dunyoqarashning milliy xususiyati, yuqorida ta'kidlaganimizdek, uning muayyan til doirasida chegaralanishi bilan bog'liq. Har bir lingvomadaniy jamoada tarkib topgan metaforalar, stereotiplar, etalonlar faqat bir tilga xos bo'lgan xususiylikka olib keladi.[7]

Shunday qilib, til, tafakkur va madaniyat o'zaro shunchalik bog'likki, ulardan hech biri boshqa ikkinchisiz ishlay olmaydigan (o'z navbatida, mavjud bo'lmagan), tashkil topuvchi bir butunni tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Моргошья И.Н. Проникновение англицизмов в узус современного грузинского языка: Автореф. дисс. ... канд. наук. – М., 2003– 22 с.
2. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М., 2006. – 280 с.; Рахматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Т., 2010. – 240 б.
3. Сазанец И.В. Английский гибризм: производные гибриды: Автореф. дисс. ... канд. наук. – М., 2008 – 22 с.;
4. Кариова Г.Ф. Структурно-семантические особенности русских заимствований в английском языке:.. – М., 2013; – 23 с.
5. Қаранг: Дуплийчук В.А. Новейшие английские заимствования в русском языке в свете теории перевода: Автореф. дисс. ... канд. наук. – М., 2010. – 23 б.
6. Елистратов А.А. Английские варваризмы в жаргоне советских хиппи: структурно-семантический аспект // Филологические науки в России и зарубежом // Материал междунар. науч. конф. – СПб. – 2013. – С. 47-50;1
7. Holiqova M. Milliy mentalitet va uning til kartinasi

BAHODIR ISO SHE'RLARIDA MILLIY-MADANIY BIRLIKLARNING IFODALANISHI

ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО – КУЛЬТУРНОГО ЕДИНСТВА В СТИХОТВОРЕНИЯХ БАХОДИРА ИСО

THE EXPRESSION OF NATIONAL – CULTURAL UNITS IN THE POEMS OF THE BRAVE JESUS

G.ISOMOVA, *Qo'qon DPI tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Maqolada millat tili, uning madaniyati, urf-odatlarini asrash, shoir Bahodir Iso she'rlaridagi ona tiliga, millatiga bo'lgan muhabbat haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: milliy til, urf-odat, ona tiliga muhabbat, milliy kiyim, milliy madaniyat, milliy ruh.

Аннотация: В статье говорится о национальном языке, о культуре и обычаях нации, о сохранении этих обычаев, о любви к родному языку и нации в стихотворениях поэта Баходира Исо.

Ключевые слова: родной язык, обычаи, любовь к родному языку, национальная одежда, национальная культура, национальный дух.

Annotation: The article deals with the language of the nation, its culture, preservation of traditions, love for the mother tongue and nation in the poems of the poet Bahadur Isa.

Keywords: national language, customs, love for mother tongue, national dress, national culture, national spirit.

Dunyo gultoji bo'lgan insoniyatning turli millatlardan iboratligi va bu millatlarning har biri o'z tiliga hamda qadriyatlariga ega ekanligini xuddi gulzordagi gullar turfaligiga

qiyoslasa bo'ladi. Turfa gullarsiz gulzor gulzor bo'la olmagan kabi, dunyo ham turli millatlarsiz dunyo maqomida qolishi dargumon.

Millatlar, tillar, urf-odatlar xilma-xilligi insoniyatning bir-biriga bo'lgan qiziqishi, hurmat-ehtiromi, do'stlik, birodarlik tuyg'ularini paydo qiluvchi va saqlab turuvchi yagona omil bo'lsa kerak. Chunki yer yuzidagi odamlar bir-birlarining tili, urf-odati, umuman, qadriyatlarini o'rganish orqali bir-birlari bilan til topishadilar va o'zaro do'stlik munosabatini o'rnatadilar. Bu munosabatlar sabab bir millat tilidan ikkinchi millat tiliga so'zlar o'tib o'zlashadi va lug'at boyiydi. Lekin boshqa tilning o'tib o'zlashayotgan so'zlari lug'atiga yangi so'z qabul qilayotgan millat tilining qadimiy jilosiga soya solishi, ya'ni ko'p so'z va iboralarning unutilishiga sababchi bo'lishi ham mumkin. Til jozibasini turli jarohat va ofatlardan saqlab, ajdodlardan avlodlarga olib o'tuvchi ulkan bir kuch borki, bu adabiyotdir. Millatning shoir va yozuvchilari yozgan va yozayotgan asarlarida o'zlari mansub bo'lgan el-ulusning urf-odat va qadriyatlariga xos bo'lgan so'z va atamalardan, milliy madaniy birliklardan qancha ko'p foydalansalar, millat tili, madaniyati, tiynatini saqlab qolishga shuncha ko'p xizmat qilgan bo'ladilar.

O'zbek milliy madaniyatining mashhur vakillaridan biri, ma'rifatparvar olim Abdulla Avloniy "Har bir millatning o'zligini ko'rsatadurg'on oynai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdir" deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat, til - millat ko'zgusi, ma'naviyat sarchashmasidir.

Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning butun xalqimizni kitobxonga aylantirish yo'lidagi jonbozliklari, adabiyot ahliga bo'lgan beqiyos e'tiborlari, viloyatlarda ijod maktablarining tashkil etilishi bejizga emas, albatta. Bularning zamirida millatimizni, tilimizni, madaniyatimizni, umuman o'zligimizni kelajak zamonlarga bus-butun holda olib o'tish maqsadi mujassam.

Til uchun, millat uchun fidoyilik adib va shoirlarning qonida bo'ladi. Ular bu fidoyiliklarini minnat qilmagan holda o'z ijodlari bilan millatga, uning gullab-yashnashiga boshqa sohadagi fidoyilar qatori xizmat qiladilar.

Farg'onada yashab ijod qilayotgan shoir Bahodir Iso ijodiga nazar solgan she'rxon ham shoir she'rlaridagi samimiy satrlardan uning o'z ona tiliga, millatiga bo'lgan ana shu beminnat fidoyilikni osongina ilg'ab oladi. Shoir ijodida milliy ruh ustuvor ekaniga guvoh bo'ladi.

Zero, Bahodir Isoning "Roshidon", "Sunnat to'yi manzarasi", "Qaniydi" kabi ko'plab she'rlari bilan bu fikrimizni dalillay olamiz.

Keling, shoirning mashhur o'zbek polvoni Tursun Ali Muhammadga bag'ishlangan "Oq yaktak" she'ri bilan tanishaylik:

Achchiqlanib shu kunlar o'zimdan so'rayapman,

O'zbekning kiyimini kim qachon chayib ketdi?

Tursunali polvonni tushunib borayapman – Oq yaktak kiyadigan erkak kamayib ketdi. Shoir nega achchiqlanyapti? Uni nima havotirga solyapti? Bu yerda gap faqat oq yaktakning o'zidami yo boshqa gap bormi? Albatta boshqa gap bor. Shoir bugun milliy kiyimidan kechganlar ertaga millatidan, tilidan ham kechib yubormasmikin degan havotirini izhor qilyapti bu satrlarda.

Polvon akam yaktakni kiymaydi ko'z-ko'z uchun,

Yo birov aytadigan shirin maqtov so'z uchun. O'v, oshna! Cho'chisangiz siz bitta so'zdan cho'ching –

Oq yaktak kiyadigan erkak kamayib ketdi.

Mo'minlarning libosi oq bo'ladi demishlar, Oq libosdan ba'zilar or qilishar emishlar, Shu emasmi qadriyat, udumlarni ko'mishlar?!

Oq yaktak kiyadigan erkak kamayib ketdi...

Keyingi satrlarda esa shoir ushbu libosimiz bizga ota-bobolarimizdan meros bo'lib qolgani, uni har doim kiyib ardoqlashimiz kerakligini uqtiradi. Milliy libosimizdan o'zicha or qiladigan zamonaviy oliftalarga oq yaktakning er yigitlarga nechog'li yarashiq ekanligini eslatib qo'yadi:

Ming yillar ko'rgan kiyim endi yomon bo'ptimi?

Ko'ksi bo'ron ko'rmagan o'g'lon o'g'lon
bo'ptimi?!
Yaktak kiyib yurmagan polvon polvon
bo'ptimi,
Oq yaktak kiyadigan erkak kamayib ketdi...

Shoir har bir millatning o'z milliy libosi, urf-
odati borligidan so'z ochib, bu merosga
mensimay qarash aynan o'sha millatning
o'ziga g'am-g'ussa keltirishini eslatib o'tadi:

Millat degan avvalo farqlanadi
kiyimdan.
Qanday ayro tushdim bu shodiyonam,
to'yimdan?
Bir tushkunlik, bir g'ussa
ketmay qoldi o'yimdan –
oq yaktak kiyadigan erkak kamayib ketdi.

Polvonga yarashadi do'ppi, choponu
belbog',
Yana o'sha belboqqa osib olingan pichoq.
Uyg'oning ayni shu dam,
uyg'oning ayni shu chog',
oq yaktak kiyadigan erkak kamayib ketdi.

She'rning yakuniy misralarida shoir
kuyinib, milliylikimizni saqlash uchun har
birimiz mas'ul ekanligimiz, o'zbek
ekanligimizdan faxrlanishimiz esa bizdan
avlodlarga o'tishi kerak bo'lgan eng muhim
hissiyot ekanligini uqtiradi:

Tursunali polvonni tushunib borgan sarim,
O'zimning holimgayam yuragim kuyib
ketdi...

Mengayam, sizlargayam nima bo'ldi,
do'stlarim,

Oq yaktak kiyadigan erkak kamayib
ketdi?...

Bahodir Iso she'rlarida milliy-madaniy
birliklarni ifodalovchi yana ko'plab satrlarni

uchratish mumkin. Uning "Duo qiling,
ko'zlanmasin O'zbekiston" hamda
O'zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon
tavalludining 60 yilligiga bag'ishlab yozilgan
"Anvar shoir" kabi she'rlarida milliy libosimiz
bo'lgan "to'n"ga ham duch kelamiz. Ayniqsa,
"Iztirob" she'rida beshik, milliy qo'shig'imiz
alla, ko'zmunchoq, ko'ztumor kabi qadrdon
so'zlar orqali milliylikimizni ifoda etuvchi
belgilarga ro'baro' kelamiz.

Ona aziz, ona mo'tabardir. Bizni
dunyoga keltirgan, oq yuvib oq taragan,
bizga allalar aytib, mehr berib o'stirgan
onamizga qancha xizmat qilsak kam.
Bahodir Isoning "Iztirob" she'rini o'qigan
she'rxon mutolaa jarayonida o'z onasini ko'z
oldiga keltirib, onaizorini yanada hurmatlab
e'zozlashi kerakligi haqida o'yg'a tolishi
shubhasiz. Chunki, she'rda milliylikimizni
aks ettiruvchi belgilar tasviridan tashqari har
bir o'zbek farzandi ota-onasini hurmatlashi,
e'zozlashi, qadriga yetishi kerakligi haqidagi
xulosa kelib chiqadi. Ota-onani e'zozlash
esa milliy madaniyatimizning eng muhim
belgilaridan hisoblanadi.

Donishmand bobolarimizning hayot
tajribasidan kelib chiqib aytgan ajoyib
o'xshatishli hikmat gaplari, mavzumizga
moslab aytadigan bo'lsak, tilimizga va jonli
nutqimizga uzukka qo'yilgan ko'zday
yarashib turgan, uni yanayam boyitayotgan
milliy-madaniy birliklarning aholi muloqotida
bardavom bo'lishida badiiy adabiyotning,
ayniqsa, she'riyatning xizmati beqiyos.
Demak, millat tilining kelajagi ijodkorlarimiz
bitgan asarlarning nechog'lik milliy ruh bilan
sug'orilishiga ham bog'liq ekan. Shu jihatdan
qaraydigan bo'lsak, taniqli shoir Bahodir Iso
ham jonajon ona tilimiz umrining
bardavomligiga samarali hissa qo'shib
kelayotgan millatparvar shoirlardan biri deb
bimalol ayta olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Polvonlardan polvon kelar" Toshkent 2012y. Toshkent "Navro'z" 120 -121 – betlar.
2. "Odamlar ichidan odam izladim". She'rlar. Farg'ona nashriyoti 2005y. 52- bet.

**O'zbek she'riyatida xalqchillikni ifodalovchi ayrim lisoniy vositalar
(Oydin Hojieva she'riyati misolidpa)**

**Некоторые лингвистические средства выражения народности в
узбекской поэзии (на примере поэзии Ойдин Хожиевой)**

**Some linguistic means of expressing nationalism in Uzbek poetry
(Poetry of Aydin Hojieva for example)**

F.Husainova - O'zbekiston Yozuvchilar
uyushmasi a'zosi, mustaqil tadqiqotchi

Annotasiya: Ushbu maqolada O'zbekiston xalq shoirasi Oydin Hojievaning "Shom shu'lalari" saylanmasining xalqchillikni ta'minlovchi ayrim badiiy til vositalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Badiiy tasvir vositalari, ko'chma ma'noli so'zlar, frazeologik birlik, etnografik leksika, dialektal leksika.

Аннотация: В статье анализируются некоторые средства художественного языка, выражающие народность поэтических текстов в поэзии народной поэтессы Узбекистана А. Хожиевой «Вечерние лучи».

Ключевые слова: Лингвистические средства, переносные слова, фразеологизм, фраза, этнография, диалектические слова.

Annotation: The article analyzes some means of artistic language that express the nationality of poetic texts in the collection of the national poetess of Uzbekistan A. Khodzhiyeva "Shom Shulalari".

Key words: Linguistic means, figurative words, phraseological unit, phrase, ethnographies, dialectical words.

"O'zbekiston xalq shoiri O. Hojieva she'rlari allaqachon she'rxonlar qalbidan chuqur joy olgan. Bu she'rlar samimiyligi, go'zalligi, xalq dardiga, tashvishu shodliklariga hamohangligi bilan ajralib turadi", - deyiladi shoiraning "Ko'zimning oqu qorasi" nomli saylanmasiga yozilgan so'zboshida.

Haqiqatan ham elu yurt dardini ko'ylash, uning manfaatlariga mos ravishdagi mavzularida qalam tebratish shoira asarlarida bir qizil chiziqday o'tadi. I. Tulakov to'g'ri ta'kidlaganidek: O. Hojievani ko'proq qishloq manzarasi, o'qariq boshida turib choyga chaqirayotgan ayol, tutzorga omonat qurilgan belanchakda yotgan go'dak, qo'shquloq g'o'zaga boqib o'z o'tmishini o'ylayotgan dehqon qiziqtiradi. Shuning uchun bo'lsa kerak, uning ko'pchilik she'rlarida mehkatkash va samimiy qishloq kishilari tasvirlanadi. "Sen ayolga "Dehqon ta'rifi", "Navro'znoma", "Momogulday opam bor", "Beshovlon qiz edik, beshgina biyron", "Lolaxonga", "Tamaraga", "Dehqon", "Sening onang mehnat", "Elim" nomli she'rlari bu

fikrimga asos bo'la oladi. O'zbek dehqoni "larzon mevalariga ko'z tegmasin" deya, olma shoxlariga isiriq osib qo'yadigan, tomiri yurtining tuprog'iga tutash sodda, zahmatkash: Милёнлаб ғўзанинг нозик илдизи-

Ulab qo'yilganmi tomirlaringga.
Egat oralaysan dildan nur sizib,
Bir zum ketolmaysan adirlaringdan...
Shoira ikki suyanch tog'lari bo'lmish ota
va ona obrazini ham o'zgacha mehr va muhabbat bilan chizadi:

Non isi keladi ko'ylaklaridan,
Erkalashi chashma suviday tiniq.
Onamning qorday oq lachchaklaridan
Ziyo yog'ilardi mehri obodlik. (Yodlash)
Oydin Hojieva "Sharq" nashriyot - matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati tomonidan chop qilingan "Shom shu'lalari" saylanmasida ilk to'plami "Shabnam"dan to oxirgi "Nazokat"to'plami sahifalaridan eng sara she'r, manzuma, doston, qasidalar nashr etilgan bo'lsa, 2011 yili bosmadan chiqqan "Tong tuhfalari"

saylanmasidan eng yaxshi hikoya, badia, esse, maqolalar, xotiralari o'rin olgan.

“Shom shu'lalari” saylanmasidagi she'r, doston, qasidalarining mavzu doirasi rang-barang. N Karimov bu haqda shunday yozadi: “Oydin o'z she'rlarida inson va tarix, inson va jamiyat, inson va tabiat mavzularini doim mahorat bilan yoritdi. Biz uning she'rlaridagi Buxoroning serbuyoq koloritli manzaralari va shu zaminda yashagan ajdodlarning lirik tasviri osha shoira yashagan va yashayotgan Vatan tarixini ko'z o'ngimizda ko'rgandek bo'lamiz”.

Shoiraning Vatanga mehri ifodalangan quyidagi misrasiga diqqat qilaylik: Oqshomlari xayolchan, Saharlari bir halim. Tuproq yo'lda sarpoychan, O'ynab yurgan Vatanim. (“Qarz”)

Diqqat qilinsa, misralarda hech qanday mubolag'a, sun'iy ko'tarinkilik, quruq, soxta iboralar yo'q. Ammo unda tasvirlangan detallar real, hayotiy va ular sodda til bilan samimiy ohangda kuylangan.

O. Hojjeva ona Vatan - O'zbekistonni madh qilar ekan, unga bo'lgan mehr - muhabbatini fasllarning nomiga bog'lagan holda tasvirlaydi hamda ularning xususiyatlarini, yurtning o'ziga xos fazilatlarini sifatida tilga oladi: Suvratingiz ko'rdim qo'shchanoqlarda, Bahorgi jalada, qatqaloqlarda, Otash saratonim, salqin mezonim - O'zbekistonim! (“Kuzda O'zbekiston”)

Shoira yurtidagi ariq bo'ylarida cho'chmoma, qiziga taskin- hangoma, nabiralari tilida ertak, daraxt labidagi kurtak, O'rtacho'lga bahor sarposi bo'lib yongan chechakka do'nishini orzu qiladi:

Ota –bobom yotgan aziz tuproqda

Kuylab turgan kumush terakka do'nsam.

Onam qirq yil kutib uxlay olmagan,

Akamdan kelgan xush darakka do'nsam.

(“Ariq bo'ylarida cho'chmoma bo'lsam”)

Vatanni “belanchak boshidagi dilbar onaga”, xalqning dardiga, iymoniga qiyos qiladi: Vatan- lymon, Vatan- dard, Kimki jon-tanin sevar- hech kimdan kam bo'lmagay, Aslo qaram bo'lmagay! (“Aslo qaram bo'lasmiz”)

Uning ona yurt, Vatan haqidagi she'rlarining bir halqasi ozodlik istiqlol bergan ne'matlarga borib tutashadi:

Ruhlar - uyg'oq, sha'n- uyg'oq,

Tilimda alyor o'sar.

Istiqlol so'zin aytsam,

Ko'nglimiz ming bor o'sar.

Qishloq tabiatining go'zal manzarasini madh qilar ekan, undagi daraxtlar, hatto poliz ekinlari, yovvoyi o'tlar, gullar nomiga murojaat qiladi: Etagingga to'kilgan, Marvartak tut bo'lsaydim. (“Qarz”) Yoki: Quyoshning sehridan kuch olib, Qaddin tikladi boychechak. (“Kuylaylik, dugona”) Yana: Yozda alvon bo'lar anorzor, Devor oshar kadipalaklar. Darvozaning oldida ulkan, Hikmatli bir gujum shovullar (“Gujum bilan sirlashgan chollar”).

Shoira ustozlariday “o'z yurtidagi hatto quriq cho'pini”, yantog'ini, yavshonini, qirlarga zeb bergan qirqog'ayni kabi dala gullarini ham ko'ziga tutiyo qiladi: Avval salom Sizga, chuchmomalarim, Salom, chuchuk tili qizg'aldoqlarim. Yalpizlarim, Sizga - dilnomalarim, O'rgilayin Sizdan cho'l - yantoqlarim! (“Salomnoma”)

Shoira tabiat go'zalligi, pishiqchilik oylarini tarannum etar ekan, dov- daraxt, o'simliklar nomini asosiy rag'bat vositasi qilib oladi: Zardoli pishdi hil-hil, Hidi kelar bu zamon. O'rikzorlarga yurgil, Boraylik, dugonajon. (“Suhbat”)

O. Hojjeva o'simliklar nomini ko'p holda ko'chma ma'nolarda qo'llaydi. Masalan, baxtiyor qizning orzularidan tug'ilayotgan cheksiz armonlarini olmaning noparmon guliga qiyos qiladi, boshqa bir o'rinda esa, uning chakkasiga rayhon taqishi sevimli kishisi baxsh etgan shodlikning boisi deb biladi: Sen borki, orzumdan orzular bunyod – Olmaning noparmon guliday g'ujg'on... Sen borki, chakkamga taqaman rayhon. Ko'zlarim surmadan yonar tun misol. (O. Hojjeva, “Sen borki...”)

Bo'y yetgan qizni qanday o'rik donasiga qiyoslash yoki shodlikni nulufar gulga o'xshatish ham she'riy misralarga ta'sirchanlik bag'ishlagan: Qandak o'rik donasi bo'lsang, Bo'ylaringdan o'rgilay o'zim. (“Armon”); Hajringda chekib alam Ko'z yoshlarim bo'lsa ko'l, Eh, shodligim o'sha

dam Undagi nilufargull! ("Hajringda chekib alam...")

Xalqning urf - odatlari, rasm - rusumlari, qadimiy, diniy, falsafiy, madaniy - ma'naviy an'analari, kundalik turmushi, oilaviy xususiyatlari tasvirlangan badiiy asar tilida etnografik va dialektal leksikaning ishtirok etishi tabiiy holdir. O. Hojiev va she'riyati tilida sovchilik, oqlik, sep, to'y, to'y-to'ychiq, alla, farzandli bo'lish va u bilan aloqador tushunchalar nomi ham tilga olinadi: Men alla aytaman kichkina xonam, Ufq'larga tutash yerday bapoyon. ("Alla")

Boshqa xil rasm-rusumlar, odat va an'analarni anglatuvchi etnografizmlar. **Suyunchi:** Yana suyunchi deb tutildi belbog', Shohi ro'mollarning tahi buzildi. Xushxabarga to'ldi kichkina qishloq.

("Kelinchak"); **Sochqi:** Kumush sochqilar misol sochilmoqda momiq qor. ("Kelin"); **Uloq:** Dilda uloq chopmoqda xayol. ("Tashqarida sargardon shamol..."); **Bekinmachoq:** Hadeganda kirmasdi uyga, Qo'li tegmay bekinmachoqdan. ("Hayotga ta'zim"); **Sumalak, davra, gurung:** Sumalak undirgan bug'doyim totli! Matalgo'y momolar tili novvotli! Davra - gurung xumor el bo'lsin endi! ("Yodnoma"); **Oqiziq non:** Tanidingmi meni hoy, Do'rmon ariq, Oqizoq nonga o'ch o'sha qizingman. ("Salomnoma"); **To'r to'qimoq:** Yagona paytlari tutlar tagida, To'r to'qigan chog'da qizlar yashirib, Qatim bo'lgan quyosh-men sevgan qo'shiq. ("Men sevgan qo'shiq")

She'riy misralarning birida Ayol sunbula suviga o'xshatiladi. Bu o'xshatish she'rda real hamda haqqoniy badiiy tasvirga aylangan. Demak, bu ayolda sokinlik, poklik mujassam: Sunbula suviday tiniq bir Ayol Dunyoni asraydi balo – qazodan. ("Mustaqil Vatanni baxt nuri chaysin...")

Igna tutib tikish insonga xosdir. Ammo shamolning igna tutishi, albatta, tasavvuriy holat, jonlantirishdir: Boyqush sayrashidan Qichqirig'idan Tun darz ketadi. Shamol igna tutib Tunning darzini Tikkan o'tadi. ("Boyqush sayramoqda")

Insonni tabiatning turli hodisalari, xususiyatlariga qiyoslash, o'xshatish she'riyatda keng tarqalgan holat, badiiy usul hisoblanadi. Ammo ba'zi hollarda buning aksicha, tabiatning ba'zi xususiyatlari

insonga o'xshatilganiga duch kelamiz. Ma'lumki, asad oyi shamsiya yili hisobida 22 iyuldan 21 avgustgacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bu oy pishiqchilik, ma'murchilik oyidir. Shu sababli, shoiraning asad oyini baxti kulgan qizga qiyoslashi juda o'rinni chiqqan. Chunki bu qizning sep- anjomi but bo'ladi, ona to'y oldidan qizi uchun taraddudlanganidek, tabiat ham o'z farzandi asad uchun taraddud ko'radi. G'oyat original o'xshatishlar: Asad oyi sep - anjomi but Baxti kulgan xur qizga monand. (O. Hojiev va, "Avgust kunlari")

Frazeologizmlar she'riyat tiliga ixchamlilik, ta'sirchanlik, obrazlilik bag'ishlaydi. Ular xalq tilida yaratilgani uchun xalq hayoti va ma'naviyatiga yaqinlik ottenkasi bo'rtib turadi. Bunday holatlarni O. Hojiev va she'rlari tilida uchraydigan frazemalar misolida ham kuzatish mumkin. Quyidagi misralarda frazeologik birlik she'riy nutqqa moslanadi, uning komponentlari o'rni almashtiriladi yoki frazeologiya misra (gapning) tarkibiga singdirib yuboriladi: Qulog'imga chalinadi keksalar naqli Falonchimi puch yong'oqqa to'ldirar qo'yin ("Mushfiq onajon")

O. Hojiev va she'riyati tilida shunday misralar iboralar uchraydiki, ular o'z xarakteriga ko'ra frazemaga yaqin turadi. Bu hol shoiraning badiiy mahoratidan darak beradi. a) **sherga to'qim urmoq:** Birov epchil narra sherga uradi to'qim... ("Odamlar bor"); b) **qalbga yuk ortmoq:** Kelining ko'rgan zamon Oh tortmagil, onajon, O'zi dardkash qalbingga Yuk ortmagil, onajon. ("Keliningni ko'rganda"); v) ko'ngli o'lmoq: Ko'ngli o'lgan odamning Kun ko'rishi qiyindir ("Ko'zimning oqu qorasi"); g) Imoratga toqa ustun Bo'lganmikan hech asos. ("Ikki bo'lsang omading ham..."); d) Yaxshiyamki kitoblar bor dunyoda, Ko'kka uchsang oyog'ingdan tortadi. Tarki dunyo qilib gohi olamdan, Yerga kirsang – qulog'ingdan tortadi. ("Kitoblar")

O. Hojiev o'zbek maqollaridan unumli foydalangan va bu hol misralarning ta'sirchan va barqaror mazmunli bo'lishiga ma'lum hissa qo'shgan. Ammo kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, shoir maqolning asosan shaklini saqlagan holda, uni she'r matniga, misra talabiga moslagan,

ya'ni o'z tillari bilan qayta ishlagan: Qudachilik ming yilchilik, Doimo bir ko'ngilchilik ("Mushfiq onajon"); - Aytsam tilim kuyar, aytnasam- dilim, Bir orqa sochlarin qirqibdi Gulim. ("Kampirlar"); Axir o'nta bo'lsa, boshqadir o'rni, Qirgta bo'lsa axir, qilig'i boshqa. ("Orzu guli"); Bezabon etdi meni mahbubga bir so'z aytnadim. Sut

bilan kirgan bu odat endi chiqqay jon bilan! ("Orzu guli")

Aslida, shoira O. Hojievanning har bir she'ri, doston, qasidalari o'ziga xos, xalqchil, hayo tiy, tili shirali. Uning xalqona yo'llarda yaratilgan "Xalq ohanglarida", "Xalq yo'lida", "Yor yengina gul kashta" kabi she'rlari, qo'shiqlarining o'zi alohida alohida tadqiqotlarga arziydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bazarbaev T. O'zbek so'zlashuv nutqi frazeologiyalari: Filol. fanlari nomzodi. diss. avtoref. - Toshkent, 2001.-22 b.
2. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingopoeitik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007.- 123 b.
3. Hamidiy H, Abdullaeva Sh, Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1970, -B, 247.
4. Qosimova M.B. Badiiy nutq individualigi lingvistik xususiyatlari. (Tog'ay Murod asarlari asosida). NDA. – Toshkent, 2007.
5. Hojieva O. Shom shu'lalari. Saylanma. –Toshkent: Sharq, 2010. -445b.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ПРОИЗВОДНЫХ СЛОВ С СЕМОЙ "КОЛИЧЕСТВО"

FUNCTIONING OF DERIVATIVE WORDS WITH THE FAMILY "QUANTITY"

О.В.Шевцова-

к.ф.н., доцент, УзГУМЯ, Ташкент, Узбекистан

Аннотация: В статье рассматривается функционирование производного слова со значением "количество" в тексте или микротексте, что отражает разные стороны и аспекты организации семантики производного.

Ключевые слова: актуализация сем, деминутивы, денотативный характер семантики, десемантизация, значение единичности, значение субъективной оценки, значение увеличительности, идея множества, увеличительные производные, функционирование ПС в тексте.

Abstract: The article examines the functioning of a derivative word with the meaning "quantity" in a text or microtext, which reflects different sides and aspects of the organization of the semantics of the derivative.

Keywords: actualization of semantics, deminitives, denotative character of semantics, desemantization, the meaning of singularity, the meaning of subjective assessment, the meaning of magnification, the idea of a set, magnifying derivatives, the functioning of the PS in the text.

Функционирование производного слова в тексте или в пределах его формально и семантически организованном отрезке – микротексте – отражает разные стороны и аспекты организации семантики производного.

В данной статье рассматриваются преимущественно те аспекты функционирования ПС, которые связаны с

- актуализацией количественных сем, -взаимодействием словообразовательных категорий, - употреблением ПС в необычных микротекстах, создающих своеобразные приращения семантики ПС, их рассогласование с парадигматическим устройством той или иной СК.

В реальных текстах (как письменных, так и разговорных) разные

типы ПС распределяется неравномерно. Наиболее частотными являются ПС со значением субъективной оценки, особенно деминутивы, следующую позицию по частотности занимают прилагательные на -оват/-еват-.

Существительные с денотативным характером семантики (единичные, обозначения невзрослых существ, частично собирательные) закономерно проявляют склонность к функционированию в своём прямом значении, тогда как существительные предикатно-характеризующей семантики (имена лиц наподобие *наглец*, *красавец*, *крикун*, а также деминутивные и увеличительные производные) имеют очень широкую зону функционирования, употребляясь не только в предикативной позиции, но и в обращениях, субъектной и объектной позиции и т.д., например:

Савина спрашивает: почему Иванов подлец (А.П.Чехов);

Во всех зажиточных мужиках он видел сразу кулаков, в непонятном для него Иванове – сразу подлеца (А.П.Чехов);

А ну-те, говорят, испанский подлец, покажи документ (М.Зощенко);

Да, конечно, я и сейчас ещё подлец (М.Зощенко);

Да я, может, желаю посмотреть, как этот подлец переступит порог этого вертепа (М.Зощенко). Кроме того, возможно употребление таких лексем, как подлец, дурак, мерзавец (две последних лексемы также рассматриваются в составе соответствующих СК) в позиции десемантизации, выветривания первичного лексического значения, например: Сижу, как подлец какой-нибудь, как каторжный, и на воду гляжу, как дурак какой-нибудь (А.П.Чехов). Целесообразнее рассматривать преимущественно микротексты с элементами актуализации количественных сем производных слов. Особенностью СК "единичность" является определённая недостаточность узуальных производных для обозначения

одного предмета, единицы массы вещества.

"Высокая употребительность в РР существительных со значением единичности объясняется часто необходимостью в обычном бытовом общении выделить один предмет из многих подобных. Выражая семантику единичности в пределах слова, такие существительные представляют собой более удобные и компактные обозначения, чем сочетания с числительным один, или со словами одна штука, одна ягода чего-нибудь и т.п. Кроме того, не все разряды существительных сочетаются с числительными ... существительные вещественные нуждаются в первую очередь в передаче значения единичности ...

Наиболее активное средство передачи значения единичности в РР суфф. -ин(а), который присоединяется к существительным вещественным – ... урючина, инжирина, изюмина, макаронина, кентина (название сигарет), этазолина ..., салатина (один лист салата)" [Земская и др. 1981, 102]. По нашим наблюдениям, для передачи значения единичности используются и суфф. -ин(а), и суфф. -инк(а), и суффиксы, омонимичные уменьшительным и увеличительным, например:

Или рельсину, может, открутить хочет? (М. Зощенко);

Разве что эта ненормальная сорвала паркет с пола ... Хотя сомнительно. Вряд ли забыла, если бы отдирала паркетины (И. Хмелевская);

Пуля притворилась, что поглощён разглядыванием курчаво-чёрной кротовинки с краю аллеи (В. Набоков);

Надо у кишмишинок поотрывать хвостики (РР);

И небрежно кинули это полёнышко на дрова (М. Зощенко);

Между ними валялись останки какой-то мебели, железяк ... (И. Хмелевская);

Вскочил рыбак и повёл рыбину на чистое место (М. Лобанов). Из приведённых выше производных наиболее необычным является

окказионализм В.Набокова кротовинка – обозначение единицы почвы, взрыхлённой кротом. Таким образом, наблюдается весьма своеобразная косвенная мотивация: сингулятив образуется не от вещественного существительного, а от зоонима, производителя определённых действий с веществом. В производном рыбина могут сочетаться значения единичности и увеличительности, однако первое из них представляется доминирующим в данном случае, так как исходная лексема рыба обозначает и единичный предмет, так и (чаще) вещество. Существительное полено обозначает конкретное существительное, однако ПС полёнышко скорее не деминутив, а дополнительно, словообразовательно подчеркнутый сингулятив, так как по смыслу рассказа М. Зощенко, откуда взят этот пример, "данное" полено выделено из всех остальных. Кроме того, необходимо упомянуть об особой роли некоторых сингулятивов: песчинка, крупинка (крупница), пылинка, соринка и под., которые чаще употребляются в переносном значении, чем в прямом, а также при сравнении, например:

Что ни песчинка, что ни камушек, то и исторический памятник (А.П. Чехов);

В этой сплошной, движущейся массе того, другого, нельзя было найти, как нельзя найти песчинку среди других песчинок (Л.Андреев); ср. также

- ни крупницы разума,
- как соринка в глазу,
- у него ни пылинок с рук не упало (о скупом человеке) и под. выражения.

Подобные сингулятивы теснее других связаны с идеей выражения множества, подчеркнута

- совокупного (как в примере из рассказа "Город" Л.Андреева),
- гиперболического (как в примере А.П. Чехова),
- "отрицательного" (ни пылинок, ни крупниц).

Собирательные существительные, как правило, используются в тексте "по прямому назначению", т.е. в тех случаях, когда необходимо подчеркнуть идею

совокупной, нераздельной множественности (ср. *дети* – *детвора*, *звери* – *зверье*, *листья* – *листва*, *солдаты* – *солдатня*, *студенты* – *студенчество* и др.). Нередко при этом возникают определённые оценочные коннотации, как положительного характера (например, *детвора*, *ребятня*), так и (чаще) отрицательного (например, *матросня*, *солдатня*, *абитура* и под.). Е.А.Земская отмечает, что разговорные новообразования типа *матросье*, *офицерьё*, *ребятё* "нередко наделены экспрессией грубоватости и употребляются лишь в обстановке большой раскованности ... Что это там за *пацанё*? Вот *болванё*!... Собралось *аспирантьё* ..." [Земская и др. 1981, 103]. Кроме того, необходимо упомянуть и текстовую интерпретацию установившихся узуальных понятий собирательных существительных. Так, слово чернь как обозначение совокупности людей в словарном толковании – "совокупность людей, принадлежащих к эксплуатируемым, непривилегированным классам". Однако в выражении светская чернь – это совокупность именно представителей "высших" классов, ср. также: Ничто мне были все толки, я плевал на презренную чернь, известную под именем публики (Н.В.Гоголь). Можно также указать на повторное, словообразовательное оформление собирательности в слове хламьё, образованного от лексического собирательного существительного хлам: Эти съёмщицы тоже торгуют хламьём (В.Гиляровский); а также на возможность выделения членимых, но непрямых собирательных. Например, хоботьё (прост., устар.) – "Пожитки, старьё". Таким образом, словообразовательное согласование представляет собой более широкое явление, чем экспрессивно-смысловое согласование имён существительных, в которое могут быть вовлечены все разряды знаменательных слов. Именно такое согласование способствует ситуативности знака оценки.

Литература:

1. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М., 1981. – 120 с.
2. Виноградова В.Н. Стилистика русского языка: Жанрово- коммуникативный аспект стилистики текста. – М.: Наука, 1987. – 228 с.

PRESUPPOZISIYANING MATN MAZMUNIDAGI XUSUSIYATLARI VA TURLARI

СВОЙСТВА И ТИПЫ ПРЕСУППОЗИЦИИ В ТЕКСТЕ

FEATURES AND TYPES OF PRESUPPOSITION IN TEXT

F.D.Sharipova

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Pragmatika tilshunoslikning amaliy tarmoqlaridan biri bo'lib, unda so'zlovchining kommunikativ niyati va nutqiy vaziyat til birliklari bilan uzviy bog'liqlikda o'rganiladi. Presuppozitsiya esa nutqiy faoliyatning samaradorligini hamda, so'zlovchining muloqot jarayonidagi maqsadini tinglovchiga amaliy lisoniy xususiyatlar orqali ta'sirchanligini oshiradi. Shu sababli ham, pragmalingsvistika nutq faoliyatining samarali usullarini ishlab chiqish, uning lisoniy va nolisoniy omillari kabi masalalarga e'tibor qaratadi. Ushbu maqolada presuppozisiyaning matn va uning turli ko'rinishlarining mazmunini belgilovchi hodisalardan biri ekanligi o'rganiladi.

Katil so'zlar: pragmalingsvistika, presuppozitsiya, matn tahlili, lisoniy xususiyatlar, presuppozitsiya turlari.

Аннотация: Прагматика - это один из практических разделов лингвистики, в котором коммуникативное намерение говорящего и речевая ситуация изучаются в тесной связи с языковыми единицами. Пресуппозиция, с другой стороны, увеличивает эффективность речевой деятельности и цель говорящего в коммуникативном процессе за счет использования практических языковых особенностей. По этой причине прагмалингвистика фокусируется на таких вопросах, как разработка эффективных методов речевой деятельности, ее языковых и неязыковых факторов. В данной статье пресуппозиция рассматривается как одно из событий, определяющих содержание текста и его различные формы.

Ключевые слова: прагмалингвистика, пресуппозиция, анализ текста, лингвистические особенности, типы пресуппозиции.

Teacher of Termez State University

Annotation: Pragmatics is one of the practical branches of linguistics in which the communicative intention of the speaker and the speech situation are studied in close connection with the language units. Presupposition, on the other hand, increases the effectiveness of speech activity and the speaker's purpose in the communication process through the use of practical linguistic features. For this reason, pragmalinguistics focuses on issues such as the development of effective methods of speech activity, its linguistic and non-linguistic factors. This article examines the presupposition as one of the events that determine the content of the text and its various forms.

Keywords: pragmalinguistics, presupposition, text analysis, linguistic features, types of presupposition.

Ma'lumki, jahon miqyosida ushbu pragmalingsvistik hodisa keng o'rganilgan. N.Maxmudov, A. Nurmonov, D. Lutfullaeva,

Sh. Safarov, A.Pardaev tomonidan olib borilgan izlanishlar diqqatga sazovor.

Muloqot ishtirokchilarining bir-birlarini tushinishi lisoniy muloqotning asosidir. Unda

so'zlovchi nimani nazarda tutayotgani gapda aynan keltirilmagan yoki so'zlar orqali ifodalanmagan bo'lsa-da, tinglovchining axborotni qay darajada anglashi nazarda tutiladi. "Xona dim bo'lib ketdi" sintaktik birligidan anglashilgan ma'no "Eshik va derazalarni oching" ekanligini bilish uchun J. Serl aytgan, "o'zaro umumiy va oldindan ma'lum bo'lgan ma'lumotga" ega bo'lish kerak.

Presuppozisiya matn va uning turli ko'rinishlarining mazmunini belgilovchi hodisalardan biridir. Uning kommunikasiya davomidagi ahamiyati tilning mohiyatini belgilaydigan qisqalik va tejamlilik kabi xususiyatlaridir. Pragmalingvistikaning muhim hodisalaridan biri bo'lgan presuppozisiyani chuqur va keng miqyosda o'rganilishi sintaktik semantikaning mazmuniy murakkablashuvi bilan bog'liq bir qator muammolarni hal qilishda, shuningdek, diskurs samaradorligini, so'zlovchining tinglovchiga ta'sir darajasini oshirish masalalarini yoritishda ham yordam beradi.

Presuppozisiya yashirin hukm, tagma'no bilan bog'liqdir. Haqiqatdan ham, "Adhamning tadbirkor amakisi 4 do'kon ochgan" kabi ma'lumotni berish uchun so'zlovchi "Adham" ismli bolaning amakisi borligi va tadbirkorlik bilan shug'ullanishini bilishi kerak. Bundan tashqari, uning amakisining moddiy boyligi ko'pligi va do'kon ochishga qurbi yetishi haqida ham bilishimiz mumkin. So'zlovchi muloqot davomida bu kabi ma'lumotlarni beruvchi presuppozisiya taqdim etadi. Gapdan esa Adhamning amakisi do'kon ochishini, ochilgan do'konlar aynan to'rtta ekanligini bilib olishimiz mumkin. Bu kabi ma'lumotlar bilan (entailment) hulosaviy hukmchiqariladi. J.Yul esa, presuppozisiyani gapning mantiqiy mundariyasi bilan bog'liq deb hisoblaydi (J.Yul). Aksincha, u presuppozisiyaning gap tarkibadigi ma'lum lug'aviy birliklar va sintaktik tuzilmalar bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi.

Presuppozisiyani amaliy va mantiqiy kabi ikki turga ajratish g'oyasini E.Kinen ilgari surgan. Birinchisi so'zlovchining individual bilim strukturasi, ikkinchisi esa gaplar o'rtasidagi senantik munosabatda

aks etadi. Matnning ma'lum bir ma'noga bog'lanish darajasiga ko'ra, majburiy va fakultativ komponentlarga ajratishni L.M.Vasiliev taklif etadi. Ulardan dastlabkisi matn mazmunining signifikatib (semantik) agnektiga oid bo'lib, uning til birligi sifatida mavjud bo'lishi uchun zarurdir. Ikkinchisi denomativ aspektga tegishli bo'lib, bu komponentlar ma'noning semiotik imkoniyatlarini oshiradi. Masalan: "dam olmoq" konstruksiyasi ma'nosida dam olmoq, kitob o'qimoq, sayr qilmoq, musiqa tinglamoq kabi fe'llar orqali ifodalanishi mumkin bo'lgan fakultativ komponentlar mavjud. Yuqoridagi konstruksiyada dam olishning qaysi usulidan foydalanilganligi faqat presuppozisiya orqali ma'lum bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan misoldan uch xil presuppozisiya anglashimiz mumkin. Shuning uchun ham tilshunoslikda presuppozisiya termini ostida muayyan jumla tarkibida bevosita ifodalanmagan, yashirin holda aks etgan ma'no tushuniladi. Kontekt va vaziyat tushunchalari presuppozisiyani anglashning asosidir. Kontektda ma'nosiz presuppozisiyani anglab bo'lmaydi.

Ayrim so'zlarning leksik ma'nolarida ham presuppozisiya o'zini namoyon qilishi mumkin, bunda odamlarning o'zlari yashab turgan olam haqida bilimlari va til ko'nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Kirlarni qo'lda yuvmadim jumlasida "Kirlarni kirmashinada yuvdim" presuppozisiyasi mavjud. "Qo'lda yuvmoq" so'z birikmasining inkor shaklidan anglashilgan leksik ma'nosi va til haqidagi umumiy bilish fondi so'zlovchilar uchun presuppozisiyani tushunarli qiladi.

Lingvistik hamda mantiqiy presuppozisiyalar o'zaro ifodalanish shakliga, ya'ni moddiy vositasiga, tashqi signallariga ko'ra farqlanadi. Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanidagi Yusufbek xojining o'g'li Otabekka yozgan maktubidagi "Bizning Toshkandan ahvol so'rasang, balki Marg'ilong'a ham eshutilgandir, munda Azizbek qandog'dir bir kuchka tayanib Qo'qong'a isyon etdi". "If you ask about the situation in Tashkent, it is possible, and in

Margilon as well that Azizbek raised a rebellion against Kokand, relying on some unknown forces”, o'zbek tilidagi va uning tarjimasidagi gaplarida qo'llanilgan ham va as well yuklamasidan yana boshqa joylarda ham eshitildi presuppozitsiyasi anglashiladi. Bu presuppozitsiyaning moddiy substrati - tashqi signali “ham” yuklamasidir. Chunki shu yuklama presuppozitsiya uchun yo'l ochadi. Shuningdek, kelish harakatining yuzaga chiqish vositasi (piyoda, mashinada, otda va boshq.) ham presuppozitsiya orqali ma'lum bo'ladi. N.Mahmudovning fikriga ko'ra, o'zbek tilida presuppozitsiyaning moddiy substrati sifatida xilma-xil vositalar ishtirok etishi mumkin:

- 1) leksik vositalarning fakul'tativ ma'no komponentlari;
- 2) hatto, faqat, yolg'iz, -gina, (-gina emas), ham, tag'in, yana yuklamalari;
- 3) bo'lsa, esa bog'lovchi vositalari;
- 4) tashqari, boshqa, o'zga (Sendan tashqari Karim ham keldi), bilan birga (Chiroyli bo'lish bilan birga, aqlli ham edi), o'rniga (O'qish o'rniga; o'ynadi) ko'makchilari va boshqalar.

Dunyoning taniqli tadqiqotchilari presuppozitsiyani turlicha tasniflaydilar. Xususan, V.G.Gak presuppozitsiyani quyidagi turlarga ajratadi:

1. Keng presuppozitsiya;
2. Tor presuppozitsiya;
3. Lingvistik presuppozitsiya.

Keng presuppozitsiya bu kishilarning uni qamrab turgan ob'ektiv reallik haqida universal bilimlar to'plami demakdir. Ob'ektiv

borliqda har bir predmetning o'ziga hos xarakterli xususiyati, ma'lum narsaga moslanishi mavjud. Vaziyat, holat va predmetlarning ana shunday xususiyatlarini ta'riflashda konkret ma'noli so'z umumiyroq so'z bilan almashinishi yoki butunlay tushib qolishi mumkin. Ammo so'zlovchi va tinglovchi bir-birlarini nimani nazarda tutayotganliklarini tushunishlari uchun bu so'zlarning tushib qolishi hech qanday ahamiyat kasb etmaydi. Masalan, oshpaz haqida gap ketganda, muloqot ishtirokchilari, eng avvalo, taom yoki ovqat pishiruvchi deb biladi. Shuning uchun ham, oshpaz ovqatlarni qoyillatib pishirdi jumlasida ovqatlarni so'zi tushib qolsa ham ma'noga putur yetmaydi. Ma'lum bir vaziyat doirasidagina yuzaga chiqadigan presuppozitsiyalar tor va so'zlovchi hamda tinglovchining tilni bilish tajribasi nuqtai nazaridan kelib chiqadigan presuppozitsiyalar lingvistik presuppozitsiyalardir.

Xulosa qilib aytganda, Til birliklarining nutq jarayonida namoyon bo'luvchi pragmatik xususiyatlaridan biri – presuppozitsiyadir. Presuppozitsiya lisoniy birlikning sintaktik tuzilishini ma'noviy jihatdan boyitadi va unga qo'shimcha axborot yuklaydi. Presuppozitsiyani sintaktik jihatdangina tahlil etib bo'lmaydi, u qachonki tashqi signal bilan bog'langanida, muloqot davomida unga ishora qiluvchi indikatorni aks ettirganda, u lingvistik voqea kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Averbux K.Ya., Karpova M.O. Leksicheskie i frazeologicheskie aspekti perevoda - M., Akademiya, 2009.
2. Aznaurova Ye.S. Pragmatika xudojestvennogo slova.-Tashkent, 1988.
3. Alekseeva, I. S. Vvedenie v perevodovedenie: uchebnoe posobie. – 2-e izd., - M. : Akademiya, 2006.
4. Arutyunova N.D. Paducheva Ye.V. Istoki, problemi i kategorii pragmatiki // Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 16:
5. Lingvisticheskaya pragmatika. - M.: Progress, 1985.
6. Naydov B.P. Yeshyo raz o pragmaticheskom aspekte leksicheskogo znacheniya. Issledovaniya po romanskoy i germanskoy filologii. - Kiev, 1977.
7. Bajenova I.S. Yemosii, pragmatika, tekst. - M.: Izdatel'tvo: Menedjer,2003.
8. Barxudarov L.S. Yazik i perevod. - M.: Mejdunarodnie otnosheniya, 1975.

LISONIY ONG
LINGUISTIC CONSCIOUSNESS
ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ

M.Rahimova – Qo'qon DPI, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori, katta o'qituvchi,

Annotatsiya. Inson ongida voqelikning aks etishi va uning tilda ifodalanishi o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Lisoniy ong yordamida dunyo qiyovasi anglanadi va bu ikki jarayon bir-biri bilan o'zaro bog'liqdir. Ushbu maqolada ana shu bog'liqlik haqida fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar. Ong, lisoniy ong, idrok, til, assotsiatsiya, belgi, tushuncha, so'z

Annotation. The reflection of reality in the human mind and its expression in language is unique. With the help of linguistic consciousness, the image of the world is cognized, and these two processes are interconnected. This article discusses this relationship.

Key words: mind, linguistic consciousness, cognition, language, association, sign, concept, word.

Аннотация. Отражение реальности в человеческом сознании и ее выражение на языке уникально. С помощью языкового сознания познается образ мира, и эти два процесса взаимосвязаны. В этой статье обсуждается эта связь.

Ключевые слова: разум, языковое сознание, познание, язык, ассоциация, знак, понятие, слово.

Ong inson tomonidan voqelikni aks ettirishning yuksak darajasi hisoblanadi. Inson ongining birlamchi psixologik xossasi o'zini bilish subyekti sifatida his etish, mavjud va tasavvurdagi voqelikni xayolan tasvirlash layoqati, shaxsiy psixik va hulq-atvor holatlarini nazorat qilish, ularni boshqara olish, atrofdagi reallikni tasavvurlar shaklida ko'rish va idrok qilish layoqati kabilarni o'z ichiga oladi. Ma'lumki, ong asosidagi bilish shartli ravishda ikki, ya'ni hissiy (empirik) va aqliy (ratsional) bosqichlarga ajratiladi. Hissiy bilish barcha jonivorlar, hayvonlarda, aqliy bilish esa odamlarda yetakchilik qiladi. Inson ongining asosiy xususiyatlaridan biri bu uning kommunikatsiya, ya'ni insonning o'zi bilgan ma'lumotlarni til va boshqa belgi tizimlari yordamida boshqalarga yetkaza olish layoqatidir [5:23]. Ong mavjudligi shakli sifatida til bilan murakkab funksional aloqada. Ular bir-birisiz mavjud emas: ong voqelikni aks ettiradi, til esa bu aks ettirishni fodalaydi. Til ideal asosni (ma'lumotni) va uni uzatish usulini material tashuvchi sifatida birlashtiradi.

Lisoniy ong atamasi birinchi bo'lib Vilgelm fon Gumboldt tomonidan kiritilgan.

Ma'lum bir voqelik haqidagi bilim lisoniy ongda namoyon bo'ladi. Lisoniy ong dunyoning qiyofasini aks ettiradi va u bilan uzviy bog'liqdir [Lingvistik ongni o'rganishning yagona ob'ektiv usuli sifatida I.A. Sternin assotsiativ eksperimentni taklif qiladi, uning yordamida ongdagi lingvistik birliklarning aloqasini qayta qurish va uning ishlash jarayonlari (tushunish, saqlash va boshqalar)da o'zaro ta'sirining mohiyatini ochib berish mumkin. Odatda, an'anaga ko'ra, assotsiativ munosabat sintagmatik munosabatga zid qo'yiladigan munosabat turidir. F. de Sossyur aytganidek, til birligi, xususan, so'zning sintagmatik munosabati uning kommunikatsiya, xabar berish jarayoni (nutq, matn) dagi holati bilan bog'liq[1:73]. Bu holatda u (so'z) gap bo'lagi vazifasini bajarib, sintagmatik (sintaktik) maqomga ega bo'ladi. Boshqacha aytganda, so'zning sintagmatik munosabati uning gapda sintaktik funksiya (ega, aniqllovchi, to'ldiruvchi kabi) bajarib, boshqa bir so'z bilan bog'lanib turgan holati (maqomi)dir. Sintaktik munosabatga zid qo'yiladigan assotsiativ (paradigmatik) munosabat esa so'zning gap (jumla) tuzilgunga qadar xotiradagi muayyan guruhda o'ziga o'xshash

so'zlar bilan aloqada (ular bilan bog'lanib) turgan holatidir. Masalan, do'st so'zi Men do'stimni hurmat qilaman gapida sintagmatik munosabatda (do'stimni+hurmat qilaman) turibdi. Bu gap qurilgunga qadar do'st so'zi xotirada oshna, jo'ra, og'ayni so'zlari bilan bir "uya"da bo'lib, ular bilan o'xshashlik asosidagi bog'lanishda yoki assotsiativ munosabatda bo'ladi. Demak, sintagmatik munosabat til birliklarining chiziqsimon (ketma-ket) bog'lanishini, assotsiativ munosabat esa xotiradagi bir guruh so'zlar ichidagi bog'lanishlardan hosil bo'ladi. So'zning belgiligi hodisasi ham ana shu munosabat turi bilan bog'liq.

Assotsiatsiya hodisasi, aslida, psixologik hodisa bo'lib, u ong (psixika) dagi sezgi (xususiyat sezgisi), obraz, tushuncha, tasavvur, g'oya kabilarning o'zaro bog'lanishini anglatadi. Shunday ekan, assotsiatsiya ongning shakllanish va faoliyat ko'rsatish asosidir. Zero, ongli (aqliy) faoliyat deyilganda, biror narsani boshqa narsa yordamida sezish, anglash, shu narsa haqida xabar berish yoki ma'lumot olish jarayonlari tushuniladi.

O'z-o'zidan tushuniladiki, psixik birliklar (sezgi, obraz, tushuncha) va bular asosida shakllanuvchi tasavvur, hayol, g'oya kabilarning o'zaro bog'lanishi yoki assotsiatsiyasi psixologiyada o'rganiladi. Ma'lumki, tushuncha ruhiy-mantiqiy (psixik-logik) hodisa bo'lib, u so'z bilan ifodalanishi ham, ifodalanmasligi ham mumkin. Ana shu so'z bilan ifodalanuvchi tushunchalarning o'zaro bog'lanishi (assotsiatsiyasi) o'rganilayotganda so'z (til birligi) qatnashayotganligi uchun assotsiatsiya lingvistikaga ham aloqador bo'ladi[2:16]. So'z (tovush+tushuncha) assotsiatsiyasi lingvistik va psixologik xususiyatlarga ega bo'ladi va shuning uchun psixolingvistika tomonidan o'rganiladi.

Demak, lingvistik ong - bu lingvistik (nutqiy) faoliyat mexanizmlarini ta'minlaydigan ongning bir qismi kognitiv ongning tarkibiy qismi bo'lib, u odamning nutq faoliyati mexanizmlari uchun javobgardir va nutqning ishlashini ta'minlaydi. Lisoniy ongning tarkibiy va semantik elementi tushunchadir. Tushuncha predmetning sezgi, idrok,

tasavvur asosida aniqlangan eng muhim belgilari bo'yicha tafakkurda hosil qilingan tafakkur shakli hisoblanadi. Predmetning ongda aks etgan obrazi (yaxlit holdagi in'ikosi) psixofiziologik hodisa bo'lsa, obrazning (predmetning) muhim belgilari asosida vujudga kelgan shakli tushunchadir. Obraz xotirada vaqtincha saqlansa, tushuncha uzoq saqlanishga mo'ljallangan abstrakt shakldir. Tushuncha mantiqiy shakl (birlik) sifatida boshqa mantiqiy shakllar bo'lgan hukm va xulosa bilan hamkorlikda mavjud bo'ladi[4:30-33]. U (tushuncha) hukm va xulosaning tarkibiy qismi, ularni shakllantiruvchi birlikdir. O'z navbatida, hukm va xulosa tushunchaning mazmunini hosil qilish va boyitish uchun xizmat qiladi. Dastlabki tushuncha predmet, hodisaning muhim belgilari asosida paydo bo'lsa, yangi tushuncha avvaldan ma'lum bo'lgan tushunchalarning hokim-tobe munosabatda bog'lanishi natijasida ham vujudga kelishi mumkin. Masalan, "aka" tushunchasi "farzand", "oilada", "yosh", "katta" tushunchalarining hokim-tobe bog'lanishi asosida hosil bo'lgan: aka – "oiladagi yosh jihatdan katta farzand" kabi.

Mantiqiy (logik) adabiyotlarda tushunchaning ongda mavjudlik shakli, ifoda materiali haqida ma'lumotlarni uchratmadik. Ular nerv to'qimalarida qandaydir yo'llar ("izlar") asosida saqlansa kerak. Bu neyrolingvistikaning muammosidir.

Tushunchada yakka predmet emas, balki muayyan predmetlar sinfining muhim belgilari aks etadi. Shuning uchun muayyan tushunchani qisman o'zgartirishlar (nomuhim, qo'shimcha belgilar bilan boyitib) shu predmetlar sinfidagi har bir, yakka narsa (predmet) uchun qo'llash imkoniyati mavjud.

Tushuncha so'z (nom) orqali ifodalanishi ham, ifodalanmasligi ham mumkin. U so'z bilan ifodalanmasa, so'z birikmasida aks etadi.

Tushunchalar so'z turkumlari bo'yicha ifodalanishiga ko'ra har xil. Xususan, ot, fe'l turkumiga oid tushunchalar muhim belgilarga boy bo'lsa, son turkumiga oid tushunchalarda muhim belgi kam va o'ta abstraktdir. Oraliq (taqlid, undov, modal

so‘zlar) va yordamchi so‘zlarning tushunchaga munosabati chuqur tadqiq etilmagan va bu haqda bahsli qarashlar mavjud.

Yuqorida eslatilganidek, ong o‘zaro uzviy bog‘liqlikda faoliyat ko‘rsatuvchi hissiy va tafakkur bosqichlaridan iborat. Besh

sezgi asosidagi hissiy bilish aqliy bilishning asosi hisoblanadi. Odam tafakkuri orqali qo‘llanadigan belgilar, (masalan, so‘zlar) jonivorlar tomonidan qo‘llanadigan hissiy (moddiy, predmet) belgilardan farq qiladi. Ongning quyi bosqichi bo‘lgan hissiy bilishda belgilar shartli reflekslar asosida qo‘llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики. - Екатеринбург: Изд-во Урал, 1999.
2. Лутфуллаева Д. Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017. – Б. 16
3. Ruziyeva M.X. Inson lisoniy tuzilishining klinik xususiyatlari. Scientific progress. 2021, № 6.
4. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. - Тошкент: Ўқитувчи. 1990. – Б. 30-33
5. Югай А.Х., Мираширова Н.А. Одилова Н.Г. Умумий психология назарияси ва амалиёти. ТДПУ, 2013.

O‘ZBEK TILI ONOMASTIK TIZIMIDA KONVERSIYA

КОНВЕРСИЯ В ОНОМАСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКЕ

CONVERSION IN THE ONOMASTIC SYSTEM OF THE UZBEK LANGUAGE

D.S.Sativoldiyeva,

NamDU mustaqil tadqiqotchisi

Sh.D.Karimov,

SamDU doktoranti

Annotasiya: Maqolada onomastik konversiya usuli va u bilan onomastik birliklar hosil qilish dalillar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: onomastika, onomastik birlik, konversiya, onomastik konversiya, apellyativ leksika, antroponimizasiya, antroponim, toponimizasiya, toponim, gidronimizasiya, gidronim, transonimizasiya.

Аннотация. В статье описывается ономастическая конверсия и образование на её основе ономастических единиц.

Ключевые слова: ономастика, ономастическая единицы, конверсия, ономастическая конверсия, апеллятивная лексика, антропонимизация, антропоним, топонимизация, топоним, гидронимизация, гидроним, трансонимизация.

Annotation. The article discusses onomastic conversion and the formation of onomastic units on the basis of evidence.

Keywords: onomastics, onomastic unit, conversion, onomastic conversion, appellate lexicon, anthroponimization, anthroponym, toponymization, toponym, hydronimization, hydronym, transonimization.

Tilning apellyativ va onomastik tizimida yangi so‘z yasash hamda hosil qilishda konversiya usuli alohida o‘rin tutadi.

Konversiya lingvistik terminlar lug‘atida quyidagicha izohlangan: «Konversiya (lot. conversion – aylanish, o‘zgarish). Biror turkum leksemasini boshqa turkumga xos forma yasash paradigmasiga o‘tkazish yo‘li bilan yangi so‘z hosil qilish»[1,45].

Konversiya ayrim ilmiy tadqiqotlarda so‘zlarning turkumdan turkumga o‘tishi deb talqin etiladi. Konversiya termini bilan ifodalangan tushuncha tilshunoslikda **so‘z yasalishining morfologik-sintaktik usuli** (V.V.Vinogradov), **transpozitsiya** (Sh.Balli, H.Ne‘matov, O.Kim), **implist so‘z yasash** (V.Fleyner), **transilatsiya** (L.Tener), **nol morfemali derivatsiya** (G.Morchand),

noxususiy (nesobstvennaya) derivatsiya (N.A.Arutyunova), **transformatsiya** (V.G.Migrin) terminlari bilan turli xil nomlanadi [2,11].

Tilda so'zlarning bir turkumdan boshqa turkumga o'tishi to'xtovsiz bo'ladi, chunki so'z turkumlarining o'zi qat'iy chegara bilan ajralib turuvchi hodisa emas, tilning doimiy harakati natijasida so'zlar bir leksik-grammatik kategoriyadan boshqa leksik-grammatik kategoriya tomon siljib, ularning vazifasini bajarishga moyillasha boradi [3,20]. Til taraqqiyoti derivatsiya, transformatsiya, transpozitsiya, konversiya singari hodisalar orqali yuzaga chiqadi. Sh.Ball transpozitsiya termini ostida lingvistik belgini bir kategoriyadan ikkinchisiga ko'chirishni tushunadi va tilning voqelanish jarayonida uning katta rol o'ynashini ta'kidlaydi. Uning ko'rsatishicha, chegaralangan lingvistik belgilar transpozitsiya orqali nutqning cheksiz talablarini qondira oladi, kategoriyalararo almashinish orqali ifodalovchi bo'lydi va turli mazmuniy ottenkaga ega bo'ladi. O.M.Kimning ko'rsatishicha, konversiya, bu keng ma'noda bir kategoriyaga xos ishora ramzning boshqa kategoriyaga o'tishidir [4,4-5]. Ko'p ilmiy manbalarda konversiya va transpozitsiya aynan bir hodisa deb qaraladi. Jumladan, Ye.S.Kubryakova konversiyani transpozitsiyaning bir turi deb qaraydi [5,64]. Uning fikricha, so'z yasash xususiyatidagi morfologik transpozitsiya konversiya hisoblanadi.

T.A.G'anievning fikricha, konversiya biror lug'aviy asosni so'z hosil qilishning boshqa paradigmasiga o'tkazib yangi so'z yasashdir [6,6].

So'z turkumlari doirasida konversiyani quyidagi ko'rinishlari kuzatiladi:

1. Boshqa turkumga mansub so'zlarni ot so'z turkumiga o'tishi:

a) sifatdan o'tgan so'zlar: *yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, ko'r, achchiqchuchuk, yosh-qari, quyuq-suyuq*;

b) fe'lining harakat nomidan o'tgan so'zlar: *kengash, kurash, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqto'v, tergov, to'lov, o'qov, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish,*

qiziqish, o'qish, o'tirish kabi;

v) son so'z turkumidan o'tgan so'zlar: *yetti, yigirma, qirq* (inson vafoti bilan bog'liq marosim nomlari).

2. Fe'l turkumidan sifat turkumiga so'zlar o'tishi: *ko'r, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash, daydi*.

3. Mustaqil so'z turkumlaridan modal so'z turkumiga so'zlar o'tishi:

a) ot so'z turkumidan o'tgan so'zlar: *haqiqatdan, chamasi, mazmuni*;

b) sifat so'z turkumidan o'tgan so'zlar: *yaxshi, so'zsiz, tuzuk, to'g'ri, tabiiy* kabi.

Konversiya usuli mohiyatan so'z yasashning leksik-semantik usuliga to'g'ri keladi. Tildagi oddiy konversiyadan onomastik konversiyani farqlash lozim. Onomastikaga oid so'nggi ilmiy manbalarda leksik-semantik usul onomastik konversiya deb yuritilmoqda [7,201]. Demak, apellyativlardan atoqli otlar hosil bo'lishi onomastik konversiya hisoblanadi.

Onomastik birliklar, jumladan, antroponimlar, toponimlar, hosil bo'lishida **onomastik konversiya** muhim o'rin tutadi. Mazkur termin birinchi marta A.V.Superanskaya tomonidan qo'llangan [8,92-93].

Onomastik konversiya usuli asosida apellyativ hech qanday grammatik o'zgarishsiz atoqli otga aylanadi. Masalan, *go'zal, shirin (sifat) > Go'zal, Shirin* (qizlar ismi); *"Go'zal" dahasi, "G'uncha" ko'chasi* (toponim), *tesha, bolta, o'roq* (narsa-buyum nomlari – ot) > *Tesha, Bolta, O'roq* (o'g'il bolalar ismi) kabi.

A.V.Superanskayaning izohlashicha, onomastik konversiya tildagi mavjud leksemalarning hech qanday o'zgarishsiz yoki sezilarsiz holdagi o'zgarishlar bilan atoqli ot vazifasiga ko'chishidir [8,93].

Z.Do'simov qayd etganidek, onomastik konversiya usulida toponim, gidronim hosil qilinganda, leksema o'z vazifasini, sintaktik qurshovini o'zgartirish bilan birga, o'z paradigmasini ham o'zgartiradi. N.Uluqov ta'kidlaganidek, toponimlarning, jumladan, gidronimlarning hosil bo'lishini belgilashda ushbu jihatlarni e'tiborga olish, ayni paytda ularning morfologik tuzilishini belgilashda ham muhim ahamiyatga egadir.

Onomastik konversiyaning quyidagi turlari kuzatiladi:

1. Antroponimlashuv. Onomastikada konversiya asosida, turdosh so'z (apellyativ leksika)ning kishi ismi vazifasiga o'tishi antroponimlashuv (antroponimizatsiya) deb ataladi [9,16]. Masalan, *rayhon*, *binafsha* (o'simlik nomlari – otlar) > *Rayhon*, *Binafsha* (qizlar ismi); *kumush*, *oltin po'lat*, *temir* (metal nomlari – ot) > *Kumush*, *Oltin* (qizlar ismi), *Po'lat*, *Temir* (erkaklar ismi), *suluv*, *dilbar* (sifat) > *Suluv*, *Dilbar* (qizlar ismi); *keldi*, *kelgan*, *unsin*, *o'sar* (fe'l) > *Keldi*, *Kelgan*, *O'sar* (erkaklar ismi), *Unsin* (qizlar ismi) kabi.

2. Toponimlashuv. Ilmiy manbalarda onomastik konversiyaning bir turi sifatida toponimik konversiya ham qayd etiladi. Toponimik konversiya toponimlashuv (toponimizatsiya) deb ham yuritiladi. Demak, konversiya asosida turdosh so'z (apellyativ leksika)ning joy nomiga, ya'ni shahar, qishloq, mahalla, ko'cha nomiga o'tishi toponimlashuv (toponimizatsiya)dir [9,41]. Masalan, *gulshan* > *Gulshan* (qishloq nomi), *o'rikzor*, *anorzor*, *bog'* (ot) > *O'rikzor*, *Anorzor*, *Bog'* (Namangan viloyati Chortoq tumanidagi mahalla nomlari), *olmazor*, *gulzor*, *nurchi*, *nurafshon*, *obod*, *ziyokor* (ot) > *Olmazor*, *Gulzor*, *Nurchi*, *Nurafshon*, *Obod*, *Ziyokor* (Namangan viloyati, Chortoq tumanidagi ko'cha nomlari),

3. Gidronimlashuv. Onomastikada konversiya asosida turdosh so'z (apellyativ leksika)ning suv ob'ekti va inshooti nomiga o'tishi gidronimlashuv (gidronimizatsiya) deb ataladi [9,16]. Gidronimik konversiya va uning gidronimlar yasallishidagi o'rni, turlari, ko'rinishlari N.Uluqov tomonidan mukammal tadqiq etilgan. Masalan, *cho'mich* (narsa) – *Cho'mich* (ariq – Nam. v. To'raqo'rg'on t. Xolmatov q.), *Shiypon* (Nam. v. Uchqo'rg'on t.), *Ingichka* (kanal – Nam. v. Uchqo'rg'on t. Qayqi q.), *Kamar* (zakan – Nam. v. Mingbuloq t. Oltinko'l t.), *Miskin* (ariq – Nam.

v. Nam. t.), *Dam* (ariq – Nam. v. Uchqo'rg'on t.), *Alam*, *Namuna*, *Bo'ston* (nasos stansiyalari – And. v. Baliqchi t.), *So'x* (Far. v.), *Qoq* (Far. v. Far.t.) kabi [7,203].

Demak, onomastik konversiya apellyativ leksikaning hech qanday yasovchi vositasiz atoqli ot vazifasiga o'tishi. Bizningcha, onomastik konversiya faqat shakliy hodisa emas. Bunda atoqli ot maqomiga o'tayotgan apellyativning ma'no tuzilishiga mansub ayrim semalar u asosida hosil bo'lgan onomastik birlikda saqlanadi. Masalan, fors tilidan o'zlashgan kamina olmoshi yuqori uslubda "kamtarlik yoki odob yuzasidan "men" so'zi o'rnida ishlatiladi [10,307]. Mazkur so'zning konversiyasi asosida hosil bo'lgan *Kamina* antroponimi qizlarga xos ism sifatida "kamtarin, xoksor; odobli, munisa" antroponimik ma'noga ega [11,179].

"Kim" olmoshining ikkinchi shaxsga qaratilgan so'roq shakli *kimsan* konversiyasi asosida hosil qilingan *Kimsan* antroponimi "oltin bilan ziynatlangan, chiroyli, go'zal yoki "kimsan o'zi", ya'ni yashaydigan (umri uzoq) bolamisan" ma'nosiga ega [11,186].

Atoqli otdan atoqli ot hosil bo'lishi onomastik terminologiyaga oid lug'atlarda **konversiya** va **transonimizatsiya** deb ko'rsatiladi [10,153]. Ko'rinadiki, aynan bir til hodisasiga nisbatan ikki xil termin qo'llanadi. N.Uluqovning fikricha, turdosh otlardan hech qanday o'zgarishsiz atoqli otlar: toponimlar, jumladan, gidronimlar, antroponimlar, zoonimlar, fitoonimlar hosil bo'lishiga nisbatan konversiya, bir atoqli otdan boshqa atoqli ot, ya'ni antroponimdan toponim, oykonimdan gidronim hosil bo'lishiga nisbatan transonimizatsiya terminini qo'llash maqsadga muvofiq. Demak, **transonimizatsiya** – biror tip atoqli otning boshqa tip atoqli otga o'tishi [7, 205]. Albatta, bu mulohazalar asosli, bu ikki hodisani mohiyati, ob'ekti, vazifasi nuqtai nazaridan farqlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
2. Турдибеков Т.Х. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси: Филол.фан.ном. ... дисс. афтореф. – Тошкент, 1996.
3. Грамматика русского языка. – М., 1953.
4. Ким О.М. Кўрсатилган асар, 4-5-бетлар.
5. Кубрякова Е. Деривация, транспозиция, конверсия // ВЯ, 1974. – № 5.

6. Ганиев Т.А. Конверсия в татарском языке. – Казань, 1985.
7. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: Филол. фан. док. ... диссер. Тошкент, 2010.
8. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – Москва: Наука, 1969.
9. Бегматов Э., Улуков Н. Ўзбек ономастики терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. – 2-ж.
11. Бегматов Э. Ўзбек исмлари маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998.
12. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М: Наука, 1978.

ИЗУЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМ В СОВРЕМЕННЫХ МЕДИАТЕКСТАХ

STUDY OF SOCIO-POLITICAL LINGUOCULTURES IN MODERN MEDIA TEXTS

Ш.М.Искандарова,

доктор филологических наук, профессор

Г.М.Мамаджанова,

преподаватель кафедры русской филологии

Ферганский государственный университет

Аннотация: В настоящей статье раскрываются вопросы широкого использования лингвокультурем общественно-политического характера, которые в настоящее время в масс-медиа актуализировались и приобрели новые значения, оттенки значений, новые сочетаемости. Кроме того, при обзоре материалов периодической печати выяснилось, что в газетных материалах данные лингвокультурологические единицы включают в себя сегменты как языка, так и внеязыкового культурного смысла в русском и узбекском языках.

Ключевые слова: масс-медийные материалы, общественно-политическая лексика, лингвокультуремы, культурно-речевой уровень, культурные смыслы, сегменты, новые значения, оттенки, культурно-маркированные наименования, специфика

Annotation: This article reveals the wide use of socio-political linguocurrencies, which have now been updated in the mass media and have acquired new meanings, shades of meaning and new combinations. Furthermore, a review of periodicals revealed that these linguocultural units in newspapers include segments of both language and extra-linguistic cultural meaning in the Russian and Uzbek languages.

Keywords: media materials, socio-political vocabulary, linguoculture, cultural speech level, cultural meanings, segments, new meanings, connotations, culturally labelled names, specificity

Сегодня массмедиа в основном «воспринимается как языковой авторитет и образец для подражания» [4, с.27], который естественным образом отражает языковую политику страны и повседневную языковую жизнь общества.

Как известно, ядром средств массовой информации является общественно-политическая лексика, которая в данном исследовании

представлена в форме классификации по сферам употребления. В составе общественно-политической лексики можно выделить и лингвокультуремы. Например, в последние годы лингвокультуремы «премьер» и «спикер» получили особое распространение в языке медиaprостранства, хотя они заимствованы давно. Пресса в свою очередь постаралась активизировать

данные слова в речи носителей языка и способствовала её частотности употребления. Премьером (премьер-министром) называют Председателя Правительства Российской Федерации. Политического термина «премьер» в узбекском языке не существует. В узбекском Премьер означает «Бош Вазир». Словом «спикер» называют глав палат Федерального Законодательного Собрания (спикер верхней палаты - о председателе Совета Федерации). Собственно, слово «парламент» также является общепринятым в прессе и в обыденной речи (фактически - жаргонным) его обозначением. Например:

I. Сравнение слов собственно политического дискурса в русском и узбекском языках.

1. Номенклатурные

наименования: а) **лиц – президент** (рус.) («Накануне премьер представил Президенту материалы по ...» («Комсомольская правда (далее КП)» и **президент** (узб.) (Президент узининг сузида ёшларга эътибор қаратишлиги тугрисида...; («Учитель Узбекистана» (далее УУ)); **премьер** (рус.) («Премьер представил Президенту предложения по ...» («КП») и Бош Вазир - **премьер** (узб.) (Бош Вазир маърузасида... («УУ», публикации за 3 года); б) **ведомств, органов и т.п. - парламент** (рус.) («...в своем обращении к Парламенту в 2020 году депутат пообещал вынести на рассмотрение Думы закон...» («Российская газета»); **парламент** (узб.) («Парламент аъзолари уз фикрларини билдирдилар...») («Халк сузи»); **мэрия** (рус.) («В мэрия обсуждали проблемы экологической безопасности...» («») и **хокимият** (узб.) («Халк сузи» «Учитель Узбекистана», публикации за 3 года); в) **территорий** - регион («Руководитель региона вышел с предложением ...»; «Комсомольская правда», 12.05.2021).

2. **Терминология электоральных и смежных технологий (политический маркетинг и т.д.):** а) баллотироваться

(«Кандидат в депутаты вдруг решил не баллотироваться ...»; «Литературная газета», 12.12.2021) от «баллотировать» (от фр. Ballotter) - решать вопрос о чьем либо избрании подачей голосов; первоначально - посредством опускания в урну шаров, называемых баллами); б) импичмент («...В США оппозиция готовит главе государства «импичмент»...»; «Российская газета», 25.01.2020). Импичмент - досрочное прекращение полномочий высшего государственного выборного чиновника); в) инаугурация («Владимир Путин готовится к инаугурации...»; «Литературная газета», 10.08.2018. Инаугурация - торжественное вступление в должность); г) реформа (реализация начатых масштабных реформ... «Учитель Узбекистана» от 8.12. 2020); д) референдум («Важно провести референдум ...»; «Российская газета», 22.01.2018).

3. **Наименования политических партий, движений, идеологических течений и их членов (участников):** а) демократы («...что выберут наши демократы...»; «Комсомольская правда», 12.12.2019); олигарх («Некоторые олигархи забыли своё место...»; «Российская газета», 23.06.2018).

II. **Термины права, употребляемые в общественно-политическом дискурсе массмедиа:**

1. **Собственно термины:** легитимный («Документ признан легитимным...»; «Комсомольская правда», 10.01.18. Слово «легитимный» буквально означает «законный», но используется в значении «поддерживаемый и понимаемый широкими народными массами»); мандат («Мандат депутата Госдумы...»; «Комсомольская правда», 08.06.2021); федеральный («Федеральный закон «Об образовании» ...»; «Российская газета», 27.08.2021).

2. **Правовой жаргон:** грин-кард («Плюнув на только что полученную долгожданную грин-кард (вид на жительство)...»; «Комсомольская правда», 26.04.2020); прайвэси

(«...Знаменитое «прайвэси», право на уединение и неприкосновенность...»; «Комсомольская правда», 26.04.2018).

Среди этих слов есть лингвокультураны, являющиеся достаточно старыми заимствованиями, но актуализированные в последнее десятилетие XX века и приобретшие новые значения или оттенки значений.

В России в масс-медиа актуализировались и приобрели новые значения, оттенки значений и новую сочетаемость и слова: баллотироваться, рейтинг, легитимный и др. Раньше было немыслимо говорить о рейтинге того или иного политика, сегодняшняя публичная состязательность политиков и их зависимость от избирателей (электората) сделали возможным сочетание слова «рейтинг», «баллотироваться», «легитимный» и т.д. с именами конкретных российских политиков и наполнили слова реальным смыслом. К лингвокультуре относится и слово «референдум» (плебисцит, всенародное голосование по какому-либо вопросу).

Новыми для языка российских СМИ являются слова «импичмент, триколор». Слово «импичмент» означает "отзыв" высшего должностного лица (президента), принудительная отставка. «Триколор» (или трехцветье) - трехцветный бело-сине-красный российский Государственный Флаг. Слово «инаугурация», обозначающее официальное (часто - торжественное) вступление в должность главы государства, также является новым для общественно-политической лексики российских массмедиапространства.

3. Экономические термины, употребляемые в общественно-политическом дискурсе медиапространства: бизнес («Встреча президента с представителями крупного

бизнеса...»; «Российская газета», 25.04.2018); инвестор (...ущерб, нанесённый инвесторам...»; «Учитель Узбекистана» от 8.12.2018); брэнд («В последнее время имя В. Путина стало едва ли не торговой маркой, брэндом...»; «Российская газета», 25.04. 2020). Совершенно новым для русского языка является слово «брэнд» (от англ. brand - тавро, клеймо, фабричная марка) - торговая марка. Слово «брэнд» используют, в том числе и в политическом дискурсе.

К сожалению, не всегда массмедийные материалы «блещут» высокой культурой и, многие из них нарушают современную литературную норму, что говорит о снижении культурно-речевого уровня использования языка медиа-средств. В связи с этим, считаем, что пользователь Интернета, читатель масс-медиа, должен избирательно относиться к его материалам и мог различить «зёрна от плевел». Обобщение мотивировочных признаков позволяет сформулировать принцип номинации, который впоследствии выступает в качестве базы для вновь образуемых наименований.

Таким образом, в ходе проведенного исследования лингвокультурем были выявлены как сходства, так и различия в номинативных системах русского и узбекского языков. Полученные данные позволяют нам утверждать, что специфика культурно-маркированных наименований общественно-политических лингвокультурем такова, что в основе образования подавляющего большинства исследуемых лингвокультурологических единиц лежит либо метафорический, либо метонимический перенос значения.

Литература:

1. Акобиров С.Ф., Михайлов Г.Н. Узбекско-русский словарь. – Ташкент, 1988. – с. 726.
2. Алимжанова Г.М. Сравнительная лингвокультурология. – Алматы, 2010 г.- 320 с.
3. Алиференко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. – М.: Флинта: Наука, 2010. – 288 с.
4. Баташева А.А. Лингвостилистические способы интерпретации медиасобытия в современном российском медиадискурсе. – Москва, 2000. -145 с.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA TAQLIDIY SO'ZLARNING IFODALANISHI
ВЫРАЖЕНИЕ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ
ЯЗЫКАХ

EXPRESSION OF ONOMATOPOEIC WORDS IN ENGLISH AND UZBEK

M.Sharipova

Qo'qon davlat pedagogika
instituti, xorijiy tillar fakulteti
II –bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada taqlidiy so'zlarning paydo bo'lishi haqidagi qarashlar, ularning imitatsiyadan farqli tomonlari shuningdek, taqlidiy so'zlarning har ikkala tildagi ma'nosiga ko'ra turlari haqida fikr yuritiladi.

Tayanch so'z va iboralar: taqlidiy so'z, onomatopeya, tovushga taqlid so'zlar; holat va tasvirga taqlid so'zlar.

Аннотация: В этой статье обсуждаются взгляды на происхождение звукоподражательных слов, их отличия от имитации, а также типы звукоподражательных слов в зависимости от их значения в обоих языках.

Ключевые слова и выражения: имитация, звукоподражание, звуковая имитация слов; статусные и имитационные слова.

Annotation: This article discusses the views on the origin of onomatopoeic words, their differences from imitation, as well as the types of onomatopoeic words according to their meanings in both languages.

Key words and expressions: imitation, onomatopoeia, sound imitation words; status and image imitation words.

Biz kundalik hayotimizda turli-tuman tovushlarni eshitamiz. Barglarning shitirlashi, qushlarning chug'ur-chug'uri, suvning shildirashi va haloplashi..., motorlarning guvillashi, g'ildiraklarning g'ijillashi, gudoklar tovushi, qo'ng'iroklar jiringi. Odamlarning ovozlari, qadam tovushlari, idish-tovoqlarning jarang-jurungi va hokazo. Eng sokin va eng kimsasiz joylarda xam qulog'imiz har doim tovushlarni ilg'aydi, chunki hamma joyda nimadir harakatlanadi, uriladi, tebranib turadi.

Shuning uchun bo'lsa kerak, qadimdan insoniyat tabiat tovushlarini nutqda aks ettiruvchi birliklar, ya'ni, taqlidiy so'zlarga qiziqqan.

Taqlidiy so'zlar haqidagi ta'limotni qadimgi Yunonistonda er.av IV-III asrlarda stoiklar oqimiga mansub faylasuflar yaratgan bo'lib, tovushga taqlid qilib so'zlashni – onomatopiya nazariyasi deb atashgan. Ularning ushbu nazariyani yaratishdan ko'zlagan maqsadlari shundan

iboratki, stoiklar so'zlarning etimologiyasini izohlash uchun «birlamchi so'zlar» ni aniqlashga harakat qildilar. Bunday birlamchi so'zlar, ularning fikricha, tovushlar simvolikasi yoki tovushga taqlid qilish, ya'ni, «yashmesis» bo'lib, ayrim tovushlarga qandaydir ma'no berishga asoslangan edi [1; 23-26]. Go'yo til mana shunday dastlabki boshlang'ich so'zlar (yun.«archai») dan kelib chiqqan deb hisoblaganlar. Dastlabki taqlidiy so'zlar deb faraz qilingan qismlar «radices», «radix» ildiz (koren) o'zbek tilida «o'zak» nomi bilan atalgan.

Stoiklarning tovushga taqlid nazariyasining tarafdorlari XX asrda ham mavjud bo'lgan. Bularga nemis faylasufi va matematigi G.V.Leybnis va rus olimi N.I.Ashmarinlarni misol keltirishimiz mumkin [2; 31].

Shunisi diqqatga sazovorki, bugungi kunda ham taqlidiy so'zlar ko'pgina tillarda onomatopiya va mimemalar deb ataladi, shu jumladan ingliz va o'zbek tillarida xam. O'zbek tilida taqlidiy so'zlar so'z

turkumlaridan biri bo'lib, morfologiyada o'rganilsa, ingliz tilida taqlidiy so'zlar leksikologiyaning so'z yasash qismidagi tadqiq ob'ekti hisoblanadi.

Taqlid so'zlarni imitatsiyadan farqlash kerak, albatta. Tildagi taqlid so'zlarning tabiatdagi tovushlarga to'la mos kelmasligi, bu tovushlar kompleksini tabiatdagi tovushlarning o'zginasi emasligini tabiatdagi bir narsaning tovushiga turli tilda, o'sha tilning o'ziga xos bo'lgan tovush komplekslari orqali har xil taqlid qilinishi manbalari yana bir marta tasdiqlaydi. Bir narsaning tovushiga har xil, turli xil tovush komplekslari orqali taqlid qilish hodisasi turli tillargagina xos bo'lmasdan, bir oilaga kiradigan tillarda ham, hatto, bir tilning turli dialektlarida ham ko'zga tashlanadi. Imitatsiyada esa tovush qanday eshitilsa, shunday takrorlashga harakat qilinadi. Tillarning har xil bo'lishidan qat'iy nazar, imitatsiya ularning hammasida asosan bir xil bo'ladi. Ular tabiatdagi tovushlarning nusxasi sifatida maydonga kelib, otlashish va fe'llashish xususiyatiga ega emas. Shuning uchun ularni alohida yoki ma'lum bir so'z turkumi sostavida qarash aslo mumkin emas. Ular sintaktik tomondan gapning biror bo'lagi vazifasida kela olmasligi jihatidan ham boshqa so'zlardan farqlanadi. Agar biz shu tipdagi tovushga taqlidga ega bo'lganimizda bizda taqlidiy so'z muammosi bo'lmas edi [3; 21].

Tovushga taqlidiy so'zlar tashqi moddiy dunyoning tovush tomonidan ko'rinishi haqidagi tushunchalarni anglatadi. Tushunchani anglatish jihatidan so'zlar bir-birlaridan farq qiladilar. Bir xil so'zlar borki, ular nominativlik funksiyasini bajarib, predmetlik ma'nosi bilan ko'rinadi, ikkinchi bir xil so'zlar esa umumiy funksional va relyativ ma'noda ko'rinadi. Taqlidiy so'zlarni ana shu ikkinchi gruppada ichida qarash mumkin. Lingvistika qushlarning sayrashidan, itlarning hurishidan, mushukning miyovlashidan paydo bo'lgan tovushlarni ham, jonsiz narsalarning sinishi, bir-birlariga urilishi va boshqa holatlarda paydo bo'lgan tovushlarni ham, imitatsiyalarni ham o'rganishni o'z oldiga

maqsad qilib qo'ymaydi. Ana shu narsa va jonivorlarning tovushlariga kishilarning taqlid qilishlari natijasida tilda sotsial qiymatga ega bo'lgan tovushlar komplekslaridan tashkil topgan so'zlar paydo bo'ladi. Bu tovush komplekslari til ixtiyoriga o'tgach, til uni silliqalashtiradi, fonetik va struktural forma, ma'no beradi. Natijada, ular gapning biror bo'lagi vazifasini bajara oladi va tushuncha anglatish darajasigacha ko'tarila oladi.

Xullas, taqlid so'zlar:

a) o'zlarining leksik ma'nolariga ega;
b) kishida umumiy taassurot hosil qilish darajasiga ko'tarila oladi. Bir tilda gapiruvchi hamma jamoa asosan ularni bir xilda tushunadi;

v) o'zlariga xos qurilishga, formaga ega;
g) sodda holda asosan yordamchi fe'llar bilan birga keladi;

d) gapda ma'lum bo'lak vazifasini bajarib, boshqa gap bo'laklari bilan munosabatga kirisha oladi. Mana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan so'zlarni taqlidiy so'z deb hisoblaymiz [4; 12-15].

Nazariy adabiyotlarda tovushga taqlid so'zlar ma'nosining ekstralingvistik faktorlik dahldorligi, ya'ni tilshunoslikdan tashqarida bo'lgan realikka taalluqli ekanligi, tilda ma'lum zarurat asosida kelib chiqqanligi qayd etilgan.

Ingliz va o'zbek tillarida bunday so'zlar turlicha nomlar bilan ataladi. O'zbek tilida ular mimemalar yoki taqlidlar deb atalsa ingliz tilida onomatopiya, ehoizm (O.Esperson tomonidan kiritilgan atamalar, tovushga taqlid so'zlar (sound imitation words) deb nomlanadi.

Tovushga taqlid deganda, so'zlarning turli ta'sirlar ostida o'zi chiqargan tovush orqali nomlanishi tushuniladi. Lekin tovushga taqlid so'zlar, real tovushlarni to'g'ridan-to'g'ri til qonuniyatlariga bo'ysunmagan holda ifoda etadi degan fikr ham mavjud bo'lib, bizning mazkur fikrga qo'shilishimiz qiyin, chunki tabiatda bir xil bo'lgan tovushlar har xil tillarda turlicha aks ettirilib ifodalanali. Masalan, buni quyidagi jadvalda yaqqol ko'rish mumkin.

So'zlar	ingliz	Рус	o'zbek	nemis
It	Bark, howl	Лаять, выть	Vovullamoq	Bellen
Xo'roz	Cock-a-doodle-do	Ку-ка-ре-ку	Kuk-kukur-kur	Ki-ke-ri-ke
O'rdak	Quack	Крякать	Gak-gak	Schnattern
Baqa	Croak	Квакать	Vak-vak	Quaken
Suv	Bubble	Журчание	Shildirash	Das murmen
Yulduz	Glitter	Сверкать	Yalt-yalt	Blitzen
Qo'ng'iroq	Jingle	Динь-динь	Jiring	Klingeln
Ilon	Hiss	Щипеть	Vish-vish	Zischen

Jadvalda ko'rinib turibdiki, ingliz tilida xudi rus, o'zbek va nemis tillaridagi kabi onomatop so'zlar shu tildagi fonetik xususiyatlarni aks ettirgan kombinatsiya yo'li bilan birikadi. Taqlidiy so'zlarning har ikkala tildagi ma'nosiga ko'ra turlariga keladigan bo'lsak, ingliz tilida taqlid so'zlar ma'nosiga ko'ra 5 turga ajratiladi.

1. Harakatni ifodalovchi tovushlarga taqlidlar: *bang, bump, crash, smack, clop, hum, dash*.

2. Odamlarning bir-biri bilan gaplashgan (suhbatlashgan) da chiqaradigan tovushlarga taqlid so'zlar: *babble, whine, giggle, grun, whisper, chatter, grumble, mitter, titter*.

3. Hayvon, parranda va hasharotlarning tovushlariga taqlid so'zlar: *huzz, roar, moo, neigh, crook, crow, cackle, howl, purr*.

4. Metall buyumlarning tovushiga taqlid so'zlar: *clink, clank, ding, jingle, tinkle, shriek*.

5. Suv tovushiga taqlid so'zlar: *booble, gush, gurgle, splash, flush*. O'zbek tilida esa taqlid so'zlar ma'nosiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1) tovushga taqlid so'zlar;

2) obraz (holat, tasvirga) taqlid so'zlar.

Tovushga taqlid so'zlar eshitish bilan, obrazga taqlid so'zlar ko'rish bilan loqador, ya'ni tovushga taqlid so'zni eshitish mumkin: (*guv-guv, gumbur-gumbur*). Obrazga oid mimema (*lip-lip, yalt-yult*) ni esa faqat ko'rish mumkin.

Ammo o'z navbatida tovushga taqlid so'zlar bir necha turlarga bo'linadi:

1. Insonning turli holati va kayfiyati tufayli sodir bo'ladigan

tovushlarga taqlid so'zlar: *xa-xa, xi-xi, inga-inga, pix-pix* kabilar.

2. Hayvon, qush va hasharotlar chiqargan tovushlarga taqlid so'zlar: *vov-vov, mo'-mo', ma-ma, miyov-miyov, vish-vish, qag'-qag', viz-viz* kabilar.

3. Tabiat tovushlariga taqlid so'zlar: *gumbur-gumbur, jangur-jungur, tak-tak, tars-turs, shildir-shildir (shaldir-shuldur), taraq-turuq* kabilar.

Ko'rinib turibdiki, o'zbek tilidagi tovushga taqlid so'zlarning turlari ingliz tilidagi mimemalarning turlariga yaqin. Chunki har ikkala tilda inson chiqaradigan tovushlarga, hayvon, parranda va hasharotlar ovozlarga taqlidlar bir xil bo'lib, bir xil turlarga kiritilgan. Ingliz tilidagi metallardan yasalgan narsalar, hamda suv tovushlariga taqlid so'zlar o'zbek tilida umumlashtirilib, tabiat tovushlari nomiga taqlid so'zlar deb atalgan.

O'zbek tilida obrazga taqlid so'zlar ham bir nechta kichik guruhlariga bo'linadi:

1. Harakat va uning xarakteristikasini bildiruvchi obrazga taqlid so'zlar: *lop-lop, lik-lik, lapang-lapang* kabilar.

2. Kishi va narsa-buyumlarning holatini, ya'ni tashqi ko'rinishining tasvirini ifodalovchi obrazli mimemalar: *dong* (qotdi), *xang-mang* (bo'ldi), *lang* (ochiq), *hil-hil* (pishdi).

3. Yorug'lik tasvirini ifodalovchi taqlid so'zlar: *jivir-jivir, yarq-yarq, milt-milt, yilt-yilt, lip-lip*.

Ingliz tilining o'ziga xosligi shundaki, unda obrazga taqlid so'zlar mavjud emas. Lekin ingliz tilida *sparkle, glitter, flash, blaze, glimmer* kabi so'zlar mavjud, shuning uchun ingliz tilidagi mimemalar bilan o'zbek

tilidagi taqlidlarning ma'nosiga ko'ra turlarini ko'rib o'tgandan so'ng, yuqoridagi so'zlarni shartli ravishda obrazga taqlid so'zlarga kiritsak bo'ladi. Chunki ular yorug'lik ko'rinishiga taqlid so'zlar bo'lib, ularni faqat ko'z bilan ko'rish mumkin.

Xullas, ingliz va o'zbek tillaridagi taqlidiy so'zlarni o'zaro qiyoslash shuni

o'rsatdiki, mazkur tillarda taqlidlar (garchi turli nomlar bilan yuritilsa ham) mavjud bo'lib, ular turlicha tasnif qilinadi. Ayrim bir taqlidlar esa alohida olingan tillardagina mavjuddir. O'zbek tilida holatga taqlidning yuzga yaqin turlari farqlansa, ingliz tilida mazkur holat kuzatilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Горохова, Л. А. О некоторых закономерностях перевода ономастов в зависимости от функции, выполняемой ими в тексте. / Л. А. Горохова // Лингвистика. Перевод, межкультурная коммуникация. – 2000. – № 2. – С. 110 – 120.
2. Горбаневская, Г. В. Слова – звукообозначения в художественной прозе. / Г. В. Горбаневская // Русская речь. – 1981. – № 1. – С. 73 – 78.
3. Йўлдошев М., Ёдгоров Қ. Бадиий матннинг лисоний таҳлили фанидан амалий машғулотларни ташкил этиш.-Тошкент.:ТДПУ,2007.
4. Қўнғуров Р. Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Тошкент: Ўқитувчи,1992.

INGLIZ TILIGA O'QITISHDA FONETIK INTERFERENSIYA PHONETIC INTERFERENCE IN TEACHING ENGLISH ФОНЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

T.Ataxojayev

Qo'qon Davlat pedagogika instituti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi

Y.Usmenov

Qo'qon Davlat pedagogika instituti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Annotasiya: Mazkur maqolada Ingliz tili talaffuziga o'rgatishda fonetik interferensiyaning salbiy ta'siri va ularni bartaraf etishga oid masalalar o'rganib chiqilgan. Unda Ingliz tili undosh va unli fonemalarin talaffuzini o'rgatishda paydo bo'ladigan qiyinchiliklar, jumladan, Ingliz tili tovushlari o'rniga O'zbek tili tovushlarini qo'llash holatlari va ularni bartaraf etishda ikki tildagi no'xshash fonemalarning o'ziga xos xususiyatlari o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlar: undosh fonemalar, unli fonemalar, talaffuz, interferensiya, artikulyasiya,cho'ziq va qisqa unlilar, tish undoshlari, milk undoshlari, artikulyasiya o'rnini va usulining farqlanishi.

Abstract.This article deals with the study phonetic interference as a phonetic phenomenon. It is known that in Uzbek and English languages exist a lot of identical phonemes. In teaching correct pronunciation language learners face with some difficulties. They use Uzbek speech sounds instead of the English ones. The article helps to enlighten the differences between identical phonemes in the languages compared.

Key words: consonant phonemes, vowel phonemes, pronunciation, interference, articulation, long and short vowels, dental consonants, alveolar consonants, difference of place and manner of articulation.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению фонетической интерференции как языковое явление, негативное влияние интерференции при обучении правильному произношению. Как известно, в узбекском и английском языках имеются однородные фонемы, но их произношение резко отличаются. В статье изучены

отличительные особенности схожих фонем и пути преодоление трудностей при правильном обучении произносительных навыков.

Ключевые слова: согласные фонемы, гласные фонемы, произношение, интерференция, артикуляция, долгие и краткие гласные, зубные согласные, альвеолярные согласные, различие место и способы артикуляции.

Mamlakatimizda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohatlar ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan. Jumladan, chet tillarni o'qitishga berilayotgan katta e'tibor aynqsa, tahsinga loyiq. Mustaqilligimiz sharofati tufayli O'zbekiston dunyo hamjamiyatida o'z o'rniga ega bo'lib bormoqda. Muhtaram presidentimiz SH. Mirziyoyevning ta'lim sohasini yanada takomillashtirish borasida olib borayotgan muhim qaror va farmonlari bunga yorqin misol bo'la oladi.

Chet tillarni o'rganish ham o'quvchilarda tilga oid bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantirishday murakkab jarayon hisoblanadi. O'quvchilarni ingliz tili talaffuziga o'rgatishning ham o'ziga xos qiyinchiliklari mavjud, chunonchi, Ingliz va O'zbek tillari qarindosh bo'lmagan tillar hisoblanadi va shuning uchun bu tillarda fonetik, leksik, grammatik jihatdan farq ancha katta bo'ladi. Jumladan, to'g'ri talaffuzga o'rgatishda ham, tilga oid bo'lgan qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bular jumlasiga fonetik interferensiya, grammatik interferensiya, leksik interferensiya, morfologik interferensiya, sintaktik interferensiyalarni misol qilishimiz mumkin. Quyida biz interferensiyaning turlaridan biri bo'lgan fonetik interferensiyaga to'xtalib o'tamiz.

Ingliz tili talaffuziga o'rgatishda o'quvchilarda to'g'ri talaffuz ko'nikma va malakalarini shakllantirish muhim sanaladi. Bu o'z navbatida o'qituvchidan Ingliz tili fonetikasi sohasida birmuncha mashaqqat chekishiga olib keladi. Ingliz va O'zbek tillarining boshqa - boshqa tillar guruhiga oidligi fonetika sohasida ham yaqqol farqlarni ko'rsatib turadi. Fonetik interferensiyani ham bir necha turlarga bo'lishimiz mumkin. Bular jumlasiga tovushlar interferensiyasi, urg'u interferensiyasi, bo'g'inga ajratishdagi interferensiya, intonasiyaga oid

interferensiya, kombinator – posisiyon interferensi kabi turlarini keltirishimiz mumkin. Dunyodagi barcha xalqlarda nutq tovushlari va organlari o'xshash, lekin nutq tovushlarini hosil bo'lishidagi nutq organlarning harakati hamisha ham bir xilda emas. Shuning uchun, chet tillarni o'rganishda bir qancha yangi artikulyasion ko'nikmalarni egallash lozim. Ingliz tili va O'zbek tillari tovushlarini qiyosit tahlil qilishni professor A. Abduazizov o'zining "Theoretical Phonetics of the English language" (Theoretical course) darsligida juda mukammal tarzda o'rganib, ikki til tovushlarining farqli jixatlarini ochib bergan.

Undosh tovushlar talaffuzini o'rganar ekanmiz, Ingliz va O'zbek tillarining undosh fonemalarini qiyoslaymiz. Ingliz va O'zbek tillari fonemalarini qiyosiy o'rganishda A. Abduazizov ularni uch guruhga bo'ladi:

Birinchi guruhga har ikki tilde mavjud bo'lgan undosh tovushlar;

Ikkinchi guruhga faqat Ingliz tiliga oid bo'lgan tovushlar;

Uchinchi guruhga esa faqat O'zbek tiliga oid bo'lgan undosh tovushlar.

Har ikki tilde mavjud bo'lgan undosh tovushlar birmuncha bo'lib, ularga quyidagi undosh tovushlarni kiritishimiz mumkin: [d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v, y, z].

Faqat Ingliz tilida mavjud bo'lgan tovushlarga quyidagi fonemalarni kiritishimiz mumkin unli tovushlardan [ʌ, ɑ:, æ, ə, ɜ:] tovushlarini, undosh tovushlardan [θ, ð, w] Uchinchi guruhga faqat O'zbek tilida mavjud bo'lgan tovushlar [q, g, o'] lar kiritiladi.

Mazkur undosh tovushlarni qiyoslar ekanmiz, ularning artikulyasiyasidagi farqlarni ko'ramiz. Misol uchun, Ingliz tilidagi [t] [n], [s], [d] tovushlari alveolyar, ya'ni milk orti tovushalridir, ularning hosil bo'lishida tilning uchi milk ortiga taqalib, so'ng portlash bilan hosil bo'ladi: [teib], [tri:], [taun], [not], [nout], [desk], [dog] ammo, O'zbek tilidagi [t], [d], [n], va [d] fonemalri tish tovushlari

boʻlib, ular til uchining pastki tish qatorlariga taqalishi bilan hosil boʻladi: [taʼlim], [daryo], [nodir] kabi. Tovushlarga oid interferensiya oʻquvchilarni ingliz tili talaffuziga oʻrgatish jarayonida hosil boʻladi. Oʻquvchi ona tilining taʼsirida oʻz ona tilidagi nutq tovushlarini ingliz tilida qoʻllaydi. Tovushlar interferensiyasi koʻpincha ikki tilde ham juftlari mavjud boʻlgan tovushlarda koʻproq uchraydi. Bu tovushlarga undosh tovushlardan [t], [d], [m], [n], [l], [s], [z] misol qilishimiz mumkin. Mazkur tovushlarning artikulyasiyasida til uchi milkka borib qadaladi va bu tovushlar alveolyar tovushlar sanaladi, ushbu tovushlarning oʻzbek tilidagi juftlari esa til uchining tishlarga qadalishi bilan hosil boʻladi va tish tovushlari sanaladi.¹ Ingliz va Oʻzbek tillari unli tovushlar tizimini taqqoslar ekanmiz, Ingliz tilida unli tovushlar soni 20 ta, Oʻzbek tilida esa atigi 6 ta ekanligini koʻramiz. Unli tovushlar miqdorining keskin farqlanishi Ingliz tilida unli tovushlarning artikulyasiyasiga kata eʼtibor qaratishimizni taqozo etadi.

Unli tovushlarni oʻrgatish jarayonida ham fonetik interferensiyani kuzatishimiz mumkin. Masalan, [a] tovushi Oʻzbek tilida artikulyasiyaning davomiyligiga koʻra oʻrtaliq, artikulyasiyaning davomiyligiga koʻra oʻrta tovush sanaladi, Ingliz tilida esa [a] fonemasining boʻgʻin turlariga koʻra uchta turi bor: [a:], [æ], [ʌ], bu ham oʻz navbatida til oʻrganuvchilar uchun qiyinchiliklar tugʻdiradi. Oʻzbek oʻquvchilari choʻziq [a:] tovushini nutqda ishlatishlarida qiyinchiliklarga uchraydilar. Oʻzbek tilida [i] unlisi til oldi tovushidir; [ish], [ilxom], [imkon] va b. Ingliz tilidagi [i:] tovushi esa, til oldi tovushi boʻlib, unda til uchi old qator tishlarga kuchliroq qadalish bilan hosil boʻladi: [mi:], [fi:], [tri:] kabi. Qisqa [i] unlisi esa Oʻzbek tilidagi [i] tovushidan oʻzining qisqa talaffuzi bilan ajralib turadi: [lit], [fit], [film], [dik] kabi.

Ingliz tilidagi [o] unlisining ham choʻziq va qisqa variantlari mavjud, ayni paytda esa Oʻzbek tilida bitta [o] tovushi bor. Oʻzbek tilidagi [o] fonemasi artikulyasiyaning davomiyligiga koʻra oʻrtacha uzunlikdagi

tovush sanaladi, ammo Ingliz tilidagi choʻziq [o:] fonemasi artikulyasiyada Oʻzbek tilidagi [o] fonemasidan oʻzining choziqligi bilan farqlanadi: [non]- [no:m], Ingliz tilidagi qisqa [o] fonemasi Oʻzbek tilidagi [o] fonemasidan oʻzining birmuncha qisqa talaffuzi bilan ajralib turadi: [not], [hot], [lot], [pot], [got].

Ingliz tilida [u] tovushining choʻziq va qisqa variantlari mavjud boʻlib, ular mustaqil tovushlar sanaladi va ular soʻz maʼnosini oʻzgartiradi: qisqa [u], choʻziq [u:]. Ozbek tilida tilning gorizontal harakatiga koʻra [u] unlisi til orqa tovushi sanaladi, Ingliz tilida ham [u], va [u:] tovushlari til orqa tovushlaridir, ammo, choʻziq [u:] tovushi kuchli til orqa, qisqa [u] tovushi esa til orqa oldga surilgan tovushdir, yoki boshqacha qilib aytganda yangi til orqa tovushidir. [fud], [gud], [pruv] – [du:], [glu:], [gru:p].

Ingliz tiliga oʻrgatishda soʻz urgʻusi ham birmuncha oʻziga xos hususiyatlarga ega, Ingliz tilida tarixan soʻz urgʻusida soʻzning birinchi boʻgʻin urgʻu olib kelgan, Oʻzbek tilida esa soʻzning oxirgi boʻgʻinlari urgʻuli boʻladi, ona tili taʼsirida baʼzi hollarda oʻrganuvchilar tomonidan soʻz urgʻusini qoʻllashda inglizcha soʻzlarda ham urgʻuni soʻzning oxirgi boʻgʻinga qoʻyish kuzatiladi: [ˈdirektə] [ˈdirekˈtə] tarzida. Gap urgʻusida esa ingliz tilida yordamchi soʻz turkumlari boʻlgan predloglar, artikllar va yuklamalar urgʻusiz talaffuz etiladi ammo, Ingliz tilini oʻrganishda oʻzbek oʻquvchilari tomonidan predloglarni kuchli talaffuz qilish koʻp kuzatiladi, masalan, ‘I go to school’ (Men maktabga boraman) gapidagi ‘to’ predlogini koʻpincha [tə] (-ga) tarzda emas, balki [tu] tarzda kuchli talaffuz qilinadi: [I gou tu sku:l] tarzida va bu oʻz navbatida soʻz maʼnosining oʻzgarishiga olib kelad, yaʼni [tu] soʻzi ‘ikki’ maʼnosiga ega boʻlib u gapning semantic maʼnosini notoʻgʻri talqin qilinishiga olib keladi. Ingliz tilidagi bogʻlovchilardan ‘but’ ‘and’ larda ham unli tovushlar qisqartmasdan toʻliq talaffuz qilinishi kuzatiladi. Soʻzlarni boʻginlarga ajratishda ham ikki tilning oʻziga xos boʻlgan jihatlar til oʻrganishda anglashilmovchiliklarga olib keladi. Oʻzbek tilda faqat unli tovushlar boʻgʻin hosil qila oladi, ingliz tilida esa soʻz

oxirida keladigan undosh tovushlar bo'g'in hosil qila oladi. Bular jumlasiga [m. n, l] sonor tovushlari bo'g'in hosil qila oladi: bottle [bot-l], cattle [kæt-l].

Yuqorida o'rganib chiqilgan ikki til fonemalarining farqli jixatlari kata ekanligini ko'rdik. Ingliz tilini O'zbek o'quvchilariga o'rgatish jarayonida to'g'ri talaffuz ko'nikma va malakalarini shakllantirish uchun o'qituvchining ancha mehnat qilishiga to'g'ri keladi.

Ingliz tilida to'g'ri talaffuz ko'nikma va malakalarini qanday vositalar va usullar bilan shakllantiramiz?. Bu o'rinda shuni ta'kidlashin lozinki, buning uchun albatta, Ingliz tili darsining boshlanishida fonetik mashqlarni o'tkazish juda samarali sanaladi, bu mashqlar til o'rgatishning boshlangich

bosqichida olib boriladi. Shu bilan bir qatorda, bugungi kunda juda keng tarqalgan texnik vositalarning ham o'rni katta. Bugungi kunimizda mamlakatimizdagi har bir ta'lim muassasida kompyuter sinflari mavjud bo'lib, ayniqsa, Ingliz tili xonalarida kompyuter bilan ta'minlanish yuqori darajada. Shuning uchun Ingliz tili darslarida tinglab tushinish mashqlarini tez tez o'tkazib turish yaxshi natija beradi. Ko'p holatlarda til o'rgatishda leksik materialni o'rgatishga e'tabor qaratiladi, chunki leksik materialni yaxshi o'zlashirish Ingliz tilida muloqat qilishning asosiy vositalaridab biri. Shuning uchun leksik materialni o'rgatar ekanmiz, albatta, uning to'g'ri talaffuzini o'rgatish birinchi o'rinlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Abduazizov. A.A. "English phonetics" (theoretical course) T., 2007
2. Jalolov J.J. "Chet til o'qitish metodikasi". T., 2010.
3. Anitchkov I., SaakyantsV. Methods of teaching English. Moscow, 2010 third edition.- 248p.
4. Алимарданов Р. А. —Pronunciation Theory of Englishll. T., 2008.
5. Sokolova M.A. et. al. English Phonetics. A Practical course, M., 1991.
6. Leontyeva S. F. —A Theoretical Course of Englishll. - M., 2004.
7. Аракин В. Д. «Сравнительная типология английского и русского языков». М., 1979
8. Зимняя И. А. Психологическая характеристика слушания и говорения как видов речевой деятельности. - «Иностранные языки в школе», 1973
9. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактических исследований.- М: Педагогика, 1982

«Qo'qon DPI. ILMIY XABARLAR -НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. Кокандский ГПИ»

JURNALIDA CHOP ETILADIGAN MAQOLALARGA QO'YILADIGAN

TALABLAR:

1. Jurnal tahririyatiga taqdim etilayotgan maqolaga:
 - a) ekspert hayati dalolatnomasi – 2 nusxada;
 - b) maqola yozilgan ilmiy yo'nalish bo'yicha tahrir hay'atiga kiritilgan fan doktori hamda filolog mutaxassis imzolagan (imzo tegishli tartibda tasdiqlangan bo'lishi lozim) taqriz-tavsiya ilova qilinadi.
2. Maqolalar o'zbek, rus yoki ingliz tillarida yozilgan bo'lishi mumkin.
3. Maqola qaysi tilda yozilishidan qat'iy nazar unga uch til – o'zbek, rus va ingliz tillarida mavzu, qisqa annotatsiya, tayanch so'z va iboralar (kalit so'zlar) ilova qilinadi.
4. Maqola jurnal tahririyatiga "Microft Word" dasturida ("Times New Roman" 14 o'lchamli shriftda, satrlar orasi bir yarim intervalda) terilgan holda ikki nusxada, qog'oz va elektron varianti bilan topshiriladi.
5. Maqolaning umumiy hajmi (rasm, jadval va diagrammalar bilan birgalikda) 8-10 sahifadan, qisqa xabarlarning hajmi 4-5 sahifadan oshmasligi talab etiladi. Maqolaning bir nusxasi muallif(lar) tomonidan imzolanadi.
6. Muallifning familiyasi, ismi-sharifi, ish joyi, lavozimi, manzili (uy va xizmat telefon raqamlari, elektron pochta) ko'rsatiladi.
7. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo'lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to'liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
8. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro'yxatda ko'rsatiladi. Matn ichidagi ko'chirmadan so'ng iqtibos olingan asarning ro'yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o'rinda kitob, to'plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to'liq nomi, nashr ko'rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko'rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa raqami ko'rsatiladi.
9. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo'lsa, barcha savol va e'tirozlar bo'yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
10. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonida qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o'zgartirishlar kiritishga haqlidir.
11. Institut professor-o'qituvchilari tomonidan taqdim qilingan maqolalar muayyan yo'nalishlar bo'yicha tahririyat a'zolarining yoki fan doktorlarining taqriz-tavsiyasi (tegishli tartibda rasmiylashtirilgan bo'lishi lozim) asosida qabul qilinadi.
12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko'rib chiqilmaydi.

«НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. Кокандский ГПИ»

Требования, предлагаемые к статьям для издания в журнале:

1. для статьи, предъявляемой на издание, представленной в редакцию журнала требуется:

1) акт экспертной комиссии - в 2-х экземплярах;

2) рецензия-рекомендация, подписанная доктором наук и специалистом-филологом (подпись должна быть заверена надлежащим образом), входящими в редколлегия научного направления, в котором написана статья.

2. Статьи могут быть написаны на узбекском, русском или английском языках.

3. Независимо от языка, на котором написана статья, она сопровождается заголовком, короткой аннотацией, ключевыми словами и фразами (ключевыми словами) на трех языках - узбекском, русском и английском,.

4. Статья, предоставляемая в редакцию журнала, должна быть в редакции «Microsoft Word» (шрифт Times New Roman 14-мерный, межстрочный интервал 1,5) в двух экземплярах, в бумажной и электронной версии.

5. Общий объем статьи (включая рисунки, таблицы и схемы) не должен превышать 8-10 страниц, размер коротких сообщений не должен превышать 4-5 страниц. Копия статьи подписывается автором (авторами).

6. Указываются фамилия, имя, место работы, должность, адрес автора (домашний и служебный телефоны, электронная почта).

7. Если в статью включены рисунки, таблицы, схемы, диаграммы, различные графические обозначения, они должны быть четко и ясно описаны, полное объяснение сокращений. Формулы необходимо вводить в текст в специальных компьютерных программах.

8. Упомянутая или использованная литература указывается в общем списке в конце статьи в соответствии с последовательностью в основном тексте, а не в виде подзаголовков. После копии в тексте в квадратных скобках указывается порядковый номер и страница в списке цитируемых работ. Здесь указываются имена авторов книг, сборников, монографий, полное название источника, индекс издания (город, издатель и год издания). Для журнальных статей и других периодических изданий указываются имена авторов, название статьи, название журнала, год и номер, номер страницы.

9. Статьи, поступившие в редакцию, рецензируются редакционной коллегией. По возвращении из рецензирования статья будет передана автору на доработку по всем вопросам и возражениям, если это необходимо. Копии статей не возвращаются.

10. Положительно рецензированная статья считается принятой редакцией. Редакция журнала имеет право сокращать текст статьи и вносить в него редакционные изменения.

11. Статьи, представленные профессорами и преподавателями Института, принимаются на основании рецензий (рекомендованных в соответствующем порядке) членами редакционной коллегии или докторами наук по отдельным направлениям.

12. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются и не рассматриваются редакционной коллегией.

REQUIREMENTS FOR PUBLISHED ARTICLES IN THE JOURNAL "SCIENTIFIC NEWS" UNDER THE KOKAND STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

1. To the article submitted to the editorial board of the magazine
 - 1) act of the expert board - in 2 copies;
 - 2) a review-recommendation signed by a doctor of sciences and a philologist (the signature must be duly certified) included in the editorial board of the scientific direction in which the article was written.
2. Articles can be written in Uzbek, Russian or English.
3. Irrespective of the language in which the article is written, it is accompanied by three languages - Uzbek, Russian and English, subject, short annotation, key words and phrases (keywords).
4. The article is submitted to the editors of the magazine in Microsoft Word (Times New Roman 14-dimensional font, one-and-a-half line spacing) in duplicate, paper and electronic version.
5. The total size of the article (including pictures, tables and diagrams) should not exceed 8-10 pages, the size of short messages should not exceed 4-5 pages. A copy of the article is signed by the author (s).
6. The author's surname, name, place of work, position, address (home and service telephone numbers, e-mail) are indicated.
7. If the article includes pictures, tables, diagrams, schemes, diagrams, various graphic symbols, they should be clearly and clearly described, a full explanation of the abbreviations. Formulas must be entered into the text in special computer programs.
8. The referenced or used literature is listed in the general list at the end of the article based on the sequence in the main text, not in the form of subheadings. After the copy in the text, the serial number and page in the list of the cited work are given in square brackets. The names of authors for books, collections, monographs, the full name of the source, the index of publication (city, publisher and year of publication) are indicated here. For journal articles and other periodicals, the names of the authors, article title, journal title, year and number, page number are indicated.
9. Articles submitted to the editorial board will be reviewed by the editorial board. Upon return from review, the article will be submitted to the author for revision on all questions and objections, if necessary. Copies of articles will not be returned.
10. A positively reviewed article is considered accepted by the editors. The editors of the magazine have the right to shorten the text of the article and make editorial changes to it.
11. Articles submitted by professors and teachers of the Institute are accepted on the basis of reviews (recommended in the appropriate order) by members of the editorial board or doctors of science in certain areas.
12. Articles that do not meet the above requirements will not be accepted or considered by the editorial board.

Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar" ilmiy jurnali OAK Rayosatining 2021- yil 31-martdagi qarori bilan OAK ilmiy nashrlar ro'yxatiga kimyo, biologiya, filologiya, tarix fan tarmoqlari bo'yicha milliy nashrlar sifatida kiritilgan.

Qo'qon DPI Kengashining 28.08.2021- yildagi yig'ilishida muhokama qilinib, ilmiy to'plam sifatida chop etishga ruxsat etilgan.

(14-bayonnoma). Maqolalarning ilmiy saviyasi va keltirilgan ma'lumotlar uchun mualliflar javobgar hisoblanadi.

Bosishga ruxsat etildi: 2021- y. Nashriyot bosma tabog'i –16,375.

Shartli bosma tabog'i –8,18 Bichimi 60x84 1/8. Adadi 100.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Poligraf Super Servis» MCHJ

150114, Farg'ona viloyati, Farg'ona shahar, Aviasozlar ko'chasi 2 -uy